

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 5

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2018

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Təhirov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tanrıverdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2018, № 5

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

elm.ve.tehsil@mail.ru

NİTQDƏ MƏTNLƏRİN MƏNTİQİ-SEMANTİK BÜTÖVLÜYÜ

Açar sözlər: mətn, məntiqi-semantik bütöv, koherentlik, koheziya, tema, rema, təkrar, nitq prosesi

Ключевые слова: текст, логически-семантическая целостность, когерентность, когезия, тема, рема, повтор, речевой процесс

Key words: Text, logical-semantic integrity, coherence, cohesion, theme, rema, rehetition, sheech process.

Sintaksis uzun müddət söz birləşməsi və cümlə anlayışlarından kənara çıxma bilməmişdir. Hətta Azərbaycan dilçiliyində struktur baxımından bütöv təşkil edən struktur birləşmələr də cümlə kimi qəbul edilmişdir. Lakin verilən tərifdən hiss olunurdu ki, bir cümlə müəyyən fikir bitkinliyi ifadə edə bilmir; cümlə fikir zəncirinin çox kiçik bir predikativ halqasıdır. Bu naqislik sintaksisin yeni bir bölmünün ortaya çıxmasına səbəb yaratdı – mətn dilçiliyi. Məlum oldu ki, cümlə sintaksisin son yox, mətn sisteminin orta vahididir. Mətn cümlələr ardıcılığının məntiqi-semantik bütövüdür. Cümlələr birliyinin də vahid bütöv yaratmasında bir prinsip var – mətn özünə-məxsus, təşkiledici vahidlərə bölünməyən, frazafövqü, yalnız özünə bərabər olan bir bütöv kimi təzahür edir. İ.Kazımov mətnin bütövlüyü dedikdə, onun məzmun vahidliyi, məna vəhdətini, komponentlərin qarşılıqlı münasibətində yaranan əlaqə üsullarını, qurulmaq qapalılığını, əlaqə üsullarının dərinliyi və çoxtərəfliliyini, mətndaxili qrammatik və leksik vahidlərin nisbi müstəqilliyini, açar söz və cümlələrin varlığını, onların rəngarəng vasitələrlə dəyişmə resurslarının olmasını nəzərdə tutur (1, 542). Mehman Musayevin yazır: “Mətn müxtəlif dil hərəkətlərinin düz xətt boyunca ardıcıl düzülüşüdür. Mətdə kommunikativ bitkinlik əsas şərtidir. Onun qurulması təkcə qrammatik qaydalara deyil, həmçinin də məntiqi-semantik qayda və prinsiplərə əsaslanır. Ona görə də çox düzgün qeyd edirlər ki, mətn yetərli ölçüdə daxili enerji ehtiva edən, həmin enerji əsasında təşəkkül tapan, öz-özünə inkişaf edən və etdirilən və sözün tam mənasında mədəniyyətlə qidalanan bir prosesdir” (2, 274). Ə.Cavadov mətnə belə tərif verir: “Zəncirvari daxili ardıcılıqla sıralanan, müvafiq qəlibdə nizamlanan, xüsusi avaz və ahənglə

bir-birinə bağlanan mürəkkəb sintaktik parçalar mətn adlanır” (3, 5). “Mətn funksional-lingvistik baxımdan yanaşma mətnin dildə mövcud olan vahidlərdən müəllifin nəzərdə tutduğu fikirlərə uyğun olanları, baxışlarını və dünyagörüşünü əks etdirənləri seçərək təqdim etməsinə əsaslanır” (4, 12).

Mətn sosial və intellektual özünüifadənin göstəricisi olmaqla, ünsiyyətin gerçəkləşməsində məlumatvermə, təsirgöstərmə məqsədi daşıyır, davranış və hərəkətləri əks etdirir. Məna strukturuna, mövzu və məzmununa görə mətnin müxtəlif növləri vardır: elmi, bədii, publisistik, epistolaryar və s. Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü dil yaruslarında 3 əsas funksiya daşıyır: məlumatötürmə, yeni fikri formalaşdırma, yaddaş mədəniyyəti. Bütövlük mətnlə ünsiyyətin qovuşuğundan yaranır. Mətn diskursun genişlənmiş forması, sosial, siyasi, mədəni, ideoloji determinant yox, proses kimi dərk edilməlidir. İ.Qalperinin fikrincə, mətn müəyyən başlığa və məqsədyönlüyə, pragmatik məqama malik olan qrammatik, leksik, məntiqi, üslubi əlaqələr və bir neçə xüsusi vahidlər vasitəsilə birləşmiş və ədəbi dildəki nitqi təşkil edən dil işarələrinin qydalı və yazılı birliyi (5, 87). Yəni mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü mətndaxili formal-struktur, funksional kommunikativ əlaqələrdən asılıdır. Q.Kazımova görə, mətn möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyi (6, 432). Cümlə tipləri və onların daşdığı məna yükü təsadüfi yox, bir məna ətrafında əlaqələnir. Mənanın açılmasında kontekstin, mətnin üslubi bütövlüyünü təşkil edir sinonimlərin əhəmiyyətli rolu var.

Mətn həm də psixolinqistik anlayışdır, danışanın ağı dedikləri ilə üst-üstə düşməsi kimi dərk edilir. İnsanın əhatə dairəsi, gerçək aləmlə əlaqəsi şüurunda formalaşır və cümlələr vasitəsilə reallaşır. Mətni insan yaratdığı üçün təfəkkür prosesində şüur faktına çevrilir, nitqdə cümlələrlə təzahür edir və mətn konkret məntiqi-semantik göstəricilərlə xarakterizə olunur. Semantik əlaqələrin xüsusiyyəti lingvistik və psixologiyanın təməlləri ilə müəyyənləşir. Dərketmənin minimal vahidi gerçəklik elementidir. Gerçəklik elementi dedikdə, obyektiv aləmdə rəal şəkildə mövcud olan və ya mövcud olduğu qəbul edilən əşya, varlıq və hadisələr, anlayış, norma və prinsiplər, həmçinin onların real və ya təsəvvür olunan əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət və hərəkətləri nəzərdə tutulur. “Gerçəklik elementinin hiss orqanlarına təsiri ilə intellekt obrazı yaranaraq baş beyində mühafizə edilir və əks etdirdiyi gerçəklik elementinə ekvivalent olur” (7, 39). Burada bədii həqiqəti adi həqiqətdən fərqləndirmək lazımdır; bədii həqiqət mətnə sintaktik əlvanlıq - emosionallıq, obrazlıq, ritm, melodiya, ahəngdarlıq, dinamizm, gözəllik gətirir. Mətni təşkil edən bədii informasiyalı cümlələr adi danışq cümlələrindən fərqli, orijinal biçimdə olur. Burada mürəkkəb sintaktik bütövlərin üslubi-poetik rolunu, mikromətnin təqdim etmə ustalığını da qeyd edilməlidir.

Mətn struktur, kompozisiya, qrammatik-kommunikativ tamlıq, məna bütövlüyüdür. Məna, nitq parçası mətndə müəyyən maddi işarə ilə reallaşır. Mətn müxtəlif semantik tiplərə, abzaslara bölünmək imkanına malikdir. Bu, mətnin subyektiv bölməsidir və müəllifin yanaşması ilə bağlıdır. Abzas həmçinin semantik-üslubi kateqoriyadır, konkret desək, sintaktik bütövün quruluş formasıdır. Abzasın əvvəlində mövzu haqqında məlumat verilir, mövzunun inkişaf xəttində mətnin mənası aydınlaşır, sonda sintaktik bütöv formalaşır. Mətnlərdə vizual məntiqi-semantik struktur bütövlüyünü meydana çıxarmaq üçün hər bir cümlə semantik analizdən keçməlidir. Bu zaman mətnin – abzasların ümumi funksional istiqamətləri, məna bağlılığı müəyyənləşir.

Mətn komponentləri arasındakı zəncirvari məntiqi əlaqə iki qrupa ayrılır: formalaşmış və formalaşmamış. Q.Bəyzadə mətni əlaqələr toruna bənzədir. Onun fikrincə, mətn tora düşüb blokda bütövləşir, linqvistik kateqoriyal əlamətlərini (əlaqəlik, bütövlük, müəllif niyyətinə görə bitkinlik) həmin blokda tapır. Üslubi tərtibat və ekstralingvistik işarələr (tematik məzmun, əsərin mənası), müəllifin fikri (üslubi funksiyası, adresata münasibəti), dünyagörüşü, mətnin yarandığı şərait (onun yazılmasının vəziyyəti, mühiti) mətndə dil vahidlərinin seçilməsinə, təşkilinə təsir edən faktorlar kimi çıxış edir (8, 147-148).

Bölünməzlik mətnin əsas əlamətlərindən biridir, əslində tərkib hissələri arasına başqa elementlər yerləşdirmək mümkün olmadığı üçün bütövlük deməkdir. Bu bir sıra keyfiyyətlərlə şərtlənir: bağlılıq, qapalılıq, bitkinlik, tamlıq, mükəmməllik, əlaqəlik, rabitəlik, konseptual informasiya və asılılıq. Q.Kazımov da mətn sintaksisində əsas məsələnin bağlılıq, əlaqəlik, qapalılıq olduğunu diqqətə çəkir. Onun fikrincə, mətn onu təşkil edən cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsi, bağlılığı əsasında formalaşır. Qrammatik, yəni sintaktik bağlılıqla yanaşı, məna, yəni məntiqi-semantik bağlılığın mətn komponentləri arasında funksional əhəmiyyəti vardır (9, 447-448). Bitkinliyi zaman informasiyası tamamlayır. Rabitəlik mətnin müxtəlif hissələri arasında bağlılıq yaradır. Bağlılıq kommunikativ funksiya yerinə yetirir, mövzu mətn boyu davam edir.

Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü şərtləndirən formal amillərdən biri leksik və qrammatik vasitələrdir. Ayrı-ayrı müstəqil cümlələr məntiqi, leksik-qrammatik səviyyədə birləşir, aktual üzvlənmə səviyyəsində tamamlanır və sintaktik bütöv əmələ gətirir. Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünün komponentləri – cümlələr kommunikasiya və təfəkkür aktına daxildirlər; cümlə yalnız sintaktik bütövün tərkibində leksik-qrammatik cəhətdən tam formalaşır və bitmiş bir fikir ifadə edir. Təktərkibli və cüttərkibli, müxtəsər və geniş, tabeli və tabesiz, qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr sintaktik bütövlərin tərkibində işlənirlər.

Mətni, həmçinin dil vahidlərini aktuallaşdıran söyləm komponentləri və onlarda əks olunmuş müxtəlif tipli birliklər yaradır. Onlardan biri də təkrarlardır. Mətnin quruluşunda eyni sözün müxtəlif şəkildə təkrarı məntiqi-semantik bütöv yaradan funksiya daşıyır və məlumatları hissələrə bölməyə imkan verir. Təkrarlar qrammatik məna yox, üslubi ekspressivlik, mənanı gücləndirmək məqsədi daşıyır, intensivlik yaradırlar. Xüsusilə diskursda cümlələrin strukturunu və əlaqələrini reallaşdıran ən mühüm vasitələrdən biridirlər. Təkrarlarda daxili üzv olmadığı üçün burada ixtisar aparmaq nitqin təsirliyini azalda bilər. Daxili üzvü təşkil edən təkrarlar mənaca eynidirlər. Qrammatik diferensasiyaya görə təkrarları ixtisar yox, sinonimlər ilə əvəz etmək olar. Təkrarlar üzvlənmədiyi üçün bütövlükdə bir cümlə üzvü kimi çıxış edirlər. Nitqdə təkrarlar kateqorial yox, sintaktik səciyyə daşıyırlar, eyni formal qrammatik vahidin eyni məzmun ifadə edə bilməsi milli dil üslubiyyatı üçün olduqca maraqlı məsələdir. Qəzənfər Kazımov doğru olaraq qeyd edir ki, təkrar olunan element mətn daxilində aparıcı bir xətt kimi seçilir və daha çox yadda qalır (6, 468). Təkrar mətn səviyyəsində cümlənin bitkinliyinin işarəsi olmaq funksiyasını yerinə yetirir.

Monoloji və dialoji mətnlərdə məntiqi-semantik səciyyəni araşdırarkən morfoloji və sintaktik normalara diqqət yönəlir, sintaktik bütövlər arasında əlaqə formaları üzə çıxır. Bu əlaqə formaları aşağıdakılardır: eynizamanlıq, qarşılaşdırma, ardıcılıq, səbəb-nəticə, sadalama, müqayisə, aydınlaşdırma. Monoloji mətnlər mikromətnlərdir. Mikromətnlər nə qədər kiçik həcmli olsalar da, onlarda fikir bitkinliyi əsasdır. Mikromətnlərdə intonasiya və morfoloji vasitələr bütövlük yaradır. İntonasiya mikromətnlərdə həm də aydınlaşdırıcı səciyyə daşıyır. Məna qırılmaları komponentlər arasında ayırıcı vasitələrdir, onlar mətn hissələrindəki məzmunu fərqləndirirlər. Abzaslarda fikirlər bir-birinə zidd ola bilər, bütövü formalaşdırmaq üçün mətn komponentlərini əlaqələndirmək, mətnin rabitəliyini təmin etmək lazımdır. Sintaktik bütövlər mikromətn daxilində həm formal, həm də məntiqi-semantik baxımdan möhkəm əlaqələnmə sisteminə malikdir. Makromətn məhz əlaqəlik funksiyası ilə bütövlük qazanır və bitkin informasiya yükü daşıyır (10, 213). Deməli, dildə səviyyə iyerarxiyasının ən yüksək və sərbəst vahidi cümlə yox, mətnidir.

Şifahi mətnin əsas vahidləri fəvqəlfraza birləşmələri və söyləmdir. Fəvqəlfraza vahid məna ilə bir-birinə bağlanmış, özündə bitmiş kommunikasiya elementlərini ehtiva edən iki və daha artıq müstəqil cümlədir, müəyyən məna ifadə edən nitq vahidlərindən – söyləmlərdən düzəlir. Hər cümlə söyləm sayılsa da, mətnin hissələrə bölünmüş tərkibini təşkil edən cümlələrə söyləm demək olmaz. Mətni təşkil edən cümlələr bir mövzu ətrafında birləşirlər, mövzunun dəyişməsi fəvqəlfraza birləşmələrinin və kommunikativ ardıcılığın yenilənməsidir. Mətn kommunikativ vahidləri, söyləmləri elə

qovuşdurur ki, söyləmlər özündən əvvəlki informasiyanı tamamlayır. Aktual üzvlənmə funksional-kommunikativ aspekti ilə nitq prosesində cümlənin mövqeyini təyin edir, intonasiya və söz sırası bir-birini tamamlayır. Bu prosesdə cümlə iki qismə ayrılır: tema və rema. Tema cümlənin nitq prosesində reallaşması zamanı dinləyicinin məlumatı olan hissədir, yüksək intonasiya və temple ifadə olunur. Rema isə yeni verilən məlumatdır, dinləyici üçün eşitmədiyi informasiya olduğu üçün yavaş temple müşayiət olunur. İ.İ.Kovtunova bunu daha dəqiq ifadə edir: “Temanın tələffüzü zamanı, başqa sözlə, cümlənin əvvəlində ton yüksəlir, informasiyanın emosiya ilə ötürülməsi vurğu altına düşür, rema isə həm cümlə vurğusunu, həm də tonun azalmasını öz üzərinə götürür” (11, 50). Rema bir neçə cümlədən ibarət olduqda, cümlə vurğusu sonuncuya düşür. Emosiya ümumi inkişaf, dialektika qanunlarına əsaslanır. Onları üç qrupda birləşdirmək olar: vəziyyət, münasibət və qarşılıqlı təsir, yaxud emosional vəziyyəti səciyyələndirən yönəlməyən emosiyalar, yönələn emosiyalar və nitqdə emosiyanın təzahürü.

Sintaksisdə dilin sistemliyi sintaktik modellər, konstruksiyalar, vahidlərlə təzahür edir. Sintaktik vahidlər, fiqurlar daha çox kommunikasiya, nitq fəaliyyəti ilə bağlıdır - nitq faktlarıdır. Dil və nitqin dialektik əlaqəsi semantik bütövlüyü təmin edən vasitələri aşkarlayır. Burada anomaliyalar - standart normalardan yayınmalar da özünü göstərir. Sintaktik fiqurların üzvi hissələri bir məqsədə yönələrək motivləşir. Morfemlərin, sözlərin semantik tutumu, müvafiq birləşməsi və sıralanması mətnin məntiqi-semantik karkasını yaradır. Mürəkkəb sintaktik bütöv semantik-struktur, məntiqi-semantik zənginliyə malikdir. Mətn ayrı-ayrı cümlələrin mexaniki yığılı, toplusu yox, onların müvafiq keyfiyyət və kəmiyyətlə məna və məzmun baxımından meydana çıxan qanunauyğun nəticəsidir.

Formal-qrammatik üzvlənmə müəyyən bir fikir materialı ilə bağlıdır, məhz aktuallaşma sayəsində məqsədə yönəldilir; semantik üzvlənmədə cümlə ayrıca mövcud deyildir, nəyinsə sonu, nəyinsə başlanğıcıdır. Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən vasitələr əlaqəlik, integrativlik, koheziya, koherentlikdir. Əlaqəlik fikir birliyi, zəncirvari halqaları, integrativlik bölünməzlik, birliyi, koheziya sintaqmatik bağlılığı, koherentlik qrammatik elementlərin vəhdətindən yaranan bütövlüyü ehtiva edir. Bütün bunlar vahid struktur kimi xarakterizə olunur. Mətnin məzmun problemi məntiqilikdən bütövlüyə doğru(!) prinsipi ilə həll olunur və mətni məntiqi-semantik cəhətdən formalaşdırır. Bu formalaşma müxtəlif vahidlərlə təmin edilir: tematika, konseptuallıq, modallıq. Ə.Rəcəbli doğru olaraq qeyd edir ki, bunlar əlahiddə deyil, nitq prosesində dil vahidlərindən əmələ gəlirlər (12, 181). Tematik vahidlər mətnə məlum olanı əks etdirir, məlumatı genişləndirir, yeni məlumat üçün zəmin yaradır, onun informasiya strukturunu formalaşdırır. Konseptual vahidlər mətnin məzmununu təsəvvürə gətirir.

Modal mətnlər mətndə ifadə olunan fikri fəlsəfi-məntiqi baxımdan təsdiq və inkar şəklində formalaşdırır. Mətnə modal məzmun həm qrammatik – morfoloji, həm leksik – modal vahidlər, həm də fonetik – intonasiya vasitələri ilə gerçəkləşir.

Mətnə cümlələrin əlaqələnmə imkanları konkret nitq şəraitində təfəkkürdə abstraktlaşma meyli ilə bağlıdır. Ümumiləşdirmə nəticəsi kimi cümlə işarə formasında əlaqələnir, bu əlaqələnmənin yaratdığı məntiqi-assosiativ uyğunluq dilin semantik yarusunun özünəməxsusluğudur. Mətnə cümlələr məntiqi-semantik əlamətlər toplusudur; bu əlamətlərin dinamikliyi sayəsində cümlələr ünsiyyət prosesində çevikləşir, nitq şəraitinə, məqsəd və vəzifəsinə uyğun olaraq aktivləşir yaxud passivləşir, nəticədə məntiqi-semantik bütövlük yaranır.

Ədəbiyyat

1. İ.Kazımov. Fonetikadan mətnə doğru. Türk dillərinin müqyisəli sintaksisi. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, s.542.
2. M.Musayev. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, "Mütərcim", 2011, s.274.
3. Cavadov Ə.M. Mətn və cümlədə sözlərin sırası // Azərb. SSR EA-nın "Xəbərlər"i, 1973, №4, s.5
4. Бабенко Л.Г. Филологический анализ текста. М., Академический проект, 2004, с.12.
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., Наука, 1981, с.87
6. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. V c., Bakı, "Nurlan", 2008, s.432.
7. Əsgərov M.B. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları // "Tədqiqlər", AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2003, №4, s.39.
8. Q.Bəyzadə. "Kitabi-Dədə Qorqud dastanları"nda frazafövqü vahidlərin antisinasiyası. Bakı, "Nurlan", 2000, s.147-148.
9. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Nurlan", 2008, s.447-448.
10. Bax: Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M... Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, "Mütərcim", 2012, s.213.
11. Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. М., 1986, с.50.
12. Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı, "Nurlan", 2003, s.181.

Логически-семантическая целостность текстов в речи

Резюме

Из данного определения следует, что одно предложение не может выражать всю целостность мысли, т.е. предложение является малым предикативным кругом мыслительной цепочки. Это несовершенство привело к возникновению новой области синтаксиса – лингвистики текста. Стало ясно, что предложение – это не последняя единица синтаксиса, а средняя единица системы текста. Текст является логически-семантической целостностью последовательности предложений. И в создании единства предложений существует один принцип – текст проявляется как неделимое на своеобразные, организованные единицы единое целое. Логически-семантическая целостность текста в языковых ярусах выполняет 3 функции: передачу информации, формирование новой мысли и культуру памяти. Целостность создается на стыке общения с текстом. Текст является расширенной формой дискурса и должен восприниматься не как социологический, политический, культурный, идеологический детерминант, а как процесс. Текст – это единство предложений с сильной внутренней структурно-семантической связью. Текст, в связи с тем, что создается в процессе мышления, превращается в факт сознания, в речи отражается в предложениях и характеризуется конкретными логически-семантическими показателями.

The logical-semantic completeness of texts in speech

Summary

The definition states that a sentence does not express a certain complete thought. It means that a sentence consists of only a small predicative circle of a thought chain. This defect causes to form a new branch of syntax: it is text linguistics. It states that a sentence is not only the last unit of a sentence syntax but also is a middle unit of text system. A text is considered to be a complete logical-semantic unit of sequence of sentences. There is a principle for forming a complete unit of sentence association. A text is unique, cannot split into organizational units, it is just like a complete unit. The logical-semantic completeness of a text carry three functions. They are to send information, to form a new thought, memory culture. The completeness is formed in the unity of text and communication. A text can be understood as a process, not as a social, political, cultural, ideological determinant. A text is considered to a sentence association which have strong structural-semantic inner relations. As a text is formed by a human, it turns into the fact of mind in the process of cognition. The sentences are observed in the speech and text is characterised by means of concrete logical-semantic points.

Rəyçi: Nizami Cəfərov
AMEA-nın müxbir üzvü

Prof.MƏSUD MƏMMƏDOV,
Dos.ELŞAD SƏFƏRLİ
Lənkəran Dövlət Universiteti
elsadsafarli@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “TƏK”İN ÇOXLUQ BİLDİRƏN ÜNSÜRLƏRİ

Açar sözlər: dilçilik, tək, çoxluq, topluluq, söz, səs, dil

Ключевые слова: языкознание, единство, множество, скученность,
слово, звук, язык

Key words: linguistics, singular, plurality, plenty, word, sound, language

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun təşəkkül tarixi qədimdir, lakin onun tədqiqi, xüsusən, öyrənmə tarixi azdır. Belə ki, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu ibtidai məktəb qrammatikası həcmində öyrənilmişdir. Dilimizin yeni öyrənmə dövrü XIX əsrin yarısından Mirzə Kəzimbəyov tərəfindən başlanmışdırsa, amma XX əsrin 30-cu illərində tam tədqiq olundu. Başda Bəkir Çobanzadə olmaqla, onun arzu və ideyalarını yerinə yetirən Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, Z.Budaqova, A.Ələkbərli, F.Cəlilov, Q.Kazımov və başqaları oldu.

Azərbaycan dili və onun ərazisində yerləşən xalq öz tarixi əzəli məkanında yaşayıb yaradan xalqlardan biridir. Bu dil öz gözəlliyi ilə nəinki türk dilləri ailəsindən fərqlənir, həmçinin, başqa (müxtəlif tipli) dillərdən də öz rəngarəngliyi ilə seçilir.

Bir vacib məsələni də yada salmalıyam ki, gələcək fikirlərim öz yerinin tutsun. Məsələn, Azərbaycan alimləri öz əsərlərində “Morfologiya” bölməsində söz açanda bütün morfoloji kateqoriyalara yer veriblər. Onların sıralarında olan “Kəmiyyət kateqoriyası”da var. Bu söz-terminin bu cür verilməsi doğru deyil, belə ki, “*kəm*” və ondan yaranan “*kəmiyyət*” alınma sözdür, dilimizə Pəhləvi dil qrupundan keçmiş iran mənşəli sözdür. Sözü də mənası *kəm*-“*az*” deməkdir. Amma kəmiyyət kateqoriyası dedikdə kəmlik deyil, çoxluq, topluluq, yığcamlıq nəzərdə tutulur. Q.Kazımov doğru olaraq, vurğulayıb ki, tək isimlərin morfoloji əlaməti yoxdur və sayılası mümkün olmayan əşyalar var ki, *-lər*, *-lar* şəkilçisi qəbul etmir. Məsələn, *qar*, *qum*, *un*, *bal*, *su* (bəzən naşı yazarlar “sular” yazırlar), *süd*, *ayran*, *buğda*, *arpa*, *darı*, *düyü*-ümumiyyətlə, dənli bitkilərin əksəriyyəti *-lər*, *-lar* şəkilçi olmadan qrammatik cəhətdən tək hesab olunurlar. Doğrudur, inkişaf, yəni çoxalma birdən onluğa, yüzliyə, minliyə doğru qalxır. Təbiətdə də belədir: yağış çox yağarsa, çayların suyu qalxar və hətta məcrasından çıxıb daşqına səbəb olar. Bu anlamda kəmiyyət (hərfi tərcüməsi azlıq) kateqoriyası yerində

işlənmiş. Axı, konkret və ümumi məzmun kəsb edən az çoxluğa doğru inkişaf edib. Bunlar *ümumiləşmə*, *yığcamlıq* və hətta *topluluq* məzmunu da bildirə bilər. Karifey alimimiz M.Hüseynzadə doğru olaraq qeyd edib ki, Azərbaycan dilində “bəzi morfoloji əlamətlər isimlərlə birlikdə kəmiyyətin *çoxluğu* və ya *azlığını* daha aydın göstərir. Dilimizdə isimlərin müəyyən qismi məzmunca həm *tək*, həm də *cəm kimi* (“Əslində “cəm tək” deyilsə, doğru olar. Dilimizin qanunlarına əsasən, canlılar *“kimi”*, cansızlar *“təkin”* ifadələri ilə deyilməlidir”. -M.Məmmədov) dərk edilir. Belə olan halda termini ünvanına görə işlətmək lazımdır. Bu səbəbdən də biz məqalənin adını belə yazdıq: **“Azərbaycan dilində “tək”in çoxluq bildirən ünsürləri”**. Həqiqətən, çoxluq bildirən ünsürlər bəs qədərdir. Dilçilərimizin əksəriyyəti bunları göstəriblər, xüsusən, görkəmli türkoloq Fərhad Zeynalov özü də bu məsələni çox geniş halda bəzi türk dilləri ilə müqayisədə izah etmişdir. Biz bu məqalədə öz yeni fikirlərimizi verməklə bərabər Azərbaycan dilində artıq qəbul olunmuş *“Kəmiyyət kateqoriyası”*-nin tədqiqat tarixindən söz açaraq izahat veririk. “Bilmirəm bu xəmir nə qədər su aparacaq, amma əminəm ki, bir elmi məsələnin doğru, düzgün təndirinə çörək yapılacaqdır.”

Muxtar Hüseynzadə *“Müasir Azərbaycan dili- ali məktəblər üçün tədris vəsaiti”* adı altında yazılmış (“tədris vəsaiti” ifadəsi müəllifin alicənablığından irəli gəlib. Bu tədris vəsaiti bugünkü Azərbaycan ziyalılarının masaüstü kitabıdır və minlərlə gənc nəsil nümayəndələri bu kitabın hesabına dilçi alim olmuşlar) kitabında doğru olaraq, konkret faktlarla “Azərbaycan dilində olan isimlərin çoxu həm tək, həm də çoxluğu, yəni həm ayrı-ayrı vahidləri, həm də bu vahidlərin bütövünü (küllünü) birləşdirir.” Deməklə, nəticədə, ayrı-ayrı vahidlərə ayrılmalı bütövün ya vahidlərini nəzərə çarpdırmaq, ya da növünü göstərməyi nəzərdə tuturdu. Və “isimlərə *cəmlik-lar, -lər* şəkilçisi artırılır” yazmaqla, başqa şəkilçilərin rolunu da bəs qədər qeyd edir və nəticə etibarilə yazıb: “Deməli, *-lar, -lər; -lıq, -lik, -luq, -lük; -lı, -li, -lu, -lü* şəkilçiləri əşyadək keyfiyyət və xasiyyətin yaxud əlamətin (ya qrammatik cəhətdən, ya da məntiqə) çoxluğunu bildirdii halda *-ıq, -ik, -uq, -ük* şəkilçiləri şəxsə görə çoxluğunu göstərə bilər. Qaldı ki, *-ız, -iz, -uz, -üz* şəkilçiləri əvvəlkilərdən fərqlənir. Bunlar şəxsin çoxluğunu ifadə edir (*atamız, anamız*) (1, 66-67). Sonuncu misallardakı *-ız* hörmət mənasında, həm də atanın nisbətində ana da nəzərdə tutulur və ya əksinə, burada ikilik məfhumu yaranır. Necə ki, uşaqlıqda oynadığımız oyunun adı *“tək mənə cüt”* adlandığı kimi. *İkilik* məfhumu özbək ailələrində özünü müraciətdə göstərir. Lakin *-ız, -iz* formasında yox, *-sı* şəkilçili formasında. Məsələn, evin qadını, həyat yoldaşına ailə üzvləri yanında heç vaxt şəxsin adını dilinə gətirməz və deməz, ərinə müraciətlə deyər: *“Atası, bazardan nərsə alıb gəlir”*. Yəni *“Atası”* dedikdə bu bir söz birləşməsindən yaranmış ifadənin *ədəbi* formasıdır və məzmunu *uşağın atası* və ya *uşaqların atası* deməkdir.

Deməliyəm ki, “*Atası*” ifadəsində də ikilik mənası var. Yuxarıda yazdığım fikirlərə F.Cəlilovun fikrini də qeyd etmək zərurətindəyəm. Tanınmış alim yazır (Alizadəyə istinadən): “Türk dillərində kəmiyyət kateqoriyasının bir neçə morfoloji göstəricisi olmuşdur. “Təsadüfi deyil ki, bu məsələdən danışan bəzi türkoloqlar təkcə *-lar//lär* şəkilçisi ilə kifayətlənməyib, qədimdə kəmiyyət bildirən *-z, -k, -t* elementləri barədə də danışmışlar” (Alizade, 1966, 4)”. F.Cəlilov yazır ki, “Bəzi türkoloqlar bu kateqoriyanın türk dillərindəki əsl vəziyyətini duya bilmədikləri üçün onun tədqiqini lazımsız saymışlar, bəzən də kəmiyyət şəkilçiləri türk mənşəli deyil, alınma hesab olunmuşdur” (3, 189). Belə ki, indi də *-lar, -at, -an* şəkilçilərinin türk dillərinə başqa dillərdən keçdiyini söyləyənlər vardır (xüsusən, *-han, -an//on, van>ban* və s.). bu belə də olmalıdır, belə ki, söz ilkin leksik formasını başqa dillərin təsiri səbəbindən itirir və şəkilçi halına düşür. Əslində bu söz-şəkilçilər ilkin kök-dillərin yadigarlarıdır. F.Cəlilov tam doğru vurğulayır ki, “türk dillərinin qrammatik sistemində kəmiyyət kateqoriyasının tutduğu yer hələ də tam öyrənilməmiş şəkildə qalmaqdadır” (3, 189). Məsələn, Akademik Məmmədağa Şirəliyev «Грамматика Азербайджанского языка» (Баку-1971) в разделе «Категория числа» yazmışdır: " В «Азербайджанском языке множественность как грамматическая категория передается синтетический посредством аффикса *-лар, -ләр*. Например, *алмалар-яюлоки, сулар-воды, мешалар-леса*» (6, 42). Amma *-su* cəm şəkilçisi qəbul etmir və sular ifadəsini işlətmək doğru deyil. Amma görkəmli alim, başqalarından fərqli olaraq konkret şəkildə yazıb ki, «значение множественности в азербайджанском языке входит в качестве составной части в семантику некоторых аффиксов: 1) *-ыз, -ук, -уз, -ук*; (*cavanıq, müəllimik, redaktorıq, üzük*); 2) *-ыз, -уз, -уз, -üz*; (*atamız, kitabımız, tələbəmiz*) 3) *-lıq, -lik, -luq, -lük*; (*daşlıq, dərəklik, qumluq, güllük*)». Sonra da başqa yolla çoxluq bildirən birləşmələrdən (*beş adam, on dəftər, xeyli uşaq, çox iş*) söz açır (43). Deməliyəm ki, *xeyli*-alınma sözdür və sözün məna variantı “*çox*” sözüdür. Akademik, analitik yolla əmələ gələn *cəmlik* simptomu qoşa sözlərdə də görür: *çəngəl-bıçaq, böyük-küçük, üst-baş, qol-budaq*, və s. sairələrin yığcamlıq bildirdiyini qeyd edir (43). Bütün “*kəmiyyət kateqoriyası*”-nı iki (səh.42-43) səhifədə yerləşdirən alim Azərbaycan dilində cəmlik haqqında tam izahını genişliyi ilə verməmişdir. Amma F.A.Cəlilov “*Kəmiyyət kateqoriyası*” bölməsinin bütün incəliklərini vermiş və bu kateqoriyaya aid olan bütün *çoxluq, topluluq* bildirən morfemləri ayrı-ayrılıqda (bir başlıq altında) müqayisəli şəkildə izahını açmışdır. Yeri gəldikcə bu məsələnin tədqiqat tarixindən də danışır. Məsələn, leksik, morfoloji və sintaktik vasitələrlə ifadə oluna bilən kəmiyyət kateqoriyası qədimdə əsasən leksik yolla verilmişdir. Yapon dilində “*tanrı*” sözü *kami*, “*tanrılar*” sözü isə *kami-kami* şəkildə verildiyi kimi, qədim türk dilində də sözün *təkrarıçoxluq* anlayışını bildirmişdir (*ağca-ağca, yavaş-*

yavaş, qat-qat tipli ifadələrdə) (189). Bir məsələni də xatırladaq. Çoxları uşaq yaşlarında hesablama oyunları ilə məşğul olub, onlardan birini yada salıram: *beş beşin, beş on beşin, iki səkkizin, bir doqquzun=neçə edər, cavabı 125*. Eləcə də, akademik M.Şirəliyev verdiyi misalları (yuxarıda bəzilərini qeyd etdik) *yekə-yekə, xırda-xırda, kənd-kənd, ev-ev* və sairələri hesablamalardır, amma təkin çoxluğunu göstərən xüsusi (*-lar/-lər*) şəkilçisindən başqa morfemlər deyildirlər. İstər *-an/-ən* morfemi, istər *-la/-lı* morfemi, istər *-ar/-ər* morfemi, istər *-aq/-ək* morfemi, istər *-ız, -at, -it, -s, -ş* və başqa morfemlər topluluq, çoxluq və yığcamlıq bildirən morfemlərdir. Məşhur rus türkoloqu A.M.Шербакуз yazıb ki, «Дело в том, что в алтаистической интерпретаций почти все согласные тюркских языков (*л, р, н, с, з, т, ш, к*) оказываются реликтовыми показателями множественного числа. И благодаря этому существуют широкие возможности для выявления морфологических параллелей в других языках. Лишь в одном английском языке могут быть обнаружены три «общих» с тюркскими языками аффикса множественному числу: *s, n, z* (6, 84). Yerindəcə deməliyə ki, *s, n, z* cəmlik göstəriciləri ingilis dilinin payına düşmür və bu göstəricilər *Kelt* dilinin ünsürləridir və kelt dili də flektiv dil olmayıb.

Rus dilinə müraciət etdikdə bu dildə də türk dilləri ilə oxşarlıq var, xüsusən, toplu isimlərlə (собираательных существительных, молодежь, мотара və s.). bunlar bütövlüyü, topluluğu bildirir. Amma cəmliyin göstəricisi isimlərdə sonluq fleskiyası ilə təsdiqlənir. *Дуб-дубы, лип-липы, окно-окны*. Göründüyü kimi, bu məsələyə Azərbaycanın bütün türkoloq alimləri eyni baxışla yanaşırlar, amma F.R.Zeynalov “*Türk dillərinin müəqyisəli qrammatikası, I cild, Bakı-1974*” dərs vəsaitində yazıb ki: “türk dillərində kəmiyyət kateqoriyası xüsusi morfoloji əlamətlərlə *-lar/-lər* şəkilçiləri ilə düzəlir. Sonra da qeyd edir ki, bu şəkilçilərin mənşəyi hələlik elmi cəhətdən müəyyənəndirilməmişdir (5, 66). Amma göstərdiyi cədvələ görə yazıb ki, “*Türk dillərində kəmiyyət kateqoriyası əsasən uyğun gəlir*” (5, 67). F.A.Cəlilov da bu morfemin etimologiyasını işləmiş və əsərində göstərir ki, “Çuvaş dilindən başqa, bütün türk dilləri üçün ortaqlıq olan *-lar* şəkilçisi cəmlik bildirir və onun morfonoloji tərkibi sinxron baxımdan türk dillərinin əksəriyyətində oxşar vəziyyətdədir. Bəzi alimlər konkret olaraq cəm kateqoriyasının yaranma tarixini də göstərmişlər S.A.Kozin «К вопросу о показателях множественности в Монгольском языке» məqaləsində yazıb ki, monqol dilində *-nar* şəkilçisi yazılı və şifahi dildə XIII əsrdə görünməyə başladı. Amma XIV-XV əsrlərdə artıq türk dillərinin təsirindən *-lar* formasını aldı. Məsələn, Zamaxşarının lüğətində verilən nümunələrin bir neçəsini göstərək: *kibeler-etdilər, aşaqbalar-sordular, eriltüler—xahişlər, keleldübeler- söhbətləşdilər* və s. (3, 84). Bizim tanınmış alimimiz gözəl fikir çatdırır və yazır ki: “prätürkdə işlənən *-lar* şəkilçisinin topluluq bildirən

–*la* və –*ar* morfemlərinin qovuşması ilə yarandığını göstərmişlər” (3, 197) və birləşmədən yaranan –*lar*//–*lər* şəkilçilərini türk dillərində alınma hesab etməyə heç bir əsas yoxdur (3, 197).

–*nar* və onun variantları müxtəlif (Azərbaycan, türkmən, qaqauz, türk, özbək, qırğız, kazax, tatar, başqırd vəs.) dillərdə özünü yaşadıb. Bunların variantlarını bizim nəcib alimiz F.Zeynalov da göstərib və doğru olaraq yazıb ki, “müasir Çuvaşdilində isə kəmiyyət kateqoriyası qalan türk dillərinin heç birində müşahidə edilməyən sem(sen) sözü ilə meydana çıxır. N.İ.Aşmarin bu şəkilçinin əvvəllər müstəqil mənası olan san sözündən törədiyini iddia edir” (5, 68). Doğru da iddia edir, məsələn, Azərbaycan dilində çox geniş yayılan ifadələr san və ya sin sözləri ilə birləşmələr yaradır. Məsələn, “Balıqçılar o qədər balıq tutdular ki, sanı-hesabı yox idi”, (Dərk etmək üçün çox az işlənən və qədim söz olan san, eyni məna daşıyan ifadə ilə (hesab) qoşa söz kimi verilir. Bu binominalıq sözün hər iki tərəfi bir məna kəsb edir.) “Qoyunları sana görə neçəsini canavar aparıb?; Məsud qardaş, indi siz neçəsindəsiz (yaşdasız)? O sinli kişi vəfat etdi.” və s. Bir məqama da nəzər salsaq, görəcəyik ki, say sözü də sandan yaranmışdır. Belə ki, say > saymaq feilinin daşlaşmış əmr formasıdırsa, əslində san da feildən yaranıb- sanmaq-tanmaq, hesablaşmaq mənələrindədir. Bu sözləri də yığcamlaşdıran sonuncu samit səsləridir. Poeziyamızın Dədəsi M.Fizuli də san ifadəsini işlətmişdir:

Qənim bimarınə sanən dəvayi dərd edər ehsan

Nəçün qılmaz mənə dərman, mənə bimar sanmazmı?

Bu anda bir atalar misalı da yada düşdü: “Torpağı sanı yaşayasan” və sair faktik misalları göstərmək olar. Düşünürəm ki, ümumiyyətlə hər bir dilin şəkilçilərini alınma hesab etmək olmaz. Onlar dilin qədim ünsürləridir, təkin çoxluğunu bildirən “onlar” ünsürünün bir variantıdır. Qaldı ki, sonu samit səslərlə bitən sözlərə, onlar daha qədimdir-yığcəmlik, çoxluluq, topluluq bildirir. Bu cür formaların vətəni bütün dünya dilləridir və bütün dünya dillərində özünü göstərir, xüsusən, topluluq amorf dillərə xas olan məsələlərdəndir. Bu və yuxarıda az da olsa, təvtiş etdiyimiz fikirləri nəzərə alsaq, heç də F.Zeynalovun yazmış olduğu (“–*lar*, –*lər*” şəkilçilərinin mənşəyi hələlik elmi cəhətdən müəyyənləşdirilməmişdir”) doğru görünür. Birinci elə özü bu problemin həllini türk dillərinin müqayisəsində açmış, amma dəqiq nəticəyə gələ bilməmişdir. Deməliyə ki, hər hansı dil bu məsələdə insanın idrakından kənar dərk yaddaşında olur və onun izahını məntiqi, eləcə də psixolinqvistik aspektdə dilimizin yaddaşında rəngarəng formalarla çoxluq, yığcəmlik, topluluq bildirdiyini unutmamalıyıq. Şəkilçi alınmır, komponentlər isə sözlər vasitəsilə alınır. Şəkilçilər hər bir dilin özünəməxsus ünsürüdür və onların eyni formada (qohum və qeyri-qohum dillərdə) olması labüddür. Bu da onu göstərir ki, dünya dilləri bir kökdədir.

Ədəbiyyat:

1. M.Hüseynzadə, "Müasir Azərbaycan dili", Bakı-1963
2. Q.Ş.kazımov, "Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya." Bakı-2010
3. F.A.Cəlilov, "Azərbaycan dilinin morfonologiyası", Bakı-1988
4. А.М.Шербак, «Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя)» Ленинград-1977
5. F.R.Zeynalov, "Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası" (Dərs vəsaiti, I hissə, Bakı-1974)
6. Грамматика Азербайджанского языка, Баку-1971

**Масуд Мамедов
Элшад Сафарли**

**Элементы, означающих множества "одиночных" в
Азербайджанском языке
Резюме**

В статье рассматриваются показатели или элементы множественного числа в Азербайджанском языке. Известно что, именем существительным без специального аффикса множественного числа можно обозначит как отдельных представителей так и весь класс данных предметов; например, в предложении «Балыгтутдум.-Рыбу поймал» взятом в не контекста и ситуации, нельзя определить (т.е. одна или несколько рыб пойманы).

В Азербайджанском языке показатель множественного числа как грамматическая категория передается синтетический посредством, в основном при помощи аффикса -лар/-ләр. Вопрос о происхождении аффикса -лар/-ләр ставился многими тюркологами, однако удовлетворительного решения не получил.

Следует заметить, что в Азербайджанском языке категория числа называют "Kəmiyyət kateqoriyası". Корень этого слова kəm означает «мало», а в Азербайджанском языке наоборот kəm > kəmiyyət считают множественное число. Конечно, этот подход неверно. Аффикс -лар/-ләр обычно служит для выражения неоднородного множества предметов и совокупности множества лиц. Кроме того значение множественности в Азербайджанском языке входит в качестве составной части в семантику некоторых других элементы: -лыг, -лик, -луг, -лук, -ыз, -из, -уз и мн. др., а также множества образуются и в лексическим и аналитическим путем.

Masud Mamedov
Elshad Safarli

**Elements denoting plurality of “singular” in Azerbaijani
Summary**

The article deals with indexes and elements of plurality in Azerbaijani. It is known that, a noun names any object or a class of objects without any affix. For example, in a sentence “Balıq tutdum.-Рыбу поймал.” It is impossible to define if one or several fish is caught without a context/

In the Azerbaijanian language the index of plurality as a grammatical category is marked synthetically by means of the affix –lar/-lər. The problem of origin of this affix was discussed by many turkologists, but no any satisfying answer has been got yet.

It should be noted that the category of number Azerbaijanian is called “Kəmiyyət kateqoriyası”. The root of this word is “kəm”, which means “few”, but in Azerbaijanian. “Kəm > kəmiyyət” is used to denote plurality. Of course, this approach is wrong. Affix –lar/-lər is used to indicate the totality of indefinite number of objects or persons. Besides the meaning of plurality is found in semantical meaning of such elements as –lıq, -lik, -luq, -lük, -iz, -iz. Besides, plurality is formed lexically and analitically.

Rəyçi:

Nadir Məmmədli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SİMA QULİYEVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
sima@mail.ru

**XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA
TERMİNLƏRİN İŞLƏDİLMƏSİ
(M.P.Vaqifin yaradıcılığı əsasında)**

Açar sözlər: leksika, xüsusi leksika, termin, terminologiya, dini terminlər, etnoqrafiya terminləri.

Ключевые слова: лексика, специальная лексика, термин, терминология, религиозные термины, этнографические термины.

Key words: vocabulary, special vocabulary, a term, terminology, religious terminology, ethnographical terminology.

Azərbaycan dilində terminlərin təşəkkülü, formalaşması və inkişafı uzunmüddətli tarixi dövrü əhatə edir. Bu problem dilçilərimizin müxtəlif tədqiqat işlərində diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Terminologiya tarixinin öyrənilməsinə həm ümumi planda, həm də xüsusi planda yanaşılmışdır. Terminologiya tarixin xüsusi planda yanaşma bu və ya digər sahə terminologiyasının təşəkkül və inkişaf tarixini nəzərdə tutur. Məsələn, Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasını tədqiq edərkən iki əsas dövrü - yazıyaqədərki və yazıdan sonrakı dövrləri ayırmaq məqsədəuyğun saymışdıq (1). Terminlərin təşəkkülü, şübhəsiz ki, yazıyaqədərki dövrə gedib çıxır. Onu da qeyd edək ki, bu dövrdə termin və sözə ayırma, təbii ki, olmamışdır. Termin anlayışının özü müxtəlif sahələrin, o cümlədən elmin inkişafı ilə bağlı meydana çıxmışdır. Sözlərin xüsusi qruplarının ayrılması, müxtəlif sahələrdə xüsusi leksikanın qruplaşdırılması, müəyyən anlayışların adlandırılması, belə adların yalnız sahə ilə məşğul olanlara məlum olması faktları danılmazdır. Buna qədər isə sözlər dil daşıyıcıların əksəriyyətinə məlum olmuşdur. Terminologiya formalaşanda terminlərin az olmayan bir qismi ümumişlək leksik qatdan götürülmüşdür. Beləliklə, ümumişlək leksik vahidlərin terminləşməsi prosesi getmişdir. Terminlər dilin xüsusi funksiya daşıyan sözləridir. «Dilin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə iyerarxik ardıcılıqla düzülmüş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Yəni, бу системдя дилин цмуми лексикасы, онун мцяййян бир hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminologi leksika bir-birini tamamlayır» (2, 5). Dilin terminoloji sisteminin inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiq olunması onun ayrı-ayrı dövrlərdəki vəziyyətinin üyrənilməsi üzrə aparıla bilər. Azərbaycan terminologiyasının inkişaf

tarixini araşdırmış S.Sadiqova aşağıdakı dövrləşdirməni təklif etmişdir: 1)VI-VII əsrlərdən XV əsrə qədərki dövr; 2)XVI-XVIII əsrlərdə terminologiyanın təşəkkülü; 3)XIX əsrin 30-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı; 4) XX əsrin I rübündə terminologiyanın inkişafı; 5)XX əsrin 20-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı; 6) XX əsrin 90-cı illərində (müstəqillik illərində) terminologiyanın inkişafı»(2, s.74).Azərbaycanda terminologiyaya aid tədqiqatlar sistemli xarakter daşıyır və ardıcıl davam etdirilir. Hazırda sahə terminologiyaları, demək olar ki, tam əhatə olunmuşdur, Fikrimizcə, müasir terminoloji tədqiqatlarımızda ayrı-ayrı dövrlərdə terminlərin işlənmə məsələləri mümkün mənbələrin tam əhatə olunması şərti ilə aparılmalıdır. Bu məqalə qeyd edilən istiqamətdə ilk işlərdən biri ola bilər. Biz XV-XVIII əsrlərin Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni həyatında müxtəlif hadisə və proseslərlə zəngin dövrlərdən biri olmasını nəzərə alaraq, bu dövrdə terminlərin müxtəlif mənbələrdə işlənməsini araşdırmağa çalışacağıq.

Azərbaycan ədəbiyyatının və dilinin inkişafında Molla Pənah Vəqifin özünəməxsus yeri vardır. Şairin istifadə etdiyi terminoloji leksikanın öyrənilməsi, XVIII əsr terminoloji prosesinin açıqlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. N.Jəfərov yazır: «M.P.Vəqifin əsərlərinin terminoloci leksikasının araşdırılması, heç olmasa, iki jəhətdən lazımdır: birincisi, yeni ədəbi məktəb yaratmışların filoloci baxışlarını bir daha «bərpa etmək» üçün, ikincisi, terminoloji vahidlərin konkret dövrdə (yəni XVIII əsrin ikinci yarısında) ədəbi-bədii söz mühitindəki, funksional xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq üçün. Hər iki jəhət bir-biri ilə bağlı olduğundan, onları bir tədqiqatda birləşdirmək mümkündür. Əlbəttə, əlavə problemlər də meydana çıxar bilər. Məsələn, elmi-nəzəri (filoloji) təfəkkürün, konkret halda, bədii kontekstdəki fiksasiya imkanı həmin əlavə problemlər sırasındadır» (3, s.55).

Doğrudan da elmi-nəzəri təfəkkürün bədii əsərlərdə öz ifadəsini tapması imkanlarını çözmək, bədii üslubda, xüsusən xalq dilinə yaxın bir dildə yazılmış əsərlərdə terminlərin, elm sahələrinə aid xüsusi sözlərin işlədilməsi xüsusiyyətlərini, bu sözlərin bədii kontekstdə öz yerini tutması, habelə xüsusi sözlərin poetik yazı nümunələrinə elmi-nəzəri ab-hava gətirməsi məsələlərini aydınlaşdırmaq olduqca əhəmiyyətlidir. Bununla yanaşı, Vəqifin yaradıcılığında terminoloci vahidlərin işlənməsi XVIII əsrdə terminologiyanın inkişaf xüsusiyyətlərini açmaqda əhəmiyyətli bir vasitədir. Ən çox maraqlı olan jəhətlərdən biri də budur ki, terminlərin elmi üslubda işlənməsi ilə onların bədii üslubda istifadəsi arasındakı əlaqələr, oxşar və fərqli jəhətlər, habelə ümumişlək sözlərin terminləşməsi və əksinə, terminlərin ümumişlək sözlərə çevrilməsi proseslərini araşdırmaq mümkündür. Vəqif yaradıcılığının terminoloci zəmində araşdırılması, şairin ijtimai-siyasi, dini, hərbi, tibbi və başqa sahələrin də bilijisi olduğunu masını təsdiq edir. Bu isə ümumi elmi-nəzəri təfəkkürün güclü inkişafından xəbər verir və bu təfəkkür müxtəlif terminlərin istifadə edilməsi

ilə şairin yaradıcılığına hopur, onu zənginləşdirir və ümumən Azərbaycan terminologiyasının inkişafına təkan verməsi ilə seçilir. Ümumiyyətlə, müxtəlif dövrlərdə və bəlkə də konkret əsrlərin bədii yaradıcılığında terminlərin işlənməsində müəyyən qanunauyğunluqlar özünü göstərə bilər və göstərməlidir. Qeyd edilən elmi fərziyyənin təsdiqi və ya inkarı bədii yaradıcılıq nümunələrində istifadə edilmiş terminlərin aşkara çıxarılıb sistemləşdirilməsi, onların siyahılarının yaradılması, şübhəsiz ki, əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Nəzərə almaq lazımdır ki, indiyədək bədii nümunələrdə terminlərin işlənməsi məsələsinə ümumi aspektdən yanaşılmışdır. Tədqiqatçılar bədii əsərdəki terminlərin tam toplusunu axtarmamış, az sayda nümunələrə əsaslanaraq əsərdə və ya sənətkarın dilində terminlərin işlənmə faktını təsdiq etməklə kifayətlənmişlər. Az sayda terminin aşkara çıxarılması bədii əsərin, ən vacibi isə dövrün ümumi terminoloji mənzərəsi barədə yetərinə elmi fakt vermir. Fikrimizcə, bədii yaradıcılıqda terminlərin işlənməsinə bir qədər geniş diapazonda yanaşmaq lazımdır. Bu məqsədlə biz XVIII əsr terminologiyamızı müxtəlif mənbələr üzrə tam şəkildə araşdırmağı məqsədəuyğun sayırıq. İlk belə mənbə kimi M.P.Vaqifin yaradıcılığını tədqiqat obyektinə seçirik.

Vaqifin yaradıcılığında işlənən terminlər müxtəlif sahələrə aidiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Şairin əsərlərində müxtəlif sahəyə aid terminlərin yaxın ətrafda işlənməsi çox müşahidə olunur. Nümunələrə müraciət edək.

Qələm, qılınj, saz, səda, etiqad terminləri.

Qələmdə, qılınjda, sazda, sədadə

Bərabəri yoxdur dari-fənada,

Mehrü-məhəbbəti həddən ziyadə

Göstərir çox **etiqadı** Məhəmməd (4. s.7)

Qələm ədəbiyyat, qılınj hərbi, saz, səda musiqi, etiqad isə dini termin olub yuxarıda verilmiş parçada bir bəndin daxilində istifadə edilmişdir.

Məşhər hekayəti, hekayət, həzrəti-Rəsul, qulam, şah, vilayət. qulami-şahi-vilayət terminləri.

Şair aşağıdakı bənddə din, ədəbiyyatşünaslıq, ictimai-siyasi terminlərdən ustalıqla istifadə etmişdir.

Məşhər hekayəti, müşkül hekayət

Ya **həzrəti-Rəsul**, eylə inayət,

Vaqifəm **-qulami-şahi-vilayət**

Eylə mənə bir imdadı Məhəmməd (4, s.8).

Hekayət ədəbiyyatşünaslıq terminidir. *Məşhər hekayəti* isə konkret hekayəti bildirən termindir. *Qulam*, *şah* və *vilayət* sözlərini izafət forması kimi birləşdirərək Vaqif yeni bir terminoloji birləşmə yaratmışdır ki, bu birləşmə "vilayət şahının qulamı" mənasını verir.

Mələk, insan terminləri. Hər iki söz aşağıdakı parçada terminoloci mənə kəsb edir. Bu mənə həmin anlayışların bir-biri ilə müqayisəsi zəminində əldə olunur.

Mələkdən də səni billəm ziAyadə,
Tay etmənim heç insanı mən sənə (4, s.12).

Ox, yay terminləri. Aşağıdakı parçada şair gözəli təsvir edərkən hərbi terminlərdən istifadə edir. Hər iki söz yenə də müqayisə prosesində terminoloci məzmun qazanır.

Uzun kipriyin tək ox görməmişəm,
Qaşların tərzində yay ola bilməz (4, s.16).

Günəş, qəmər, jadu, jəllad terminləri. Şair qızın jamalını günəşlə, üzünü ayla müqayisə edir. Onun gözlərinin adamı sehrə saldığına görə onları dini mifoloci **jadu** termini ilə adlandırır. Qızın qəməsi isə jəllad kimi qəsdə durmuşdur yəni öldürməyə “qətl etməyə” hazırdır.

Jamalın jünəşdir, qəmərdir üzün,
Şəkərdir dəhanın, şirindir sözün.
Yağıdır mücganın, jadudur gözün,
Jəllad kimi qəməzən qəsdədir, ay qız (4, s.17)

Künji-zülmət, gün, ay terminləri. Birinci termin söz birləşməsi formasında olub qaranlığın müəyyən dərəcəsini bildirir və buna görə də terminoloci mənaya malikdir. İki astronomik, daha doğrusu təqvim, yaxud zaman sayımı ilə bağlı anlayışı ifadə edən termini müəllif bu anlayışlar arasında asılılığın olması faktını nəzərə çatdırmaqla işlətməmişdir. işıq verdiyi formasını nəzərdə tutduğundan terminoloci mənə daşıyır.

Çəkəydi könlümi künji-zülmətdən,
Döndərəydi günü ayə, gələydi (4, s.17).

Günün aya dönməsi 30 və ya 31 günün bir-birini əvəz olunacağı bir müddətdir. Burada bir ayda müəyyən sayda günün olması faktı aşkarlanır.

Təbib, azar, dəva terminləri. Şair eyni sahəyə aid üç termini ustalıqla işlədərək müəliyə prosesini iki misrada verir. Şairin qəhrəmanı xəstədir, onun dərddini, azarını gəlişi ilə bir dəvaya yetirib onu sağaldacaq təbibin gəlişini arzulayır.

Təbibim oluban, bu azarımı,
Yetirəydi bir dəvayə gələydi (4, s.17)

Surət, nəqqaş, müqəvvəs qaş, xənjər, pəri, mələk, mərmər terminləri. Gözəlin zahiri görkəmini təsvir edərkən şair onun surətinin nəqqaş tərəfindən yaradıldığını söyləyir. Bu surət o qədər dəqiq, düzgün işlənmişdir ki, bütün gözəllərin jəmalından daha yaxşı alınmışdır. Bu baxımdan şairin işlətdiyi nəqqaş və surət sözləri terminoloci səciyyə daşıyır. Çünki burada ustad nəqqaş işi vardır. Ustad gözəlin jəmalında heç bir eyib, artıq element qoymamış, onları öz tişəsi ilə yonub düzəltmiş, aradan götürmüşdür. Elə buna görə də surətin üzü

tanrının yaratdığı hər gözəlin jamalı ilə müqayisədə daha başdır. Nəqqaşın qoyduğu müqəvvəs qaş isə gözəlin kipriyini xənjərə bənzətmişdir. Burada bənzətmə kipriyin xənjərlə müqayisəsi tələbini ortaya atır ki, bu da xənjər sözünə terminoloci məna verir.

Surətin çəkdi ol gün ki, nəqqaş,
Jəmalını qıldı hər gözdən baş
Jəbinə qoydu bir müqəvvəs qaş,
Siyah kirpiyini xənjər eylədi (4, s.18).

“Pəri” və “mələk” sözləri də müqayisə zəminində terminoloci səjiyyə qazanır, ümumişlək söz olmaqdan çıxır. **Nəqqaş** və **mərmər** sözləri birbaşa əlaqəyə malikdir. Mərmər nəqqaşın işlətdiyi materiallardan biridir. Şərdə şair həm bu məqamı, həm də gözəlin sinəsinin özünün mütənasibliyi, saflığı və ağılığı ilə mərmər kimi olmasını nəzərə çatdırır.

Səni xəlq eyldəi gül dəstəsi tək,
Pəridən əlasən, **mələkdən** köyçək,
Jismindir münəvvər ağü nazikrək,
Ol səmən sinəni **mərmər** eylədi(4, s.18).
Əndamı ağ gərək, sinəsi mərmər(4, s.25).

“**Mələk** iudaistik, xristian və müsəlman ənənələrində Allaha xidmət edən fərdiləşdirmiş bədənsiz və qanadlı varlıq. Rəvayətlərə görə miqdarca saysız mələklər nurabənzərlərdir. Xristian ənənəsində doqquz dənə mələk rütbə var (serafimlər, xeruvimlər, taxt-taclar, hökmlər, qüvvələr, hakimiyətlər, başlangıclar, arxmələklər və mələklər). Quranda mələklərin Allaha itaətliyi 21 surədə qeyd edilir. İslamda ən müqərrəb (məqamı daha uca olan) mələk vəhy mələyi olan Cəbrayıl hesab olunur. Əzrayıl, Mikail, İsrafil də müqərrəb mələklərdir”(5). “Mələk” sözü ərəb dilşilərində və bəzi islam alimlərinə görə, ərəb dilindən olub “əluk” və ya “ələku” kökündən gəlir. Əluk, aparan, əlukə isə xəbər aparan mənasındadır, cəmi mələikədir” (6, s. 247). Başqa bir şərh nümunəsində şair təsvir etdiyi gözəlin allah tərəfindən yaradıldığını, janlı varlıq olduğunu ön plana çəkir. Burada allahın bütün varlıqların yaradıcısı, insanı nə jür yaratmağın onun əlində olmasını qabarıq göstərir və buna görə də istifadə olunan **ilahi** sözü **allah**, **tanrı** anlamında işlənib terminoloci səjiyyəlidir. Gözəlin bədəni güldür. Onun qoxusu, ətri başdanbaşa ənbərdir. Yenə də müqayisə ətir-qoxu qarşılaşdırmasını aktuallaşdırır. İnsan vüjudundan gələn qoxunun ənbər olması təkrar müqayisə ilə ənbərin və ənbər ətrinin təyini tələb edir və beləliklə, *ənbər* anlayış səviyyəsinə qaldırılır. Sonunju misra insan-mələk, gözəl-mələk qarşılaşdırmasını gerçəkləşdirir. Burada da terminoloci semantika ön plandadır.

Bədənini gül yaradan ilahi,
Sərasər ətrini ənbər eylədi,

Gözəllikdə kimdi sənə tay ola,
Hüsnün mələkləri çəkər eylədi (4, s.18).

Günəş, düaçı terminləri. Şair gözəli günəşə bənzədir. Lakin bənzətmə zamanla bağlılığa malikdir. Günəş səhər çıxır axşam batır. Şairin təsvir etdiyi gözəlin də hər səhər çıxanda Vaqifin ağlını başından alması bənzətmə obyektinə terminoloci məna verir. Duaçı sözü isə dua etməyin peşəyə, daimi məşğuliyyətə çevrilməsi baxımından termindir. Şair daim sevdiyinə dua etdiyindən duaçıya çevrilmişdir. O, başqa dua edənlərdən fərqlənir, ona görə də nəzərdən salınmamasını istəyir.

Günəş təki hər çıxanda səhərdən
Alırsan Vaqifin əqlini sərdən,
Duaçınam salma məni nəzərdən,
Əskik olmayasan sənadan Pəri! (4, s.20).

Damu, jənnətül-məva, kaman, ox, bənövşə, yasəmən, səngi-mərmər, bərgi-gül terminləri. Bu terminlərin işlənməsində də Vaqif özünə-məxsus poetik vasitələrdən istifadə edir. Ayrılıq jəhənnəm əzabı, vüsəl jənnət yaşantısı ilə qarşılaşdırılır. Şair Pərinin onsuz da onu kiprikləri ilə oxlayacağını bilir, ona görə qaşların kamanının elə qurulmasını istəyir ki, bu kamandan çıxıb onun sinəsini dələn oxların gizli atılmasını, başqalarının onun çəkdiyi ağrıları duymamasını istəyir. Burada oxun atılması, onun dəlib keçməsi, yaralaması poetik nümunədə işlənmiş kaman və ox sözlərinə termin səjiyyəsi verir. Vaqifdə gözəlin saç düzümünü təsvir elementləri həm çoxdur, həm də müxtəlifdir. Bununla yanaşı, saçın quruluşu və ətri şairi saçları tez-tez müxtəlif gül-çiçəklərlə müqayisə etməyə vadar edir. Doğrudur, bu müqayisələrdə daha çox bənövşə və yasəmən istifadə olunur. Qeyd olunan çiçəklərlə müqayisənin əsas səbəbi saçın quruluşundakı oxşarlıqla bağlıdır. Səngi-mərmər və bərgi-gül termin birləşmələri poetik şəkildə istifadə olunmuşdur. Burada söhbət oxşadılan obyektin nə mərmər daşı, nə də çöl çiçəkləri olmadığından gedir.

Firqətin damu tək əzaba dönmüş
Didarın jənnətül-məvaya, Pəri!
Peyvəstə qurulsun qaşın kamanı,
Oxların sinəmdən keçsin nihanı,
Al yanağın həlqə-həlqə yanında
Bənəşə zülflərin -yasəmən kimi
Nə səngi-mərmərdi, nə bərgi-güldi (4, s. 21)

Vaqifin yaradıcılığında nasüftə-mirvari termini işlənmişdir. Bu termin ilk götürülən mirvari deməkdir. Belə mirvari jilalanma dərəcəsinə, saflığına və ağlığına görə seçilir.

Bir danə nasüftə mirvari kimi,
Başdan ayağadək ağbədən gərək (4. s.24).

Riyaziyyat terminologiyasına aid edilən düstur, qayda sözləri də Vaqifin şerlərində işlədilmişdir. Məlumdur ki, düstur bu və ya fiziki, həndəsi və sair kəmiyyəti müəyyən qanunauğunluq əsasında hesablamaq qaydasıdır. Qayda və düsturun fərqi ondadır ki, düsturlar müəyyən formulla ifadə oluna bilər. Lakin qayda başqa şəkildə təyin olunur. Bu halda prosesin yerinə yetirilmə, təyin olunma ardıcılığı verilir. Məsələn, müasir fizikada *sağ əl qaydası* və s.

Əl-ayağı qaidədə, disturda,
Saqi fərbeh, topuqları çuxurda
Bir qat ət içində, sümüyü xırda (4, s.24).

M.P.Vaqifin yaradıcılığında terminlər, xüsusən də etnoqrafiya və dini terminlər kifayət qədər çoxdur. Şübhəsiz ki, bu terminlərin hamısının işlənmə xüsusiyyətlərini bir məqalə ilə yekunlaşdırmaq mümkün deyildir. Bu məqalədə sahəyə aid və ya müxtəlif sahə terminlərinin yaxın ətrafda – bir misrada, iki misrada, bir bənddə işlətmək, onları qarşılaşdırmaq, müqayisə etməklə terminoloji məna ilə obrazlı ifadəni yaxınlaşdırma xüsusiyyəti araşdırıldı.

Ədəbiyyat

1. Quliyeva Sima. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri: formalaşması və inkişafı.- Bakı : Nurlan, 2003. - 184 s.
2. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2005.
3. Cəfərov N. M.P.Vaqifin terminoloji leksikası//Terminologiya problemləri. Bakı, Elm, 1990.
4. Vaqif M.P. Qurban olduğum. Bakı, Gənclik, 1994, 120 s.
5. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fzray%C4%B1>
6. Dini terminlər lüğəti. Bakı, İpək Yolu, 2010.

S.Guliyeva

Way of use of terminology in Azerbaijan literature of XVIII (on basis of M.P.Vagif's creativity)

Summary

The article records significance of comprehensive research of terminology on accepted periods in Azerbaijan language based on available resources. Literature has special role in development of terminology. This work covers second stage of development of terminology- and put forward a task of investigating the formation period of terminology in XVI-XVIII

centuries. The research covers peculiarities of use of terminology in M.P.Vagif's creativity. The analyses show that terminology of various spheres was used in the poems of Vagif. It includes terminologies of ethnography, jewelry, religious, mathematical, trade, geographical and other spheres. Mostly used terminology in the poet's creativity covers ethnography and religious spheres. One of the main aims of the research is to reveal all terminology of the studied resource. After to study peculiarities of use of the terminology on their spheres. Therefore, religious terminology is on the focus of attention in the article.

С.Кулиева

**Особенности употребления терминов в литературе
Азербайджана XVIII века
(на основе творчества М.П.Вагифа)**

Резюме

В статье отмечается важность полного исследования терминологии в Азербайджанском языке, принятого по периодам на основе доступных материалов. Художественная литература играет специфическую роль в развитии терминологии. В данной работе выдвигается задача изучить второе развитие терминологии, формирование терминологии в XVI-XVIII веках. Исследование охватывает особенности употребления терминов в творчестве М.П.Вагифа. анализ показывает, что в стихах Вагифа были использованы термины различных сфер. Сюда входит термины этнографии, ювелирной области, математики, торговли, географии и других сфер. Термины использованные в стихах Вагифа охватывают сферы этнографии и религии. Одна из главных целей исследования выявление всех терминов изучаемой области. последующая работа это изучение особенности употребления терминов по сферам. В данной статье внимание уделено на религиозные термины.

Rəyçi:

Svetlana Novruzova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SAMİRƏ MƏRDANOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universiteti
samiremardanova@gmail.com

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN DİLİNDƏ AİLƏ-MƏİŞƏT ÜSLUBU XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Kitabı-Dədə Qorqud, ailə-məişət üslubu, atanın oğula sözü, oğulun ataya sözü, ananın oğula sözü, oğulun anaya sözü.

Ключевые слова: Китаби-Дедэ Коркуд, семейно-бытовой стиль, слово отца сыну, слово сына отцу, слово матери сыну, слово сына матери.

Keywords: Kitabı-Dede Korkud, family- everyday style, father's word to his son, son's word to his father, mother's word to her son, son's word to his mother

I. Atanın oğula sözü.

“Qazan bəy oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da ata oğlunun cəmiyyətin ondan tələb etdiyi igidliyi göstərmədiyindən narahat olaraq Uruza deyir:

Bərü gəlgi, qulunum oğul!

... On altı yaş yaşladın.

Bir gün ola, düşəm öləm, sən qalasan –

Yay çəkmədün, ox atmadın,

Baş kəsmədün, qan dökmədün,

Qanlı Oğuz içində çöldi almadın (2, s. 79).

Uruzun etirazı, indiyə qədər ona nümunə göstərmədiyinə görə atasına qarşı çıxıb incikliyi bildirməsi Qazan bəyin xoşuna gəlir:

“Qazan bəg əlin əlinə çaldı, qas-qas güldü. Aydır: “A bəglər! Uruz xub söylədi, şəkər yedi. Bəglər, siz yegünüz-içünüz, söhbətinüz dağıtmanuz. Mən bu oğlanı alayın, ava gedəyin. Yedi günlük azuğla çıxayın. Ox atduğum yerləri, qılıc çalub baş kəsdüğüm yerləri göstərayim. Kafir sərhəddinə, Cızıqlara, Ağlağana, Göyçə dağa aluban çıxayın. Sonra oğlana gərək olur, a bəglər!” – dedi” (2, s. 79-80).

Tofiq Hacıyev yazır:

“Qazanda bir insanda nə qədər müsbət keyfiyyətlər mümkündürsə, var; bir döyüşçü, sərkərdə üçün nə lazımdırsa, var; bir dövlət başçısı nələri bilməlidirsə, bilir, eyni zamanda o valideyndir – oğul atasıdır, ailə başçısıdır – təkarvadlıdır. İran şahları kimi hərəmxana sahibi deyil...” (1, s. 7).

Ona görə də Qazan bəyin öz yeganə oğlunun gələcəyi barədə narahat olması həm şəxsi, həm ictimai, həm də siyasi maraqlarla bağlıdır.

“Kitab”da atanın oğula sözü ailə-məişət üslubu kontekstində o qədər də rəngarəng deyil. Bunun da əsas səbəbi, görünür. Oğuz cəmiyyətində (və dövründə) ata-oğul münasibətlərinin ailə-məişət həddəlarına qapanıb qalmaması, atanın oğula, yaxud oğulun ataya sözünün “igidin igidə (müasir mənada: kişinin kişiyyə) sözü” olaraq qəbul edilməsidir.

“Uruz bəyin dustaq olduğu boy”dan gətirilən yuxarıdakı mətnin məzmunu kimi, ifadə tərzində də bunu göstərir.

II. Oğulun ataya sözü.

“Dirsə xan oğlu Buğacın boyu”nda Buğac qırx namərdin hiyləsiylə onu ölümcül yaralamış atasını xilas etmək üçün gedir. Oğlunu tanımayan, hər şeydən əlini üzümüş Dirsə xan ona:

Mənim üçün gəldünsə, oğlançığım öldürmüşəm,
Yigit, sana yazığı yox, döngil gerü – deyir (2, s. 35).

Aldadılmış, gördüyü işdən peşiman olmuş, heç kimin də köməyini qəbul etmək istəməyən qürurlu, eyni zamanda ruhən düşgün atasının bu sözləri müqabilində Buğac söyləyir:

...Altun başlu ban evlər sənin gedərsə,
Mənim də içində odam var,
qomağım yox qırx namərdə!
Ağ saqqallu qocalar sənin gedərsə,
Mənim dəxi içində bir aqlı şaşmış,
biligi yetmiş qoca babam var,
qomağım yox qırx namərdə! (2, s. 35-36)

Buğac bütün təfəsilatı ilə anlayır ki, o, namərd sözünün hiylənin, xəyanətin qurbanı olub; atasının qırx yoldaşı (əslində, nöqərləri) qısqanclıq üzündən onunla atasının arasını vurub, Dirsə xanı öz təsir dairələrində saxlamaq istəyiblər... Dirsə xanın günahı isə ondadır ki, qırx namərdin sözünə inanıb, məsələni oğlu ilə müzakirə etməyə ehtiyac duymayıb; namərdlərin gəzdirdiyi şaiyələr o qədər təsirli (əslində, bu da dilin qüdrətidir, ancaq neqativ planda) olub və həmin şaiyələrin gedib Bayındır xana çatacağı, onun da qəzəblənəcəyi qorxusu atanın gözünü elə tutub ki, heç nə görməyib, düşünməyib, çıxış yolunu onda tapıb ki, “günahkar” oğluna qəsd etsin.

Odur ki, Buğac atası barədə müəyyən istehza ilə “aqlı şaşmış, biligi yetmiş” deyir. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, bu istehza, inciklik nə qədər güclü olsa da, “qomağım yox qırx namərdə” ifadəsindəki sevgi, ehtiram, məsuliyyət qədər güclü, dərinlən gələn deyil.

Bir məsələ də var ki, Oğuz cəmiyyətində (və dövründə), artıq qeyd etdiyimiz kimi, ata-oğul münasibətlərinin ailə-məişət həddəlarından çox kənara çıxması, onlar arasındakı ünsiyyətin xeyli dərəcədə “rəsmiləşməsi” ailə-məişət üslubunun neqativ planının güclənməsinə - “namərd şaiyələri”nin

ayaq açıb yeriməsinə şərait yaratmışdır ki, bunun da nə ilə nəticələndiyi Buğacın başına gələnlərin təmsalında aydın görünür.

Lakin “Kitab”da az da olsa, ata-oğul ünsiyyətinin ailə-məişət təfərrüatlarına təsadüf edilir.

“Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Banuçiçəyə rast gəlib ona vurulmuş Beyrək atasının “Oğul, dan-dansux bu gün Oğuzda nə gördün?” sualına belə cavab verir:

“Nə görəyim, oğlı olan evərimiş, qızı olan köçürmüş” ... (2, s. 57)

Və ata ilə oğul arasındakı söhbət aşağıdakı şəkildə davam edir:

Oğul, ya, səni evərmaxımı gərək?

Bəli, bəs ağ saqqallı əziz baba. Evərmax gərək.

Oğuzda kimin qızın alı verərin?

Baba, mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən durmadın ol durgəc gərək! Mən qarağuc atına binmədin ol binmax gərək! Mən qırma varmadın ol mana baş gətürmək gərək ...

Oğul, sən qız diləməzsən, kəndinə bir hampa istəmişsən ...” (2, s. 57)

Həm oğulun ataya, həm də atanın oğula sözündə daha ciddilik, gah da zarafat çalarları tündləşib üstünlük qazanır, ancaq bütün hallarda ədəb-ərkan, səmimiyyət, gələcək ailə üçün ümumi məsuliyyət aparıcı olduğundan dil-üslub texnologiyaları da, prinsip etibarilə, buna xidmət edir. Belə ki, oğul ataya öz istəyini birbaşa demir, eyhamla anladır, ata daha açıq danışır. Beyrəyin son sözlərində həm də şəxsi istəklə bərabər məsələyə cəmiyyətin ümumi tələbləri mövqeyindən yanaşmaq aksenti mövcuddur.

“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda da ata oğlunu evləndirmək istəyir, Qanturalı isə tələb edir ki, ona elə qız alsınlar ki, “mən yerimdən durmadın ol durmuş ola!.. Mana baş gətürmüş ola! – dedi.

Qanlı Qoca aydır: “Oğul, sən qız istəməzmişsən, bir cilasun-bahadur istəmişsən, anun arqasında yeyəsən-içəsən, xoş keçəsən!” Aydır: “Bəli, canım baba, eylə istəmə! Pəs varasın, bir cici-bici türkmən qızını alasan, naga-handan tayınam, üzərinə düşəm, qarnı yırtıla?” – dedi. Qanlı Qoca aydır: “Oğul, qız görmək səndən, mal-rızq vermək bəndən!” – dedi” (2, s.104).

Qanturalının təsəvvüründə necə bir qızın olması onun zarafatla dediyi sözlərdən, xüsusilə, “cici-bici türkmən qızı” ilə müqayisədən tamamilə aydın görünür. Və əsas məsələ də bundan ibarətdir ki, ata ilə oğulun söhbəti, məsləhətləşməsi ailə-məişət münasibətləri (və üslubu) hədudundan o qədər də kənara çıxmır. Demək lazımdır ki, bu qəhrəmanlıq eposu üçün nadir hadisələrdən olub, “Dədə Qorqud”un xalq həyatı, məişəti ilə bağlılığının səciyyəvi, daha doğrusu, özünəməxsus cəhətlərini nümayiş etdirir.

Qanturalı atasının sözü ilə təsəvvüründəki qızı axtarmağa gedir:

“... Ərənlər əvrəni Qanturalı yerindən durdu. Qırq yigidin yanına aldı. İç Oğuzı gördi, qız bulmadı, qayıtdı gerü döndü. Evlərinə gəldi. Babası aydır:

“Oğul qız buldunmı?” Qanturalı aydır: Yıqılsun Oğuz elləri, mana yarar qız bulmadım, baba”, - dedi. Babası aydır: “Hey, oğul! Qız diləyi varan böylə varmaz”. Qanturalı aydır: “Ya, necə varar, baba?” – dedi.

Qanlı Qoca aydır: “Oğul, sabah varub, öylən gəlmək olmaz. Öylən varub axşam gəlmək olmaz. Oğul, sən mala becid ol, yığ, mən sana qız aray gedəyim”, - dedi” (2, s. 104).

Əlbəttə, qəhrəmanlıq eposunda təhkiyənin bu qədər ailə-məişət xırdaçılığına getməsi ümumnəzəri prinsiplər baxımından janrın tipologiyası üçün münasib sayılmaya bilər, lakin misal gətirdiyimiz mətn xalq danışq dilinin, onun ailə-məişət üslubu təzahürünün tipik nümunəsidir. Maraqlıdır ki, eposun ümumi ideyası ilə Oğuzu tərənnüm edən ozan Qanturalının dili ilə üslub xatirinə “yıqılsun Oğuz elləri, mana yarar qız bulmadım” deməkdən çəkinmir. Ancaq ozanın ustalıqıdır ki, mətləbi “yumşaldır”, atanın oğluna “qız diləyi varan böylə varmaz” deməsilə “günah”ı Oğuz ellərinin deyil, Qanturalının üzərinə qoyur... Bununla belə, boyun süjet quruluşu tələb edir ki, Qanturalı axtardığı qızı Oğuzda yox, kafir ellərində tapsın.

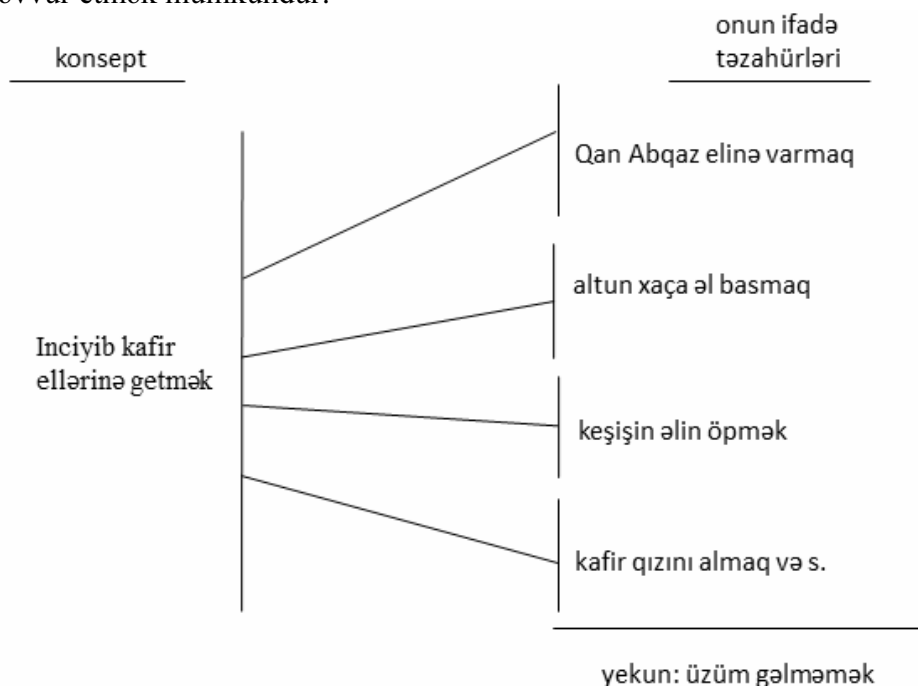
“Dədə Qorqud”da oğulun ataya sözünün Oğuz cəmiyyətinin yüksək təbəqəsindəki sosial-mənəvi münasibətlərin xarakterini öyrənmək baxımından ən maraqlı təzahürü, fikrimizcə, “Qazan bəy oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da özünü göstərir:

“Qazan sağına baqdı, qas-qas güldü. Soluna baqdı, çox sevindi. Qarşısına baqdı, oğlancığını – Uruzu gördü. Əlin-əlinə çaldı, ağladı. Oğlu Uruza bu iş xoş gəlmədi; iləru gəldi, diz çökdi. Babasına çağırub soylar ... :

... Qalqubanı yerimdən mən duraram ,
Qara gözlü yigitlərimi boyuma aluram,
Qan Abqaz elinə mən gedərəm,
Altun xaça mən əlümi basaram,
Pilon geyən keşişin əlin öpərəm,
Qara gözlü kafir qızın mən aluram,
Dəxi sənün yüzünə mən gəlməzəm!
Ağladuğuna səbəb nə, degil mana!
Qara başım qurban olsun, ağam, sana! (2, s. 78-79).

Ard-arda gələn sintaktik təkrarlar atasının hərəkətindən incimiş Uruzun həyəcanlarını dəqiqliklə imitasiya etdiyi kimi, məlum anlayışlar, söz-terminlər də həmin incikliyin nə qədər dərin olduğunu göstərir. Məsələnin mahiyyəti isə bundan ibarətdir ki, Qazan bəylə Uruzun söhbəti, artıq qeyd olunduğu kimi, ata-oğul, daha doğrusu, ailə-məişət ünsiyyətindən (və

üslubundan) kənara çıxır. Əgər bu söhbət alınmayacaqsə, münəqişə ilə nəticələnməyəcəksə, Uruz artıq nəinki Qazanın ailə və ya sarayında (məclisində), heç Oğuzda da qala bilməyib kafir ellərinə üz tutmağa məcburdur. Lakin Uruzun “Qan Abqaz elinə mən gedərək, Altun xaça mən əlümi basaram, Pilon geyən keşişin əlin öpərəm ...” deməsi, hələ ki, üzərində düşünlüb qəbul edilmiş qərar-qənaət deyil, ifadə-obrazlar, atanın “anlaşılmaz” hərəkətinə verilən ilkin nitq reaksiya – improvizasiyalarıdır. Bununla belə, həmin reaksiya-improvizasiyaların bütünlüklə stilistik hadisə olduğunu söyləmək də düzgün olmazdı, çünki ozan burada öz gənc qəhrəmanının dili ilə məhz Oğuz cəmiyyətinin nitq təcrübəsində (“lisani-taifeyi-oğuzan”da) olan modelə əsaslanaraq danışır, yəni improvizasiya və ya stilizasiya məhz stabil model hüdudunda baş verir ki, bunu sxematik olaraq aşağıdakı şəkildə təsəvvür etmək mümkündür:

III. Ananın oğula sözü.

“Dirsə xan oğlu Buğacın boyu”nda ananın ölümcül yara almış oğluna müraciəti, tamamilə təbiidir ki, təhtəlsüur istək, sevgi və şəfqətin ifadəsi olan dil-üslub vasitələri ilə zəngindir:

Qara qıyma gözlərin uyxu almış, açğıl axı,
Ol ikicə sünücügün uzun olmuş, yığışur axı,
Tanrı verən tatlu canın seyranda imiş, endi dəxi,

Üz-gözündə canun varsa, oğul, xəbər mana!
Qara başım qurban olsun, oğul, sana! (2, s. 32)

Ana öz təbii hisslərini tanrıçılıq inamına əsaslanan dualarla verir: a) gözlərin uyxu almış – “ölüm səni haqlamış” deməkdir (“kitab”da “yuxu”ya “kiçik ölüm” deyilir), ona görə də ana “ağıl axı” deməklə oğlunun dirilməsini diləyir; b) ikicə sünücüğün uzun olmuş – bu günə qədər işlədilən “iki ayağını (qıçlarını) uzadıb ölmək” frazeminin qədim ekvivalentidir, “yığışur axı” isə “ayağa dur” mənasındadır; c) tatlu canın seyranda imiş – onu bildirir ki, yatan adamın ruhu onun bədənini tərk edir, göylərdə dolaşır, əgər qayıdırsa, adam dirilir, qayıtmırsa, ölür – ana “endi dəxi” deməklə Tanrıdan oğlunun ayılmasını – dirilməsini istəyir.

Ailə-məişət həyatı kimi ailə-məişət üslubunun da qədim inamlarla sıx bağlı olması genotipoloji xarakter daşıyır və təsadüfi deyil ki, islam dinini qəbul etmiş oğuz-azərbaycanlıları kimi, bugünkü azərbaycanlıların dualarında, alqış-qarğışlarında da tanrıçılığın həm dünyagörüşü, həm də müvafiq deyimləri mühafizə olunur.

Dirsə xanın xatunu o qədər dərdləyir ki, oğlunun ova çıxdığı yerlərə - təbiətə qarğayır:

Aqar sən suların Qazlıq dağı,
Aqar kibi, aqmaz olsun!
Bitər sən otların, Qazlıq dağı,
Bitər ikən bitməz olsun!
Qaçar sən keyiklərin, Qazlıq dağı,
Qaçar ikən qaçmaz olsun, daşa dönsün! ... (2, s. 32).

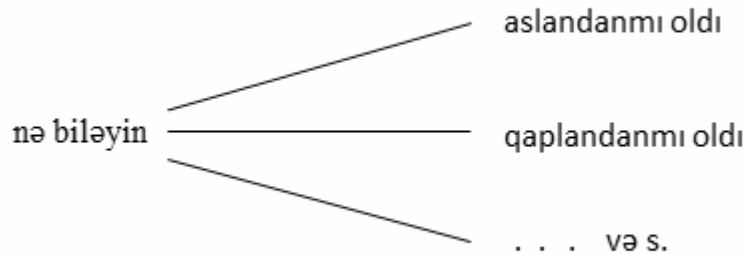
Bu və buna bənzər qarğışların hamısı anaya bağışlanır (və ailə-məişət üslubu üçün tamamilə məqbul sayılır), çünki Buğacın anası o haldadır ki, yeganə oğlunun bu vəziyyətə düşməsində hamını, hər şeyi günahlandırma bilər, dilinə ən ağır, ən acı sözlər gətirə bilər. Və “Dədə Qorqud” eposunun linqvostilistik qüdrəti ondadır ki, xalq məişətinin (və dilinin) koloritini son dərəcə dəqiq əks etdirir.

Bu qədər ağır qarğışlardan sonra ana gümanını, şübhəsini də gizlətmir:
Nə biləyin, oğul, arslandanmı oldu,
Yoxsa qaplandanmı oldu?
Nə biləyin, oğul, bu qəzalar sana

nerədən gəldi?! (2, s. 32).

“Nə biləyin”, əslində, öz-özlüyündə kifayət qədər neytral, hətta “liberal” ifadədir, ancaq burada, ananın dilində onun üslubi enerjisi o qədər güclüdür ki, hətta arslandanmı oldu, qaplandanmı oldu kimi informativ sintaksemlərlə belə müqayisə edilə bilməz. Çünki “nə biləyim” (nə bilim), nə qədər mücərrəd, mübahisəli məlumat bildirsə də, mətləbi – ananın

düşüncələrinin mahiyyətini ifadə edir, digər iki fraza isə gümanların ifadəsi olub sayca artırılı da bilər ki, həmin münasibəti aşağıdakı şəkildə sxemləşdirmək mümkündür:

Mətnin simmetrik bütövlüyünü təmin edən, “nə biləyim”lə başlayan mücərrəd məntiqi konkretləşdirən “bu qəzalar sana nerədən gəldi?” sualı da ailə-məişət üslubu üçün səciyyəvi hadisədir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, həmin üslub insan varlığının həm ən real (gerçək), həm də ən irreal (mistik) qütbləri ilə olduqca elastik (dinamik) bir şəkildə bağlıdır.

Oğlunu ölümdən qurtarıb evə gətirən ana eşidir ki, Dirsə xanı aldadan qırx namərd indi də onun özünü tutub kafir ellərinə dustaq aparırlar. Və atasından incimiş oğlundan xahiş edir ki, onu – Dirsə xanı xilas eləsin ... Sözlərini birbaşa, hökmə demir, əvvəlcə onu baş verən hadisədən təfəsilatı ilə, təmkinlə, nəvazişlə xəbərdar edir:

Görürmüsin, ay oğul, nələr oldu?!

Sarp qayalar oynanmadı, yer obrıldı.

Eldə yağ yox ikən sənin babanın üstünə yağ gəldi.

Ol qırx namərd, babanın yoldaşları babanı tutdılar,

Ağ əllərin ardına bağladılar,

Qıl sicim ağ boynuna taqdılar,

Kəndülər atlı, babanı yayaq yürütdilər,

Alubanı qalın kafir ellərinə yönəldilər (2, s. 34).

“Sarp qayalar oynanmadı, yer obrıldı” (yəni “zəlzələ baş verdi”) ifadəsini işlətməklə Dirsə xanın xatunu ərinin dustaq edilməsinin onun üçün nə demək olduğunu bildirir. Və xatunun nitqində baba sözünün məhz mənsubiyyət formasında (babanın, babanı) təkrarı Buğacın hisslərinə təsir etmək, ona incikliyi unudurmaq, ata qarşısında daşdığı məsuliyyəti yada salıb anlatmaq məqsədini daşıyır. Bu isə o deməkdir ki, yalnız söz deyil, qrammatik vasitə - mənsubiyyət şəkilçisi də ciddi üslubi funksiya ilə

meydana çıxmaqla ümumən mətnin stilistik enerjisinin yüksəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Müraciətin sonunda ana mətləbə keçir, lakin bu halda da elə ifadələr işlədilir ki, həm atanın xilas edilməsi zərurəti bildirilsin, həm də oğulun heysiyyətinə toxunulmasın:

Xanım oğul, qalqubanı yerindən uru durgil!

Qırq yigidin boyuna algil!

Babanı ol qırq namərddən qurtargil!

Yüri, oğul! Baban sana qıydısa, sən babana qıymağil! (2, s. 34).

Və ananın bu sözlərinin oğluna təsirini ozan qısaca olaraq “oğlan anasının sözün sımadı” ifadəsilə bildirir.

“Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”da ana – Boyu uzun Burla xatun biləndə ki, kafirlər onu ələ salmaq istəyirlər oğlu Uruza müraciət edərək deyir:

“Oğul, oğul, ay oğul,

Bilürmisin, nələr oldu: ...

... Kafirlər tərs danışımlar: Qazan oğlu Uruzu həbsdən çıxarun, boğazından

özğanla asun, iki dalusından çəngələ sancun, qıyma-qıyma ağ ətindən çəkin. Qara qavırma edüb, qırq bəg qızına ilətün; hər kim yedi, ol degil; hər kim yemədi, ol Qazan xatunudur; çəkün döşəgimizə gətirəlim, sağraq süzdürəlim!” – demişlər. Sənin ətündən, oğul, yiyəyinmi, yoxsa sası dinli kafirin döşəginə girəyinmi? Ağan Qazanın namusunu sındırayınmı? Necədəyin, oğul, hey?! (2, s. 45)

Ananın nitqində, bir tərəfdən, oğlunun ətini kəsib ona yedirdəcəklərini təsəvvürünə gətirməsindən irəli gələn dəhşətli bir əzab var, lakin əks təqdirdə ərinin – Qazan xanın namusunu tapdadacağı barədə düşünmək və ümumiyyətlə, belə bir fikri yaxınına buraxmaq ondan da dəhşətlidir. Odur ki, oğlunun münasibətini biləndə nə qədər üzüntülü olsa da, daxilən rahatlaşır:

“Oğlan böylə digəc buldur –buldur gözinin yaşı rəvan oldu ... Güz alması kibi al yanağın dartdı, yırtdı; qarğı kibi qara saçını yoldı; “oğul, oğul!” deyübən zarılıq qıldı, ağladı.

... Böylə digəc anasının qərarı qalmadı: yürüyü verdi, qırq incə bellü qızın içinə girdi” (2, s. 45-46).

Ümumiyyətlə, “Dədə Qorqud”un təhkiyəsində xalq dilinin ailə-məişət üslubuna bu qədər ardıcıl istinad olunması oğuz-Azərbaycan epos təfəkkürünün ən səciyyəvi cəhətlərindən biri sayıla bilər.

IV. Oğulun anaya sözü.

“Dirse xan oğlu Buğacın boyu”nda aldadılmış atasının ölümçül yaraladığı oğul dərddən özünü itirmiş anasına deyir:

Bərü gəlgil, ağ südin əmdigim qadunım ana!

Ağ birçəklü, izzətlü canım ana!
“Aqar” ayda sularına qarğamağıl,
Qazlıq dağının günahı yoqdur.
Bitərlidə otlarına qarğamağıl,
Qazlıq dağının suçı yoqdur.
... Qarğar isən, babama qarğa,
Bu suç, bu günah babamdandır (2, s. 33).

Buğacın nitqində uç məqam var: a) oğulun anaya ehtiramı (bu ağ südin əmdigim qadunım ana, ağ birçəklü, izzətlü canım ana ifadələrində əks olunur); b) ananın qarğışlarının ünvanının doğru-düzgün olmaması; c) günahın atasında – Dirsə xanda olmasını söyləməsi (burada da qəzəb-nifrət yox, yalnız inciklik var: qarğar isən, babama qarğa...).

Hər üç halda oğul, nə qədər ağır vəziyyətə düşsə də, anasına təskinlik verir və bu təskinliyin ifadəsi olan sözlər sadəcə ozan təxəyyülünün məhsulu deyil, bu günə qədər Azərbaycan ailəsinin dilində işlənən, heç şübhəsiz, “Dədə Qorqud” eposunu yaradan dahi söz sənətkarlarına da ilham vermiş sözlərdir. Heç cür düşünmək olmaz ki, Buğacın dilindən verilmiş Ana, ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yoqdur, qorxmağıl! Boz atlu Xızır mana gəldi, üç kərrə yaramı sığadı, “bu yaradan sana ölüm yoqdur; dağ çiçəyi, anan südi sana mərhəmdir” – dedi mətni, xüsusilə onun başlanğıc hissəsi bütünlüklə ozan improvizasiyasıdır. Çünki bu ifadə tərzii həm real, həm də irreal qatları ilə ümumxalq təfəkküründə zaman-zaman modelləşmiş nitq formullarından ibarətdir ki, eposun dilinə də məhz ümumxalq dilindən keçmişdir. “Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”da əgər ölümünə razı olmasa anasının düşməni əlinə keçəcəyini eşidən Uruzun Burla xatuna cavabı nə qədər yüksək sənətkarlıqla ifadə olunmuş epos yaradıcılığı nümunəsidirsə, o qədər də təbii ailə-məişət üslubu təzahürüdür:

“Ağzun qurısın, ana! Dilin çürisün, ana! “Ana haqqı – Tanrı haqqı” denilməsəydi, qalqubanı yerimdən duraydım, yaqanla boğazından tutaydım, qaba ökcəm altına salaydım, ağ yüzünü qara yerə dəpəydim, ağzun ilə burnundan qan şorladaydım, can datlusun sana göstərəydim! Bu nə sözdür?! Saqın, qadın ana! Mənim üzərimə gəlməyəsin, mənim üçün ağlamayasan. Qo bəni, qadın ana, çəngələ ursunlar, qo ətimdən çəksünlər, qara qavurma etsünlər, qırq bəg qızının ölinə ilətsünlər. Anlar bir yedigində sən iki yegil! Səni kafirlər bilməsünlər – duymasınlar; ta kim, sası dinlü kafirin döşəginə varmayasan, sağrağın sürməyəsen, atam Qazan namusunu sımayasan saqın!” (2, s. 45).

Əlbəttə, psixoloji-emosional strukturuna görə iki hissədən ibarət olan bu sintaktik bütövün birinci hissəsi müasir sosial-linqvistik diskurs texnologiyaları baxımından xeyli arxaikləşmiş, epik keçmişdə qalmışdır. Lakin “bu nə sözdür?!”

sual-nidasından başlayan hissə keçmiş olduğu qədər də həm məzmunu, həm də ifadə forması etibarilə müasirdir.

Oğulun anaya cavabının əsas ideya-stilistik yekunu isə ondan ibarətdir ki:

Qadın ana! Qarşım alıb nə bögrərsən,

Nə bozlarsan, nə ağlarsan?

Bağrım ilə yürəgim nə dağlarsan?

Keçmiş mənim günimi nə andırarsan?

Hey, ana! Ərəbi atlar olan yerdə

Bir qulunı olmazmı olur?

Qızıl dəvələr olan yerdə

Bir köşəgi olmazmı olur?

Ağca qoyunlar olan yerdə

Bir quzucuğu olmazmı olur?

Sən sağ ol, qadın ana, babam sağ olsun,

Bir mənim kibi oğul bulunmazmı olur? (2, s. 45-46).

Ailə-məişət üslubunun bu təzahürü epik keçmişlə bədii müasirlik, nəticə etibarilə, metafirik sinxroniya hadisəsidir, yəni ailə-məişət tarixinin prinsipial dəyişməzliyi qədər də ailə-məişət üslubunun tarixi stabilliyi mövcuddur.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. "Dədə Qorqud kitabı" ilk yazılı yaddaşımızdır. – Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, "Öndər" nəş. , 2004, s. 4-16.
2. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, "Öndər" nəş. , 2004, 376 s. Tərtib edən: Samət Əlizadə.

С.Марданова

Особенности семейно-бытового стиля в языке «Китаби-Деде Коркуд» Резюме

Семейно-бытовой стиль азербайджанского литературного языка имеет древнейшую историю, до сих пор ни с чем несравнимую в азербайджанском языкознании. Достоверным доказательством тому служит эпос "Китаби-Деде Коркуд".

В статье рассматриваются особенности семейно - бытового стиля в языке эпоса "Китаби-Деде Коркуд". Эти функциональные стилистические особенности анализируются и обобщаются в контексте

обращения : 1) отца к сыну; 2) сына к отцу; 3) матери к сыну; 4) сына к матери.

Во всех этих случаях речевые технологии в соответствии с средневековыми традициями подтверждают особую миссию сына как продолжателя семейного уклада. И речевые этикететы, используемые родителями при обращении к сыну, и технологии обращения сына к отцу и матери основаны на строгой социально-нравственной регламентации, исходящей из данной миссии.

S.Mardanova

**The peculiarities of the family-everyday style in the language of
“Kitabi-Dede Korkud”**

Summary

The family-everyday style of the Azerbaijani literary language has the most ancient history that is still incomparable in Azerbaijani linguistics. The epos "Kitabi-Dede Korkud" is eloquent reliable testimony to this fact.

The article deals with the peculiarities of the family- everyday style in the language of the epos " Kitabi-Dede Korkud". These functional stylistic peculiarities are analyzed and generalized in the context of : 1) father's words (address) to his son; 2) son's words (address) to his father; 3) mother's words (address) to her son; 4) son's words (address) to his mother. In all this cases speech technologies according to the medieval traditions confirm the son`s special mission as a successor of the family way of life. Both the speech etiquette used by parents during their address to their son and technology of son`s address to his mother and father are based on the strict social-moral regulation proceeding from that mission.

Rəyçi: Nizami Cəfərov
AMEA-nın müxbir üzvü Akademik

БЕГИМ-ХАНУМ АЛИЕВА

Доцент, к.ф.н. АзГУНП

begim-khanim.aliyeva@yandex.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО УЧЕБНИКА ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ

Açar sözlər: sistem komponentləri, təhsil vasitəsi, İnternet resursları, elektron dərslik, kompüter texnologiyaları, təlim proqramları

Ключевые слова: компоненты системы, средство обучения, ресурсы Интернета,

электронный учебник, компьютерные технологии, обучающие программы

Key words: system components, learning tool, Internet resources, electronic textbook, computer technologies, training programs

Сегодня в Азербайджане в практике преподавания иностранных языков произошли существенные изменения. Изменения коснулись всех основополагающих компонентов системы обучения: это и цель обучения, подходы к обучению, методы и средства обучения и др., включая наряду с традиционными и новые современные средства обучения, связанные с активным использованием компьютера и возможностей Интернета, базирующихся на новых информационных технологиях. К средствам обучения относят технические (ТСО), компьютерные (КСО), электронные (ЭОС) средства обучения, появляющиеся друг за другом на различных этапах развития информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Технические средства обучения разделялись на четыре группы: звукотехнические, светотехнические, звукоцветотехнические и средства программированного обучения. Принято было различие технических средств обучения (ТСО) и аудиовизуальных средств обучения (АВСО).

Компьютерные средства обучения начинают использоваться с появления в ряду технических средств (ТСО) персонального компьютера. Возможности использования компьютера как универсального комплексного технического средства, способного выполнять функции книги, пишущей машинки, классной доски, магнитофона, радио, кино и др. вывели компьютер в разряд особого технического средства обучения, которое заставляет изменять сами педагогические технологии. Компьютер становится неотъемлемой частью урока, многократно увеличивая педагогический потенциал преподавателя. Если технические средства обучения (ТСО) – это аппаратура и технические устройства,

используемые в педагогическом процессе и самообразовании, то компьютерные средства обучения (КСО) – это аппаратура (компьютеры) и программы, которые управляют работой компьютерных устройств, используемых в педагогическом процессе и самообразовании. Это главные различительные особенности ТСО и компьютерных средств обучения.

Электронные средства обучения - инструментальные средства современного инновационного языкового образования. В сфере РКИ определяются мерой интеграции информационных компьютерных технологий в процесс обучения языку. Это уже не просто компьютеры (электронные устройства) и программы по управлению их работой в учебной среде, но и вся мощь технологий (электронных, цифровых, телекоммуникационных) на последней волне развития ИКТ. Сюда относятся такие средства обучения, как электронные курсы, электронные учебники, он-лайн учебники, веб-сайты, системы управления обучением и т.п. Это технические средства обучения нового поколения.

К коммуникационным ресурсам Интернета, способным найти своё место в преподавании иностранных языков, относят электронную почту, телеконференции (форумы), текстовые, гостевые книги, сетевые дневники, телефонную сеть Skype и т.д., использование которых играет важную роль в жизни современного человека и оптимизирует процесс обучения.

На уроках русского языка как иностранного можно выделить следующие основные направления использования ресурсов Интернета:

1. для включения материалов сети в содержание урока;
2. для самостоятельного поиска информации студентами в рамках работы над проектом;
3. для самостоятельной подготовки к сдаче квалификационного экзамена экстерном;
4. для систематического изучения определённого курса языка под руководством преподавателя;
5. для организации письменного общения с носителями языка или ровесниками из других стран.

С помощью ресурсов Интернета можно:

1. формировать навыки и умения чтения, непосредственно используя материалы Сети;
2. совершенствовать умения аудирования на основе аутентичных звуковых текстов Сети;

3. совершенствовать умения монологического и диалогического высказывания на основе проблемного обсуждения данных Интернета;

4. совершенствовать умения письменной речи, принимая участие в переписке, письменном обсуждении проблемы, в сетевом проекте;

5. пополнять свой словарный запас лексикой, встречающейся в аутентичных текстах Интернета;

6. знакомиться с социокультурными аспектами языка, особенностями речевого поведения, в том числе и речевым этикетом в каналах компьютерного взаимодействия;

7. формировать устойчивую мотивацию на основе систематического изучения «живых» материалов, обсуждения актуальных для данной культуры проблем. Основными направлениями использования ресурсов Интернета для преподавания русского языка как иностранного являются:

1.обеспечение преподавателей и студентов в режиме реального времени актуальной

информацией о событиях в Азербайджане и России, об экономике, политике, культуре стран;

2.доступ к информационным серверам крупнейших библиотек;

3.обеспечение аутентичными текстами в электронной записи для организации учебного процесса;

4.организация контактов между различными группами изучающих язык, проведение совместных проектов, олимпиад, конкурсов, организация телеконференций;

5.проведение специальных уроков-экскурсий (например, путешествие по Баку и Москве, посещение музеев и др.);

6.открытие новых возможностей для дистанционного обучения языку;

7.использование учебников, мультимедийных материалов с интернет-поддержкой.

Использование электронного учебника при обучении иностранных студентов представляется одним из приоритетных направлений

Общеизвестно, что учебник иностранного языка может рассматриваться в различных аспектах: как полиграфическое издание, как дидактическое произведение и др. Электронный учебник тоже может быть рассмотрен в различных аспектах, и как продукт современной компьютерной технологии, и как дидактическое произведение. Однако компьютерная технология открывает новые возможности для создания и функционирования дидактического произведения.

Электронный учебник рассчитан на самостоятельную работу иностранного студента с компьютером в интерактивном режиме, т.е. с помощью различного рода систем меню, функциональных клавиш,

многооконного интерфейса студент может знакомиться с учебной аудио-визуальной информацией в той форме, последовательности, темпе, который ему подходит. Электронный учебник рассчитан на "погружение" его в тот или иной предметный мир. Это погружение, изучение и постижение иноязычной действительности достигается благодаря использованию различных видов наглядности.

Электронный учебник меняет как характер носителя и характер предъявления информации, так и способы и характер обучающего воздействия. Обучающее воздействие осуществляется за счет синтеза видео, звука, печатного текста и компьютерной графики, всех видов вербальной и невербальной информации.

Итак, электронный учебник - компьютерное, педагогическое, программное средство, структурированное особым образом, записанное на электронные носители или доступное через локальную или глобальную компьютерную сеть, предназначенное для предъявления новой информации, которое не только дополняет печатные издания, но также служит для индивидуального обучения и позволяет оценивать при помощи тестирования полученные знания студента. Основными особенностями электронного учебника являются:

1. минимальное содержание текстовой информации, так как продолжительное чтение текста

с монитора приводит к снижению уровня восприятия;

2. большое количество иллюстративного материала для облегчения восприятия информации;

3. использование видеофрагментов, передающих в динамике процессы и явления, повышает

заинтересованность студентов, улучшает качество знаний.

Применение аудио фрагментов в электронном учебнике позволяет улучшить восприятие новой информации, приближая подачу учебного материала к более привычным способам предъявления, так как в традиционном обучении преобладают вербальные средства при введении нового материала. Компоновка текстового, графического, мультимедийного (анимация, звуковое сопровождение, гиперссылки, видеосюжеты) материала имеет исключительное дидактическое значение. Качество восприятия новой информации, возможность обобщения и анализа, скорость запоминания, полнота усвоения учебной информации в значительной мере зависит от расположения информации на экране монитора.

Выделяют три основных режима работы электронного учебника:

1. обучение без проверки изученного материала;

2.обучение с проверкой изученного материала, при котором предлагается ответить на несколько вопросов, позволяющих студенту определить степень усвоения материала;

3.тестовый контроль, предназначенный для итогового контроля знаний.

Электронный учебник, выступая в качестве автоматизированной обучающей системы, выполняет следующие функции:

1.иностранному студенту облегчает понимание изучаемого материала; предоставляет широкие возможности для самопроверки; предоставляет неограниченное количество

повторений, допускает адаптацию материала;

2.преподавателю позволяет использовать на занятиях материал, меньший по объему, но более существенный по содержанию; индивидуализировать работу со студентами;

предоставляет роль руководителя; позволяет быстро и эффективно контролировать знания студентов.

Обучение иноязычной профессионально ориентированной лексике при помощи компьютера представляется одним из приоритетных направлений в технических вузах. Существуют следующие методические возможности применения электронного учебника при формировании лексических навыков:

1.формирование рецептивных лексических навыков чтения и аудирования;

2.формирование продуктивных лексических навыков преимущественно письменной речи;

3.контроль уровня сформированности лексических навыков на основе тестовых

компьютерных программ с использованием визуальной наглядности;

4.расширение пассивного и потенциального словарей студентов;

5.оказание справочно-информационной поддержки.

В современных электронных учебниках содержится большое количество информации, состоящей из теории, лексико-грамматических упражнений, вопросов для самоконтроля и тестовых заданий для проверки пройденного материала. Благодаря тому, что электронный учебник, в принципе, не ограничен в объеме, в нем могут быть представлены все необходимые сведения, как теоретического, так и справочного характера. Таким образом, электронный учебник предоставляет иностранным студентам принципиально новые возможности, нежели печатные аналоги. Основными достоинствами электронного учебника являются его

интерактивность, мобильность, мгновенная доступность и, конечно же, адекватность уровню развития современных научных знаний.

Использование информационных ресурсов Интернета, средств мультимедиа, компьютерных обучающих программ существенно повышает эффективность процесса обучения благодаря наличию аудиовизуального сопровождения изучаемых учебно-научных текстов по специальности.

В настоящее время использование компьютерных технологий - не только необходимая, но и обязательная составляющая лингвообразовательного процесса в техническом вузе.

Литература

- 1.Алешкина О.В. Применение электронных учебников в образовательном процессе / О. В. Алешкина // Молодой ученый. 2012, № 11, с. 389-391.
- 2.Всеволодова М. В. Функционально-коммуникативная лингводидактическая модель языка и контуры фундаментальной прикладной грамматики русского языка / М. В. Всеволодова // Материалы X конгресса МАПРЯЛ (Санкт-Петербург, 30 июня -5 июля 2003 г.) Пленарные заседания: сборник докладов. В 2 т. - Т. II. - Спб.: Политехника, 2003, с. 75 - 83.
- 3.Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика: Учеб. пособие для студ. Лингв. Ун-тов и фак. Ин. яз. высш. пед. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2004, с. 65-90.
- 4.Жумагулова С.К., Абилдаева Г.Б. Влияние развития информационных технологий на процесс обучения // Молодой учёный. 2014, № 16 (75), с. 50-53.
- 5.Зими́на О.В. Печатные и электронные учебные издания в высшем образовании: Теория, методика, практика. - М.: МЭИ, 2003, 200 с
- 6.Иванов В.Л. Структура электронного учебника // Информатика и образование. 2001, №6, с.71-72
- 7.Любанец И.И. Иностранный язык: (Латинский) (Электронный ресурс): электрон.

учеб.-метод. комплекс для студентов специальности «Правоведение» / сост. И. И.

Любанец. - Электрон. дан. - Барановичи: БарГУ, 2010.

8. Митрофанова О. Д. Нефилологическая аудитория как субъект учебного процесса и объект лингводидактического воздействия / О. Д. Митрофанова // Материалы X конгресса МАПРЯЛ (Санкт-Петербург, 30 июня - 5 июля 2003 г.) Пленарные заседания: сборник докладов. В 2 т. - Т. II. - СПб.: Политехника, 2003, с. 173 - 179

В.Əliyeva

**Texniki ali məktəblərdə əcnəbi tələbələrin
tədrisində elektron dərsliyin istifadəsi**

Xülasə

Bu məqalədə yeni informasiya texnologiyalarına əsaslanan kompüter və İnternet imkanlarından aktiv istifadə ilə bağlı yeni müasir tədris vəsaitləri müzakirə olunur. Təhsili vasitələri texniki (TCO), kompüter (CSR), elektron (EOS) tədris vasitələrini əhatə edir.

Elektron tədris vasitələrinə xüsusi diqqət yetirilir, internet resurslarından istifadə üzrə əsas istiqamətləri araşdırır və xarici tələbələrin hazırlanmasında prioritetlərdən biri elektron dərslikdən istifadə olunur. Elektron dərs kitabının əsas xüsusiyyətləri, onun məqsədi, yeri, əsas fəaliyyət rejimi, funksiyaları nəzərə alınır.

Elektron dərslik xarici tələbələri çaplı analoqlardan daha çox yeni imkanlar təklif edir. Elektron dərs kitabının əsas üstünlükləri onun müasir elmi biliklərin inkişaf səviyyəsinə olan inteqrasiyası, hərəkətliliyi, dərhal əlçatanlığı və, əlbəttə, adekvatlığıdır.

B.Aliyeva

**Use of the electronic textbook for training
foreign students of technical universities**

Summary

This article discusses new modern teaching aids related to the active use of the computer and Internet capabilities, based on new information

technologies. The means of training include technical (TCO), computer (CSR), electronic (EOS) teaching aids

Particular attention is paid to e-learning tools, examines the main directions of using Internet resources, and one of the priorities in the training of foreign students is the use of an electronic textbook. The main features of the electronic textbook, its purpose, place, basic modes of operation, functions are considered.

The electronic textbook provides foreign students with fundamentally new opportunities, rather than printed analogues. The main advantages of the electronic textbook are its interactivity, mobility, instant accessibility and, of course, adequacy to the level of development of modern scientific knowledge.

Rəyçi: **Validə Vəliyeva**
 Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

LALA MASIMOVA PhD
Azerbaijan State Oil and Industry University
lalamasimova@mail.ru

THE ENGLISH VOCABULARY AS AN ADAPTIVE SYSTEM. NEOLOGISMS

Açar sözlər: neologizm, İngilis dilinin lüğət bazası, qısaltma, dil sistemi, ifadə

Key words: neologism, the English vocabulary, abbreviation, language system, phrase

Ключевые слова: неологизм, английский словарь, аббревиатура, языковая система, фраза

To adapt means to make or undergo modifications in function and structure so as to be fit for a new use, a new environment or a new situation. Being an adaptive system the vocabulary is constantly adjusting itself to the changing requirements and conditions of human communications and cultural and other needs. This process of self-regulation of the lexical system is a result of overcoming contradictions between the state of the system and the demands it has to meet. The speaker chooses from the existing stock of words such words that in his opinion can adequately express his thought and feeling. Failing to find the expression he needs, he coins a new one. It is important to stress that the development is not confined to coining new words on the existing patterns but in adapting the very structure of the system to its changing functions. A language system then should be studied as something fixed and unchanging, whereas we observe the opposite: it is constantly changed and readjusted as the need arises. The concept of adaptive systems overcomes this contradiction and permits us to study language as a constantly developing but systematic whole. The adaptive system approach gives a more adequate account of the systematic phenomena of a vocabulary by explaining more facts about the functioning of words and providing more relevant generalisations, because we can take into account the influence of extra-linguistic reality. The study of the vocabulary as an adaptive system reveals the pragmatic essence of the communication process, i.e. the way language is used to influence the addressee. There is a considerable difference of opinion as to the type of system involved, although the majority of linguists nowadays agree that the vocabulary should be studied as a system.

New notions constantly come into being, requiring new words to name them. Sometimes a new name is introduced for a thing or notion that

continues to exist, and the older name ceases to be used. The number of words in a language is therefore not constant, the increase, as a rule, more than makes up for the leak-out. New words and expressions or neologisms are created for new things irrespective of their scale of importance. They may be all-important and concern some social relationships, such as a new form of state, e. g. People's Republic, or something threatening the very existence of humanity, like nuclear war. Or again the thing may be quite insignificant and short-lived, like fashions in dancing, clothing, hairdo or footwear (e. g. roll-neck). In every case either the old words are appropriately changed in meaning or new words are borrowed, or more often coined out of the existing language material either according to the patterns and ways already productive in the language at a given stage of its development or creating new ones. Thus, a neologism is a newly coined word or phrase or a new meaning for an existing word, or a word borrowed from another language. The intense development of science and industry has called forth the invention and introduction of an immense number of new words and changed the meanings of old ones, e. g. *aerobic*, *black hole*, *computer*, *isotope*, *feedback*, *penicillin*, *pulsar*, *quasar*, *tape-recorder*, *supermarket* and so on. The laws of efficient communication demand maximum signal in minimum time. To meet these requirements the adaptive lexical system is not only adding new units but readjusts the ways and means of word-formation and the word-building means. Thus, when radio location was invented it was defined as radio detection and ranging which is long and so a convenient abbreviation out of the first letter or letters of each word in this phrase was coined, hence radar. The process of nomination may pass several stages. In other words, a new notion is named by a terminological phrase consisting of words which in their turn are made up of morphemes. The phrase may be shortened by ellipsis or by graphical abbreviation, and this change of form is achieved without change of meaning. Acronyms are not composed of existing morphemes according to existing word-formation patterns, but on the contrary revolutionise the system by forming new words and new morphemes out of letters. The whole process of word-formation is paradoxically reversed. The lexical system may adapt itself to new functions by combining several word-building processes. Thus fall-out — the radioactive dust descending through the air after an atomic explosion — is coined by composition and conversion simultaneously. Teach-in is a student conference or a series of seminars on some burning issue of the day, meaning some demonstration of protest. This pattern is very frequent: lie-in, sleep-in, pray-in, laugh-in, love-in, read-in, sing-in, stay-in, talk-in. In all the above variants the semantic components 'protest' and 'place' are invariably present. This is a

subgroup of peculiarly English and steadily developing type of nouns formed by a combined process of conversion and composition from verbs with postpositives, such as a holdup 'armed robbery' from hold-up 'rob', come-back 'a person who returns after a long absence'. The intense development of shortening aimed at economy of time and effort but keeping the sense complete is manifest not only in acronyms and abbreviations but also in blends, e.g. bionics < bio+(electr)onics; slintnastics < slim+gymnastics and back-formation. The very means of word-formation change their status. This is for instance manifest in the set of combining forms. In the past these were only bound forms borrowings from Latin and Greek mostly used to form technical terms. Now some of them turn into free standing words, e. g. maxi n 'something very large'. Semi-affixes which used to be not numerous and might be treated as exceptions now evolve into a separate set. An interesting case is person substituting the semi-affix -man due to an extra linguistic cause — a tendency to degender professional names, to avoid mentioning sex discrimination (chairperson, policeperson).

The set of semi-affixes is also increased due to the so-called abstracted forms, that is parts of words or phrases used in what seems the meaning they contribute to the unit. E. g. workaholic 'a person with a compulsive desire to work' was patterned on alcoholic; footballaholic and bookaholic are selfexplanatory. Compare also: washeteria 'a self-service laundry'. When some word becomes a very frequent element in compounds the discrimination of compounds and derivatives, the difference between affix and semi-affix is blurred. Here are some neologisms meaning 'obsessed with sth' and containing the elements mad and happy: power-mad, money-mad, speed-mad, movie-mad and auto-happy, trigger-happy, footlight-happy. It is not quite clear whether, in spite of their limitless productivity, we are still justified in considering them as compounds.

Automation 'automatic control of production' is irregularly formed from the stem automatic with the help of the very productive suffix -tion. The corresponding verb automate is a back-formation, i. e. 're-equip in the most modern and automated fashion'. Re- is one of the most productive prefixes, the others are anti-, de-, un-, the semi-affixes self-, super- and mini-and many more; e. g. anti-flash 'serving to protect the eyes', antimatter n, anti- novel n, anti-pollution, deglamorise 'to make less attractive', resit 'to take a written examination a second time', rehouse 'to move a family, a community, etc. to new houses'. The prefix un- increases its combining power, enjoys a new wave of fashion and is now attached even to noun stems. A literary critic refers to the broken-down "Entertainer" as a "contemporary un-hero, the desperately unfunny Archie

Rice". Unfunny here means "not amusing in spite of the desire to amuse". All the other types of word-formation described in the previous chapters are in constant use, especially conversion (orbit the moon, service a car), composition and semantic change. Compounding by mere juxtaposition of free forms has been a frequent pattern since the Old English period and is so now, cf. brains-trust 'a group of experts', brain drain 'emigration of scientists', to brain-drain, brain-drainer, quiz-master 'chairman in competitions designed to test the knowledge of the participants'. In the neologism backroom boys 'men engaged in secret research' the structural cohesion of the compound is enhanced by the attributive function. Cf. redbrick (universities), paperback (books), ban-the-bomb (demonstration). The change of meaning, or rather the introduction of a new, additional meaning may be illustrated by the word net-work 'a number of broadcasting stations, connected for a simultaneous broadcast of the same programme'. Another example is a word of American literary slang — the square. This neologism is used as a derogatory epithet for a person who plays safe, who sticks to his illusions, and thinks that only his own life embodies all decent moral values. As a general rule neologisms are at first clearly motivated.

Reference

1. Asher, R.E. and J. M. Y. Simpson. The Encyclopedia of Language and Linguistics. 1994.
2. Bright, William. International Encyclopedia of Linguistics. Oxford University Press, 1992.
3. Crystal, David, The Cambridge Encyclopedia of Language. 2nd Ed. New York: The Press Syndicate of the University of Cambridge, 1997.

L.Məsimova

İngilis dilinin lüğət bazası adaptiv sistem kimi neologizmlər Xülasə

Yeni bir istifadə, yeni bir mühit və ya yeni bir vəziyyət uyğun olaraq funksiya və quruluşda dəyişiklik etmək deməkdir. Adaptiv sistem kimi, lüğət ünsiyyət, mədəniyyət və digər ehtiyacların şərtlərinə uyğun olaraq daim dəyişikliklərə məruz qalır. Leksik sistemin özünü tənzimləmə prosesi sistemin tələbləri arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasının nəticəsidir.

Danışan mövcud sözlər fondundan öz fikrində tutduğu və hissi ilə kifayət qədər ifadə edə biləcəyi sözləri seçir. Lazım olduğu ifadəni tapmasa, o yeni bir üsul axtarır. Bu inkişafın yeni nümunələri mövcud

nümunələrə uyğunlaşdırmaqla deyil, sistemin strukturunu dəyişən funksiyalarına uyğunlaşdırmaqla həyata keçirilir. Dil sistemi sabit və dəyişməz olaraq tədqiq edilməlidir, əks halda bunlar müşahidə edilir: o, daim dəyişdirilir və ehtiyac yaranarsa yenidən düzəliş edilir. Adaptiv sistemlərin konsepsiyası bu ziddiyyəti aradan qaldırır və dilin daim inkişaf edən, lakin sistemli bir bütövlük kimi öyrənilməsinə imkan verir.

Л.Масимова

Английский словарь как адаптивная система. неологизмы

Резюме

Чтобы адаптировать средства для модификации функций и структуры, чтобы они были пригодны для нового использования, новой среды или новой ситуации. Будучи адаптивной системой, словарь постоянно подстраивается под изменяющиеся требования и условия общения людей и культурных и других потребностей. Этот процесс само регуляции лексической системы является результатом преодоления противоречий между состоянием системы и требованиями, которые она должна выполнить. Спикер выбирает из существующего запаса слов такие слова, которые, по его мнению, могут адекватно выражать его мысли и чувства.

Важно подчеркнуть, что развитие не ограничивается введением новых слов в существующие шаблоны, а в адаптации самой структуры системы к ее изменяющимся функциям. Языковая система тогда должна изучаться как нечто фиксированное и неизменное, тогда как мы наблюдаем обратное: она постоянно изменяется и корректируется по мере необходимости. Концепция адаптивных систем преодолевает это противоречие и позволяет изучать язык как постоянно развивающееся, но систематическое целое.

Rəyçi:

Rəna Şamiyeva

Filologiya elmləri namizədi, dosent

QƏRİBƏ MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mammadovagariba5@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ VURGU VƏ SƏSLƏRİN DƏYİŞMƏSİ YOLU İLƏ SÖZLƏRİN YARADILMASI

Açar sözlər: leksik baza, söz yaradıcılığı, vurğu, söz düzəltmə metodu, leksik təbəqə

Ключевые слова: лексическая база, словообразование, ударение, словообразовательный метод, лексический уровень

Key words: lexical base, word formation, stress, word building, lexical layer

Muasir ingilis dili dünyada leksik bazasına görə ən zəngin dillərdən biridir. İngilis dilinin söz tərkibini nəzərdən keçirərkən bu məsələlərə diqqət yetirilməlidir: müxtəlif növ sözlərin və söz yaradıcılığı üsullarının izahı, dildəki leksik təbəqələrin (ədəbi və ümumişlək sözlər, neologizmlər, slənglər, arxaizmlər və s.) ingilis dilinin daimi inkişafı fonunda təhlili. İstənilən dilin leksik tərkibini dərinlən öyrənmək üçün ilk növbədə həmin dildə sözlərin necə yarandığını dəqiq bilmək və onları tərkib hissələrinə ayırmağı bacarmaq lazımdır. Bu ingilis dilini ikinci dil kimi öyrənənlər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Söz yaradıcılığı prinsiplərini tam ardıcılığı ilə və ətraflı bilən şəxs çətinlik cəkmədən ingilis dilində dinlədiyi və oxuduğu məndəki sözlərin mənasını bilir.

Ümumiyyətlə, ingilis dilində söz yaradıcılığı metodları aşağıdakı kimi təsnif olunur:

Affiksasiya-ingilis dilinin söz yaradıcılığında ən geniş yayılmış və məhsuldar bir metoddur. Müxtəlif nitq hissələrinə prefiks və suffiks artırmaqla eyni və ya fərqli nitq hissələri alınır.

Digər bir söz yaratma vasitəsi iki və ya daha artıq sözün birləşməsi ilə mürəkkəb sözlərin yaradılmasıdır. Bu yolla alınan leksik vahidlərin tərkibindəki sözlər öz əvvəlki mənalarını saxlaya bilər və ya birləşmədə yeni məna ifadə edə bilər.

Söz yaradıcılığında mühüm vasitələrdən biridə konversiyadır. Bu metoda əsasən sözlər hec bir forma və tələfüz dəyişikliyinə uğramadan işləndiyi məndən asılı olaraq müxtəlif nitq hissəsi vəzifəsini daşıya, feil və ya isim ola bilər, sifət ya feil ola bilər, məsələn:

work (v)-işləmək

work(n)-iş

water(n)-su

water(v)-sulamaq
empty- boş
empty -boşaltmaq və s.

İngilis dilinin söz yaradıcılığında ixtisarla düzələn sözlərin də xüsusi yeri var. Bəzi mürəkkəb sözlər qısaldılaraq sadə sözə çevrilir:

Məs: airplane-plane
laboratory - lab
advertisement - ad. və s.

Söz yaradıcılığı üsullarından biri də səs və vurğunun yer dəyişməsi ilə söz düzəlməsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra alimlər dəqiq göstərmişlər ki, hansı hallarda səslərin və vurğunun yerinin dəyişməsi söz düzəltməyə aid olmalıdır. Məsələ burasındadır ki, hazırda səslərin və vurğunun yerinin dəyişməsi yeni sözlərin yaranmasında məhsuldar hesab edilməyə bilər. Lakin keçmişdə bu vasitə məhsuldar olub və bir çox yeni sözlərin yaranmasında müəyyən rol oynayıb.

Məqalədə ingilis dilinin söz yaradıcılığı tarixində məhz bu iki üsulun nə kimi rolu olduğundan bəhs edəcəyik.

Bu qəbildən olan sözləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. sing – song

heat- hot

food – feed

blood – bleed

brood-breed və s.

Bu tip sözlərdə zahirən sait səslərin dəyişməsi görünür.

bath-bathe

breath - breathe

choice - choose

life - live

Bu cür sözlərdə isə həm sait həm də samit səslərin dəyişilməsi müşahidə edilir.

2. advise(v) – advice (n)

believe(v)- belief (n)

house [s](v) –house [z] (n)

prove(v) – proof (n)

Bu növ sözlərdə cingiltili samitlər kar samitlərlə əvəz olunur və ya əksinə.

3. to permit [pə'mɪt] – permit ['pɜ:mɪt] (icazə vermək – icazə)

to export [ek'spɔ:t] – export ['ekspɔ:t] (ixrac etmək – ixrac)
 to present [prɪ'zent] – present ['prez(ə)nt] (hədiyyə etmək – hədiyyə)
 to object [əb' dʒekt]– object ['ob dʒikt] (obyekt- məqsəd, hədəf)

Belə sözlərdə vurğu yerini dəyişərək, feil funksiyasında ikinci hecaya, isim funksiyasında isə birinci hecaya düşür. Burada müəyyən qədər səs fərqləri də ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərin söz düzəltmə ilə əlaqəsi olduğunu, onların fonetik hadisə, fonetik dəyişikliklə bağlı olduğunu tarixi aspektdə açıqlamaq üçün məşhur lüğətlərə müraciət etmək lazım gəlir. Məsələn: “Present” ismi ingilis dilinə X əsrdə qədim Fransız dilindən (present) “an offering”, “a gift” mənasında keçmişdir. Bu söz yazılı abidələrin dilində 1225-ci ildən işlənməyə başlamışdır. “To present” feili də XI əsrdə qədim Fransız dilindən ingilis dilinə “to place before”, “exhibit” formasında keçmişdir; qədim və orta əsrlər ingilis dilində bir kəsə hədiyyə vermək, hədiyyə etmək anlamında işlənmişdir. Oksford lüğətində “To present” feilinin bu formada işlənməsinə 1290-cı ildə rast gəlinir. Beləliklə, to present [prɪ'zent] – present ['prez(ə)nt] nümunəsində vurğunun dəyişməsi hesabına yeni söz yaranması aşkar görünür.

Digər bir feil “Believe” – də orta əsrlərin başlanğıcında ingilis dilinin “Bi” feil prefiksindən köməyi ilə yaranmışdır. “Bi” prefiksi müasir dövrdə “Be” formasına keçmişdir. O dövrdə “Bi” prefiksi gücləndirici mənaya malik idi. “Believe” feili də ümumalman mənşəli sözdür.

Yazılı abidələrin dilində “belief” ismi birinci dəfə 1175- ci ildə qeydə alınıb. Feil kimi isə “believe” 1200-cü ildən işlənməyə başlayıb.

Misallardan da aydın görünür ki, kar səslər tədricən feilin yanında cingiltələnmişdir və vaxt keçdikcə qrafik dəyişikliklər də baş vermişdir. Bu barədə ingilis dilinin tədqiqatçısı Bruker qeyd edir ki, ingilis dilində belə qrafik dəyişikliklər və eləcə də səslərin qarışması ilə cingiltəlməsi halları çox tez - tez baş verir.

İngilis dilinin lüğət tərkibi müxtəlif dövrlərdə müxtəlif sözdüzəldici vasitələrin köməyi ilə zənginləşmişdir. Lüğət tərkibinin inkişafı prosesində həmişə söz yaradıcılığı olmuşdur və bunun sayəsində yeni sözlər yaranmışdır. Yeni sözlərin yaranması təsadüfi hal olmamış o dövrün dil qanun qaydalarına uyğun olaraq yaranmışdır. Məhz buna görə də müasir ingilis dilinin sözdüzəltməsində hər hansı bir məsələ qədim dövrlə əlaqələndirilməlidir, tarixi faktlarla birlikdə öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка: Учеб. пособие / И.В. Арнольд. – 2-е изд., перераб. – М.: Флинта: Наука, 2012. – 376 с.

2. The Oxford Dictionary, Oxford, 1933
3. Bradly H. "A middle English Dictionary", Oxford 1958
4. Брукер К. «История английского языка», Москва 1955. Стр 315
5. O. Musayev "İngilis dilinin qrammatikası", Bakı, 2003

Г.Мамедова

Образование новых слов путем изменения ударения и звуков в английском языке

Резюме

Данная статья посвящена вопросам словообразования в английском языке. В статье описываются различные способы образования новых слов. Согласно информации данной здесь, существуют такие методы образования как аффиксация, словосложение, конверсия, сокращения слов, изменения ударения и чередование звуков. Рассказывается о значении каждого способа в словообразовательном процессе английского языка.

Как видно из названия статьи, особое внимание уделяется изучению словообразования путем изменения ударения и чередования звуков. Данная тема анализируется на фоне исторического развития английского языка. Как сказано в статье в результате изменения ударения или чередования звуков одна часть речи может употребляться в качестве другого. Например, глагол может стать существительным, прилагательное может превратиться в глагол. Ведется сравнение роли данного метода с другими в общем словообразовательном процессе английского языка.

Formation of new words in english by changing stress and sounds

Summary

The article deals with the word formation in English language. Different forms of word formation are listed in the article. According to the information given here there are different word formation methods in English such as affixation, compounding, conversion, abbreviation and forming new words by changing stress and sounds. Here main principles of each method are explained. The importance of given method in the word formation process of English is being spoken in the article.

As it is evident from the article word building by replacing word stress and sounds methods are focused here. Given subject is analysed on the ground of the historical development of English. It says in the article that at the result of replacement of stress and sounds a part of speech can be used in the function of another part of speech. For example, a verb can become a noun or an adjective may be used as a verb. Here the importance of these methods is compared with the role of the others in the word building process of English.

Rəyçi: Rafiq Şabanov
Filologiya elmləri namizədi, dosent

LEYLA MAHMUDOVA

BDU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

mahmudova.1969@mail.ru

MÜASİR FARS DİLİNDƏ CÜTTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRDƏ SÖZ SIRASI

Açar sözlər: sintaksis, sadə cümlə, cümlənin növləri, cümlə üzvləri, söz sırası, cüttləyici cümlə, şəxssiz cümlə, feili xəbər, sintaktik məna, qramatik məna, fars dilində xəbər.

Ключевые слова: синтаксис, предложение, члены предложения, простое предложение, двусоставные предложение, безличное предложение, глагольное сказуемое, синтаксическое значение, грамматическое значение, сказуемое в персидском языке.

Key words: syntax, sentence, types of sentence, part of sentence, word order, a simple sentence, mononuclear sentences, impersonal sentences, verbal predicate, sintaksis meaning, qramatik meaning, predicate in Persian language.

Müasir fars dilində cümlələr quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olur. Sadə cümlələr sözlərdən və söz birləşmələrindən, mürəkkəb cümlələr isə sadə cümlələrdən və onların müxtəlif şəkildə birləşməsindən düzəlir.

Cümlənin əsas özəyini baş üzvlər təşkil edir. İkinci dərəcəli üzvlər---təyin, tamamlıq və zərflər bir qayda olaraq mübtəda və xəbər ətrafında qruplaşır. İkinci dərəcəli üzvlər baş üzvləri təyin edir, onların mənasını tamamlayır, dəqiqləşdirir. Cüttləyici cümlələrdə cümlənin baş üzvləri ya iştirak edir və ya məndən təsəvvür olunur. Müasir fars dilində cüttləyici cümlələrdə birinci, ikinci və ya üçüncü şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtəda çox zaman buraxılır. Belə cümlələrin buraxılmış mübtədasının hansı şəxs əvəzliyindən ibarət olması xəbərdəki şəxs əlamətinə görə müəyyən edilir. Mübtədası xəbərin şəxs əlamətindən müəyyənləşən cümlələri bəziləri təktərkibli, bəziləri isə cüttləyici hesab edirlər (1, 160).

Mübtədası şəxs şəkilçisi ilə müəyyənləşən cümlələr təktərkibli cümlələrə ancaq formal cəhətdən, yəni mübtədanın iştirak etməməsinə görə oxşayır. Mübtədası xəbərdəki şəxs şəkilçisi ilə müəyyənləşən cümlələrdən fərqli olaraq, təktərkibli cümlədə mübtəda olmadığı kimi, onu şərait, vəziyyət və xəbərdəki əlamətə görə də müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Birinci və ya ikinci şəxslə ifadə edilmiş mübtədası buraxılan cüttləyici cümlələrdə şəxs konkretir, təktərkibli cümlələrdə isə şəxs formal cəhətdən konkret olsa da, məzmunca ya ümumi və ya üçüncü şəxsi bildirir. Birinci, ikinci və ya

üçüncü şəxs əvəzliyi ilə ifadə edilmiş mübtədanın buraxılması üsluba yüngüllük, səlis verməklə bağlı olur, təktərkibli cümlələrdə isə mübtədanın olmaması fikrin ümumi səciyyəsiindən irəli gəlir.

Xəbəri birinci və ya ikinci şəxslə ifadə edilən cümlələrin yarımçıq və ya bütöv olması da mübahisəlidir (1, 161).

B.Sadıqova xəbəri birinci və ya ikinci şəxslə ifadə olunmuş cümlələri təktərkibli bütöv, üçüncü şəxslə ifadə olunanları isə mübtədasız yarımçıq cümlə hesab edir. Çünki bu cümlənin mübtədasının konkret olaraq hansı söz olduğunu yalnız əvvəlki cümlələr vasitəsilə aydınlaşdırmaq mümkündür (2, 93). İ.A.Batmanov və A.İ.Vilner bu qəbil cümlələri müxtəsər cümlələrin ixtisar növü adlandırır və bunları bütöv cümlə hesab edirlər (3,13).

K.İ.Maytinskaya bu qəbil cümlələri qismən bütöv cümlə hesab edir (4,108). İ.A.Popova xəbəri üçüncü şəxslə ifadə edilmiş mübtədasız cümlələri yarımçıq hesab edir (5,40).

Z.Budaqova birinci və ikinci şəxsə aid mübtədası buraxılan cümlələri cütlərkibli cümlənin bütöv növü hesab edir. Çünki buraxılmış mübtədə şəxs şəkildəindən müəyyənəşir.

Buraxılmış mübtədası üçüncü şəxsə aid cümlələr isə yarımçıqdır, ona görə ki, üçüncü şəxslə ifadə olunmuş mübtədə təkcə insanlara deyil, başqa varlıqlara da aid ola bilər.

Buraxılmış mübtədası üçüncü şəxsə aid cümlələrdə hansı sözün olmadığı, başqa növ kontekstual yarımçıq cümlələrdə olduğu kimi, özündən əvvəlki və ya sonrakı mətndən asanlıqla bərpa edilə bilər.

Cütlərkibli cümlənin tərkib üzvlərini mübtədə və xəbər təşkil edir. İzahedici sözlər isə bu iki üzv ətrafında qruplaşır. Xəbər və mübtədə cütlərkibli cümlələrin təşkilədici mərkəzi hesab olunur. Cümlənin quruluş əsasını və bütövlüyünü əmələ gətirən mübtədə və xəbər məzmun və qrammatik cəhətdən əlaqədardır. Bu məzmun bağlılığı öz qrammatik ifadəsini uzlaşmada tapır (1,162).

Baş üzv vəzifəsindəli sözlər həmişə cümlədə mənacə üstünlük təşkil etmir. Bəzən ikinci dərəcəli üzv fikrin məzmununa görə daha mühüm və əhəmiyyətli olur. Lakin bununla o, baş üzv olmur.

Deməli, cütlərkibli cümlədə mübtədə və xəbərin olması zəruridir, yəni cümlənin müstəqil mübtədası və xəbəri varsa, belə cümlələr cütlərkibli hesab olunur. İkinci dərəcəli üzvlərə gəldikdə isə onlar cümlədə ola da bilər, olmaya da bilər. Məsələn:

علی آمد.

عقاب پرید

شاعر شهیر ایران ناصر خسرو در سال 394 هجری به دنیا آمد. در اتاق باز شد. کبوتران آزاد و شاد شتابان بال می زدند.

Verilmiş misallarda birinci, ikinci və üçüncü cümlələr yalnız mübtəda və xəbərdən ibarətdir. Dördüncü və beşinci cümlələrdə isə mübtəda və xəbərdən başqa ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir.

İkinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə cümlələr müxtəsər və geniş olmaqla iki yerə bölünür:

a) cümləlik müxtəsər cümlələr, b) cümləlik geniş cümlələr.

Yalnız mübtəda və xəbərdən ibarət olan cümləlik müxtəsər cümlə adlanır. Məsələn:

درس شروع شد.

دانشیار آمد.

Mübtəda və xəbərdən əlavə ikinci dərəcəli üzvü və ya üzvləri olan cümlələr cümləlik geniş cümlələr adlanır.

Cümləlik geniş cümlənin aşağıdakı növləri vardır:

1. Mübtəda və xəbərdən əlavə təyini olan cümlələr:

این کتاب مال من است.

2. Mübtəda və xəbərlə yanaşı tamamlığı olan cümlələr:

امبولانس به کمک می آید.

کودک به باغ نگاه کرد.

من در اندیشه ها فرو می رفتم.

3. Mübtəda və xəbərdən əlavə zərfliliyi olan cümlələr:

چندی بعد آن ها از خانه بیرون شدند.

رضا پیش پدر رفت.

4. Mübtəda və xəbərlə yanaşı tamamlıq və təyini olan cümlələr:

همین دروغ شرم آور زندگی ما را سیاه کرد.

5. Mübtəda və xəbərdən əlavə tamamlıq və zərfliliyi olan cümlələr:

در همان روزها مادر کودک خود را به باغچه ی اطفال آورد. ما در این جا بعد از تمام شدن کلاس ها از روستاها و خانواده های خودمان حرف می زنیم.

6. Mübtəda və xəbərdən əlavə təyin və zərfliliyi olan cümlələr:

7. Mübtəda və xəbərlə yanaşı təyini, tamamlığı və zərfliliyi olan cümlələr:

اولین نیروی امداد با سرعت قدم به میدان می گذاشت.

همین پسر از ترس جانش به عجله دوید.

Muasir fars dilində cümləlik geniş cümlədə cümlə üzvlərinin yeri müxtəlif ola bilər. Məsələn:

Sadə geniş cümlədə cümlə üzvlərinin yerinin müxtəlif ola bilməsinə baxmayaraq ümumi qanunauyğunluqlar da mövcuddur:

- 4.Tərzi-hərəkət zərfliyi həmişə xəbərdən əvvəl, zaman və məkan zərfliyi bir qayda olaraq mübtədadan ya əvvəl, ya sonra gəlir. Məsələn:

(Ferdousi pəs əz avaregiha-ye ziyad be zadqah-e xod baz miayəd) Firdosi uzun müddət yurdsuzluqdan sonra vətəninə qayıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, şeirdə cümlə üzvlərinin yeri müəyyən deyil, çünki şair şeirin vəzn və qafiyəsindən asılı olaraq cümlə üzvlərinin yerini dəyişə bilər:

58

(Bəsi rənc bordəm dər in sal-e si, /Əcəm zende kərdəm bedin parsi, Pey əfkəndəm əz nəzm kaxi bolənd,/ Ke əz bad o baran nəyabəd gəzənd). Bu otuz ildə çox əziyyət çəkdim, Əcəmi bu farsca əsərlə diriltdim, Nəzmlə yağışdan və küləkdən zərər görməyəcək bir uca qəsər (əsər) yaratdım.

Yuxarıda verilmiş beytin misralarında xəbər cümlə üzvlərinin qəbul olunmuş yerləşməsinin əksinə olaraq digər cümlə üzvlərindən əvvəldə işlənmişdir

Ədəbiyyat

1. Budaqova Z. Cütlərkibli cümlələr. Bakı, 1981.
2. Şirəliyev M. Ş., Hüseynov M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 1953.
3. Sadıqova B. Bütöv və yarımqıq cümlələr haqqında. Bakı, 1953.
4. Арендс А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка. М.-Л., 1941.
5. Белицин А.П. Безличные предложения в современном персидском языке. Москва, 1969.
6. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, 1956.
7. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. Москва, 1960.
8. Mahmudov H.Ş. Fars dilində şəxssiz cümlələr. Bakı, 1974.
9. Mahmudov H. Ş. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi, Bakı, 1973.
10. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, 1981.
11. بهار ملک الشعراء محمد تقی. سبکشناسی. جلد دوم. تهران، 1323.
12. خانلری پرویز ناثل. دستور زبان فارسی. تهران، 135.
13. نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. باکو، 1960.

Л.Махмудова

Порядок слов в двусоставных предложениях в современном персидском языке Резюме

Предложения, используемые в процессе общения, группируются по цели изъяснения мысли и грамматической структуре. Определяются два вида предложений: простые и сложные.

Статья посвящена двусоставным предложениям в современном персидском языке.

В частности, указывается, что двусоставные предложения отличаются от других видов простых предложений своим грамматико-синтаксическими и функциональными особенностями.

В статье также дается критический обзор научных мыслей и мнений некоторых азербайджанских, русских и европейских востоковедов о двусоставных предложениях, приводятся цитаты и ссылки.

Подробно анализируются синтаксические значения двусоставных предложений. В статье также указывается способы выражения сказуемого в двусоставных предложениях.

L.Mahmudova

**The twinnuclear sentences in the modern persian
language**

Summary

The sentences used in the process of intercourse are grouped according to the aim of denoting an idea and grammatical structure. Two types of sentence are defined simple and compound.

This article is dedicated twinnuclear sentences which are one of the mononuclear sentences in the modern Persian language.

In particular it is indicated that impersonal sentences differ from other mononuclear sentences by their grammatic-syntaksic and functional features.

The article also includes critical review of the scientific thoughts and opinions of the some azerbaijani, Russian and European orientalist about impersonal sentences in Persian language and also given reliable sources and examples of different authors.

In this article is given detailed analyses of syntactic meanings of impersonal sentences and is shown modes of expression of predicate in impersonal sentences.

Rəyçi:

Nigar Musayeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

AYTƏN ALLAHVERDİYEVA

ADU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

aytan@ymail.com

AQUMENTASIYA MAKRO-NİTQ AKTINDA KOHERENTLİK

Açar sözlər: nitq aktı, makro-nitq aktı, arqumentasiya, propozisiya, illokutiv güc, diskurs, koherentlik.

Ключевые слова: речевой акт, макро- речевой акт, аргументация, пропозиция, иллокутивная сила, дискурс, когеренция.

Key-words: speech act, macro-speech act, argumentation, proposition, illocutionary power, discourse, coherence.

Holland məktəbinin arqumentasiya nəzəriyyəsinə və yaxud, arqument təhlili zamanı əsas götürülən praqma-dialektik yanaşmaya əsasən, arqumentasiya nitq aktıdır. Qeyd etmək gərəkdir ki, klassik nitq aktları nəzəriyyəsində arqumentasiya, sübut, and, istintaq və sair bu kimi nitq aktlarından bəhs edilmir, yalnız bir sıra müstəsna nitq aktları diqqət mərkəzində saxlanır. Şübhəsiz, vahid propozisiyaya və vahid illokutiv gücə malik olan nitq aktları prototip aktlar kimi dəyərləndirilməlidir. Bununla bərabər, bir çox nitq aktları birdən çox propozisiyaya malikdirlər və cümlə səviyyəsində illokutiv güclər məcmusundan ibarətdirlər.

Arqumentasiya nitq aktları zamanı danışan auditoriyaya aşağıdakıları təqdim edir:

- Arqumentasiyanın tezisi (yəni, nöqteyi-nəzərini). Bu element, özlüyündə nitq aktının həyata keçirilməsidir və 1-ci propozisiyaya, 1-ci illokutiv gücə malikdir.

- Tezisin lehinə olan sübutlar. Bunlar da nitq aktının gerçəkləşməsinə xidmət edir və 2-ci, 3-cü propozisiyaya, 2-ci, 3-cü illokutiv güclərə malikdirlər.

Birinci, ikinci və üçüncü propozisiyanın birliyi mürəkkəb propozisiyanın və yaxud, nitq aktının makro-propozisiyasının yaranmasına səbəb olur [ван Дейк: 1989]. 1-ci illokutiv güc 2-ci və 3-cü illokutiv güclərlə birlikdə yalnız arqumentasiyanın illokutiv gücü kimi təsvir edilə biləcək birləşmiş illokutiv güc yaradır. Gəlin bu hadisəni nümunə əsasında nəzərdən keçirək:

That is why I have proposed an American Recovery and Reinvestment Plan to immediately jumpstart job creation as well as long-term economic growth. I am pleased to say that both parties in Congress are already hard at work on this plan, and I hope to sign it into law in less than a month [8].

Bu nümunəni standart nitq aktları nəzəriyyəsinə əsasən təhlil etsək, 3 nitq aktını, müvafiq olaraq, üç propozisiya və üç illokutiv gücü müşahidə edirik. Bu nitq aktları assertivlərə aiddir. İlk öncə, illokutiv gücün göstəricisi olan eksplisit markerin ("to propose" (təklif etmək) feili) vasitəsilə nəticə ifadə olunur. Daha sonra, iki prototip assertiv təqdim edilir: 1) məmnuniyyət; 2) inam. Qeyd edilməlidir ki, bu aktlardan heç biri ayrı-ayrılıqda illokutiv arqumentasiya gücünə malik deyildir. Çünki, bu aktlardan heç biri ayrılıqda perlokutiv inandırma effektinin əldə edilməsinə yönəlməmişdir. Ancaq mövcud nitq parçasının ümumi təhlili zamanı biz birinci nitq aktını aşağıdakı kimi interpretasiya edə bilərik.

Arqumentasiyanın tezisi kimi nəticə də propozisional məzmuna malikdir :

"That is why I have proposed an American Recovery and Reinvestment Plan to immediately jumpstart job creation as well as long-term economic growth."

Qalan iki akt isə propozisional məzmuna malik olan nəticənin xeyrinə xidmət edən sübutlar funksiyasını yerinə yetirir:

"I am pleased to say that both parties in Congress are already hard at work on this plan."

Və:

"I hope to sign it into law in less than a month."

Göründüyü kimi, üç nitq aktının birgə illokutiv gücü bütövlükdə arqumentasiyanın illokutiv gücünün əsasını təşkil edir. Heç bir bəsit (elementar) nitq aktı (Emeren və Grotendorst tərəfindən nitq aktını cümlə səviyyəsində ifadə etmək üçün işlədilən termin [2: 368]) arqumentasiya aktı kimi təsvir edilə bilmədiyi üçün məqalədə arqumentasiya makro-nitq aktından bəhs edirik.

Ancaq, ilk növbədə, arqumentasiya makro-nitq aktını prototip nitq aktlarından fərqləndirmək lazım gəlir.

Arqumentasiyanın nitq aktı kimi tədqiqi bu fenomenin linqvistik təhlilinin əsas istiqamətlərindən biridir. A.Baranov "söyləmi təşkil edən illokutiv koqnitiv arqumentasiya əməliyyatlarının inikasının qanunauyğunluğunun aşkara çıxardılmasının" bir zərurət olduğunu qeyd edir. [6] Ancaq arqumentasiyanı nitq aktı kimi nəzərdən keçirərkən, holland məktəbinin baniləri olan F.van Emeren və R.Grotendorstun qeyd etdiyi kimi, standart nəzəriyyə ilə bağlı üç əsas ziddiyyət müşahidə edilir: "İlk növbədə, inandırma, xahiş və vəd kimi nitq aktlarından fərqli olaraq, arqumentasiya hər zaman birdən çox propozisiya ehtiva edir. Hərdən elə görünür ki, yalnız bir propozisiya mövcuddur, ancaq bu cür halların daha diqqətli təhlili zamanı aşkar olunur ki, arqumentasiyanın ayrılmaz hissəsini təşkil edən bir və yaxud daha çox propozisiya ifadə edilməmiş qalmışdır. İkincisi, Sörlün təklif etdiyi prototiplərdən fərqli

olaraq, arqument irəli sürən nitq aktları hər zaman ikili illokutiv və yaxud, kommunikativ gücə malikdir. Bundan əlavə, söyləmə özü bir arqumentdir, eyni zamanda, təsdiq, sual, məsləhət, təklif və s. kimi təzahür edə bilər. Üçüncüsü, Sözlə təərəfindən təsvir edilən bir çox nitq aktlarından fərqli olaraq, arqumentlər öz-özünə mövcud olmur – onlar həmişə bu və ya digər şəkildə başqa nitq aktı ilə əlaqədardır. Bu nitq aktları nöqtəyi-nəzər ifadə edir. Əgər bu cür əlaqə mövcud deyilsə, nitq aktına arqumentasiya kimi istinad etmək əsassızdır.” [2: 368]

Bununla bərabər, istənilən makro-nitq aktı bəsit nitq aktları kimi eyni terminlər vasitəsilə təsvir edilə bilər. Arqumentasiya üçün isə aşağıdakı uğurluluq şərtlərinin olması zəruridir:

- Danışan öz mövqeyini irəli sürür – O;
- Danışan propozisiya ifadə edən sübut(lar) irəli sürür - S1, S2, ... Sn (propozisional məzmunun şərtləri);
- S1, S2, ... Sn - sübutlarının irəli sürülməsi danışan tərəfindən dinləyəni razı salmaq üçün O mövqeyin əsaslandırılması cəhdi hesab edilir, başqa sözlə, dinləyəni O mövqeyi qəbul etməyə inandırmaqdır (zəruri şərt).
- Danışan hesab edir ki:
 - a) dinləyən O-ni qəbul etmir;
 - b) Dinləyən S1, S2, ... Sn-i qəbul edir;
 - c) Dinləyən S1, S2, ... Sn-i əsaslandırma (ilkin şərt) kimi qəbul edir.
- Danışan hesab edir ki:
 - a) O qəbul oluna bilər;
 - b) S1, S2, ... Sn qəbul oluna bilər;
 - c) S1, S2, ... Sn O-nu əsaslandırır (səmimilik şərti).

Diqqət yetirilməlidir ki, yalnız 1-ci və 2-ci bəndlərin məcmusu arqumentasiya nitq aktının özündə nöqtəyi-nəzər və arqument propozisiyaları ehtiva edən propozisional məzmunu kimi qəbul edilə bilər.

Makro-nitq aktı kimi arqumentasiya unikal bir hadisə deyildir: böyük sayda digər kompleks nitq aktları mövcuddur. Bundan başqa, həndəsi dil vasitəsilə ifadə etsək, bəsit nitq aktlarının əhatə dairəsi ilə makro-nitq aktlarının əhatə dairəsi kəsişir: eyni nitq aktı bir halda bəsit akt kimi, digərində isə makro-nitq aktı qismində təzahür edir.

D.Vanderveken tərəfindən tərtib edilmiş müasir ingilis dilindəki illokutiv feillərin siyahısını diqqətlə nəzərdən keçirərkən [5: 178-219], müşahidə edirik ki, caution, accuse, instruct, inform, criticize, insinuate, attest, threaten, pray, urge, complain, laud, boast və s. bəzi feillər (deklarativlər istisna edilməklə) bəsit nitq aktları olmaqla bərabər, makro-nitq aktları kimi də kimi təsvir edilə bilər. Təyinat əsasən, sonuncular daha yüksək səviyyə olan mətn səviyyəsində təhlilə cəlb edilməyi tələb edir. Bu səbəbdən də, “arqumentasiya makro-nitq

aktının təhlili" və "arqument diskursunun təhlili" ifadələri mahiyyət etibarilə bir-birinə ekvivalentdir.

Diskurs təhlilinə bir tərəfdən kifayət qədər qədim hermenevtik ənənələrin nəticəsi kimi yanaşılsa da, digər tərəfdən, onu tamamilə formalaşmış ayrıca elm sahəsi adlandırmaq olmaz. Bəlkə də bu fikir gözlənilməzdir. Ancaq T.van Daykın də təkilf etdiyi kimi, müasir diskurs təhlili öz başlanğıcını etnoqrafiya, strukturalizm və semiotika, mətn qrammatikası, sosio-lingvistik və pragmatika, etno-metodologiya, koqnitiv psixologiya, sosial və diskursiv psixologiya, ünsiyyət təlimi kimi elm və cərəyanlardan götürür. [1: 25-27] Bu elm və cərəyanlardan hər biri öz metodlarını tətbiq edərək və öz vəzifələrini yerinə yetirərək diskurs təhlilini fəvqəladə geniş və çoxşaxəli elm sahəsinə çevirdi.

Diskurs nəzəriyyəsi komponentlərinin və yaxud, bütövlükdə diskurs təhlili metodologiyasının araşdırılması məqalənin vəzifələrinə daxil deyil. Burada, daha çox, inandırıcı diskursun təhlili təcrübəsini təqdim etməyə çalışırıq. Bununla belə, arqumentasiyanın təhlilini davam etdirməzdən qabaq, diskurs təhlilinə daxil olan bilik və konsepsiyaların şərhini vermək, inandırma strategiyaları və vasitələrinin təhlili prosesində istifadə olunan anlayışların tərifini verməyi zəruri hesab edirik.

"Diskurs" çoxmənalı bir termdir. Bu terminin konkret və abstrakt mənalarından başqa, "discourse" sözünün ifadə etdiyi başqa mənaları da fərqləndirmək olar. İlk növbədə, bu söz "ictimai nitq" və "danışmaq üsulları" (ways of speaking) mənasını ifadə edə bilər. Məsələn, "discourse of R.Reagan" (R.Reyqan diskursu). [1: 1] Bu termindən dil şəxsiyyətinin təhlili və ya müəyyən fərd tərəfindən dildən istifadə zamanı fərdi xüsusiyyətlərin aşkarlanması məqsədilə istifadə edilə bilər. İnandırma strategiyalarının natiqdən-natiqə fərqləndiyini etiraf etsək belə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, dil şəxsiyyətinin araşdırılması məqalənin çərçivələrindən kənarda qalır. Arqumentasiyanın inandırma strategiyaları və vasitələri tərəfimizdən fərdi deyil, universal vahidlər kimi təhlilə cəlb edilir.

İkincisi, "discourse of neo-liberalism" („neo-liberalizm diskursu“) ifadəsində olduğu kimi, „discourse“ mövcud siyasi cərəyan nümayəndələrinin yalnız çıxışlarının lingvistik səciyyəsinə deyil, eyni zamanda, neo-liberalizm fəlsəfəsini və ideologiyasını ifadə edir. Bu mənada „discourse“ termini diskursun ideoloji təhlilinin həyata keçirilməsi zamanı tez-tez işlədilir. Bu cür təhlil diskurs təhlili vasitəsilə siniflərarası ziddiyyətləri, hakim qüvvələrin qarşılıqlı münasibətlərini və ideologiyalarını aşkarlamağı qarşısına vəzifə qoyur.

Prezidentlərin, parlament nümayəndələrinin çıxışları, eləcə də xəbərlər, hakimiyyətin müraciətləri və sair, o dil məhsullarıdır ki, onları siyasi diskurs kimi qiymətləndirmək olar. Onlar dil vasitələrinin yardımı ilə bu və ya digər ideoloji mexanizmin ifadə edilməsi məqsədilə araşdırılır.

Şübhəsiz, arqumentasiya prosesində təhlilə cəlb etdiyimiz mətnlərin müəllifləri bu və ya digər şəkildə öz siyasi meyllərini ifadə edirlər. Ancaq inandırma strategiyalarını araşdırarkən, biz diskurs təhlilinin ideoloji aspektindən uzaqlaşmağa çalışırıq.

Məqalədə “diskurs” anlayışını T.van Dayk və digər müasir müəlliflərin əsərlərində təfsir edildiyi kimi şərh edirik. T.van Dayk yazır: “Diskurs dil istifadəçiləri tərəfindən müəyyən cəmiyyətə və mədəniyyətə aid sosial situasiyalarda bir-birilə ünsiyyət zamanı yerinə yetirilən sosial hadisələr istilahında təsvir oluna bilər. Verbal fəaliyyət tələb olunan sosial vəzifələrin yerinə yetirilməsinə həsr edilmişdir. Dil istifadəçiləri fikirlərini bölüşmək və başa düşülmək üçün bir-birilə danışirlər. Onlar sosial situasiyalar, institutlar və strukturlar daxilində məlumatlandırmaq, inandırmaq, öz həmsöhbətində təəssürat yaratmaq və digər sosial fəaliyyətlər yerinə yetirmək üçün bunu ayrıca fərdlər və yaxud, sosial qrupların üzvləri kimi yerinə yetirirlər.” [1: 14-16]

T.van Dayk burada diskursu sosial məqsədlərə çatmaq üçün dil vasitəsilə fikrin ötürülməsi prosesi kimi təqdim etsə də, diskursun bir-birilə əlaqəli üç səviyyəsini fərqləndirir – dil, koqnitiv və interaktiv səviyyələr. [1: 2]

Beləliklə, diskurs yalnız dilçilərin deyil, eyni zamanda, psixologiya, sosiologiya və bir çox digər elm sahələrinin maraq dairəsinə hədəf olur. Ancaq, istənilən halda, yalnız dil səviyyəsinə bilavasitə nəzarət mümkün olduğu üçün bu səviyyə diskursun yeganə “ölçü vahidi” hesab edilir və diskurs təhlili linqvistik prosedur olaraq qalır.

Əgər diskursu linqvistik baxımdan təhlil etsək, bir çox hallarda bu prosedurun əsas vəzifəsi diskursun mənasının axtarılmasından ibarətdir: “Biz, eyni zamanda, cümlədə sözlərin mənasının bir-birilə necə əlaqələndiyini bilmək istədiyimiz kimi, onu da bilməliyik ki, cümlələrin mənası bir-birilə hansı şəkildə əlaqələnərək bütövlükdə məntiqi mənanın yaranmasına vəsilə olur. Başqa sözlə, ardıcılıq yaratmaq üçün diskursun propozisiyaları necə əlaqələnir və onlar ümumi mənanı necə yaradır.” [1: 107-108]

Hər bir mənalı diskurs sadəcə propozisiyalar yığımından deyil, eyni zamanda, propozisiyalarının mümkün nizamının konvensional məhdudiyyətindən və nizamlanmış ardıcılığından ibarətdir. Bu nöqteyi-nəzərin ənənəvi qrammatikadan fərqlənən əsas cəhəti diskursa daxil olan müəyyən cümlənin interpretasiyası üçün əvvəlki cümlənin əlavə, bəzən isə kritik vacib informasiya ehtiva etməsi faktının qəbul edilməsindən ibarətdir. Bununla da, diskursun mənasının dərk edilməsi üçün əsas element 60-70-ci illərə xas olan propozisional koherentlikdən ibarətdir.

Ancaq, məsələyə digər mövqedən də yanaşmaq mümkündür. Məsələn, A.Fereyra yazır: “Koqnitiv psixologiyaya əsasən, mətnin semantik dərkə mətni təşkil edən cümlələrin məntiqi-semantik strukturunu – makro-semantik reprezentasiyanı (bir və ya daha çox makro-propozisiyaları) təyin

etməyə qadir olmaq deməkdir. Mətn semantik baxımdan bu əməliyyatı yerinə yetirəcək dərəcədə koherentdir. Mətnin pragmatik koherentliyi isə, bizim hər bir cümləni təşkil edən nitq aktları zəncirindən – makro-pragmatik məzmunundan hər bir aktı fərqləndirə bilmək bacarığımızdan asılıdır. Makro-propozisiyalar ilə mikro-propozisiyalar arasında mövcud olan kondensasiya əlaqəsi (sıxlaşma) informasiyanın sistemli seçimi reduksiyasına (sadələşməsinə) əsaslanır. Beləliklə, mətnin emalı baxımından, səthi ifadənin global semantik nüvənin genişlənməsinə xidmət etdiyi fikrini irəli sürə bilərik. Digər tərəfdən, pragmatik səviyyə aparıcıdır. Nisbətən daha az əhəmiyyətli nitq aktları məqsəd baxımından daha yüksək səviyyənin nitq aktları ilə əlaqədardır. Məsələn, müttəhimin günahsızlığını sübuta yetirən makro-nitq aktı vəkil tərəfindən ifadə olunan minlərlə nitq aktları vasitəsilə belə genişləndirilmir, ancaq onlar vasitəsilə icra edilir və yekunlaşdırılır. Mətni təşkil edən nitq aktları arasındakı mövcudluq və güc əlaqələri bu mətnin pragmatik koherentliyini təmin edir.” [3: 141-142]

Bu fikirlərə əsaslansaq, məhz makro-nitq arqumentasiya aktının pragmatik koherentliyi bizə bir nitq aktını “nöqteyi-nəzərin irəli sürülməsi” kimi, digərini “arqumentin irəli sürülməsi” kimi, onların məcmusunu isə “arqumentasiya aktı” kimi interpretasiya etməyə imkan verir. F.Yunqsleyqerin də qeyd etdiyi kimi: “oxucu nitq aktının “nöqteyi-nəzərin irəli sürülməsi” aktı olduğunu qərarlaşdırdıqdan sonra arqumentin irəli sürülməsini gözləyir.” [4: 114]

Adresat tərəfindən nitq aktlarının müəyyən edilməsi məsələsinə koqnitiv psixologiyanın yanaşmasına müdaxilə etmədən qeyd etmək istərdik ki, seyrçi nöqteyi-nəzərindən, “illokutiv aktlar kompleksinin” ikinci tərkibi və ya makro-nitq arqumentasiya aktı mövcud olmadığı halda nitq aktı nə nöqteyi-nəzər kimi, nə də arqument kimi dəyərləndirilə bilməz. “Nöqteyi-nəzərin irəli sürülməsi” aktının illokutiv gücü “arqumentin irəli sürülməsi” aktının illokutiv gücünə bərabərdir, başqa sözlə, onların hər biri yalnız yüksək prototip illokutiv gücə və mütləq dialektik vəhdətə malik aktlardır. Göründüyü kimi, semantik və pragmatik koherentlik diskurs təhlili prosedurunun bir-birini tamamlayan qarşılıqlı elementlərindən ibarət olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Dijk T.A. van. The Study of Discourse. // Discourse as Structure and process. Discourse Studies: a Multidisciplinary Introduction. London: Sage Publications, 1997. Vol. 1, pp. 1-34
2. Eemeren F.H. van, Grootendorst R. Speech Act Conditions as Tools for Reconstructing Argumentative Discourse. // Argumentation. Argumentation and Speech Act Theory. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1989. Vol. 3 № 4, pp. 367-385

3. Ferrara A. Pragmatics. // Handbook of Discourse Analysis. Dimensions of Discourse . London: Academic Press, 1985. Vol. 2, pp. 136-158
4. Jungslager F. Identifying Argumentation. // Studies in Pragma-Dialectics. Dordrecht: ICG Printing, 1994, pp. 112- 119
5. Vanderveken D. Meaning and Speech Acts. Principles of Language Use. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1990, Vol. 1. 245 p.
6. Баранов А.Н. Аргументация как языковой и когнитивный феномен. // Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации . М.: «Наука», 1990, с. 41-52
7. Дейк Т.ван. Язык. Познание. Коммуникация. М.: «Прогресс», 1989, 311 с.
- Nümunələrin mənbəyi:
8. www.americanrhetoric.com/barackobamaspeeches.html

А.Аллахвердиева

Когеренция в макро-речевом акте аргументации

Резюме

В статье аргументация рассматривается как специфический тип речевого акта. Автор предполагает, что аргументацию следует называть «макро-речевым актом», поскольку в отличие от элементарных речевых актов общая иллокутивная сила аргументации основана на иллокутивных силах нескольких речевых актов. Утверждается, что, помимо классификации Сёрла, аргументация никогда не бывает уединённой - она всегда связана с другими речевыми актами. Первая иллокутивная сила и первое предложение макро-речевого акта аргументации состоят из тезиса который говорящий формирует и посылает слушателю. Предпосылка говорящего представляет для поддержки создаваемых второй, третьей, ..., иллокутивной силы, следовательно, второй, третий, ..., предложений.

Кроме того, автор представляет условие благополучия макро-речевого акта аргументации. Первое условие благополучия состоит из представления позиции говорящего. Следующее - представление предложений, выражающих предпосылки. Остальные условия благополучия включают: а) существенное условие - представление предпосылок для убеждения слушателя; б) предварительные условия - предложения говорящего; в) условие искренности - предложения слушателя.

В итоге, автор предлагает, что как семантическая, так и прагматическая согласованность являются взаимосвязанными элементами, которые составляют основу анализа дискурса аргументации.

A.Allahverdiyeva

Coherence in argumentation macro-speech act

Summary

The article deals with argumentation as a specific type of speech act. The author suggests that argumentation should be called “a macro-speech act” because unlike elementary speech acts, the general illocutionary power of argumentation is based upon illocutionary powers of several speech acts. It is stated that apart from Searl’s classification, argumentation is never solitary - it is always interrelated with other speech acts. The first illocutionary power and the first proposition of the argumentation macro-speech act consists of the thesis that speaker forms and sends to listener. Premises speaker represents for support originates the second, the third, ..., illocutionary powers, consequently, the second, the third, ..., propositions.

Besides, the author represents the felicity conditions of the argumentation macro-speech acts. The first felicity condition consists of the representation of speaker’s position. The next one is the representation of propositions that express the premises. The rest felicity conditions comprise: a) the essential condition -representation of premises to persuade listener; b) pre-conditions - speaker’s propositions; c) sincerity condition - listener’s propositions.

In the end, the author summarizes the article and suggests that both - semantic and pragmatic coherence are the interrelated elements which form the basis of argumentation discourse analysis.

Rəyçi:

Amil Cəfərov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KÖNÜL İSGƏNDƏROVA
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Email: konul.kenan1981@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ DİSKURS ANLAYIŞI

Açar sözlər: diskurs işarələri, dil dərsləri, kontekstə əsaslanan tədris

Key words: discourse markers, language classes, context-based teaching

Ключевые слова: маркеры дискурса, языковые классы, контекстно-зависимые изучение.

Diskursun tədrisi dedikdə dil və onun konteksti arasındakı əlaqənin tədrisi nəzərdə tutulur. Qrammatistlər kontekst daxilindəki dil məvhumlarını, cümləni və s. öyrəndikləri halda, diskurs danışan və dinləyəni daha geniş mənada desək tək sadə cümlələri deyil, bütöv mətni, söhbəti, müzakirəni və.s ehtiva edir. Biz diskursu həm yazılı, həm də şifahi nitqdən öyrənə bilərik. Lakin diskurs daha çox nitq fəaliyyəti ilə sıx əlaqəli olduğundan, dərş prosesində xüsusilə də dil öyrənilməsində tələbə nitqinin böyük əhəmiyyət kəsb etməsi danılmazdır. Yaxın keçmişdə xarici dil tədrisi süni mətnlərlə, uydurma cümlələrlə, maraqsız, heç də cəlb edici olmayan formada yerinə yetirilirdi. Real diskursa, yəni real həyatdan götürülmüş söhbətlərə, mövzulara dərş müddətində daha az müraciət edilirdi. Dil öyrənilməsində tətbiq edilən belə süni modellər tələbələrin dərşdən kənar xarici dildən istifadə etmələrinə məhdudiyyətlər qoyurdu. Sinklear və Koultard (1975) dərş prosesində müəllim-tələbə nitqini səs yazmaya alır və sinif diskursunu anlamaq üçün model hazırlayırlar. Onlar qeyd edir ki, müəllim dərş müddətini bir neçə mərhələyə bölür. Bu mərhələlər əməliyyatlar adlanır. Qeyd olunan mərhələlər diskurs işarələri ilə zəngindir. Diskurs işarələri(*ok, so, right və s.*) insanların bir-birinə ötürdükleri siqnallardır, hansı ki, onun danışanın söhbətinə göstərdiyi təsiridir. Məsələn, *ok, then anyway* söhbətin sona çatdırılmasına işarədir. Sinklear və Koultardə görə əsasən 3 dil mübadiləsi yerinə yetirilir(1):

1. *Sual-cavab uzlaşması*
2. *Tələbələrin müəllimin verdiyi informasiyanı dinləməsi*
3. *Tələbələrin sualları cavablandırması*

Bir çox tədrisçilər sinif diskursunu real kommunikasiya ilə müqayisə edirlər. Lakin, Van Lier yazır: “...sinif otağı aeroport, intervyu otağı, kimya laboratoriyası, çimərlik və s. kimi real həyatın bir hissəsidir.

David Nunan sinif diskursuna aşağıdakıları aid edir(2,137):

1. Hər bir sinif diskursu məqsəd yönümlüdür.
2. Sinifdə deyilənlərə başlıca cavabdeh şəxs müəllimdir.

3. Müəllimin məqsədi və dil istifadəsi bir-birilə bağlıdır.

4. Diskurs analizi 2 səbəbdən vacibdir

a) *Sinifdəki interaksiya və onun təbiətini anlamaqda bizə şərait yaradır*

b) *Nitqi təcrübəyə tətbiq etmək üçün dialoqlar qurmağa dərstdən kənar şəraitdə də imkan verir.*

Stev Valşa(2001) görə dərstdə baş verən nitq prosesinə nəzər salmaqla müəllim öyrəncilərlə olan diskursu qiymətləndirə bilər. Kommunikativ prosesdə müəllim nitqinin qiymətləndirilməsi prosesi əhəmiyyətli rol oynayır. Bu prosedurdə müəllim-tələbə interaksiası, diskursun tədrisi öndə tutulan məsələlərdəndir. Valşın modeli müxtəlif modellərdən bəhrələnərək tədrisin məqsədlərini və səciyyəvi diskurs üsullarını özündə əks etdirir. Dərsin müzakirə obyektı dəyişdikcə pədaqoji məqsədlər və diskurs üsulları da dəyişir. Valşın sinif üçün nəzərdə tutduğı diskurs üsulları aşağıdakılardır(3):

- *İdarə üsulu*
- *Material üsulu*
- *Bacarıq və sistem üsulu*
- *Sinif kontekst üsulu*

Müxtəlif üsulları müşahidə etmək müəllimə öz tədrisi prosesində istifadə etdiyi diskursu anlamağa yardımçı olmaqla yanaşı ehtiyaları da üzə çıxarır, tədrisi məqsədyönlü yerinə yetirmək üçün müəllimin nitqini nizamlayır. Valşın təklif etdiyi “idarə” üsulu daha çox dərsin başlanğıcında aşağıda göstərilən nümunədə olduğı kimi yerinə yetirilir:

Ok, we're going to look today at ways to improve your writing and at ways which can be more effective for you and if you look at the writing which I gave you back you will see that I've marked any little mistakes and eh I've also marked places where I think the writing is good and I haven't corrected your mistakes because the best way in writing is for you to correct your mistakes so what I have done I have put little circles and inside the circles there is something which tells you what kind of mistakes it is so Miguel would you like to tell me one of the mistakes that you made?

“Material” üsulunda pədaqoji mədsəd və müəllim-öyrənci diskursu təqdim olunan material üzərində cərəyan edir. “Bacarıq və sistem” üsulunda tədrisin məqsədi dil təcrübəsi ilə əlaqələndirilir. Müəllim müzakirə mövzusunu tələbələrin müzakirəsinə yönəltməklə pədaqoji məqsədləri səlistlikdə deyil, dəqiqlikdə cəmləşdirir:

Teacher: he went to what do we call these things the shoes with wheels

Student: ah skates, roller skates

Teacher: roller skates, roller skates so

Student: he went to

Student: roller skating

Teacher: skating

Sınıf kontekst modulunda real həyat diskurs tipi daha yüksək məna kəsb etdiyindən müəllim dərs boyu arxa oturacaqda oturub tələbələrini seyr edir, onlara öz ehtiyaclarını araşdırıb ödəmə imkanı verir. Müəllimin başlıca məqsədi tələbələrini dinləmək və interaksiyaya dəstək olmaqdır. Müəllimin formaya (form-focused) əsaslanan yanaşmadan məzmunu (content-focused) əsaslanan

yanaşmaya keçid etməsi orijinal kommunikasiyanın inkişafına səbəb olur.

Dünyanın hər yerində bir çox öyrənci üçün sinif otağı öyrənmə hadisəsinin baş verdiyi yerdir. Unutmaq olmaz ki, sinfin öz diskursu var, o, dərstdən kənar bir dünya deyil. Dərsin təşkilini dillər arası balansını qorumaqla, gerçək həyat mövzuları üzərində müzakirələr yerinə yetirməklə, dinləmələri mütləq şəkildə dərs zamanı həyata keçirməklə reallaşdırmaq lazımdır. Təbii və ya gündəlik söhbətləri prosesə daxil edə bilmiriksə dram əsərləri, opera, intervyu kimi diskurs tipləri yardımımız ola bilər. Rollu oyunları, simulyasiyalar sinifdə hər kəsi mühakimələrdə iştirak etməyə vadar edir, kortəbii nitq söyləmənin stresindən azad edir. Təşəbbüs, cavab, izləmə (TCİ) modeli dərs zamanı və ondan kənarda da əhəmiyyətli model hesab edilir. Lakin onunda problemli tərəfləri vardır. Beləki, müəllim orta səviyyəli (pre intermediate) tələbələrlə işlərkən diskurs forması klassikdir. Onların “təşəbbüs və izləmədən” istifadə imkanları yoxdur, sadəcə müəllimin sorğularını “cavablandırmağa” çalışırlar. Məsələn,

Teacher: Ken what is the past of win?

Student: won/won/won

Teacher: won good and the past participle?

Student 1: won/won

Teacher: won good lose?

Student 2: lost/lost (4,185)

Müəllim yuxarı səviyyəli tədris alan (upper-intermediate) tələbələrlə sühl mövzusunda müzakirə aparır və “*military force*” ifadəsini üzə çıxarmağa çalışır, beləliklə diskursu hədəf dilinə doğru yönəldir. Öyrəncilər diskursun məzmununu idarə etməkdə az fərsətlidirlər:

Teacher: what do we call I'm going to try and get the class to tell you what this word is that you're looking for...er we talk about military what?

Student: kill

Teacher: no not kill

Student: action

Teacher: no military?

Student: power

Teacher: power think of another word military?

Student: force

Teacher: so she believes in a Force for?

Student: that guides our lives(4,186)

Diskurs işarələri fraza və sözlərdir ki, söyləyib yazdıqlarımızı bir növ çərçivəyə salır:

A: So, you live in Boston?

B: Well, near Boston.

Burada “well” danışanın gözlənilən “yes” cavabı vermək əvəzinə söhbətin istiqamətini dəyişməsinə göstərir. Söhbətin səviyyələrini orqanizə edərkən biz “now, good, then, fine, great, well then, yeah, listen, look” kimi qeydlərdən istifadə edirik. Dərs diskursunun mükkəməl şəkildə çərçivələnməsində və öyrənmə prosesinin maksimum həddə çatdırılmasında müəllim vacib rol oynayır. Mübadilə analizi danışanın təşəbbüsünü, cavab və izləməni necə yerinə yetirdiyini göstərməklə onların diskursu uzun seqmentlərə böldüklərinin şahidi oluruq. Müsahibə analizi söhbət əsnasında dəyişməni, birləşməni, mövzu idarəciliyini diskurs işarələrini öyrənir. Dil dərsləri unikalılığı ilə seçilir. Müəllimlər öyrəncilərlə dərs prosesində mübadilə yaratmaqla öyrənilən dildə qənaətbəxş diskursa nail olmalarına çalışırlar.

V.İ. Karasik diskurs anlayışını “müəyyən sosial qrupa aid insanların ünsiyyəti və ya tipik nitq situasiyası” adlandırır. (5,c.193) Ejoya ali pedaqoji təhsil sahəsində pedaqoji diskursun problemləri ilə məşğul olaraq onu məntiqi kommunikasiyanın dinamik sisteminə daxil edir.(6)

Kontekstdən kənar dil təbiətini anlamaq qeyri-mümkün olduğu üçün diskurs təhlili bütün bu ehtiyacları ödəməyə çalışır. Bütövlükdə diskurs təhlilini öyrənmənin əsas məqsədi müvafiq kontekstdə iştirak edən nitq sturkturlarını təsvir etməkdən ibarətdir. Mətni təşkil edən cümlələr qrammatik cəhətdən düzgün olmalıdır, lakin qrammatika tək mətni mənalandıra bilməz, həmçinin funksional biliklər formadan kənarda qala bilməz. Dil öyrənmə prosesi və diskurs müxtəlif yollarla tədris edilsə də sinifdə kommunikasiyanın inkişafında onun önəmli rolu vardır. Danışarkən və ya yazarkən biz fikrimizi toplayıb, dizayn edib kontekstə uyğunlaşdırmağa çalışırıq, həmçinin kontekst özü istifadə edilən sözlərlə çərçivələnir. Dil və hərəkətli diskurs ətrafında təşkil olunan iş dil incəsənəti üçün əhəmiyyətlidir. Dəqiq və düzgün ünsiyyət yaratmaq üçün dil öyrənmənin qrammatika və lüğətdən daha çoxuna ehtiyacı vardır. Məlum məsələdir ki, dil öyrənmənin əsas məqsədi onu ünsiyyətə tətbiq etməkdir. Yalnız müəllimin yaratdığı səmərəli dərs mühitində tələbələr xarici dildən istifadəyə istiqamətləndirilməli, onun mükəmməl idarəçisinə çevrilmələri üçün yaradılan şəraitdən yararlanmalıdırlar. Şübhəsiz danışmada istifadə edilən diskurs işarələri yazıda tətbiq edilənlərdən fərqlidirlər. Yazı

prosesində qrammatik qaydalara tam əməl edildiyi halda, danışqda bəzi qrammatik ünsürlər çıxarılır. Mc Carti danışq dilinin açar elementlərini aşağıdakı kimi təklif edir(7,210):

1. *Ellipsis*: *_____ you going out?*
2. *Discourse markers*: *‘You know’, ‘I mean’, ‘Like’, ‘Mind you’, ‘So’, ‘Right’, ‘OK’.*
3. *Vague language*: *‘Sort of’, ‘That kind of thing’.*
4. *Backchannel*: *‘Mmm’, ‘Yeah’.*
5. *Response tokens*: *‘That’s right’, ‘I see’.*
6. *Hesitation*: *‘Err’, ‘Umm’.*
7. *Heads*: *‘My brother, he lives in London’.*
8. *Tails*: *‘He lives in London, my brother’.*
9. *Lexical chunks*: *‘You know what I mean’*

Belə diskurs işarələrinə dil daşıyıcıları tərəfindən daha tez-tez müraciət edilir. Diskurs işarələrini aşağıdakı kimi cəmləşdirmək olar:

1. Diskurs işarələri leksik vahidlərdən və söz birləşmələrindən ibarət olur- “Right”, “I mean”, “I think”, “you know”
2. Diskurs işarələri məcburi deyil, yəni heç bir qrammatik və semantik dəyişiklik etmir, sadəcə mənanın aydınlaşdırılmasında bir qədər çətinliklər törədə bilər.
3. Diskurs işarələri çox funksiyalıdır. Kontekstdən asılı olaraq funksiyaları müxtəlifləşir. Məsələn, “so” həm fikrin bitməsinə, həm də başlamasına işarə ola bilər.
4. Diskurs işarələri yalnız bir qrammatik sinfə daxil deyildir, o, müxtəlif nitq hissələrinə və kateqoriyalara aid ola bilər. Sözü kimi –*by the way*, nida – *oh*, cavab işarəsi - *right*.
5. Diskurs işarələri dəqiq deyil, prosedural mənaya malikdirlər.
6. Diskurs işarələri danışan və dinləyən necə səmtləşməsinə göstərən işarələr toplusu kimi çıxış edir.
7. Diskurs işarələri ton və pauzadan asılı olaraq müstəqil şəkildə özünü ifadə edə bilər.

Right, shall we start the lesson?

Turn right at the next corner.

Dil öyrənmələri ən çox narahat edən öyrəndikləri dildə rəvan danışa bilməmələri, fikirlərini ifadə etmək üçün müəyyən vaxta ehtiyac duymaları və doğma dildəki kimi sürətli danışmamalarıdır. Amma bunun üçün zaman ehtiyac var. Yəni səlist şəkildə düşünmək və ifadə etmək vərdiş halına keçənə qədər müəyyən vaxt tələb edir. İngilis dilinə mükəmməl yiyələnmək üçün bu dildə işlənen, eyni tələffüz olunan, lakin müxtəlif mənalar kəsb edən sözlərlə (*ex.steal steel; suite sweet; tail tale; their there; to too; two toe tow; waist waste; wait weight; way weigh*), danışarkən sözlərdə edilən ixtisarlara,

idiomlar və bir çox dil vərdişləri ilə tanış olmalıdırlar. Diskursa əsaslanan tədrisin bir çox üstünlükləri vardır:

- *Grammatik qaydaları məzmun daxilində öyrədir*
- *Esse yazmaq qaydası ilə tələbələri tanış edir*
- *İşarələrin mətnə istifadə qaydasını araşdırır*
- *Müxtəlif yazı üslublarını nəzərdən keçirir*

Diskurs həmçinin mətnlərin inkişafını nəzərdə tutan ünsiyyət bacarığını təkmilləşdirir. Diskurs koheziya, koherentlik, janr və mətn növləri kimi fikirlərlə sıx bağlıdır və dil dərslərində dörd bacarığın integrasiyası ilə həyata keçirilir. Rəqəmsal texnologiyanın inkişafı, millətlərarası, mədəniyyətlərarası əməkdaşlıq və kommunikasiya müxtəlif kontekstlərdə həyata keçirilir. Doğma dillə yanaşı demək olar bütün dövlətlər sosial və ictimai birliklərdə ünsiyyət məqsədilə ingilis dilini ikinci dil kimi istifadə edir.

Ədəbiyyat:

1. Sinclair, J. McH. And R. M. Coulthard 1975. Towards an Analysis of Discourse. Oxford: Oxford University Press
2. Nunan, D. 1987 Communicative Language Teaching: Making it work. English Language Teaching Journal, 4(1/2): 136-145
3. Walsh, S. 2001. Characterizing Teacher Talk in the Second Language Classroom: A process approach of reflective practice
4. Nunan, D. Practical English Language Teaching. North America: McGraw Hill, 2003, 342p.
5. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс, Волгоград: Перемена, 2002. 477с.
6. Ежова, Т. В. Педагогический дискурс и его проектирование, Интернет-журнал "Эйдос", 30 сентября 2007. Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2007/0930-5.htm>.
7. McCarthy, M., & Carter, R. (1995). Spoken Grammar: What Is It and How Can We Teach It? ELT Journal, 49(3), 207—218.

К.Искендерова

Концепция дискурса в преподавании английского языка

Резюме

Данный аспект предусматривает, что систематические занятия по иностранному языку делают процесс обучения системным, логичным, результативным. Темы построены так, чтобы студент чувствовал

преимущество материала и заданий. Видел конечную цель и стремился к осуществлению качественного общения на иностранном языке, был мотивированным. Дискурсивная компетенция готовит студента к использованию иностранного языка в качестве орудия речемыслительной деятельности.

Конечная цель – самостоятельно мыслить на иностранном языке в соответствии с его особенностями и успешно общаться на нем, не испытывая сложности в подборе языкового материала. Особое значение дискурсивной деятельности в контексте формирования учебной компетенции заключается еще и в том, что она влияет на формирование сознания обучающихся, нахождение и присвоение ими личностных смыслов, приобретение рефлексивных свойств, овладение общей, информационной и профессиональной культурой. Дискурсивная составляющая является одним из ключевых компонентов иноязычной коммуникативной компетенции и предполагает умение критически читать, видеть и слушать тексты.

А также создавать тексты и участвовать в устном иноязычном общении, умение считывать культурный контекст, в котором создаются письменные и устные тексты. По мнению большинства ученых, Работая в указанной сфере, данный круг вопросов на сегодняшний день является актуальным для повышения качества образования в области преподавания иностранного языка в неязыковом вузе. Все эти особенности готовят студентов к реальным жизненным ситуациям с использованием иностранного языка.

K.İsgenderova

Discourse concept in teaching English

Summary

This aspect provides that systematic classes in a foreign language make the learning process systemic, logical, and productive. Themes are designed so that the student feels the continuity of the material and tasks. Seeing the ultimate goal and sought was motivated to implement high-quality communication in a foreign language.

Discursive competence prepares the student for the use of a foreign language as an instrument of speech-activity. The ultimate goal is to independently think in a foreign language in accordance with its characteristics and successfully communicate on it without having difficulty in selecting the language material. The special importance of discursive activity in the context of the formation of academic competence also lies in the fact that it influences the formation of the consciousness of the trainees, the finding and

appropriation of personal meanings by them, the acquisition of reflexive properties, the mastery of general information and professional culture. The discursive component is one of the key components of the communicative competence in another language and involves the ability to critically read, see and listen to texts.

And also to create texts and participate in oral foreign language communication, the ability to read the cultural context in which written and oral texts are created. According to the majority of scientists working in this area, this range of issues is currently relevant for improving the quality of education in the teaching of a foreign language in a non-linguistic institution. All these features prepare students for real life situations using a foreign language.

Rəyçi: Şölə Yunusova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

СЕВИНДЖ КАРАЕВА
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
sevinc@mail.ru

ПОНЯТИЕ ПРОТИВОПОЛОЖНОСТИ В АНТОНИМАХ

Açar sözlər: antanaminya, müqayisə, leksik vahid, müxtəlif köklü sözlər

Key words: ananamia, comparability, lexical unicier, differentiated crowns

Ключевые слова: антанамиа, сравнение, лексическая единица, разно коренные слова

Главным при определении антонимии является понятие противоположности, раскрытие ее философского, логического и лингвистического содержания.

Существенные с точки зрения человеческой практики различия в предметах и явлениях объективного мира отражаются в языке как противоположность: „Мыслящий разум (ум) заостряет притупившееся различие различного, простое разнообразие представлений, до *существенного* различия, до *противоположности*“. Противоположность существует онтологически в отражаемом нашим сознанием мире именно как существенное различие, которое может быть выражено в языке как средствами специальных номенклатур, так и особыми словами - антонимами. Так, например, различная температура человеческого тела может быть передана в градусах на шкале термометра: 35,4°—36,6°—39,8°. Но она может быть обозначена и качественными прилагательными: *низкая* - *нормальная* - *высокая* (температура) или *холодный*, *чуть теплый* - *нормальный* - *горячий*. Такое обозначение с неизбежностью предполагает определенную оценку обозначаемого с точки зрения принятой нормы: температура до 36° - пониженная, в пределах 36°-37° - нормальная, выше 37° - повышенная. Оценочная квалификация обозначаемого дает основание осознать слова *низкая* — *высокая* (температура) как противоположные по значению. В нашей повседневной жизни подобные оценки - привычные стандарты: *высокий* - *низкий* (рост), *дорогая* - *дешевая* (книга), *горячие* - *холодные* (пирожки), *свежий* - *черствый* (хлеб).

Аналогичным образом замедление и ускорение есть по своей сути лишь различие в скорости, изменения в движении, которые выделяются и осмысляются как противоположности с определенной точки зрения.

Дифференцируя единую сущность, антонимы как знаки „раздвоенного" на противоположности единства одновременно и определяют предел проявления какого-нибудь качества, свойства, действия, и указывают на неразрывную связь противоположностей: *горячий* и *холодный* - границы качественной оценки температуры, взаимоотрицающие полярности и вместе с тем сопряженные взаимопроникающие компоненты целого и семантики таких промежуточных слов, как *теплый*, *прохладный* и др. „Действительных противоположностей не бывает вне единства и взаимопроникновения. Точно так же не бывает действительного конкретного единства без специфических противоположностей (например, нового и старого, традиционного и творческого и т. п.)". Логическую основу антонимии образуют противоположные видовые понятия. Они входят в объем родового понятия, которое отражает единую и вместе с тем дифференцируемую, „раздвоенную" сущность: „белый" — „черный" [„цвет"], „легкий" - „тяжелый" [„вес"], „медленный" - „быстрый" [„скорость"], „подниматься" — „опускаться" [„вертикальное движение"], „истина" — „ложь" [„соответствие действительности"] и т. п. Логическая модель противоположности является необходимым, но не достаточным условием лексической антонимии: она становится в языке моделью антонимии только у слов, обозначающих качество (в широком смысле этого слова), выражающих противонаправленность действий, состояний, признаков, свойств, а также у некоторых других лексических единиц. Учет природы и особенностей семантики языковых единиц позволяют отграничить антонимы от других противопоставлений слов, не образующих антонимии. Основной массив противопоставлений, представляющих ядро антонимии русского языка, образуют слова, значения которых воспринимаются как обозначения качества (*хороший* - *плохой*, *добрый* - *злой*) или направленности (*входить* - *выходить*, *светать* - *темнеть*). По своей форме эти слова могут быть как разнокоренными (высокий - низкий, живой - мертвый), так и однокоренными (культурный - некультурный, прилетать - улетать), а по характеру их семантических отношений - соразмерными (легкий - тяжелый, разбирать - собирать).

Выделяются шесть основных типов слов с противоположными значениями:

- 1) антонимы, обозначающие качество, разнокоренные и соразмерные;
- 2) антонимы, обозначающие качество, однокоренные и соразмерные;
- 3) антонимы, обозначающие направленность, разнокоренные и соразмерные;

4) антонимы, обозначающие направленность, однокоренные и сораз-мерные;

5) антонимы, обозначающие направленность, разнокоренные и несоразмерные;

6) антонимы, обозначающие направленность, однокоренные и несораз-мерные.

Первый тип антонимов - наиболее характерный и представительный. Качественные слова - антонимы соразмерны и симметричны относительно нормы, где они семантически нейтрализуются, уравниваются.

Такие антонимы с оценочным качественным значением противостоят сходным неантонимичным противопоставлениям: ср. **легкий - тяжелый, белый - черный** (цвет) как качественные слова с переменным признаком (**легкий, легче; белый, белее** и т. п.), с одной стороны, и **легковой - грузовой** (об автомобиле, транспорте), **белый - черный** (уголь) с другой, где значения качества нет или оно утрачено в результате переноса значения. Второй тип антонимов представлен однокоренными соразмерно противопоставленными качественными словами. Симметричность проявляется здесь как своеобразная „отменяющая" определенное свойство противоположность: **культурный - некультурный**, т. е. „лишенный культуры" ср. также **сильный - бессильный, друг - недруг** 'враг' и т. п.. В противопоставлениях такого типа антонимов точкой отсчета (нормой) является исходное слово, а сами значения антонимов нейтрализуются в промежуточном слове. Таким качественным словам-антонимам противостоят некачественные слова со значением отграничения, выделения, которые не являются антонимами: ср.: **культурный - некультурный, сильный - бессильный**, с одной стороны, и **совершенный - несовершенный** (вид), **наличный - безналичный** (о деньгах, расчете). Третий тип антонимов охватывает разнокоренные слова с соразмерным противопоставлением противоположно направленных действий (признаков, свойств и т. п.): **подниматься - опускаться, вставать - ложиться, полнеть - худеть, богатеть - беднеть** и т. п. Сходные слова, не выражающие направленность, к антонимам не относятся: ср. **поднимать-ся - опускаться, вставать - ложиться** (с земли - на землю), с одной стороны, и **стоять - лежать**, с другой. Точка отсчета здесь часто не имеет специального обозначения и передается описательно: **полнеть - (оставаться в одном и том же весе) - худеть**.

Соразмерные отношения противоположно направленных действий, выраженных однокоренными словами, передаются в четвертом типе антонимов с помощью приставок: **входить — выходить, действие —**

противодействие. Пятый и шестой типы представлены соответственно разнокоренными и однокоренными словами с несоразмерной односторонней направленностью (**зажигать - гасить; думать - раздумать** (что-нибудь сделать) и т. п.) Все лексические единицы, выражающие антонимию, обнаруживают общий (инвариантный) признак - наличие предельного отрицания в толковании одного из антонимов: *молодой - старый* (т. е. 'предельно немолодой'); *истинный - ложный* (т.е. 'неистинный', предельно отрицающий истину); *входить - выходить* (*входить*-идя, начинать находиться в каком-нибудь помещении, где-нибудь', *выходить* - 'идя, переставать находиться в каком-нибудь помещении, где - нибудь', но *начинать* - *переставать* можно представить как 'начинать - начинать не', например, *начинать петь* - *переставать петь* (== 'начинать не петь'); такое отрицание предельно по своему характеру, так как глаголы обозначают диаметрально противоположные действия).

Литература

1. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике). М., 1973
2. Лексические антонимы.—В кн.: Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1974
3. Иванова В. А. Антонимия в системе языка. Кишинев, 1982.
4. Введенская Л. А. Словарь антонимов русского языка. Ростов-на-Дону, 1971
5. То же. 2-е изд. Ростов-на-Дону, 1982
6. Колесников Н. П. Словарь антонимов русского языка, Тбилиси, 1972
7. Львов М. Р. Словарь антонимов русского языка. М., 1978
8. Львов М. Р. Школьный словарь антонимов русского языка. М., 1980.
9. Грицкат И. О антонимии — В кн. Сборник за филологии и лингвистику. Нови Сад, 1961 — 1962, № 4—5. Сербохорватские языковые иллюстрации заменены здесь русскими эквивалентами.
10. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л. 1974, 290—297
11. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. М., 1976
12. Морковкин В. В. Идеографические словари. М. 1970.

S.Qarayeva

**Antonimiyalarda əksilik anlayışı
Xülasə**

Antonimiyanın təyinində əksilik anlayışı əsasdır, onun fəlsəfi, məntiqi və linqvistik mənasının açılışıdır. Obyektiv dünyanın, insan təcrübəsi nöqteyi nəzərdən, mühüm fərqlər, əşyalarda və hadisələrdə, dildə əksilik kimi əks olunur. Məqalədə rus dilinin antonimiyası, linqvistik təhlil fənni kimi izah edilir. Bunu xüsusi linqvistik tədqiqatların yaranması sübut edir. Antonimiya vacib linqvistik universalialardan biridir. Antonim və sinonimlərin müxtəlif mənə münasibətləri, antonim və sinonim lüğətlərin sıx əlaqədə olduğunu sübut edir. Çox ingilis, fransız, alman və digər dillərin lüğətləri belə də adlanır: sinonimlər və antonimlər lüğəti. Sinonimlər və antonimlər dil vasitəsinin ifadəsi kimi qruplaşır. Belə lüğətlər qarşılıqlı olaraq bir birini əlavə edirlər. Müəllif qeyd edir ki, antonimiya əksini sinonim lüğətlərində tapır, sinonimiya isə - antonim lüğətlərində. Bu o demək deyil ki, antonim lüğəti sərbəst dəyərə malik deyil.

S.Qarayeva

**Russian antonyms and their lexicographical description
Summary**

This article covers antonyms in Russian language as a subject of linguistic analysis. This is proved by linguistic investigations.

Antonyms are one of main language universals. Various semantic relations between antonyms and synonyms evidence close relations between dictionaries of antonyms and synonyms. A lot of English, French, German and other language dictionaries are called dictionaries of antonyms and synonyms. Synonyms and antonyms are grouped in language by means of expression. Such kinds of dictionaries mutually complement each other. So antonyms find additional reflexion in dictionaries of synonyms, and vice versa, synonyms- in dictionaries of antonym concept of opposition, explanation s. It doesn't mean, that dictionaries of antonyms don't have individual value. The concept of opposition, explanationh of philosophical , logical and linguistic content are the main definitions of antonyms.

Rəyçi: Bəyimxanım Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GUNAY MUSTAFAYEVA
Qərbi Kaspi Universiteti
gunay.isa.2017@mail.ru

STYLISTIC FUNCTION OF WORDS AND PHRASES RELATED TO MYTHOLOGY

Açar sözlər: mifologiya, idiom, tərcümə, əfsanə, emosional, üslub.

Key words: mythology, idioms, translation, legend, emotional, stylistic.

Ключевые слова: мифология, идиом, перевод, легенда, эмоциональный, стилистический.

The English lexicon contains a lot of mythological idioms, connected with different sources. An important group of these words is related to mythology, which has got rich emotional colour.

Born-again. According to the beliefs of English people about Christianity, reborn Christians believe that, their faith in Jesus helps them to born again. Such persons have specific traditions about family life and strive to attract others to their religious associations. The reborn are owned by the Evangelic Church.

Baptize. It is a religious-mythology term, expresses the execution of baptism ritual on any person. In many Christian churches, this ritual is executed from childhood over persons: He was baptized a Roman Catholic; She was baptized Sheila Jane (Long. 85)

Dracula. It is the terrible copy of cognominal book of Bram Stoker, is also reflected in a number of scary movies. Count Dracula lived in a castle in Transilvania, was a vampire who was drinking blood of people to survive. He wore a long black jacket hanging from his shoulders, had two long sharp teeth. He cut victims' throats using his teeth to drink blood.

Dwarf. In the imagination of English people, Dwarfs are small humaniform beings. Mostly they are characters of children's stories, has been widely spread in European mythology. They are described as small persons with big head and long beard. In the same time Dwarf is used as a term about animals, trees which heights are much shorter than traditional size in stylistic sense.

Based to this word, in the modern English, people can describe any person or item's size much shorter than traditional size by comparison: Bonsa is the art of dwarfing trees (14, 409).

Angel. According to the beliefs of believers, angel which is considered as a servant of God, sometimes appears to the people's eyes and delivers

them messages of God in the English mythology. They are usually imaged as beings in white dress and winged.

In addition to this meaning, the word angel got a few connotative meanings as “beautiful”, “kind” in the English language.

Conjurer. Conjurer which was in the meaning of “magician” in the ancient times had mentioned religious-mythological function. Nowadays it is called to individuals which demonstrate different games to entertain children and adults. In the Great Britain, magicians deal with magic in the children’s birthday party.

Conjuration. It is in the same meaning with the word ‘magician’. This word usually describes magicians in black jacket. As usual, their magic is related with the disappearing and disclosing something in most cases. Their magic consist of two things; one of them is dividing person into two places and the other one is disappearing rabbit through the hat.

Magic wand of magician is also entered to the political terminology by metaphorical meaning: The government can’t just wave a magic wand and make this problem go away (14, 818)

Ghost. In the mythical views, the ghost of person returns to his/her place of residence and observes relatives. Both in Great Britain and USA, ghost is imagined as unformed white figure. According to other views, ghosts have human-like appearance. Their type of poltergeits destroy things around, move furniture and cause considerable damage. Some think so that, to see ghosts is impossible, but when it is nearby, we can feel cold.

In the English language the word ‘ghost’ is being used within many expressions getting metaphorical meaning; ghost-writer-a person who writes books, articles for another person who is names as or presumed to be the author. The other expression “give up the ghost” means “to die”.

God. As in other religious, in Christianity, God is considered as the creator of universe and managing it. People of Britain and America describe God as old man with white long beard in most of the time.

God as mythological name, is one of the words which is being used in stylistic form within many expressions and phrases.

“God/Oh God/My God/Good God” expressions denote to the feelings of extreme surprise, fear and anxiety.

“God knows/ God only knows” expressions express anxiety when someone doesn’t know a thing or someone thinks that anything is not true: God only know where we’ll find the money to pay for it.

“God forbid” means that something unwelcome will not happen: God forbid that I should ever have to work with him again (1, 563)

“God helv us” is using when we think that something bad will happen.

“God is in the heaven, all’s right with the world” is used when we think that something will happen but will not cause any problem.

“Man proposes, god disposes” expression means that people build a plan but think that its execution depends on God.

The expression “My God, My God, why hast thou forsaken me” had been last words of the prophet Jesus before he died in the gibbet.

God’s gift is about a person that thinks he is perfect and attractive: He seems to think he’s God’s gift to women!

Nymph. In the mythological world of European peoples, including the English, nymphs mention the beautiful goddesses, fairies which are often associated with love and desire and related with forest, river and other natural objects. In modern English this word means a beautiful and attractive woman. Based on this word, Nympholepsy expresses the concepts of madly falling in love with a beautiful woman and sometimes having desire that can not be realize.

Midas’s ass’s ears. According to the legend, Apollon and Pan entered the music competition. When mountain god Tmolus was declaring Apollon as winner, Frigiya tsar Midas protested him. For this misunderstanding, Apollon turned Midas’s ears into the ears of donkey. As a result, this expression mentions a person who has no proper music judgment.

Although the word “Green” means color as an ordinary word in english, it has an associative relationship with the legendary statement Emerald Isle in Irish art literature. That island is so called that, every side is in greenery. The Britons and Americans consider that green color embodies nature.

In this meaning the word “green” is imagined not only as a color but also a word which embodies mother nature. So, this word acquired different associative shades. It is seen as political concept in the expression “green issues”. This expression is about environmental discussion in the parliament.

Food products which their name are taken in the association with the word “green” are harmless. Green also got the meaning which means jealousy. If the phrase “green with envy” is said about somebody, we can think that he/she is the most jealous.

Many of the English mythological names in Biblical origin are returned to the stylistic expression tool entering language from mythology.

Apple of discord. According to a legend, all the gods and goddesses were invited to the wedding of Peleus and Thesis. But this made goddess Eris angry, so that she had tried to enter the wedding hall to take revenge with golden apple in her hand. It was immediately claimed by three rival goddesses: Hera, Athena and Aphrodite. Zeus refused to decide the issue, but instead gave it to Paris, the son of Priam, king of Troy, to settle. The judgment of Paris, as it has come to be known, bestowed the apple on

Aphrodite, who had promised to Paris, the most beautiful woman in the world, namely Helen, wife of Menelaus, king of Sparta. The abduction of Helen by Paris was the cause of the ten-year siege and destruction of Troy under the onslaught of the Greek forces, pledged to wreak vengeance on the seducer. The apple of discord describes any action or situation that causes dissension and turmoil and is more trouble than it is worth.

Argus/argus-eyed. According to a legend, one of Zeus' sexual escapades involved the maiden Io. In an attempt to keep Hera from discovering the truth of his dalliance, Zeus transformed Io into a cow. Hera, not easily thrown off the scent of her husband's affairs, prevailed upon Zeus to give her the cow as a present and an assurance of his good faith, after which Hera enlisted the aid of Argus, a giant with one hundred eyes, to keep a close watch over the poor girl. In the English language one who is ever-vigilant or watchful can be called an Argus or be described as argus-eyed.

Cerberus. Cerberus, the hound of the underworld, stood guard at the gates of Hades and prevented those not permitted from entering. He is usually described as a beast with three heads and the tail of dragon. When Aeneas journeyed to the lower regions under the guidance of the Sibyl, he brought along a medicated cake to drug the animal and insure their safe passage. To throw a sop to Cerberus means to give a bribe and thereby ward off an unpleasant situation.

Demon/Demoniac/Demonic. In Greek daimon was a word of rather fluid definition. In Homer the Olympians are referred to as either gods or daimones. In later literature the daimones became intermediate beings between gods and men or often the spirits of the dead came to be called daimones, especially among the Romans. Daimon could also denote that particular spirit granted to each mortal at his birth to watch over its charge. This corresponds to the Roman Genius, a vital force behind each individual, originally associated with male and particularly with the male head of a household. Later it became a tutelary spirit assigned to guide and shape each person's life.

As an adjective demoniac or demonic suggests possession by an evil on his back and then rushed into the sea and made his way toward Greece. When they reached Crete, Zeus seduced Europe, who bore a son named Minos and gave her name to a foreign continent. The word Europe itself may be of Semitic origin, meaning the land of the setting sun.

Enthusiasm. Ancient Greeks called persons as entheos who got unrestrained moral force by God. In modern English the word "enthusiasm" from the same root with entheos is used as fervent, ardent, etc.

Gorgon. In old mythology, gorgons were about the legendary beings with the hair hanging snakes instead of hair and fatal gaze which turns

person into the stone. It is reported that, the head of Medusa, the most terrible of these beings, was cut by Persey. Nowadays Gorgon mentions the most ugliest horror woman. The verb “gorgonize” which based on that noun, is used in the meaning of paralyze from scary in modern english.

Hercules. He was one of the biggest hero in Antic world. In modern English appeared the adjective “herculen” from the same root, expresses the human nature characterized by heroism.

Promethean. According to the legends, Prometheus was a God who created the universe, thought about of its favor and confident and helped people. The other legendary charity of Prometheus is stealing the fire from the sky to give people. Zeus, who was against to his feat, decided to punish him and chained him to the rock. In English this expression is used in the meanings of “courageous”, “creative”, “life-sustaining”.

Dove. According to the Biblical legend about flooding the world, Nuh releases white dove from the ship and the bird returns with the olive branch in the beak. This event shows that, the floods are gradually decreasing and god’s anger to people is already disappearing. So, Olive Branch embodies the restoring of peace between god and people.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Longman Dictionary of English Language and Culture. Longman, 1998
2. The Oxford Dictionary of the English Etymology., Oxford., At the Clarendon Press, 1985
3. Groom B.- A Short History of English Words, London, 1934
4. Çingiz Q.- Language and culture

G. Mustafayev

Mifologiya ilə bağlı söz və ifadələtin üslubi funksiyası Xülasə

İngilisdilli xalqların mifologiyasının yaranmasında bir sıra amillərin rolu olmuşdur. Onlar arasında qədim çağlarda düşmənlərə və təbii qüvvələrə qarşı mübarizə aparmış qəhrəmanların əfsanəviləşməsi, qədim yunan və romalıların, xüsusilə də xristian dininə aid mifologiyanın təsiri əsas amillər sırasındadır. Mifologiyanın təsiri altında ingilis dilində çox sayda idiomlar yaranmışdır. Bu təsir altında qəhrəmanlıq, gözəllik və digər keyfiyyətləri bildirən çox sayda idiomlar vardır .

Mifoloji idiomların tədqiqinin aktuallığı ondan ibarətdir ki, onlar zəngin metaforik mənalara ifadə edir və ingilis dilində geniş istifadə olunur. Onların doğma dilə tərcüməsi doğma dildə onların semantik ekvivalentlərini tapmağı tələb edir, əks halda tərcümə prosesində orijinal idiomların metaforik, emosional mənası itə bilər.

Г.Мустафаева

**Стилистическая функция слов и выражений связанных с
мифологией
Резюме**

Несколько факторов способствовали созданию мифологии англоязычных народов. В древности между ними легенда о героях, которые сражались против врагов и природных сил, а также влияющие древних греков, особенно мифологии христианства, относятся к числу ключевых факторов. Бесчисленные идиомы появились в английском языке в влиянии мифологии.

Под влиянием мифологии эти идиомы выражают героическое, красоту и другие значения. Актуальность изучения мифологических идиом в том, что численность этих выражений очень часто встречаются в текстах и их перевод на родной язык очень важен. Это требует найти их семантические эквиваленты на родном языке, без которого выразить эмоциональные значения оригинальных идиом невозможно.

Rəyçi:

Çingiz Qaraşarlı
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

AYTAC ƏLİZADƏ
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aytac.alizada94@inbox.ru

SAYIN FƏAL TƏLİM METODLARI İLƏ TƏDRİSİ

Açar sözlər: bilik, bacarıq, vərdiş, metodika, təfəkkür

Ключевые слова: знания, умения, привычку, методика, мышление

Key words: knowledge, abilities, habits, method, thinking

Hər bir müəllimin əsas və başlıca vəzifəsi Azərbaycan dili dərslərində ana dilimizi mükəmməl öyrətməkdir. Təhsildə müəyyən islahatların aparılması, dərslərlərin dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ana dili müəllimini əsas məqsədindən yayındıra bilməz. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Heydər Əliyevin təhsilə, tədrisi daha da yaxşılaşdırmaq üçün mükəmməl proqram və dərslərlərin tərtibi ilə əlaqədar tövsiyələrini, xüsusən, “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirməsi haqqında” tarixi fərmanını rəhbər tutaraq bu məqsədlə çox mühüm tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirməyə başladı.

Bu gün tam əminliklə deyə bilərik ki, kurikulum uğurlarımızın açarıdır. 2006-cı ildən Azərbaycan təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlardan biri də Milli kurikulum konsepsiyası oldu. Bildiyimiz kimi, müasir kurikulum şəxsiyyətyönümlü, şagirdyönümlü, nəticəyönümlü və tələbyönümlü cəhətləri ilə seçilir. Bu cəhətlər şagirdin idraki, ünsiyyəti, həyatı bacarıqlarını inkişaf etdirməklə onlarda milli və bəşəri dəyərləri formalaşdırır. Təhsil alanın istedad və qabiliyyətinin, potensial imkanlarının inkişafına xidmət edir. Eyni zamanda təhsilin məzmun və komponentlərini bir-biri ilə, həyatla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsidir.

“Fəal təlim “(interaktiv) “Ənənəvi təlimdən” fərqli olaraq hafizəyə (yaddaşa) yox, təfəkkürə, monoloji təlimə deyil, dioloji təlimə əsaslanır. Bu baxımdan da şagirdlər bütün dərs zamanı fəaldır, biliklərin yaradıcı tətbiqi şəkildə keçirilməsi xoşagələndir. Cəhətlərdəndir.

Bir neçə ildir ki, təhsil islahatı Azərbaycanda uğurla həyata keçirilir. Artıq bu tədris ilində V siniflər kurikulum əsasında hazırlanan proqram və dərslərlər əsasında işləyirlər.

VI sinifdə “Say bəhsinin təkrarı” mövzusu.

PLANLAŞDIRMA

ALT STANDART : 4.1. Dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir.

4.1.2. Sözü qrammatik mənasını kontekstə uyğun izah edir.

MÖVZU : Say bəhsinin ümumi təkrarı.

NƏTİCƏ : Sözü qrammatik mənasını müəyyənləşdirir. Əsas nitq hissələrinin yazılışı ilə bağlı qaydalara əməl edir.

İŞ FORMASI : Qruplarla iş, fərdi iş.

İNTEQRASIYA : Məntiq, idman, ədəbiyyat və fəndaxili (isim, sifət) əlaqə.

ÜSULLAR : Açıq suallar, Venn diaqramı

RESURLAR : Kompyuter, proyektor, iş vərəqləri.

MOTİVASIYA : Sinif qruplara bölünür (1, 2, 3, 4-cü qrup). Sonra motivasiya yaratmaq üçün əvvəlcədən hazırladığım tərkibində çoxlu saylar olan maraqlı bir mətni monitorda nümayiş etdirirəm. Mətndəki saylar üstüörtülü şəkildə verilir. Şagirdlərdən mətni oxumalarını tələb edirəm. Sonra şagirdlər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, mətnə üstü örtülən sözlər saylardır.

Möcüzə

* Bir qoca ərəb ölüm ayağında idi. O, oğlanlarını yanına çağırır son vəsiyyətini bildirir: “Mən sizə _____ dəvə qoyub gedirəm. Yarısı böyük oğluma, _____ ortancıl oğluma, _____ kiçik oğluma çatacaq.” Qoca bu sözləri deyib gözlərini yumur.

* Ataları öldəndən sonra qardaşlar düşünür ki, _____ dəvəni öz aralarında necə bölsünlər. Axı _____ dəvəni nə yarı bölmək, nə də _____ və _____ hissəyə ayırmaq mümkün deyil. Bu zaman onlar dəvənin üstündə yoldan keçən bir qocadan kömək istəyirlər. Ağsaqqal deyir: ” Burada çətin bir iş yoxdur. Mənim də dəvəmi öz dəvələrinizə qatıb bölüşdürün.” Qardaşlar belə də etdilər. Böyük qardaşa _____, ortancıl qardaşa _____, kiçik qardaşa isə _____ dəvə düşür. “İndi isə alınan rəqəmləri toplayın.” – deyə ağsaqqal məsləhət verir. Qardaşlar rəqəmləri toplayıb görürlər ki, _____ alınır. Qoca öz dəvəsinə minib yola düşür. Bu nə möcüzədir?!

Tədqiqat sualı : Sayın dilimizdə rolu nədən ibarətdir?

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqatın birinci mərhələsində qruplar öz aralarında inanıb etibar etdikləri bir lider seçib lövhəyə göndərirlər. Monitorda say bəhsinə aid müxtəlif test nümunələri görünür. Liderlər növbə ilə testləri oxuyur və cavablandırırlar. Testləri düzgün cavablandıranlara smaylar təqdim edirəm.

Növbəti mərhələdə monitorda musiqili klip səsləndirilir (“İdman”, musiqisi – Oktay Zülfüqarovun, sözləri – Səttar Zərdablıındır). Bu zaman şagirdlər ayağa durub mənimlə birlikdə bəzi idman hərəkətləri edirlər. Bu mərhələnin sonunda şagirdlərin əhval-ruhiyyəsi, dərəcə olan marağı, növbəti tapşırığa olan həvəsləri daha da artır.

Bundan sonra hər qrupa tapşırıqlar təqdim edirəm. Bu tapşırıqlar cədvəldə işlənir və uşaqlar bir-bir təqdimatlarını edirlər.

Birinci qrup: Say və sifətin müqayisəsi.

Sayın xüsusiyyətləri	Ümumi xüsusiyyətləri	Sifətin xüsusiyyətləri

İkinci qrup : Say və ismin müqayisəsi.

Sayın xüsusiyyətləri	Ümumi xüsusiyyətləri	İsmin xüsusiyyətləri

Üçüncü qrup : Say və əvəzliyin müqayisəsi.

Sayın xüsusiyyətləri	Ümumi xüsusiyyətləri	Əvəzliyin xüsusiyyətləri

Dördüncü qrup: Sayın əsas xüsusiyyətlərini sadalamaq.

Növbəti slaydda şagirdlərə şəkil nümayiş etdirilir. Birinci qrup – şəklə baxıb müəyyən-miqdar saylarına aid cümlələr qururlar. İkinci qrup qeyri-müəyyən miqdar saylarına aid, üçüncü qrup kəsir saylarına aid cümlələr, dördüncü qrupa isə sıra saylarına aid cümlələr yazmaq tapşırılır. Sonunda qruplar təqdimatlarını edirlər.

Bundan sonra sayın morfoloji təhlilinin necə aparılmasına aid bir nümunə göstərirəm və qruplara tapşırıq verirəm ki, əvvəl qurduğu cümlələrdəki sayın morfoloji təhlilini etsinlər.

MƏLUMAT MÜBADİLƏSİ. Təqdimatların ardıcıl aparılması diqqətlə izlənilir.

NƏTİCƏLƏRİN ÇIXARILMASI :

- Şagirdlər sözün qrammatik mənasını müəyyənləşdirir;
- əsas nitq hissələrinin yazılışı ilə bağlı qaydalara əməl edirlər.

EV TAPŞIRIĞI: – Ədəbiyyat dərslindən tərkibində saylar işlənən mətn yazmaq, oradan sayları seçib, morfoloji təhlil etmək.

Dərsin sonunda hər qrup üçün hazırlanmış meyar cədvəlində bütün mərhələdə qrupların aldığı qiymətlər müvafiq işarələrlə göstərilir və şagirdlərin fəallığı qeyd edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bəliyev H. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1997
2. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikasının nəzəri problemləri. Bakı, 2005
3. İbtidai sinif müəlliminin stolüstü kitabı. Bakı, 2001
4. Qədimova X. İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları. Bakı, 2003
5. Quliyeva S., Bəliyev H., Məmmədov M. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1990

A.Ализаде

Числа методов активного обучения и преподавания

Резюме

"Активное обучение (интерактивный) Традиционных учений" həfizəyə (памятью) не, в отличие от мышления, monoloji учению, а dioloji на учениях. И с этой точки зрения проведение прикладных знаний во время занятий учащиеся всех активен, творческой форме cəhətlərdəndir приятным.

В процессе обучения активное использование интерактивных методов обучения и обязанностей учителя в корне изменить то, что приводит к более важное значение. Подготовленными преподавателями и учащимися знания, а исследование, анализа и в обсуждениях, который становится на сторону tərəfkeşlik. Он сотрудничает с учащимися и их самостоятельно, получить необходимую информацию удается.

Учитель активного обучения, широко используя возможности наладить понимание и освоение может добиться еще более интересным, живой и идеи произведения хороший урок технологий. Но ради обновления учебных технологий, активно использовать неправильно. Особенности материала в ходе обучения технологии использования более эффективным и полезным после занятия должны применяться определить, какие сорта обладают той или иной интерактивного обучения.

The number of active learning methods of teaching

Summary

"Active learning (interactive) from Traditional teaching", not (the memory) thinking, memory, learning, not unlike dioloji training is based on a monologue. And from this point of view is active, knowledgeable creator of all students during a lesson on good terms are applied.

Teaching teachers to use interactive training methods and more important to radically change the position of active in the cause. Teachers knowledge, research, analysis and discussion with the students involved to side is not ready for delivery. She works with students and their required information is seeking to obtain independent.

Teachers actively using the opportunities of learning technologies lessons more interesting to live and work, and can achieve better understand the ideas of the assignment. But active learning technologies for the sake of novelty is wrong. These and other features of education online learning technologies must be applied to the class definition to be more effective and will be useful, then what kind of use during a material.

Rəyçi: Adil Bahyev
Filologiya elmləri doktoru, dosent

LALƏNZƏR MURADLI
ADNSU
Lalazar27@hotmail.com

НЕКОТОРЫЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА

Значение лексики для правильного понимания текста

Açar sözlər: xarici dili mənimsəmək, köməkçi fe' llər, köməkçi fe' llər, bağlayıcı fe' llər, bağlayıcılar, sözü, hissəliklər danışığ dil, anlamaq, əsas xüsusiyyətlər, səs quruluşu, ümumi sözlər

Ключевые слова: овладеть иностранным языком, вспомогательные глаголы, глаголы-связки, союзы, предлоги, частицы, разговорная речь, понимать, основные особенности, звукового строя, общие слова

Key words: master a foreign language, auxiliary verbs, linking verbs, conjunctions, prepositions, particles, colloquial speech, understand, main features, sound composition, common words

Для того чтобы практически овладеть иностранным языком, а именно, говорить на нем и понимать устную и письменную речь на иностранном языке, мало знаний правил грамматики и даже умения применять эти знания при анализе и переводе текста. Для этого необходимо систематически накапливать запас слов, жизненно наиболее важных и широко употребляющихся во всех стилях речи (разговорном, общественно-политическом, научном, литературно-художественном). К таким словам в первую очередь относятся так называемые строевые слова, а именно: местоимения, большое число наречий, все модальные и вспомогательные глаголы, глаголы-связки, союзы, предлоги, частицы. В словарный минимум обязательно включаются все наиболее употребительные слова и выражения разговорной речи-формулы приветствия, выражения вежливости, наиболее необходимые в аудитории выражения, которые должны заучиваться наизусть.

Для понимания значения нового слова, производного от корневого слова, большое значение имеет усвоение системы словообразования английского языка. Английский язык допускает образование отглагольных существительных со значением производителя действия в гораздо более широких пределах, чем русский или азербайджанский языки, и, зная значение слова *rise*, например можно догадаться, что означает слова *riser*.

My brother is an early riser. Мой брат любит рано вставать. Mənim qardaşım tezdən

durмага hoşlayır или Мой брат обычно рано встает. Mənim qardaşım tezdən durur.

Чтобы научиться правильно понимать английскую устную и письменную речь, необходимо понимать основные особенности английской лексики, отличающей ее от лексики русского языка. К лексическим проблемам прежде всего относятся различия в круге значений слов в английском, русском и азербайджанском языках. С этими лексическими проблемами изучающий сталкивается уже на начальном этапе изучения языка. Например:

I like this book. Мне нравится эта книга -Bu kitab mənim xoşuma gəlir

(не обязательно Я люблю эту книгу- Bu kitabı sevirəm.).

We enjoy peaceful life. Мы живем мирно – Biz dinc yaşayırıq

(не обязательно Мы наслаждаемся мирной жизнью – Biz dinc həyatdan zövq alırıq.).

We enjoyed that film Нам очень понравилась эта кинокартина – Film bizim çox

xoşumuza gəldi (не обязательно Мы наслаждались этим фильмом- - Bu filmdən həzz aldığımız.).

Звуковая форма слова и его значение

Словарный состав большинства языков мира содержит значительное количество слов, общих для двух или нескольких сравниваемых языков.

Наличие общих слов в ряде языков вызвано определенными историческими причинами-общим происхождением некоторых родственных языков, хозяйственным и культурным общением народов, говорящих на разных языках. В связи с появлением новых общественных отношений и развитием науки и техники, многие европейские, тюркские языки, в том числе русский, английский и азербайджанский, при обозначении новых понятий, широко использовали слова заимствованные из греческого и латинского языков.

Общие слова в сравниваемых языках могут быть почти тождественными по звуковой форме или же быть сходными графически, однако, отличается по месту ударения в слове и по звучанию отдельных гласных или согласных звуков. Естественно, что особенности звукового строя, составляющие специфику данного языка, накладывают на «международное» слово, пополняющее его словарный состав, свой оттенок.

Примерами схождения звуковой формы при совпадении места ударения могут служить следующие слова английского и русского языков: army п армия, complex п комплекс, kompleks conveyer п конвейер, konveer formula п формула, lift п лифт, lift machine [mə'ʃi:n] п машина, maşın nickel никель, nikel, text п текст, tractor п трактор, traktor.

Ряд английский слов близок русским эквивалентам, но отличается от них по месту ударения: congress п конгресс, distance п дистанция, fragment п фрагмент, interval п интервал, orbit п орбита, period п период, problem п проблема, secret п секрет.

В отдельных случаях английские слова близки русским или азербайджанским лишь по написанию. Звуковая форма этих слов резко отличается: climate ['klaɪmɪt] п климат, dynamo ['daɪnəməu] п динамо, dinamo pilot ['paɪlət] п пилот, pilot, pioneer [paɪə'niə] п пионер, pioner, radio ['reɪdiəs] п радио, radio, radius ['reɪdiəs] п радиус, radius, triumph ['traɪəmf] п триумф.

Специфические особенности словарного состава каждого языка проявляются не только в звуковой форме слов, но, главным образом, в различии круга понятий который заключен в каждом отдельно взятом слове.

По значению, которое заимствованные международные слова приобрели в живом языке, они могут быть подразделены на три категории:

1) Слова обозначающие общественно-политические и научные понятия, которые органически вошли в словарный состав заимствующего языка.

2) Слова вошедшие в словарный состав данного языка для обозначения понятий, имеющих более специальный характер.

3) Немногочисленная группа слов, известная под названием «ложные друзья переводчика».

Слова, обозначающие общественно-политические и научные понятия.

К числу слов, органически вошедших в заимствующие языки, относятся международные слова, обозначающие общественно-политические и научные понятия и явления, без которых немислимо общение людей. Такие слова понятны для каждого человека, говорящего на слова понятны для каждого человека, говорящего на данном языке, и не нуждаются в стилистических парах-синонимах. Значение таких слов в двух сравниваемых языках совпадают: революция-revolution; коммунизм-communism; социализм-socialism; республика-republic; конституция-constitution; партия-party; героизм-heroism; демократический-democratic;

культура-culture; территория-territory; техника-technique; математика-mathematics; геометрия-geometry; километр-kilometre; диаметр-diameter; радио-radio; механизм-mechanism; инженер-engineer; технология-technology; машина-machine; центр-centre; металл-metal; минерал-mineral; газ-gas; параллель, параллельный-parallel.

Слова, обозначающие как общие понятия,
так и понятия специального характера.

Ко второй категории международных слов относятся заимствованные слова, вошедшие в словарный состав данного языка для обозначения понятий, имеющих более специальный характер. В русском наряду с таким заимствованным международным словом обычно сохраняется его синоним, слово чисто русского происхождения, но более широкого значения, которое чаще употребляется в языковом общении. Например, в русском языке, наряду со словом «генеральный», имеется чисто русское слово с более широкими значениями-«всеобщий», «общий», «главный».

Заимствования входят в язык с тем, чтобы обозначить новое явление в области науки, искусства, быта с помощью одного слова, избегая описательной передачи понятия (несколькими словами).

Наличие международного слова в английском тексте часто помогает понять и правильно перевести на русский или азербайджанские языки английское предложение. Однако непосредственное осмысление международного слова, т.е. перевод его ближайшим по форме международным словом родного языка, может привести к стилистическим погрешностям, а в некоторых случаях даже вызвать грубую ошибку.

Неопытный переводчик нередко склонен переводить в любом контексте слово *industry* как индустрия *industrial*-индустриальный, между тем как в русском языке имеются более обычные слова-промышленность, промышленный.

Английскому слову *comfortable* соответствует русское комфортабельный; *person*-персона; *position*-позиция; *production*-продукция; *local*-локальный. Международное слово, как говорилось выше, употребляется в речи чаще всего в узком его значении. Поэтому лучше перевести слово *comfortable* – удобный, *person* – лицо, человек, *position* – положение, *production* – производство, *local* – местный.

Если в тексте встречается международное слово, необходимо воспользовавшись его узким значением подыскать русское слово с более широким значением, как например слово *productive* – произ-

водительный, а не обязательно продуктивный. Слово progressive чаще переводится передовой и реже – прогрессивный.

Ниже дается список некоторых международных слов, сходных по своей форме на английском и русском языках, но имеющих в русском языке более широкое значение.

active adj - деятельный (не только активный)

activity n. - деятельность (не только активность)

actual adj. - истинный, действительный (реже актуальный)

agriculture n. - сельское хозяйство (не обязательно агрокультура)

authority n. - власть, представитель власти (реже авторитет)

character n. - свойство; действующее лицо, герой литературного произведения; характеристика (реже характер)

constant adj. - постоянный (мат. - константа, постоянная величина)

Английские слова compass, conductor, control и др. очень редко употребляются в значениях, которые имеют близкие им по форме слова русского языка.

compass n. - окружность, круг; объем, охват; граница, предел; циркуль; компас (лишь в последнюю очередь)

conductor n. - физ. проводник (тепла электричества): эл. – привод; муз -

дирижер

control n - управление, регулировка (реже контроль)

distance n - расстояние (а не обязательно дистанция)

experiment n - опыт (эксперимент)

figure a - рисунок ; цифра (фигура)

general a - всеобщий, общий, главный, обычный (не всегда генеральный)

idea n - мысль, представление (лишь в отдельных случаях идея)

limit n - предел, граница (а не только лимит)

local a - местный (в редких случаях локальный)

manner n - прием, образ действия (а не обязательно манера)

nation n - нация, народ (это слово употребляется в английском языке

одинаково часто и в узком значении нация и в широком

значение народ т.е. все слои населения)

natural adj - естественный, природный (крайне редко натуральный)

object n. цель, задача (редко объект)

press n. - печать; тиски, печатный станок; пресса; пресс, прессовать;

жать, давить

private adj - частный (очень редко приватный)
public adj - общественный, общедоступный (реже публичный)
record n. - запись, граммофонная пластинка (запись голоса);
протокол (в
значении рекорд употребляется реже, главным образом, в
текстах на спортивные темы)
separate adj - отдельный (крайне редко сепаратный)
story n. - рассказ (реже история жизни)
subject n. - тема (сюжет)
substance n. - сущность, первооснова (редко субстанция)
substantial adj - существенный, основной, значительный
vacant adj - свободный, незанятый (реже вакантный)
variant n. - вариант
various adj - разнообразный
vary v - разнообразить (варьировать)

References:

- 1.Thomson A. J. And Martinet A.V. "Practical English Grammar", Oxford University Press, 2009
- 2.Ganshina M.A. "English Grammar", Moscow 1994
- 2.Фенстер Л. И. "Практика перевода" Новокузнецк 2006
- 3.Bell Roger T. "Translation and translating" Longman group LTD 1994

L.Muradli

Tərcümənin bəzi leksik problemləri

Xülasə

Təqdim edilmiş məqalə tərcümənin leksik problemlərinə həsr edilmişdir. Dili mənimsəmək üçün danışıq, ictimai -siyasi , elmi , ədəbi və s. kimi üslublarda geniş istifadə olunan söz ehtiyatını sisteməlik olaraq genişləndirmək vacibdir. Yeni sözün mənasını dərk etmək üçün sözdüzəltmə, sözbirləşmələri, sabit birləşmələr, sinonim, antonim və omonimlər sistemini bilmək vacibdir. Dilin öyrənilməsinin digər vacib aspekti sözün səs tərkibi və onun mənasıdır.

Dünya dillərinin bir çoxunun söz ehtiyatı bəzi qohum dillərdə ümumi olan sözlərdən ibarətdir. Belə sözlərin mövcudluğu Alman, Roman və digər

qohum dil qruplarından alınmaların nəticəsidir. Latin və Yunan mənşəli sözlər də bu ümumi sözlərin siyahısına daxil edilir.

Sözlərin səs tərkibinin uyğunluğuna misal olaraq kosmos, kimya, fizika, iqlim, radio və s. kimi sözlər aid edilir.

L.Muradlı

Some lexical problems of translation.
Summary

This article is devoted to lexical problems of translation. To master the language it is necessary systematically enlarge vocabulary widely used in all language styles such as ; colloquial , socio-political, scientific and literally ones. To understand the meaning of the new word , it is important to know the system of word formation, word combinations and collocations, synonyms, antonyms and homonyms. Another important aspect of language learning is sound composition of the word and its meaning.

The vocabulary of most world languages contains the words common for some comparative languages. The existence of such words is the result of derivation of kindred language groups such as German, Roman and other groups. Words of Latin and Greek origin are also included in the list of these common words. The example of the identity of sound composition of words includes the following words such as: cosmos, chemistry physics, climate, radio and others.

Rəyçi: Sevil Əiyeva
Filologiya elmləri namizədi

NİGAR VƏLİZADƏ
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
n.valizade@mail.ru

SİFƏTİN TƏDRİSİNDƏ ÜSLUBİ MƏSƏLƏLƏR

Açırsözlər: Sifət, nitq hissəsi, şagird, müəllim, metodistlər.

Ключевые слова: Прилагательное, части речи, ученик, преподаватель, методисты.

Keywords: Adjective, parts of speech, student, teacher, methodologists.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında təhsilin qarşısında duran ən başlıca məqsəd dövrün, cəmiyyətin tələbinə uyğun olaraq, zəngin bilik bazası və dünyagörüşə malik şəxsiyyət formalaşdırılmasıdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 oktyabr 2006-cı il tarixli 233 nömrəli qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası” (Milli kurikulum) konseptual xarakterli proqram sənədi qəbul edilmiş və hər bir fənnin obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri nəzərə alınmaqla fənn kurikulumları hazırlanmışdır.

Azərbaycan dili fənn kurikulumunun tərtibində də digər fənnlərdə olduğu kimi təhsilin ali məqsədi nəzərə alınaraq səlis nitq bacarıqlarına malik şəxsiyyət yetişdirilməsi ən vacib vəzifə kimi qarşıya qoyuldu. Azərbaycan dili tədris fənni üzrə ayrı-ayrı mövzuların ümumtəhsil məktəb şagirdlərinə mənimsədilməsi üçün fəal/interaktiv təlim metodlarından istifadə yararlı hesab edildi. O cümlədən sifətin tədrisində də fəal/interaktiv təlim metodları tətbiq edilərək yüksək təhsil səmərə verməsi faktına əsaslanaraq sifət tədrisində üslub məsələlərini mənimsətmək mümkündür.

Mədəni nitqə yiyələnmək üçün dilin leksik-qrammatik normalarına riayət etməklə yanaşı, üslub xüsusiyyətlərinə də diqqət etmək vacib şərtlərdəndir. Azərbaycan dili bölməsi üzrə öyrənilən sifətin dərəcə çalarlığı bu baxımdan orta məktəbdə müəllimlərin xüsusi diqqətində olmalıdır. Üslub məsələlərinin mənimsədilməsində məqsəd şagird nitqinin inkişafını təmin etməkdir.

Yeni fəal/interaktiv təlim sistemi ənənəvidən bir çox xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Artıq yeni fəal təlimə əsasən şagird aktiv tərəfdir. Müəllim şagirdə bələdçi rolunu oynayır. Hər hansı bir bəhsi və ya mövzunun tədrisində başqa bir bəhs, mövzu (fəndaxili) və ya fənlə əlaqələndirdikdə (fənlərarası) şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü, dünyagörüşünü, yeni biliyin əldə olunmasını, keçmiş biliyin daha yaxşı qavranılmasını, onların inkişafını təmin etmiş olur.

Sifətin tədrisi qarşısında fəaliyyət məqsədə praktik şəkildə qoyulmalıdır. Ayrı-ayrı bədii nümunələrdən, çalışma və tapşırıq növlərindən

istifadə ilə sifətin tədrisi zamanı üslub məsələlərini məktəb şagirdlərinə şüurlu şəkildə mənimsətmək olar. Məsələn, şeir parçasına nəzər yetirək.

Bir yanda tərlanlar, dumanlı dağlar,
Bir yanda kəkliklər, ayna bulaqlar,
Bir yanda bülbüllər, çiçəkli bağlar,
Mən bu tamaşadan necə əl çəkim.

Burada birinci misrada “dumanlı” sözü dağlar sözü ilə, üçüncü misrada isə “çiçəkli” sözü bağlar sözü ilə atributiv əlaqəyə girərək həmin sözləri əlamət etibarilə təyin edir. İkinci misra daxilində işlənən “ayna” sözü bulaqlar sözü ilə atributiv əlaqədə olub, atributiv söz kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ayna ismi atributivləşərək bulaqlar sözünün təyinedicisinə çevrilir.

Sifətlərin ədəbi dilə üslubi zənginlik gətirdiyi faktını əldə əsas tutaraq üslubiyyatda geniş spektrdə istifadə olunur.

Sifət bəhsi ilə üslubiyyat bölməsi arasında fəndaxili əlaqə imkanları meydana çıxır və sifətlərin tədrisi zamanı üslubiyyatla bağlı məsələləri integrativ şəkildə mənimsədilməsi yüksək təlim-təhsil səmərəsi verir.

Bildiyimiz kimi, sifətlərdən düzgün istifadə etməyi bacarmaq nitqin emosionallığını təmin edə biləcək mühüm vasitələrdəndir. Sifətdən danışdıqda və ya yazıda düzgün, yerində istifadə etdikdə nitq daha təsirli və obrazlı olur. Şagirdləri buna alışdırmaq üçün isə onları müəyyənləşdirici, tamamlayıcı və təshihedici tapşırıqlar üzərində işlətmək lazımdır.

Şərti adi müəyyənləşdirici adlandırdığımız tapşırıqların mətnini şagirdlərin öyrəndikləri və ya tanış olduqları xarakterik bədii parçalardan seçmək faydalıdır. Şagirdlər seçilmiş qüvvətli epitetlərlə zəngin olan parçanı diqqətlə oxuyur və burada yerində işlədilmiş sifətlər hesabına daha dolğun, daha təsirli görünən obrazlı ifadələri seçirlər. Onların seçib yazdıqları bu ifadələr sinifdə geniş bir şəkildə təhlil olunur. Bu kimi müəyyənləşdirici tapşırıqlar üzərində aparılan işlərlə yanaşı, tamamlayıcı adlandırdığımız tapşırıqlardan istifadə etməkdə əhəmiyyətliidir.

Bu məqsədlə şagirdlərə epitetlərdən məhrum quru bir mətn verilir. Göstərilmiş sifətlər hesabına bu parçanı zənginləşdirmək onlardan tələb olunur. Şagirdin yazılı nitqini inkişaf etdirmək nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyəti olan tamamlayıcı tapşırıqlar üzərində də şagirdləri həm sinifdə, həm də evdə işlətmək olar. Lakin bu cür tapşırıqların yoxlanması səthi xarakter daşıya bilməz. Müəllim istər sinifdə, istərsə də evdə icra edilmiş tapşırığı diqqətlə yoxlamalıdır. Şagirdlərin yol verdikləri bəzi üslub səhvlərini müəllim özü bilavasitə düzəltməli, bəzisini isə şərti işarələrlə qeyd edərək şagirdin özünə düzəltməlidir. Şagird özünün vaxt sərf edərək

axtarıb tapdığı informasiyanı və ya etdiyi səhvi düzəldərək əldə etdiyi yeni informasiyanı unutmayacaqdır. Bildiyimiz kimi, səhvi şagirdin özünə düzəltmək, onu öz səhvi üzərində düşünməyə məcbur etmək yaxşı nəticə verir. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən şagirdləri təshihedici tapşırıqlar üzərində işlətmək daha faydalıdır. Təshihedici tapşırıqlar üzərində iş bu cür aparılmalıdır: Şagirdlərə sifətlərdən düzgün və yerində istifadə edilməmiş mətnlər verilir, buradakı səhvlərin düzəldilməsi onlardan tələb olunur. Şagirdlər ayrı-ayrı cümlələrdə sifətlərin düzgün, yerində işlədilməsi hallarını müəyyənləşdirdikdən sonra, onu öz başa düşdükleri qaydada düzəldirlər. Müəllim işin nəticəsini sinifdə oxuyur. Sifətin səhv işləndiyi hər bir cümləni şagirdlərdən birinə oxudur və necə düzəldiyini ondan soruşur. Bununla şagirdlər zəif və qüvvətli cümlələri müqayisə edir, daha təsirli seçmək vərdşində qazanmış olurlar. Bu cür tapşırıqları sinifdə yoxlayarkən müəllim şagirdlərin fəallığına nail olmalıdır. O, səhvləri özü deməyə çalışmamalı, əksinə mümkün qədər daha qüvvətli, daha təsirli ifadəni şagirdlərdən almağa çalışmalıdır. Şagirdlər fikirlərini sərbəst şəkildə deməkdən qorxmamalı və yeri gəldikdə müzakirələrə qoşulmalıdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin nitqinin üslubca zənginləşdirilməsində onların yaradıcı yazılardakı üslub səhvlərini metodik cəhətdən düzgün təshih etməyin və şagirdləri belə səhvlər üzərində müstəqil işlətməyə nail olmağın böyük əhəmiyyəti vardır.

Yaradıcı yazılardakı üslub səhvlərini necə təshih etməli? Şagirdləri bu cür səhvlər üzərində necə işlətməli?

Müəllim və metodistlər bəzən bu suallara müxtəlif şəkildə cavab verirlər. Bəziləri üslub səhvlərinin təshihində redaktə üsulundan istifadə etməyi məsləhət bilir və üslub səhvlərinin üstündən düzünü yazmağı təklif edirlər. Bu üsulun bir sıra məhdud cəhətləri və zərərli nəticələri vardır. Qeyd etməliyik ki, belə etdikdə bəzən şagirdin dəftəri tamamilə qırmızılanmalı olur ki, buda onun psixologiyasına müsbət təsir göstərmir.

Orfoqrafik səhvlər kimi, inşa və ifadə yazılardakı üslub səhvlərinin şərti işarələrlə qeyd edilməsinin üstünlüyü məktəb təcrübəsi ilə isbat edilmişdir. Yazılardakı üslub səhvləri rəngarəng olduğundan, bunların təshihində istifadə ediləcək şərti işarələr çox olduğu üçün, şagirdlər həmin işarələri yadda saxlamaqda çətinlik çəkə bilərlər. Lakin bu çətinliyi də aradan qaldırmaq mümkündür. Bəzi metodistlər üslub səhvlərini şərti işarələrlə təshih etməyin birdə ona görə əleyhinədirlər ki, guya şagirdlər hər hansı cümlənin üslubca səhv olduğunu bilsə idilər, heç səhvə yol verməzdilər. Buna görə də şərti işarə ilə qeyd edilən üslub səhvinin nədən ibarət olduğunu bilməyən şagird yenədə bu səhvi aradan qaldırmaqda çətinlik çəkəcəkdir. Əlbəttə, bu fikirlə tam razılaşmaq olmaz. Əvvəla, şagird inşalarında yol verilən bütün üslub səhvlərinin səbəbini yalnız onların bu və

ya digər qrammatik qaydanı və ya üslub normalarını bilməmələri ilə izah etmək düzgün deyildir. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin ifadə və inşa yazılarında üslub səhvlərinin çoxu diqqətsizlik, məsuliyyətsizliklə əlaqədardır. Məsələn, əgər şagirdin hər hansı cümləsində iki mənalılıq kimi üslub qüsuru varsa, bu heç də o demək deyildir ki, o, fikri düzgün ifadə edə bilməzdi. Yaxud, söz təkrarına yol verilmişdirsə, bu mütləq şagirdin nitqdəki yoruculuğu aradan qaldırmağı bacarmaması demək deyildir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, hər hansı bir üslub səhvini şagirdin düzəldə bilməsi qayğısına qalmaq müəllimin əsas vəzifəsidir. Əgər müəyyənləşdirilmiş üslub səhvini şagird düzəltməkdə çətinlik çəkirsə, müəllim hökmən belə səhvi redaktə üsulu ilə təshih etməlidir (burada pozulmuş qrammatik və ya üslub qaydasının öyrədilib öyrədilməməsindən asılı olmayaraq). Şagirdlərdən bəziləri hər hansı tipli üslub xətasını düzəltməkdə çətinlik çəkirsə, onlara fərdi yanaşmağı bacarmaq lazımdır. Müəllim nəzərdə tutulmuş səhvin düzəldilməsi yollarını aydınlaşdırdıqdan sonra əvvəlcədən hazırladığı fərdi kartoşkanın sol tərəfində bu tip üslub qüsuru olan bir neçə cümlə verir. Şagirdlər həmin cümlələrin düzünü sol tərəfdəki boş yerdə yazmalıdırlar. Şagirdləri düzgün istiqamətləndirmək məhz müəllimin öhdəsinə düşən vəzifədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Maarif, Bakı, 1998.
2. Abdullayev A. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Maarif, Bakı, 1978.
3. Bəliyev H. Azərbaycan dili II təlimdə. B, 2006.
4. Bəliyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Maarif, Bakı, 1996.
5. Bəşirov K., Mehraliyeva B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin morfolojiyasının tədrisi məsələləri. 2008.
6. Bəliyev H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 1978.

Н. Вализаде

Стилистические проблемы в обучении прилагательных

Резюме

Успех студентов зависит от многих условий труда, развития навыков и привычек. Учитель язык, в первую очередь, должен выявить,

какие ссылки на отдельные у школьников навыки слабо развиты или нет ни каких - может, установившиеся знания и навыки в той или иной если бы он раньше в классе. В статье рассматриваются связанные с работой ошибки при обучении прилагательного.

Каждый из разделов, изученных на английском языке, связан с кольцом цепи. Уместнее провести учебную программу по морфологии в новой активной/интерактивной форме. Ученики часто ошибаются в устной или письменной речи. Важно реализовать проблему стиля и проблемы, возникающие при изучении прилагательных, используя разные типы заданий и типы работ. Впоследствии его ученики в отдельных строится на основе различных дифференциальных подходов к школьникам.

N.Valizadeh

Stylistic issues in adjective teaching

Summary

The success of students depends on the right development of their skills and habits. Language teacher in the first place, he should discover this and other classes in the generated knowledge and skills in students the skills they developed or not, referring to what the country could be some weak – what previously would. Using different types of assignments and exercises it is possible to solve and to clear stylistic problems and issues in studying adjective. Each of the sections learned in the Azerbaijani language are linked one another as a chain ring.

It is more appropriate to conduct the morphology curriculum in the form of integration based on a new active / interactive tutorial.

The article is about the work on stylistic mistakes in teaching adjective.

Pupils often make some mistakes while oral and written speech.

It is important to implement the problem of the style and the problem encountered in the study of adjectives using different types of assignments and types of work.

Rəyçi: Rəhilə Hümətova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SAIDA GAMARLI
Azerbaijan State Oil And Industry University
saidaqamarli@mail.ru

THE USE OF IDIOMS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Keywords: idiom, metaphor, meaning, understanding, expression, emotion, motivation

Ключевые слова: идиома, метафора, смысл, понимание, выражение, эмоция, мотивация

Açar sözlər: idiomatik ifadə, metafor, məna, anlama, ifadə, duyğu, motivasiya

An idiom is a common word or phrase with a culturally understood meaning that differs from what its composite words' denotations would suggest. For example, an English speaker would understand the phrase “*kick the bucket*” to mean “*to die*” – and also to actually kick a bucket. Furthermore, they would understand when each meaning is being used in context. An idiom is not to be confused with other speech such as a metaphor, which invokes an image by use of implicit comparisons (e.g., “*the man of steel*”); a simile, which invokes an image by use of explicit comparisons (e.g., “*faster than a speeding bullet*”); and hyperbole, which exaggerates an image beyond truthfulness (e.g., like “*missed by a mile*”). Idioms are also not to be confused with proverbs, which are simple sayings that express a truth based on common sense or practical experience.

An idiom is a phrase where the words together have a meaning that is different from the dictionary definitions of the individual words. In another definition, an idiom is a speech form or an expression of a given language that is peculiar to itself grammatically or cannot be understood from the individual meanings of its elements. In idioms, usually English learners would have a hard time understanding the real meaning if they did not have an English idioms dictionary. English has thousands of idioms. Most of English idioms are informal.

English idioms, proverbs, and expressions are an important part of everyday English. They come up all the time in both written and spoken English. Because idioms don't always make sense literally, you'll need to familiarize yourself with the meaning and usage of each idiom. That may seem like a lot of work, but learning idioms is fun, especially when you compare English idioms to the idioms in your own language.

Learning to use common idioms and expressions will make your English sound more native, so it's a good idea to master some of these expressions.

In the article we'll consider some idioms in connection with verbs "hold", "keep".

The meanings of the following idioms appear to be motivated primarily by metaphorical extension. The various meanings of *hold* render it possible that several idiomatic expressions develop whose meanings are motivated partly by the meaning structure of *hold*. The phrasal verbs examined are *hold back*, *hold down*, and *hold up*. The other idioms examined include *hold one's tongue*, *hold one's temper*, and *hold one's head up*. *Hold back*, *hold down*, and *hold up* strongly evoke the force dynamic situation with conflicting forces. They focus on the exertion of force in order not to let something (change or movement) happen. This is the basis for their metaphorical meanings as well. *Hold back* can be used in connection with emotions as well, due to the fact that emotions are seen as metaphorical forces acting within the self. *Hold down* foregrounds the aspect of control in addition to conflicting forces, as in */was trying all the time to hold down the lid of the box with one hand*. Its metaphorical uses employ the metaphors *control is holding something in the hand* and *control is up/lack of control is down*. In *hold down a job*, we again have several sources of motivation. In addition to control, continuity is foregrounded, and at the same time we have cultural motivation for the meaning of the idiom: *hold down* is often used by cowboys to refer to the use of force to keep cows still when branding them. Besides the force dynamic pattern applied in the physical sense of *hold up*, the metaphorical senses of *hold up* involve the metaphor *obstruction is up*. As a result of this motivation, we can use *hold up* in the whole thing was *held up* about half an hour or in the criminals *held up* the train. The idiom *hold one's tongue* also implies force dynamic patterns (the tongue would but is not allowed to move) as well as control through the metaphor *control is holding something in the hand*. In our minds, we also have a conventional image of a person holding his/her own tongue. Evidently, tongue metonymically stands for speaking, which means that there is an additional cognitive mechanism working here. *Hold one's temper* is similar in some respects to *hold one's tongue* since it also indicates force dynamic patterns and control, since emotions are often understood as forces to be controlled. Finally, *hold one's head up* receives motivation from the emotion metaphor *the conceited person is up/high*. This is again an easily imaginable idiom, with a conventional image implied, in which a person's head is held high up in the air.

Some idioms connected with *keep*. The meanings of *keep* form a network in which each sense is a minimal variant of another sense. The primary means that links the senses is profile shift, that is, something which is backgrounded in one sense is foregrounded in another, minimally related sense. The primary concrete (or central) meaning of *keep* is the one in *You can keep the change. You can keep your things in here. These old clothes are not worth keeping*. In this sense, *keep* does not involve the use of hands as *hold* does. Rather, the things kept are temporarily in the possession of the agent - not necessarily in his/her hands. This is probably the most important difference between *hold-1* and *keep-1*. As a result, *keep* implies the act of temporary possession in the central sense. In addition, the durative component is strongly emphasized, since *keep* may refer to a lasting state as in *He kept the job*. Also, the force dynamic pattern is present: *keep* is “the key force-dynamic word”. There are conflicting forces, one towards rest, i.e., remaining in the given position, and another whose tendency is towards motion/change. Typical examples reflecting the various force tendencies are *You are an hour late, what kept you? She kept her promise/her word/the secret*. Minimal variants of *keep-1* profile/foreground different patterns of *keep-1*. In *keep-2* remaining in a certain state or condition (a force dynamic pattern) is profiled, which sense is thus linked to *keep-1* through profile-shift. Examples include *This coat will keep you warm. She kept a diary for over 20years*, continuity, the durative component is foregrounded. In *Will they keep me in prison?* continuity is foregrounded in addition to force dynamic tendencies.

A special grammatical construction is available with *keep* in which the durative component is profiled again. This is the *keep (on) Xing* structure, which implies repeated (momentary) actions, which may even continue forever: *I keep forgetting it's December. I wish you wouldn't keep on interrupting*. A further variant of *keep-1* profiles not only the aspect of continuity and temporary possession but also the aspect of maintaining a state as well. This can be highlighted by examples like *It costs more each year to keep a house. He scarcely earns enough to keep himself and his family*.

Idioms with *Keep* also appears in a number of idioms, including phrasal verbs. In this section, the focus is on the motivation of *keep in*, *keep out (of)*; *keep one's fingers crossed*, *keep somebody at arm's length*, *keep something under one's hat*. All profile the force dynamic pattern characterized above and therefore involve forces with different force tendencies. The meanings of the phrasal verbs *keep in* and *keep out* relate to the meaning of *keep* in which the durative and the force dynamic components are profiled. The particles *in* and *out* both evoke the image of a

container, a bounded area, with things that can be either *in* or *out of* it. On the one hand, *keep in* may refer to emotions as in *He could scarcely keep in his indignation*, since human bodies are often understood as containers for emotion, and thus the *container* metaphor is often utilized in talking and thinking about emotions. On the other hand, *keep in* can also refer to a specific situation in school, as in *She was kept in for an hour for talking in class*. In this case, the building of the school, or more specifically, the classroom itself, is a container with the pupil inside it. In line with the above, *keep out* focuses on the outside of the container, i.e., what is out of the container. Usually, there is a boundary which the relevant entity should not cross, as in *The sign said "Ministry of Defense - Danger -Keep out!"* and *That child seems incapable of keeping out of mischief*, *keep one's fingers crossed*, *keep somebody at arm's length*, and *keep something under one's hat* also involve various aspects of the meanings of *keep*. Namely, force tendencies and continuity are in focus in each idiom.

The aim of the agent is to maintain the state or position of the fingers, of somebody, or of something, respectively. *Keep one's fingers crossed* implies a conventional image, the action of having the fingers in a special position for a long time, which stands metonymically for the action of being anxious or worried about somebody. *Keep somebody at arm's length* has metaphorical motivation as well.

Literature

1. Gibbs, R.W., 1990. Psycholinguistics of idiomaticity, in Cognitive Linguistics.
2. Kövecses, Z., 2001. The Force of Emotion: Why Metaphor Matters. CUP, Cambridge.
3. Lakoff, G., 1987. Women, Fire, and Dangerous Things. Chicago UP, Chicago.
4. Norvig, P., & Lakoff, G., 1987. Taking: A Study in Lexical Network Theory.

S.Qəmərlı

İngilis dilində idiomatik ifadələrin istifadəsi

Xülasə

Məqalə ingilis dilində idiomatik ifadələrin istifadəsindən bəhs edir. İdiomatik ifadə söz tərkibi ilə fərqlənən, mədəni mənada başa düşülən ümumi söz və ya ifadədir. Məsələn, ingilis dilində danışan istənilən bir şəxs *"to die"* mənasını verən *"kick the bucket"* ifadəsini istifadə edir. Bundan

başqa, hər bir idiomatik ifadə kontekstdə istifadə edildikdə başa düşülür. İdiomatik ifadə, məsələn, müqayisə ifadə edən ifadələrlə (*"the man of steel"*), metafora ilə qarışdırılmamalıdır. İdiomatik ifadələr, atalar sözləri və ya praktiki təcrübəyə əsaslanan həqiqəti ifadə edən sadə deyimlərlə də qarışdırılmamalıdır.

İdiomatik ifadə, fərdi sözlərin birlikdə lüğət anlayışlarından fərqli bir mənaya malik olduğu bir ifadədir. Başqa bir tərifdə, idiomatik ifadə elementlərinin fərdi mənalarından başa düşülə bilməyən müəyyən bir dilin ifadəsidir. Ümumiyyətlə İngilis dili öyrənənlər, ingilis dilinin lüğətinə yaxşı yiyələnmədikdə, idiomatik ifadələrin əsl mənasını başa düşmürlər. İngiliscə minlərlə idiom var. İngilis dili idiomlarının əksəriyyəti qeyri-rəsmidir.

С.Гамарли

**Использование идиомой на английском языке
Резюме**

Идиома - это общее слово или фраза с культурно понятым значением, которое отличается от того, что могут предложить его комбинированные слова. Например, говорящий на английском языке понимал бы выражение *"kick the bucket"*, означающее *"to die"*. Более того, они понимали бы, когда каждый смысл используется в контексте. Идиому нельзя путать с другой речью, такой как метафора, которая вызывает изображение с помощью неявных сравнений (*"the man of steel"*). Идиомы также не следует путать с пословицами, которые являются простыми высказываниями, которые выражают истину, основанную на здравом смысле или практическом опыте.

Идиома - это фраза, в которой слова вместе имеют значение, отличное от словарных определений отдельных слов. В другом определении идиома представляет собой речевую форму или выражение данного языка, которое свойственно самому себе грамматически или не может быть понято из индивидуальных значений его элементов. В идиомах обычно английские ученики с трудом понимали бы реальный смысл, если бы у них не было английского идиоматического словаря. Английский язык имеет тысячи идиом. Большинство английских идиом неформальны.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya elmləri namizədi

ZAMİRƏ ƏFƏNDİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
mirzoeva73@bk.ru

NİTQ NÖVLƏRİNİN TƏSNİFATI

Açar sözlər: nitq, dil, ünsiyyət, dialoji, monoloq, şifahi nitq, yazılı nitq

Key words: speech, language, intercourse, dialogic, monologue

Ключевые слова: речь, язык, общение, диалогический, монолог

Nitqin funksiyaları, xüsusiyyətləri ilə yanaşı özünəməxsus formaları və növləri də vardır. Nitqin növlərini təsnif etmək üçün psixoloji ədəbiyyatda müxtəlif əlamətlərdən istifadə olunur.

Eksteriorizasiya və interiorizasiya əlamətinə görə nitqin iki əsas növü mövcuddur: xarici və daxili nitq. Xarici nitq başqaları ilə ünsiyyətə, informasiya mübadiləsinə yönəlmiş olub, eşidilən, görülmə və tələffüz edilən nitqdır. Daxili nitqə gəldikdə, o hər şeydən əvvəl təfəkkür prosesinin təmin olunması ilə bağlıdır. O, psixoloji nöqteyi nəzərdən olduqca mürəkkəb hadisə olub nitqlə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir.

Nitqin xarici növü ilə bağlı olaraq daha iki növü mövcuddur: şifahi nitq və yazılı nitq. Nitqin hansı formasından istifadə etməyimizdən asılı olmayaraq o həmişə həmin əsas növlərdən birinə aid olur.

Şifahi nitq tələffüz edilən, eşidilərək qavranılan, başa düşülən nitq növüdür. Bu nitqin köməyi ilə danışanlar arasında bilavasitə əlaqə yaranır. Şifahi nitq zamanı ünsiyyətdə olan adamlar bir-birini görür, eşidirlər. Danışan adamın mimikası və bədəninin ifadəli hərəkətləri, səsinin ahəngi nitqin məzmununun, buna bəslədiyi münasibətinin anlaşılmasına yardım göstərir.

Ünsiyyət şəraitindən, onun məqsəd və məzmunundan asılı olaraq şifahi nitq ya dialoji, ya da monoloji formada cərəyan edə bilər.

Dialoji nitq iki və daha artıq adamın sual-cavab şəklində həyata keçirdiyi nitqdır. Dialoji nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Psixoloji ədəbiyyatda həmin xüsusiyyətlərə aşağıdakıları aid edirlər.

Hər şeydən əvvəl dialoji nitq bilavasitə reaksiya tələb edən nitqdır. Belə ki, dialoji nitq zamanı həmsöhbət deyilənlərə öz münasibətini bildirir: ya sual verir, ya təsdiq edir, ya inkar edir. Dialoji nitqin bu cəhəti danışanan öz fikrini ifadə etmək istiqamətinə təsir göstərir, onu müəyyən səmtə yönəldir. Dialoji nitqin digər xüsusiyyətləri dialoqun danışan adamların emosional-ekspressiv rabitəsi şəraitində baş verməsidir. Bu zaman dialoji nitqin iştirakçıları bir-birlərini bilavasitə qavrayır və emosional vəziyyətlərini qiymətləndirirlər. Nəhayət dialoji nitqin bir xüsusiyyəti də onun müəyyən şəraitlə və ya obyektə bağlı olmasıdır. Bu mənada o situativ

səciyyə daşıyır, söhbətin obyektı dəyişən kimi dialoqun istiqaməti və xarakteri də dəyişir.

Monoloji nitq dialojidən fərqli olaraq bir adamın öz fikir və mülahizələrini müntəzəm və ardıcıl surətdə şərh etməsi, başqalarının onu dinləməsidir. Monoloji nitq son dərəcədə fəal və sərbəst nitqdir. Adətən, monoloji nitqdən istifadə edən adam hər hansı bir məzmunu seçməli və həmin məzmunu uyğun olaraq ifadə etdiyi fikri sərbəst akt qaydasında qurmağı bacarmalıdır. Monoloji nitq tamamilə mütəşəkkil nitq növü hesab olunur. Bu baxımdan müəllimin mühazirəsini monoloji nitqə misal göstərmək olar. Bədii ədəbiyyatda da çoxlu monoloqa rast gəlirik, məsələn, İsgəndərin monoloqu, Hamletin monoloqu və s. monoloqlara diqqət yetirdikdə onun fasiləsiz, əlaqəli, ardıcıl və məntiqli olduğunu görürük. Monoloji nitqin rəvan getməsi üçün ondan istifadə edən adamın çatdıracağı məzmunu dərinlən və aydın dərk etməsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması, nitqin təsirlilik, emosionallıq xüsusiyyətlərinə, danışdığı dilin qayda-qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi zəruridir. İstər dioloji, istərsə də monoloji nitq aktiv və passiv ola bilər. Hər iki termin şərti xarakter daşımaqla danışanın və ya dinləyənin fəaliyyətini səciyyələndirir. Aktiv nitq forması ünsiyyət zamanı danışan adamın, başqa sözlə kommunikatorun nitqi hesab olunur. Dinləyicinin nitqi bu zaman bir növ passiv formada cərəyan edir. Belə ki, biz başqasını dinləyən zaman bir növ danışanın sözlərini ürəyimizdə öz-özümüzə təkrar edirik. Bu zaman nitq zahirən təzahür etməsə də nitq fəaliyyəti burada özünü göstərir. Bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, uşaqlarda nitqin aktiv və passiv formaları eyni vaxtda baş vermir. Belə ki, uşaqlar birinci növbədə passiv nitqə yiyələnirlər. Onlar böyüklərin danışığını başa düşür, onların dedikləri sözlərə reaksiya verirlər. Tədricən uşaqlarda aktiv nitq formalaşır və onlar da sözlərdən bilavasitə fəal şəkildə istifadə etməklə ünsiyyətə girirlər. Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı bu hal daha aydın təzahür edir. Xarici dilin öyrənilməsinin ilkin mərhələsində passiv nitq üstünlük təşkil edir. Xarici dili öyrənən adam həmin mərhələdə xeyli sözü aydın başa düşdüyü halda onlardan öz fəal nitqində istifadə etməkdə çətinlik çəkir. Lakin həmin dilə, onun lüğət ehtiyatına dərinlən yiyələndikdən sonra aktiv nitq formasından istifadədə də çətinlik çəkmir.

Şifahi nitq kimi yazılı nitq də xarici nitqin bir növü kimi verbal ünsiyyətə aiddir. Yazılı nitq vasitəsilə ünsiyyət yazılı mətnlərin köməyi ilə həyata keçirilir, görmə vasitəsilə qavranılır. Mütəxəssislər yazılı nitqi şifahi monoloji nitqə nisbətən daha müfəssəl nitq hesab edirlər. Adətən, yazılı nitqdə həmsöhbətlə əks əlaqə mövcud olmur. Ona görə də biz hər şeyi əvvəlcədən yazdığımız mətnə ona izah etməliyik. Yazılı nitqi şifahi nitqdən fərqləndirən cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, yazılı nitqin köməyi ilə biz öz fikrimizi, istək və arzularımızı müəyyən məsafədən istədiyimiz adamlara

çatdırma bilirik. Yazılı nitq informasiyaları müəyyən məsafədən ötürməyə imkan verməklə yanaşı mühafizə edib saxlamağa, gələcək nəsllə çatdırmağa da imkan verir. Yazılı nitq şifahi nitqdən təkcə qrafikadan istifadə olunmasına görə deyil, eyni zamanda onun özünəməxsus qrammatik, orfoqrafik, stilistik xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir. Məhz buna görə də həmin xüsusiyyətlərə mükəmməl yiyələnmək yazılı nitqdən düzgün istifadə edə bilmək üçün zəruri şərtidir.

İnteriorizasiya əlamətinə görə nitqin xarici nitqdən fərqli olan bir növünü – daxili nitqi qeyd edirlər. Bu real kommunikasiyadan kənarda baş verən nitqdir. Daxili nitq insanın öz-özünə fikirləşməsi, öz-özü ilə danışması prosesidir. Daxili nitq tələffüz edilməyən, səssiz nitqdir. O çox qısa, bəzən də ayrı-ayrı ifadələrdən ibarət olur. Həmin ifadə bir növ fikrin nüvəsini təşkil edir. Ona görə də daxili nitq üçün fraqmentliyin, qırıqlığın xarakterik hal olduğunu qeyd edirlər. Daxili nitq eyni zamanda sürətli nitqdir. Əgər hər hansı bir hadisəni xarici nitqin köməyi ilə çatdırmaq üçün xeyli vaxt sərf etmək lazım gəlsə, daxili nitqdə onu anı olaraq, sürətlə təsəvvürümüzdən keçiririk. Psixoloji ədəbiyyatda daxili nitqi xarici nitqin bir növ əqli əməliyyatların fikrən icrasına yönəldilmiş törəmə forması kimi qeyd edirlər. Daxili nitq müxtəlif məsələlərin əqlən həlli, başqa adamların nitqini diqqətlə dinləmə, mətni öz – özünə (tələffüz etmədən) oxumaq, fikrən planlaşdırma, yaddasaxlama və yadasalma zamanı özünü daha aydın şəkildə göstərir. Daxili nitqin vasitəsi ilə sensor məlumatların işlənməsi, onların müəyyən anlayışlar sistemində dərk olunması baş verir, özünün davranış və təəssüratlarının təhlili və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bütün bunlar daxili nitqi insanın əqli fəaliyyəti və şüurunun olduqca mühüm və universal mexanizminə çevirir. Daha dar, psixolinqvistik mənada daxili nitq ifadələrinin yaranmasının başlanğıcı, onun şifahi və yazılı nitqdə reallaşdırılmasının «daxili proqramlaşdırılmasından» ibarətdir.

Daxili nitqin üç əsas tipini qeyd etmək olar: 1) xarici nitqin strukturunu özündə saxlayan, lakin fonetiya, səslərin tələffüzü mövcud olmayan və çətin şəraitdə fikri məsələnin həlli üçün tipik olan daxilən, öz – özünə danışmaq («özünə yönələn nitq»); 2) xüsusi daxili nitq – bu, tələffüz vasitəsi kimi özünü göstərir, spesifik vahidlərdən istifadə olunur və onun strukturu xarici nitqin strukturundan fərqli olur; 3) daxili proqramlaşdırma, başqa sözlə nitq ifadəsinin, bütün mətnin və onun məzmun hissələrinin spesifik mənə vahidlərinin formalaşması və möhkəmlənməsi. Nitqin yuxarıda qeyd olunan növləri ilə yanaşı daktil, eqosentrik növləri də diqqəti cəlb edir.

Daktil nitq sözlərin daktil hərflərlə ifadə olunmasından ibarət olan nitqdir. Daha doğrusu, bu zaman barmaqların müxtəlif konfigurasiyalarından və hərəkətlərindən istifadə olunur. Daktil nitqdən karlarla iş zamanı surdopedaqoji köməkçi nitq vasitəsi kimi, eləcə də karlar arasında şəxsiyyətlərarası kom-

munikasiya və eşidən adamlarla onlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur. Eqosentrik nitqə gəldikdə bu insanın özünə yönəlmiş nitqdır. Onun köməyi ilə insan (ən çox uşaqlar) özünün praktik fəaliyyətini tənzim edir və ona nəzarət edir. Eqosentrik nitq xarici (kommunikativ) nitqdən nəşət edir və onun qismən interiorizasiya olunmuş məhsulu kimi özünü göstərir. Eqosentrik nitq bir növ xarici nitqdən daxili nitqə keçid mərhələsi kimi özünü göstərir.

İnsanlar heç də həmişə ünsiyyət prosesində verbal kommunikasiya vasitələrindən istifadə etməklə kifayətlənmirlər. Çox vaxt onlar verbal yolla çatdırdıqları məlumatları gücləndirmək və ya daha səmərəli təsir göstərmək üçün sözsüz, nitqdən kənar vasitələrdən də istifadə edirlər. İnsanlar özlərinin hisslərini, fikir və arzularını çatdırmaq üçün söz tapa bilmir və ya onun barəsində danışmaq istəmirlər. Bu zaman informasiya mübadiləsi sözsüz, sözlərin köməyi olmadan həyata keçir. Belə ünsiyyət qeyri-verbal vasitələrin köməyi ilə baş verir. Bu cür qeyri – verbal kommunikasiya vasitələrinə müxtəlif simvolları, mimikanı, pantomimikanı, müxtəlif jestləri, hərəkətləri, səsin tembrini, intonasiyanı, gülməyi və s. aid etmək olar. Bu mənada qeyri – verbal ünsiyyət vasitəsi rolunu müxtəlif amillər oynaya bilər. Onlardan bəzilərini qısaca nəzərdən keçirək. Təsədüfi deyildir ki, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı müxtəlif dillərə malik olan insanların ünsiyyətində, informasiya mübadiləsində çətinliklər yaradır. Bu cür çətinliyi aradan qaldırmaq üçün müxtəlif ölkələrdən olan insanların başa düşə biləcəyi simvolları istifadə edilir. Bu məqsədlə o qədər də çətin olmayan görmə simvolları dünya miqyasında geniş yayılmışdır. Bu cür simvolları aeroportlarda, avtotraslarda daha çox rast gəlmək olur. Həmin simvolların köməyi ilə insanlar dayanacaqlar, yemək-xanalar, yanacaq və təmir yerləri və s. barədə məlumat əldə edirlər.

Ədəbiyyat

1. Nərmin Rəcəbova. "Grammatik səviyyədə dilin struktur modelləri". Bakı -2009.
2. Aybəniz Məhərrəmqızı. "Dil quruculuğunun yeni mərhələsi". Bakı, Azərnəşr – 2004.
3. Dil vahidlərinin funksional struktur təhlili. BDU nəşriyyatı, Bakı – 1988.

Classification of speech types

Summary

The article deals with classification of speech types. There are specific forms and types of speech functions, along with features. Different signs are used in psychological literature to classify speech types.

There are two main types of speech: external and internal speech. External speech focuses on communication, exchange of information. When it comes to internal speech, it is primarily related to the process of thinking. It is a very complicated event to consider psychological point of view and provides a mutual relationship between speech and thinking.

There are two more types of speech related to the type of speech: verbal speech and written speech. Regardless of which form we use, the phrase always refers to one of the main types.

3. Эфендиева

Классификация речевых типов

Резюме

В статье рассматривается классификация типов речи. Существуют конкретные формы и типы речевых функций, а также особенности. В психологической литературе используются разные знаки для классификации типов речи.

Существует два основных типа речи: внешняя и внутренняя речь. Внешняя речь фокусируется на коммуникации, обмене информацией. Когда речь идет о внутренней речи, она в первую очередь связана с процессом мышления. Это очень сложное событие, чтобы рассмотреть психологическую точку зрения и обеспечить взаимную связь между речью и мышлением.

Существует еще два типа речи, связанных с типом речи: словесная речь и письменная речь. Независимо от того, какую форму мы используем, фраза всегда относится к одному из основных типов.

Rəyçi: Rəna Şamiyeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

NURANƏ ÖMƏROVA
ADPU
nurane2008@mail.ru

METODİKİ ƏDƏBİYYATDA VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNN KURİKULUMUNDA ORFOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Açar söz: kurikulum, orfoqrafiya, orfoqrafik norma, orfoepik norma, mətn.

Ключевые слова: куррикулум, орфография, орфографическая норма, орфоэпическая норма, текст.

Key words: curriculum, spelling, spelling norm, orthoepic norm, text.

Bu gün ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri yaddaş yönümlü təhsildən şəxsiyyət yönümlü təhsilə keçməklə yaşadığı cəmiyyətdə məsuliyyətini hiss edən yeni nəsil yetişdirməkdir. Müasir təlimdə dərs daha çox nitq bacarıqları və yazı intellekti üzərində qurulur. İntellektin özünüifadə vasitələrindən biri də hüsnxətt və orfoqrafiya normalarına riayət etməklə məlumatları yazılı ifadə etmək bacarığıdır.

Qlobal düşüncənin də istəyi budur ki, intellekti inkişaf etdirməklə bəşəriyyət üçün kadrlar hazırlansın. İntellektual səviyyədə yazı mədəniyyətinə sahiblənmək üçün gözəl, səhsiz, dilin əsasına, qrammatik qanunlarına, orfoqrafik normalara əməl etmək lazımdır. Yazılı nitqin lakonik, elmi, sadə və anlaşılan olması əsas tələblərdəndir. Yalnız linqvistik biliklər verməklə yazılı nitqin keyfiyyətli olmasına zəmanət vermək olmaz. Məntiqi təfəkkürün də inkişafına təsir edən işlər görülməlidir. Yazının düzgünlüyünü şərtləndirən qaydaların tətbiqi üzrə aparılan işlərə geniş yer verilməlidir. Bunu peşəkarcasına duyan Y.Kərimov yazır:

“Kiçikyaşlı məktəblinin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında orfoqrafik savadlılıq mühüm rol oynayır. Yazı qaydalarını mükəmməl bilməyən məktəblinin yazılı nitqinin inkişafından söz açmaq olmaz...Bəzən bircə sözün dəqiq işlənməməsi, sözdə bir hərfin digəri ilə əvəz olunması, həmçinin bitişik və ayrı yazılma hallarının gözlənməməsi, sözün mənasının dəyişməsi ilə, mətnin məzmununun anlaşılmaması ilə nəticələnir”.

Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq fəal təlimdə dərsin təşkili üçün üsul, vasitə və texnikalar çoxdur. Bundan başqa Azərbaycan dili təlimi üçün zəruri olan dörd məzmun xəttindən biri də yazı məzmun xətti və ona aid standartlardır. Deməli, hər bir dərstdə yazı məzmun xətti üzrə işin aparılması ehtimalı mövcuddur və şagirdlər dilçiliyin ayrı-ayrı bölmələrinin ehtiva etdiyi orfoepik-orfoqrafik normaları bilməsələr savadlı yazı qabiliyyətinə sahiblənməyəcəklər.

Son dövr proqramlarını və kurikulum materiallarını izləyəndə belə bir qənaət yaranır ki, dərslərdə orfoqrafik qaydaları öyrədən xeyli material mövcuddur. Həm də konkretləşmə və qaydaları mənimsətmə sistemi vardır. Məsələn, 1962-ci ilin tədris proqramında aşağıdakı mövzular diqqəti cəlb edir:

1. Şəkilçilərin orfoqrafiyası;
2. Mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyası;
3. Xüsusi isimlərin orfoqrafiyası;
4. İsimdən düzələn sifətlər, onların şəkilçiləri və orfoqrafiyası;
5. Feildən düzələn sifətlər və onların orfoqrafiyası;
6. Bağlayıcıların orfoqrafiyası.

Bu proqramlarda rabitəli nitqin inkişafına da xüsusi diqqət verilir və qənaətbəxş dərəcədə vaxt ayrılır. Ümumiyyətlə, 1940-cı ildən sonrakı dərslər və proqramlarda dilçiliyin nəzəri məsələləri ilə yanaşı, orfoepiya, orfoqrafiya məsələlərinə yer verilir. Məsələn, C.Cuvarlının 1940-cı ildə çapdan çıxan “Azərbaycan dili qrammatikasının tədrisi metodikasına dair” əsərində aşağıdakı məsələlər əhatə olunurdu:

1. Keçiləcək qrammatik və orfoqrafik qaydaları özündə əks etdirən cümlələrin təhlili;
2. Qrammatik formaların şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi;
3. Qrammatik tərif və orfoqrafik qaydaların ümumilikdə təkrarlanması;
4. Keçilmiş tərif və qaydalar əsasında aparılan yaradıcı işlər;

Dəyərli metodiki ədəbiyyat kimi Ə.Əfəndizadənin 1975-ci ildə çap etdirdiyi “Düzgün yazı təliminin elmi əsasları” monoqrafiyası da orfoqrafiyamızı öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Müəllif həmin vəsaitdə Azərbaycan dili orfoqrafiyasının linqvistik, metodiki, məntiqi və tarixi əsaslarından bəhs edir, uzun illər apardığı eksperimental tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirir. “Dil ünsiyyətinin xüsusiyyətləri və düzgün yazı təliminin ümumi prinsipləri” adlı I fəsildə dil ünsiyyətinin yazılı və şifahi formalarından, onların qarşılıqlı əlaqəsindən danışır. Vəsaitdə düzgün yazı təliminin ümumi metodik prinsiplərindən bəhs edilir və iki əsas prinsipə istinad edilir:

1. morfemlərin düzgün yazılışı onların mənasının dərk edilməsi və şüurda möhkəmlənməsi ilə müvafiq surətdə mənimsənilir;
2. morfemlərin düzgün yazılışı onların tələffüzü ilə qarşılıqlı surətdə mənimsənilir.

Prinsiplərin bölgüsü bir şeyə dəlalət edir ki, biliyi bilmədən onun istər yazısını, istərsə də orfoqrafiyasını bilmək çox çətinidir. Məlum həqiqətdir ki, ilk anda yeni sözün dil işarəsinin mənası dərk edilir. Deməli, orfoqrafik baxımdan formalaşmış yazılı dilin nəticələri məhz Azərbaycan dili üzərində

qurulur. Azərbaycan dilində səs sistemini tam dəqiq anlatmaq üçün iki cəhətə nəzər salmaq lazımdır:

a) canlı dil haqqında aydın təsəvvür yaratmaq;

b) yazı qaydalarının tələffüz qaydalarından fərqləndirilməsinə, qarşılıqlı əlaqədar mənimsədilməsinə fikir vermək.

Azərbaycan dilində orfoqrafik qaydaların üzvi şəkildə bağlılığı sözün tələffüz ilə yazılışı arasında münasibəti araşdırır. Həmin münasibətləri aşağıdakı şəkildə nəticələndirmək mümkündür:

1. Leksik normalar. 2. Qrammatik normalar. 3. Orfoqrafik normalar. 4. Orfoepik normalar.

Bu normaların hər birinin orfoqrafik normaların yaranmasında spesifik xüsusiyyəti var ki, biz onu qruplaşdıraraq orfoqrafiyanın yazıdakı əksini belə təsnif etmək olar:

1. Sözün səs tərkibini hərflərlə ifadə edən qaydalar.

2. Sözlərin ayrı, bitişik və defislə yazılışını ifadə edən qaydalar.

3. Hərflərin böyük və kiçik yazılması ilə əlaqədar qaydalar.

4. Sözlərin sətirdən-sətrə keçirilməsi ilə əlaqədar qaydalar.

Azərbaycan dili qrafikasının xüsusiyyətləri və yazı təlimi məsələləri düzgün yazı təliminin əsaslarındanır. Orfoqrafiyanın qrafika ilə əlaqəsi, ümumi tələblər baxımından Azərbaycan dili orfoqrafiyasının xüsusiyyətləri və orfoqrafiyada baş verən dəyişikliklərin qanunauyğunluğu həm də orfoqrafiyanın prinsiplərini müəyyənləşdirir.

Orfoqrafiyanın tələffüzə münasibəti, onların birgə mənimsədilməsinin subyektiv və obyektiv amilləri qarşılıqlı təlimi zəruri edir və bu məsələlər Ə.Əfəndizadənin əsərində hərtərəfli izah edilmişdir. O, həmçinin düzgün yazı təlimində qrammatikanın yeri və əhəmiyyətini təhlil edərək bu nəticəyə gəlir ki: “ a) bəzi mühüm qaydaların orfoqrafiyamızda təsbit edilməməsi (məsələn, q-nin ğ-yə, k-nin y-yə keçməsi, bəzi söz köklərinin qapalı saitlərinin düşməsi və s.) və elmi cəhətdən dəqiq formalaşdırılmaması (məsələn, idi, imiş hissəciklərinin, tək qoşmasının və s. yazılışına aid qaydaların) sahəsində buraxılan səhvlər məhz orfoqrafiyamızın qrammatikaya münasibətinin kifayət dərəcədə və xüsusi olaraq öyrənilməməsi ilə əlaqədar olmuşdur; b) bu qrammatik-orfoqrafik qaydalardan bir çoxunun mənimsənilməsini intensivləşdirmək imkanlarını məhdudlaşdırmışdır”

Son dövrlərdə H.Balıyev, N.Abdullayev, M.Həsənov və digər metodist alimlərin dərsliklərində də orfoqrafiya məsələləri xüsusi yer tutur. Məsələn, H.Balıyev 2007-ci ildə nəşr etdirdiyi “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasıdan mühazirələr” adlı dərsliyində orfoqrafiya təliminə geniş yer ayırmış, onun inkişaf tarixindən, tərtib və təlim prinsiplərindən və orta məktəb orfoqrafiya təliminin məzmununa daxil olan anlayışlardan ətraflı bəhs etmişdir. Dərslikdə orta məktəb orfoqrafiya kursunun məzmunu və

təlim vəzifələri aydın şərh edilir. Göstərilir ki, məktəbdə orfoqrafiya təliminin başlıca didaktik vəzifəsi şagirdləri həm sərbəst fikirlərini ifadə edərkən, həm də müəyyən mətni olduğu kimi yazarkən orfoqrafik cəhətdən tam düzgün yazmaq vərdişlərinə yiyələndirməkdən ibarətdir. Müəllif yazır ki, orfoqrafiya təliminin məzmunu orfoqrafik səhvlərin törəmə mənbələri istiqamətində müəyyənləşdirilməlidir. Bundan başqa müəllif orfoqrafiya təliminə əngəl törədən fərdi xarakterli xüsusiyyətlərdən də bəhs edir və şagirdlərin ümumi inkişafı ilə bağlı məsələlərə toxunur. H. Balıyev məktəb təcrübəsinə əsaslanaraq belə bir qənaətə gəlir: "...hər hansı bir mövzu və ya bəhslə əlaqədar öyrədilən qaydaların pərakəndə şəkildə verilməsi lazımı nəticə vermir. Hər bir mövzu, bəhs və bölmə ilə əlaqədar olaraq orfoqrafik qaydalar praktik olaraq sistem halında öyrədilməlidir"

Qeyd etməyi vacib bilir ki, düzgün yazı təlimində, orfoqrafik normaların gözlənilməsində orfoqrafiya lüğətlərinin də müstəsna rolu var. İlk latın əlifbası dövrü üçün ilk qaydalar və lüğət 1938-ci ildə, son latın əlifbası dövründə isə son orfoqrafiya lüğəti isə 2016-cı ildə nəşr olunmuşdur. Yenidən latın qrafikasına qayıtmağımız yeni orfoqrafiya lüğətini zəruri etdi. Son orfoqrafiya lüğətində 100 minə yaxın sözün düzgün yazılışı verilmişdir. Qaydaların yenidən işlənilib hazırlanması tələffüz və yazı normalarında gedən inkişaf ilə bərabər, yeni latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının qəbul edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Sonuncu orfoqrafiya lüğətimiz də dövrün dil mənzərəsini özündərk etdirir. Dilin üslubi imkanları çərçivəsində lüğət tərkibi nəzərdən keçirilmiş, işlənmə tezliyindən asılı olmayaraq bütün sözlər lüğətə salınmışdır. Yeni lüğətdə bir yenilik də odur ki, apostrofla yazılan sözlər apostrofsuz verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun kurikulum əsasında hazırladığı "Ümumi təhsil fənn standartları"nda da orfoqrafiya məsələləri diqqətdən kənarda qalmamış, siniflər üzrə mətn mənimsədilmələrində də yazı məzmun xəttinə (4.1.) müvafiq orfoqrafiya məsələləri həllini tapmışdır. Standartlarda göstərilir ki, Azərbaycan dili fənni üzrə ümumi təlimi nəticələrə görə şagirdlər V-IX siniflərdə şifahi və yazılı nitqdə zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir, nitqin dəqiqliyi, düzgünlüyü və ifadəliliyi üçün zəruri olan normaları şifahi və yazılı nitqində tətbiq edir. Yazı məzmun xətti üzrə şagird:

yazı texnikasına və vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir;

- kiçik və böyük hərfləri, sözləri və cümlələri aydın yazır;
- müşahidə etdiyi əşya və hadisələr haqqında təsviri xarakterli

kiçikhəcmli mətnlər yazır;

- əməli yazı (məktub, ərizə, elan, divar qəzetinə məqalə, tərcümeyi-hal) bacarıqları nümayiş etdirir;

- yazıda kalliqrafiya, orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarına əməl edir.

Göründüyü kimi həm yazı məzmun xəttinin, həm də dil qaydaları məzmun xəttinin standartları orfoqrafiya məsələlərinə, düzgün yazıya geniş imkanlar yaradır. Ona görə də müəllim hər bir mətn üzrə işdə orfoqrafik-orfoepik normaların gözlənilməsinə diqqət ayırmalı, yaradıcı yazılar, yoxlama imla, ifadə və inşalar vasitəsilə mənimsədilmiş qaydaların yazıda düzgün tətbiqinə nail olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bəliyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 2007.
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 2004.
3. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər). Bakı, 2012.
4. Əfəndizadə Ə. Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı, 1975.
5. Kərimov Y. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1997.

Н.Омарова

Методические в литературе и куррикулум по изобразительному искусству предмету Азербайджанский язык Орфографические вопросы

Резюме

Совершив экскурс в историю методические проблемы изучаются и анализируются различные периоды сравнительный подход также и в литературе, и в статье орфография. Статьи об отдельных ученых правильное учение о выражение. Правильно, орфографических норм орфографии исключительной роли говорится в публикации. Произношение и написание слова на азербайджанском языке, орфографических правил, которую расследовала отношения между анализ говорится о. В последнее время в учебниках дается краткое изложение материалов, обучающие программы и орфографические правила характерных особенностей. Связь с точки зрения Азербайджанский язык, общие требования и особенности изучаются закономерности происходящих изменений в правописании графики. Статья в орфографических норм, в котором рассказывается история кратко изложены в орфографических правил. Содержание статьи по линии организации работы от методов и кратко рас-

сказывается об истории приводится комментарий орфография. В предмет орфографических правил Азербайджанского языка говорится о вопросах присвоения куррикулум по изобразительному искусству.

N.Omarova

**Methodical literature in Azerbaijan language subject curricula in
Orthographic issues**

Summary

In an article in scientific and methodological approaches in different periods are studied and also a comparative analysis of the problems with handbook spelling brief history of literature. Some scientists writing exercises is generalized opinions on. Writing, spelling rules of orthography dictionary of being exceptional role in training at will. The pronunciation of the word orthographic rules of the Azerbaijani language, which is about the analysis of the relationship between research and writing. Recent programs, textbooks and teaching material characteristic feature of which is encapsulated in spelling rules. Spelling of graphic communication with the general requirements in terms of features and spelling changes in patterns of study of the Azerbaijani language, spelling. Writing exercises in brief comments on the content of the role played by the rules of spelling. The article tells about the organization of work on technique and spelling is interpreted as a long line of content. In conclusion, spelling rules of the Azerbaijani language subject curricula on learning their being talked about.

Rəyçi: Minaxanım Nuriyeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ЛАЛА ИЛДРЫМЗАДЕ
Азербайджанский государственный университет
нефти и промышленности
lalai2706@outlook.com

СИСТЕМА УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ АУДИРОВАНИЮ

Ключевые слова: системы упражнений, речь, словосочетания, предложение, аудирование

Açar sözlər: tapşırıqlar sistemi, nitq, söz birləşməsi, cümlə, dinləmə

Key words: system of exercises, speech, word combinations, sentence, listening

Построение системы упражнений для обучения аудированию является одной из основных проблем, связанных с обучением этому виду речевой деятельности. Существуют различные классификации упражнений. Как известно, упражнения подразделяют на языковые и речевые, языковые, предречевые и речевые, условно-коммуникативные/ условно-речевые и коммуникативные/речевые. В основе этих классификаций лежит критерий направленности упражнений на развитие языковых навыков или речевых умений.

Таким образом, данная система упражнений позволяет обеспечить ознакомление с определенным видом деятельности, ее выполнение, контроль и самоконтроль.

Учитывая все вышеизложенное, мы считаем, что для обучения аудированию необходимо использовать следующие типы упражнений:

1. Подготовительные (ориентирующие).
2. Речевые.
3. Контролирующие.

Подготовительные упражнения. Целью данных упражнений является развитие языковых навыков и психических механизмов аудирования, снятие трудностей, связанных с языковым оформлением аудиотекста, а также знакомство учащихся с аудитивной деятельностью. Обратим внимание на то, что данные упражнения могут использоваться как автономно, так и на этапе „до прослушивания” при трехступенчатой модели обучения аудированию.

Упражнения на развитие фонетических навыков аудирования, а также речевого слуха и внутреннего проговаривания (мы считаем возможным объединить эти упражнения в одну группу, так как эти механизмы связаны друг с другом и тесно взаимодействуют в процессе восприятия):

- прослушайте и повторите слова и словосочетания;
- прослушайте предложения и поднимите определенную карточку, чтобы показать, является ли оно утвердительным, вопросительным, отрицательным;
- прослушав предложение, скажите, сколько в нем слов;
- поставьте ударение в словах, прослушав их (список слов дается);
- прослушайте ряд слов и отметьте цифрами рифмующиеся пары слов;
- прослушайте текст и расставьте в нем знаки препинания;
- слушайте и повторяйте слова и словосочетания (со зрительной опорой или без нее);

Упражнения на развитие лексических навыков аудирования:

- прослушайте предложения и определите значение нового слова по контексту;
- прослушайте два (или больше) предложения, содержащие синонимы/омонимы, определите их значения;
- прослушайте предложения (отрывки из текста), содержащие незнакомые слова, и передайте их общий смысл, игнорируя трудности, связанные с наличием незнакомой лексики;
- прослушайте предложения, содержащие слова, образованные с помощью конверсии (одинаковые по форме, разные части речи), определите разницу между ними;
- выберите из нескольких предложений на родном языке (предложения даны в письменном виде) то, которое наиболее точно передает значение услышанного вами предложения;
- прослушайте предложения и определите лексические несоответствия, допущенные в процессе их перевода.

Упражнение на развитие грамматических навыков аудирования:

- прослушайте предложение и назовите подлежащее и сказуемое;
- прослушайте предложение и укажите границу между главным и придаточным (придаточными);
- прослушайте предложение и назовите элементы, которые постепенно к нему добавляются;
- назовите из прослушанных номера предложений, в которых встречается одно и то же грамматическое явление;
- прослушайте предложения, в которых редуцируются грамматические формы, восстановите их по контексту;
- определите разницу между предложениями, имеющими одинаковое лексическое оформление и различные грамматические конструкции;

Упражнения на развитие оперативной памяти.

В отечественной методике разработаны специальные комплексы упражнений, направленных на развитие памяти.

- ответьте на альтернативные вопросы при однократном предъявлении;
- прослушайте две-три короткие фразы, соедините их в одно предложение;
- прослушайте текст, содержащий фактические данные, по мере слушания фиксируйте фактический материал письменно, затем используйте ваши данные при пересказе;
- прослушайте фразу, заимствованную из пройденного текста, дополните ее рядом других фраз;
- прослушайте текст и перескажите его по цепочке;

Помимо вышеназванных упражнений для развития оперативной памяти могут использоваться следующие типы упражнений:

- повторяйте каждое новое слово, самостоятельно повторяя при этом произнесенные им ранее слова;
- прослушайте две фразы и скажите, чем они отличаются (что добавилось, что пропущено, что изменилось);
- прослушайте список слов и повторите все слова, которые удалось запомнить;
- прослушайте несколько пунктов инструкции, выполните указанные действия, соблюдая при этом правильную последовательность;
- прослушайте несколько слов и назовите только те, которые относятся к одной теме.

Упражнения на развитие языковой догадки и вероятностного прогнозирования:

- прослушайте начало предложения и придумайте подходящее по смыслу окончание;
- заполните пропуски в тексте, прослушайте этот текст и проверьте себя;
- прослушайте фрагмент текста и найдите место, в которое его необходимо вставить в соответствующем графическом тексте;
- к каждому ключевому тезису подберите слова и, прослушав фрагмент, определите, насколько верно они подобраны и пр.

Данные упражнения направлены на совершенствование процесса смыслового восприятия, на достижение определенного уровня понимания. Важной особенностью речевых упражнений является направленность на создание условий, максимально приближенным к условиям реального общения. Другой важной особенностью речевых упражнений является то, что они отражают трехчастную структуру

речевой деятельности и, следовательно, включают задания, выполняемые последовательно на трех этапах: до прослушивания, во время прослушивания, после прослушивания.

Этап до прослушивания. Это звено упражнения отражает мотивационно-целевой аспект деятельности. Оно связано с постановкой определенных задач, которые должны быть решены в процессе прослушивания сообщения. Задание, даваемое до прослушивания сообщения, организует мыслительную деятельность, внимание, запоминание в процессе слушания.

Этап после прослушивания. Третий компонент речевых упражнений — результат прослушивания — может быть, как вербальным, так и не вербальным. Если раньше ему приписывалась только контролирующая роль, то теперь действия ученика, следующие за прослушиванием сообщения, рассматриваются не только как способ проявить свое понимание прослушанного, но и как естественная коммуникативная реакция (feedback), обоюдно важная как для говорящего, так и для слушающего.

Литература

1. Абрамовская Н. Ю. Выявление трудностей при обучении аудированию, обусловленных стилевой принадлежностью звучащих текстов М., 2000.
2. Амосов Н. М. Моделирование мышления и психики. Киев, 1965.
3. Аппатова Л. И. Обучение пониманию иноязычной речи на слух: М., 1971.

L.Ildrimzadə

Dinləmənin tədrisində tapşırıqlar sistemi

Xülasə

Məqalə dinləmənin tədrisində tapşırıqlar sistemindən bəhs edir. Xarici dillərin tədrisi metodologiyasının hazırlanma mərhələsində dilçi alimlər dinləmə fəaliyyətinin nitq fəaliyyətinin bir növü kimi əhəmiyyətini dərk etsələr edə, onun effektiv tədris ilə əlaqəli bütün məsələləri həll olunmamışdır.

Beləliklə, tələbələrin mümkün qədər effektiv öyrənmə prosesini mümkün qədər asanlaşdırmaq, tələbələrin bu cür fəaliyyətdə bacarıqlarını və

qabiliyyətlərini müstəqil şəkildə inkişaf etdirməyə yönəltmək üçün yeni texnika və texnologiyaların axtarılması vacibdir.

Dinləmənin mənimsənilməsi xarici dil öyrənməkdə ən çətin vəzifələrdən biridir. Bu məqsədli sistemli iş və dinləmə anlayışında böyük bir təcrübə tələb edir. Yalnız dinləmə üçün nəzərdə tutulan müntəzəm tapşırıqlar real nəticələr verə bilər.

L.İldrimzade

System of exercises for teaching listening

Summary

The article deals with system of exercises for teaching listening. At the present stage of developing the methodology of teaching foreign languages, scientists realize the importance of listening as a type of speech activity, but not all issues related to effective teaching of it have been solved.

So, it is urgent to search for new techniques and technologies that make it possible to make the learning process of listening as effective and exciting for students as possible, to direct students to independently improve their skills and abilities in this type of speech activity.

It is important to consider that mastering listening is one of the most difficult tasks in learning a foreign language. It requires purposeful systematic work and a large amount of practice in listening comprehension. Only regular tasks for listening can give real results to the educational process.

Rəyçi: Gülnarə Əhmədova
Fəlsəfə elmləri namizədi, dosent

RƏNA ŞAMİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
rena@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ АУДИРОВАНИЯ КАК ВИДА РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Açar sözlər: dinləmə, səslənmə, mexanizm, fəaliyyət, metod

Ключевые слова: аудирования, звучащей речи, механизм, активность, способ

Key words: listening, sounding speech, mechanism, activity, method

Аудирование является видом специфической человеческой деятельности. Этот вид речевой деятельности характеризуется тем, что:

- человек предрасположен к нему генетически;
- реализуется в устном общении;
- несмотря на внутреннюю активность, является не инициативным, а реактивным процессом;
- является рецептивным видом речевой деятельности;
- формирование и формулирование мысли осуществляется внутренним способом;
- является внешне невыраженным процессом внутренней активности.

Основу аудирования составляет процесс смыслового восприятия аудиоинформации, который будучи, с одной стороны, процессом чувственного познания, с другой стороны, в силу специфической природы своего объекта — речевого сообщения — является процессом опосредованного второсигнального отражения действительности, то есть процессом раскрытия опосредованных словами связей и отношений, включающим осмысление. Осмысление может иметь положительный или отрицательный результат. Положительный результат приводит к пониманию сообщения, а отрицательный к его непониманию. Аудирование — это восприятие и понимание любой звучащей речи. Следовательно, о том, что аудирование состоялось, а не было просто слушанием, свидетельствует положительный результат процесса смыслового восприятия. Данное положение подтверждает следующее утверждение: Аудирование, таким образом, больше, чем простое слушание, аудировать — значит слышать, слушать и обязательно понимать звучащую речь.

Очевидно, что акустический сигнал при аудировании анализируется реципиентом с помощью различных психических механизмов.

Определим, каковы эти механизмы и какую роль каждый из них играет в процессе аудирования.

Психофизиологические механизмы аудирования:

1. Речевой слух. Речевой слух — это способность слышать и анализировать звуки речи (родного или другого языка). Развитый речевой слух подразумевает владение следующими умениями:

- различать фонемы, или смыслоразличительные звуки языка, отделять одни речевые звуки от других, благодаря чему различаются, узнаются и понимаются слова (данное умение также называется фонематическим слухом);

- узнавать звуки разной высоты и тембра;
- определять на слух направление звучания;
- воспринимать определенный темп речи;
- правильно слышать и воспроизводить ритмический рисунок слова (количество слогов, ударение).

Принято выделять два механизма речевого слуха: различение — формирование образа объекта, выделение его признаков и узнавание, опирающееся на образы объектов, имеющих в памяти.

Важно также отметить, что, по мнению исследователей, речевой слух даже в родном языке необходимо целенаправленно развивать.

2. Внутреннее проговаривание (внутренняя речь). Воспринимая речь, слушающий преобразует с помощью моторного анализатора звуковые образы в артикуляционные. Между слуховым и речедвигательным анализаторами устанавливается прочная функциональная связь. Что касается зрительного анализатора, то известно, что оптические сигналы превосходят все остальные в получении информации о внешнем мире. При аудировании зрительный анализатор значительно облегчает восприятие и понимание речи на слух. Такие зрительные опоры, как органы речи, жесты, мимика и другие подкрепляют слуховые ощущения, облегчают внутреннее проговаривание и уяснение смысла речи. На начальной ступени обучения внутреннее проговаривание протекает особенно интенсивно. На продвинутой ступени наблюдается свертывание моторной деятельности, ее редукция, что объясняется прочным объединением речедвигательного, слухового и зрительного анализаторов в единую систему.

3. Память (кратковременная/оперативная и долговременная). Оперативная память удерживает информацию в течение 10 секунд. За это время происходит сличение с эталоном, хранящемся в долговременной памяти. Именно долговременная память обеспечивает сохранение определенных языковых правил, лексико-

грамматических схем сочетаний слов, необходимых для правильного кодирования и декодирования сообщения.

При аудировании исключительно важное значение имеет оперативная память. Она помогает удерживать в сознании слова и словосочетания в течение времени, необходимого для осмысления целого высказывания. Развитие навыков и умений аудирования невозможно без увеличения объема оперативной памяти. Именно благодаря ей слушающий получает возможность следить за ходом мысли говорящего и анализировать получаемую информацию. Оперативная и долговременная память тесно связаны между собой. Оперативная память использует часть информации, хранящейся в долговременной памяти, а сама постоянно передает в долговременную память какую-то часть новой информации. Важно сказать, что оперативная память работает более эффективно при наличии установки на запоминание.

4. После декодирования вербальные сигналы подвергаются осмыслению с помощью мыслительных операций анализа, синтеза, абстрагирования, конкретизации и т.д. Протекают эти процессы на основе вероятностного прогнозирования (антиципации) — выдвижения смысловой гипотезы, ее вербальной реализации и ее последующего подтверждения или отклонения. Выдвижение гипотезы сопровождается актуализацией всего семантического поля, составляющие которого выступают в качестве эталонов в процессе сличения. Заметим, что процесс прогнозирования основан на имеющемся лингвистическом и нелингвистическом опыте и возможен только при его наличии. Так, смысловое прогнозирование опирается на жизненный опыт обучаемых, знание контекста, темы, структурной организации текста. Для прогнозирования вербального оформления текста необходимо владение определенным объемом языкового материала. Очевидно, чем правильнее гипотеза, тем меньше времени требуется на обработку информации.

Вероятностное прогнозирование проявляется на всех уровнях языка — от слога до текста, причем чем шире контекст и сложнее структура целого сообщения, тем больше восприятие зависит от вероятностного прогнозирования.

На фонетическом уровне успешность предвосхищения определяется знанием вероятностной звуковой последовательности в словах и сводится к выбору оптимального решения о звуке. Если при зрительном восприятии наиболее информативными являются начальная и конечная части слова, то при аудировании наиболее важным для понимания становятся начальные звуки и расположенные в середине, если они находятся под ударением. В коротких словах все звуки несут большую

информативную нагрузку, чем в длинных. Этим объясняется особая сложность их распознавания.

Лингвистической основой прогнозирования на уровне фраз являются типы синтаксических и семантических связей. Особую трудность представляют сложные синтаксические конструкции. Для их понимания требуется мысленное сегментирование сложных фраз с одновременной, а не последовательной обозримостью всей структуры. Прогнозирование на уровне текста связано с дополнительными сложностями. Даже опытный аудитор не всегда способен удержать всю информацию, объединить разрозненные факты в общий контекст, понять мотивы и скрытый смысл сообщения. Для этого необходимы направленность внимания, интерес к теме сообщения, определенная скорость мыслительной переработки информации.

Аудирование — это активная речемыслительная деятельность, представленная последовательно-параллельно протекающими процессами восприятия и осмысления устной речи, продуктом которых обязательно является понимание, а результатом — формирование на его основе замысла ответного речевого или неречевого действия.

Литература

1. Выготский, Л. С. Мышление и речь. М., 1982.
2. Гальскова, Н. Д. Теория обучения иностранным языкам: М.: 2006.
3. Гез, Н. И. О факторах, определяющих успешность аудирования иноязычной речи 1977.

R.Şamiyeva

Dinləmənin nitq fəaliyyəti növü kimi xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalə dinləmənin nitq fəaliyyəti növü kimi xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Xarici dildə nitqə ünsiyyət vasitəsi kimi yiyələnmək yalnız öz fikirlərini, niyyətlərini, istəklərini ifadə etmək qabiliyyətini deyil, həm də müxəlif situasiyalarda, məsələn radio, kino, hava limanı və s. digər insanların nitqini anlamaq qabiliyyətini əhatə edir.

Buna görə, xarici dilin tədrisi prosesində ali məktəb müəllimlərinin qarşısında duran vəzifələr arasında tələbələrin xarici dildə dinləmək və anlamaq bacarığını inkişaf etdirmək dayanır.

Dinləmə, şifahi nitqin paralel proseslərinin – qavrama və anlamamanın məhsuludur və nəticəsi onun nitq və ya qeyri-nitq əsasında formalaşmasıdır.

Dinləmə xarici dilə yiyələnmək üçün dörd dil bacarıqlarından biridir və onun dilin tədrisində nəzərə alınmaması səmərəsiz dil öyrənməsinə səbəb olur.

R.Shamiyeva

Features of listening as a type of speech activity

Summary

The article deals with features of listening as a type of speech activity. Mastering a speech in a foreign language as a means of communication includes not only the ability to express one's thoughts, intentions, desires, but also the ability to understand other people's speech both in direct communication, and on radio, television, in the cinema, while listening to messages at the airport, etc.

Therefore, among the tasks that the school faces in connection with teaching a foreign language, it is also a task to teach students to listen and understand foreign speech. This skill is called "listening".

Listening is an active speech-activity represented by successive-parallel processes of perception and comprehension of oral speech, the product of which is comprehension, and the result is the formation on the basis of the intent of a response speech or non-speech action.

Rəyçi: Lalə Məsimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XOŞQƏDƏM ƏHMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
xoshqedembeshirqizi@gmail.com

FRAZEOLÖGİZMLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ ORTAYA ÇIXAN PROBLEMLƏR

Açar sözlər: frazeologizm, dil, tərcümə, xüsusiyyət, üslub, frazeoloji ekvivalent

Key words: phraseologism, language, translation, feature, style, phraseological equivalence

Ключевые слова: фразеологизм, язык, перевод, особенность, стиль, фразеологическая эквивалентность

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri var. İngilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. İngilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, danışq prosesində, frazeologizmlərin vasitəsi ilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. Bu dilin frazeologizmləri minillik tarixə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin frazeologizmlərinin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur.

Uzun zamandır ki, dünya ölkələrində ingilis dilini öyrənilməsinə geniş yer verilir. Bizim ölkəmizdə də həmçini bu dilin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilir. Hər hansı bir dilin mükəmməl formada öyrənilməsi, o cümlədən ingilis dilinin öyrənilməsi onun frazeologizmlərini bilmədən mümkün deyildir. İngilis dilini öyrənən şəxslər üçün onun frazeologiya sahəsi böyük çətinlik törədir. Onlar əsasən bu dilin frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Frazeologizmləri əksər hallarda başqa bir dildə olduğu kimi tərcümə etmək olmur və çox zaman mənasız, gülünc alınır. Bəzi tədqiqatçılar frazeologizmlərin bir dildən başqa bir dilə hərfən tərcüməsinin mümkün olmamasını qeyd edir və bunun səbəbini həmin dillərin milli səciyyəsi ilə əlaqələndirmirlər. Bəzi dilçilər isə bu əlaməti frazeoloji vahidlərin dilin milli xüsusiyyətini əks etdirməsi ilə izah edir.

Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ müxtəlif şəkildə şərh edilmişdir. Onlar frazeologizmlərin başqa dillərə eynilə tərcümə olunma bilməməsini qeyd edir.

İngilis dili frazeologizmlərinin tərcüməsi prosesində nəinki təcrübəsiz tərcüməçilər, həmçinin təcrübəli tərcüməçilər də çətinliklərlə üzləşirlər. Onlar çox zaman bu frazeologizmlərin yalnız tərcüməsini verirlər.

Tədqiqatçılar frazeologizmlərin tərcümə problemlərini aradan qaldırmaq üçün müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər və müxtəlif tərcümə metodları tətqim etmişlər.

İngilis dili frazeologizmlərinin azərbaycan dilinə tərcüməsi yollarını öyrənmək və tərcümə prosesində ortaya çıxan problemləri aydınlaşdırmaq, aradan qaldırmaq dilçilik sahəsində mühüm vəzifələrdən biridir.

Frazeologizmlərin yanlış tərcüməsinin əsas və ilkin səbəblərindən biri onların verilmiş mətndən düzgün seçilməməsi, sərbəst söz birləşmələri ilə qarışdırılmasıdır. Digər bir səbəb isə tərcüməçinin seçilmiş bu frazeologizmləri yalnız dərk etməsidir ki, bu da çox zaman mətnin təhrifinə gətirib çıxarır. Buna görə də frazeologizmlərin tərcüməsində səhvə yol verməmək üçün tərcüməçi ilk növbədə onları verilmiş mətndən düzgün seçməli, onları düzgün dərk etməli və orijinaldakı fikri təhrif etmədən ifadə edə bilməlidir. Onun orijinalda təsvir olunan xalqın həyatını və milli varlığını təşkil edən xüsusiyyətlərini bilməsi vacibdir. Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı lüğətdən düzgün istifadə olunmalı, dil və üslubi məsələlərinə dərinlən diqqət yetirilməlidir. Frazeologizmlərin tərcüməsi dedikdə hər şeydən əvvəl aşağıdakı iki başlıca moment nəzərdə tutulur:

- a) tərcümə olunacaq frazeologizmi tam başa düşmək,
- b) başa düşülmüş frazeologizmin adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması.

Bu iki momentin vəhdətindən ibarət olan tərcümə prosesində ingilis dilində söylənilmiş frazeologizm semantik, stilistik və qrammatik nöqtəyindən nəzərdən təhlil olunur, həmin birləşmənin leksik mənası və üslubi xüsusiyyəti ilə yanaşı, onun qrammatik məna və vəzifəsi müəyyən edilir. Bütün bunlar ana dilinin normaları ilə tutuşdurulur və nəticədə ingilis dilində söylənilmiş frazeologizm ana dilindəki ifadə vasitələri ilə müəyəynləşdirilir. Bütün tərcümə prosesi tutuşdurma və müqayisə əsasında gedir.

Frazeologizmlərin dəqiq və mükəmməl formada tərcüməsi ingilis dilinin frazeologizmləri ilə azərbaycan dilinə frazeologizmləri arasındakı əlaqədən, uyğunluq dərəcəsindən asılıdır. Frazeologizmlər tərcümə nöqtəyindən nəzərdən iki qrupa bölünürlər:

- 1) ekvivalent frazeologizmlər, 2) ekvivalentlərsiz frazeologizmlər.
- I. Ekvivalent frazeologizmlər.

Tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olan frazeologizmlərə ekvivalent frazeologizmlər deyilir. Bu frazeologizmlərin iki növü var:

- 1) tam frazeoloji ekvivalentlər, 2) natamam frazeoloji ekvivalentlər.

1. Tam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə məna, leksik tərkib, bədiilik, qrammatik quruluş və üslubi çalarlıq baxımından tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə uyğun gələn və yaxud üst-üstə düşən, dildə hazır şəkildə olan frazeologizmlər daxildir. Bunlara aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərmək olar:

to show somebody the door “bir kəsə qapını göstərmək” (bir kəsi qovmaq); as cold as ice “buz kimi soyuq”; the iron heel “dəmir daban”; in the sweat of one’s brow “alının təri ilə”; a labour of Sisyphus “sizif əməyi”; in the seventh heaven “göyün yeddinci qatında”; to frown one’s eyebrows “qaşlarını çatmaq”; to stick like a leech “zəli kimi yapışmaq”; to dig a pit for somebody “bir kəsə quyu qazmaq”; to gnash the teeth “dişlərini qıcırdatmaq”.

2. Natamam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bədiilik və məna baxımından nisbətən uyğun gəlməyən frazeologizmlər daxildir. Tərcüməçi bu cür frazeologizmləri tərcümə edərkən onun ifadəliliyini, emosionallığını da nəzərə almalıdır. Natamam frazeoloji ekvivalentlərə aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərə bilirik:

To be in black book “qara siyahıda olmaq”; golden opportunity “gözəl fürsət”; to be in pins and needles “tikan üstündə oturmaq”; to fall on stony ground “boşa çıxmaq”; to have pity on (smb.) “bir kəsə ürəyi yanmaq”; to catch somebody red-handed “bir kəsi cinayət üstündə yaxalamaq”; to call a spade a spade “necə var, elə demək”; one swallow does not make a summer “bir güllə bahar olmaz”; to burn the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; between hammer and anvil “od ilə su arasında”; to make a monkey out of somebody “bir kəsi ələ salmaq”; fly off the handle “özündən çıxmaq”; small talk “boş söhbət”.

Natamam frazeoloji ekvivalentlər özləri də üç qrupa bölünür. Birinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə məna uyğun gələn, bədiilik və üslubi çalarlıq baxımından yaxın olan, lakin leksik tərkibinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir. Məsələn: a wolf in sheep’s clothing “qoyun dərisi geymiş canavar”; the game is not worth the candle “əl bulamağa dəyməz”; the talk of the town “dillərə dastan”; don’t count your chickens before they are hatched “cücəni payızda sayarlar”; the first portent “müjdəçi”, “ilk əlamət”.

İkinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə məna, leksik tərkib, bədiilik, üslubi çalarlıq baxımından uyğun gələn, lakin bəzi formal əlamətlərinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir. Onlar tərkibindəki sözlərin sırasına və sayına görə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmlərindən fərqlənirlər.

Məsələn: all is not gold that glitters “hər parıldayan qızıl deyildir”; strike while the iron is hot “dəmiri isti-isti döyərlər”.

There is no rose without a thorn “tikansız qızılgül olmaz”; fish in trebled water “bulanıq suda balıq tutmaq” frazeologizmlərində isə sözlərin sayı fərqlidir.

“Üçüncü qrup natamam frazeoloji ekvivalentlər tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bütün xüsusiyyətlərinə görə uyğun gələn, lakin bədiilik baxımından fərqlənən frazeologizmlərdir. Məsələn: to spread before the eye “elə bil ovucumun içindədir”; as old as hills “dünya qədər qoca”; “be born with a silver spoon in one’s mouth “xoşbəxt ulduz altında doğulmaq”.

Beləliklə hər bir dil bu və ya digər frazeologizmi özünəməxsus şəkildə dərk edir. Buna görə də tərcüməçi dillər arasındakı fərqi dəqiq şəkildə öyrənməyə borcludur. Tərcüməçi tərcümə prosesi zamanı orijinaldakı frazeologizmin xüsusiyyətlərini saxlamaq üçün hər iki dilə məxsus müxtəlif ifadə vasitələrindən istifadə edir, frazeoloji birləşmələrin ekvivalentini verir, ifadələri bir-birinə yaxın şəkildə tərcümə edir, ingilis dilindəki frazeologizmi azərbaycan dilinə tərcüməsində onların sinonimlərindən, hərfi tərcümə və.s. vasitələrdən geniş istifadə edir.

Bir sözlə frazeologizmlər bir dildən başqa bir dilə tərcümə edilərkən həm təmsil elədiyi milli düşüncələrindən, eləcə də bədii əsərin kontekstindən uzaqlaşdırmamalı, həm də tərcümə olunduğu dilin tələblərinə cavab verməli, başqa bir xalqın düşüncəsinə yol tapmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1970. səh 95-100.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962. səh 59-62.
3. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963 səh 8-10.
4. Arnold I. V. The english word. M-L., 1966 səh 165-179;199.

K.Ahmadova

Problems in the translation of phraseologisms Summary

Each language has its own phraseologisms. The phraseologism of the English language has a long history. They are based on different social and historical circumstances and many different reasons. The source of the phraseologisms of the English language was mainly the people’s spoken language, literature and folklore.

One of the main and primary reasons for the incorrect translation of phraseologisms is that they are incorrectly selected from the given text and confused with free word combinations. Another reason is that the interpreter is misinterpreted in these phraseologisms, which often leads to the distortion of the text. Therefore, in order to avoid mistakes in translating phraseologisms, the translator must first distinguish them from the given text, understand them correctly, and express the original ideas without distortion.

Х.Ахмедова

Проблемы перевода фразеологии

Резюме

Каждый язык имеет свои собственные фразеологизмы. Фразеологизм английского языка имеет долгую историю. Они основаны на разных социальных и исторических обстоятельствах и по разным причинам. Источником фразеологизмов английского языка были в основном разговорный язык, литература и фольклор.

Одной из основных причин неправильного перевода фразеологизмов является то, что они неправильно выбраны из данного текста и путаются со свободными словосочетаниями. Другая причина заключается в том, что интерпретатор неверно истолкован в этих фразеологизмах, что часто приводит к искажению текста. Поэтому, чтобы избежать из ошибок при переводе фразеологизмов, переводчик должен сначала отличить их от данного текста, правильно их понять и выразить оригинальные идеи без искажений.

Rəyçi: Rəna Şamiyeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

GÜLCAN MÜSEYİBOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulcan@mail.ru

ОПТИМАЛЬНЫЕ ПУТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ

Açar sözlər: xarici dillərin tədrisi, yadda saxlamaq, möhkəmləndirmə, xüsusiyyətlər, bacarıqlar, tədqiqatçılar

Ключевые слово: обучения иностранным языкам, запоминание, закрепление, особенностей, способностей, исследователи

Key words: teaching foreign languages, memorizing, consolidation, features, abilities, researchers, attention

Как показывает практика обучения иностранным языкам, усвоение иноязычного материала обучающимся происходит по-разному, в зависимости от их индивидуальных способностей. Для развития этих способностей прежде всего необходимо определение исходного уровня обучающихся. В этих целях исследователями проводятся психологические или прогнозирующие тесты, проверяющие такие важные для обучения параметры, как:

- 1.Время и точность реакции;
- 2.Память;
- 3.Внимание

О способностях судят и по ассоциативным тестам, по количеству ассоциацией на слово-стимул, как на родном, так и на иностранном языке.

Результаты тестирования дают различные показатели, в зависимости от индивидуальных особенностей обучающихся, но вместе с тем выявляются и общие закономерности. Так, установлено, что у большинства испытуемых студентов развита зрительная память; при тестировании механической памяти лучше запоминаются конкретные слова, а не «абстрактные», и т.п.

При индивидуализации обучения предполагается после замера исходного уровня способностей дать каждому обучающемуся особый набор упражнений, которые способствовали бы тренировке у него «отстающей» функции. Вместе с тем нельзя отказываться и от общих закономерностей, присущих в данном случае взрослой аудитории.

Для вскрытия этих закономерностей прежде всего необходимо выявить механизмы восприятия и запоминания иноязычного материала, этих

двух параметров, определяющих успешность обучения иностранному языку, что и явилось целью данного этапа исследования.

Выявление этих механизмов должно, в какой-то мере, способствовать разработке оптимальной системы обучения иностранным языкам в неязыковом вузе.

Запоминание, сохранение и последующие воспроизведение индивидом его опыта – таково определение памяти в современной психологии. В памяти различают такие основные процессы, как запоминание, сохранение, воспроизведение и забывание.

В настоящее время в науке нет единой и заключенной теории в отношении механизмов памяти. К двум давним уровням изучения механизмов и закономерностей памяти – психологическому и нейрофизиологическому – сейчас прибавился и третий – биохимический. Формируется также и кибернетический подход к изучению памяти.

Первый и хронологически наиболее «старший» уровень – психологический – привел к наиболее многочисленным направлениям и теориям, в которых в центре внимания оказывался либо объект («материал») сам по себе, либо субъект («чистая» активность сознания), безотносительно к содержательной стороне взаимодействия субъекта и объекта, т.е. безотносительно и деятельности индивида. Отсюда неизбежная односторонность этих концепций. На этом уровне сформировались – ассоциативное направление и гештальтизм.

В современной науке все больше признание приобретает теория, которая в качестве основного понятия рассматривает деятельность личности как фактор, детерминирующий формирование всех ее психических процессов, в том числе и процессов памяти. Основной тезис этой теории может быть сформулирован так: образование связей между различными представлениями определяется не тем, каков сам по себе запоминаемый материал, а прежде всего тем, что с ним делает субъект.

Физиологические теории механизмов памяти связаны с важнейшими положениями И.П. Павлова о закономерностях высшей нервной деятельности. Учение об образовании условных временных связей – это теория механизмов формирования индивидуального опыта субъекта, т.е. теория «запоминания на физиологическом уровне». Здесь важнейшее значение приобретает понятие подкрепления, которое является не чем иным, как достижением непосредственной цели действия индивида, а в другом случае – стимулом, мотивирующим действие или корригирующим его – отрицательное подкрепление.

Успехи новейших, в частности биохимических, исследований дают основание для оптимистических прогнозов относительно возможности управления человеческой памятью в будущем, но здесь

следует подчеркнуть, что, хотя процессы человеческой памяти характеризуются очень сложным взаимодействием на всех уровнях, их детерминация идет сверху, от деятельности человека.

Запоминание – процесс памяти, в результате которого происходит закрепление нового путем связывания его с уже приобретенным ранее. Запоминание всегда избирательно. Экспериментально доказано, что запоминается, произвольно, или непроизвольно, всегда то, с чем человек действует. Говоря о зависимости запоминания от деятельности, необходимо рассматривать любое действие человека в его личностном контексте, т.е. в связи с особенностями мотивов, целей и способов их достижения. В этом и состоит сущность концепция детерминации памяти в деятельности, которая определяет основное направление в изучении вопросов памяти в психологической науке.

На начальной стадии процесса запоминания действует кратко – временная память, характеризующаяся очень кратким сохранением материала после однократного восприятия и немедленного воспроизведения (в первые же секунды после восприятия материала). Сейчас получены данные, свидетельствующие о том, что различные познавательные и мнемические задачи по-разному влияют на продуктивность кратковременного запоминания.

Обнаружилось, что в условиях кратковременного запоминания продуктивными оказываются лишь такие задачи, для решения которых могут быть использованы автоматизированные способы действия. Задачи же, требующие применения развернутых способов обработки материала, снижают продуктивность его запоминания в условиях кратковременного предъявления.

В качестве одного из промежуточных уровней между кратковременным и долговременным запоминанием можно рассматривать оперативное запоминание, т.е. процесс памяти, обслуживающий текущие действия человека. Характеристики оперативной памяти – объем, точность, лабильность и др. – обслуживаются, с одной стороны, содержанием и структурой обслуживаемой деятельности, с другой – степенью ее сформированности.

В долговременную память поступает информация, приобретающая не тактическое, а стратегическое значение для достижения жизненно важных целей деятельности личности.

Основными факторами непроизвольного запоминания являются интерес и эмоции, а также активная умственная работа над изучаемым материалом.

Произвольного запоминание – это продукт специальных мнемических действий, т.е. таких действий, основной целью которых

является само запоминание. Сюда относятся: прежде всего, четкая постановка задачи запомнить, с дифференциацией – что именно и как; мотивы, использование рациональных приемов.

Для запоминания знаний необходимо вычленять определенные смысловые единицы, устанавливать связи между ними, применять логические приемы, связанные с более или менее логическими процессами мышления. Понимание является составление плана заучиваемого материала, сравнение, как прием логического запоминания, классификация и систематизация материала, воспроизведение, особенно «своими словами».

Литература

1. Кэррол Дж.Б. Вклад теоретической психологии и педагогических исследований в преподавание иностранных языков. Методика преподавания иностранных языков за рубежом. М. 1976.
2. Леонтьев А.А. Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному. М. 1970.
3. Якобовиц Л.А. Изучение иностранного языка. Методика преподавания иностранных языков за рубежом. М. 1976.

G.Müseyibova

Tədris prosesinin təşkilinin optimal üsulları Xülasə

Məqalə tədris prosesinin təşkilinin optimal üsullarından bəhs edir və bu məqsədlə əlverişli metodlar əks olunur.

Xarici dillərin öyrədilməsi təcrübəsi göstərir ki, xarici dillərin öyrənilməsi müxtəlif yollarla baş verir. Bu qabiliyyətləri inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə tələbənin ilkin səviyyəsini müəyyən etmək lazımdır.

Bu məqsədlə, tədqiqatçılar belə mühüm təlim parametrlərini təsdiq edən psixoloji və ya proqnozlaşdırıcı testlər aparırlar: 1. Reaksiyanın vaxtı və dəqiqliyi; 2. Yaddaş; 3. Diqqət

Tədqiqat nəticələri tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinə görə fərqli göstəricilər verir, eyni zamanda ümumi nümunələr ortaya çıxır. Beləliklə, şagirdlərin əksəriyyəti vizual yaddaş baxımından daha çox göstərici nümayiş etdirmişdir; Mexaniki yaddaşı test edərkən, “özünəməxsus” deyil, xüsusi sözlər yaxşı yadda saxlanılır.

G.Museyibova

**Optimal ways of the organization of the training process
Summary**

As the practice of teaching foreign languages shows, the learning of foreign language material for students takes place in different ways, depending on their individual abilities. To develop these abilities, first of all, it is necessary to determine the initial level of students.

For this purpose, researchers conduct psychological or predictive tests that verify such important training parameters as: 1. Time and accuracy of the reaction; 2. Memory; 3. Attention

The test results give different indicators, depending on the individual characteristics of the students, but at the same time, general patterns are revealed. Thus, it has been established that the majority of the students tested develop visual memory; When testing mechanical memory, specific words are better remembered, rather than “abstract.

Rəyçi:

Sevil Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AFƏT ISRAFILOVA
ADNSU
israfilova.afa@mail.ru

ENGLISH PHONOLOGY

Açar sözlər: tələffüz, samit, şivə, fonologiya, fonem, güc, sait, inkişaf, vurğu, assimilyasiya, birləşmə

Key words: pronunciation, consonant, dialects, phonology, phonemes, strength, vowel, development, accent, assimilation, merger

Ключевые слова: произношение, согласный, диалект, фонология, прочность, гласная буква, развитие, акцент, усвоение, слияние

Like many other languages, English has wide variation in pronunciation, both historically and from dialect to dialect. In general, however, the regional dialects of English share a largely similar (but not identical) phonological system. Among other things, most dialects have vowel reduction in unstressed syllables and a complex set of phonological features that distinguish fortis and lenisconsonants (stops, affricates, and fricatives). Most dialects of English preserve the consonant /w/ (spelled ⟨w⟩) and many preserve /θ, ð/ (spelled ⟨th⟩), while most other Germanic languages have shifted them to /v/ and /t, d/: compare English will /wɪl/ and then /ðen/ with German will [vɪl] ('want') and denn [dɛn] ('because'). Phonological analysis of English often concentrates on or uses, as a reference point, one or more of the prestige or standard accents, such as Received Pronunciation for England, General American for the United States, and General Australian for Australia. Nevertheless, many other dialects of English are spoken, which have developed independently from these standardized accents, particularly regional dialects. Information about these standardized accents functions only as a limited guide to all of English phonology, which one can later expand upon once one becomes more familiar with some of the many other dialects of English that are spoken. Phonotactics Phonotactics is the study of the sequences of phonemes that occur in languages and the sound structures that they form. In this study it is usual to represent consonants in general with the letter C and vowels with the letter V, so that a syllable such as 'be' is described as having CV structure. The IPA symbol used to show a division between syllables is the dot [·]. Syllabification is the process of dividing continuous speech into discrete syllables, a process in which the position of a syllable division is not always easy to decide upon.

Most languages of the world syllabify CVCV and CVCCV sequences as /CV.CV/ and /CVC.CV/ or /CV.CCV/, with consonants preferentially acting as the onset of a syllable containing the following vowel. According to one view, English is unusual in this regard, in that stressed syllables attract following consonants. So that 'CVCV and 'CVCCV syllabify as /'CVC.V/ and /'CVCC.V/, as long as the consonant cluster CC is a possible syllable coda; in addition, /r/ preferentially syllabifies with the preceding vowel even when both syllables are unstressed, so that CVrV occurs as /CVr.V/. This is the analysis used in the Longman Pronunciation Dictionary. However, this view is not widely accepted, as explained in the following section.

Syllable structure The syllable structure in English is (C)3V(C)5, with a near maximal example being strengths (/streŋkθs/, although it can be pronounced /streŋθs/). From the phonetic point of view, the analysis of syllable structures is a complex task: because of widespread occurrences of articulatory overlap, English speakers rarely produce an audible release of individual consonants in consonant clusters. This coarticulation can lead to articulatory gestures that seem very much like deletions or complete assimilations. For example, hundred poundsmay sound like [hʌndrɪb paʊndz] and jumped back (in slow speech, [dʒʌmptbæk]) may sound like [dʒʌmpbæk], but X-ray and electropalatographic studies demonstrate that inaudible and possibly weakened contacts or lingual gestures may still be made. Thus the second /d/ in hundred pounds does not entirely assimilate to a labial place of articulation, rather the labial gesture co-occurs with the alveolar one; the "missing" [t] in jumped back may still be articulated, though not heard. Division into syllables is a difficult area, and different theories have been proposed. A widely accepted approach is the maximal onset principle: this states that, subject to certain constraints, any consonants in between vowels should be assigned to the following syllable. Thus the word leaving should be divided /'li:vɪŋ/ rather than */'li:v.ɪŋ/, and hasty is /'heɪ.sti/ rather than */'heɪs.ti/ or */'heɪst.i/. However, when such a division results in an onset cluster which is not allowed in English, the division must respect this. Thus if the word extra were divided */'e.kstrə/ the resulting onset of the second syllable would be /kstr/, a cluster which does not occur in English. The division /'ek.strə/ is therefore preferred. If assigning a consonant or consonants to the following syllable would result in the preceding syllable ending in an unreduced short vowel, this is avoided. Thus the word comma should be divided /'kɒm.ə/ and not */'kɒ.mə/, even though the latter division gives the maximal onset to the following syllable, because English syllables do not end in /v/. In some cases, no solution is completely satisfactory: for example, in British English (RP) the word hurry could be divided /'hʌ.ri/ or /'hʌr.i/, but the former would result in an analysis with a

syllable-final /ʌ/ (which is held to be non-occurring) while the latter would result in a syllable final /r/ (which is said not to occur in this accent). Some phonologists have suggested a compromise analysis where the consonant in the middle belongs to both syllables, and is described as ambisyllabic. In this way, it is possible to suggest an analysis of hurry which comprises the syllables /hʌr/ and /ri/, the medial /r/ being ambisyllabic. Where the division coincides with a word boundary, or the boundary between elements of a compound word, it is not usual in the case of dictionaries to insist on the maximal onset principle in a way that divides words in a counter-intuitive way; thus the word hardware would be divided /'hɑ:.dweə/ by the M.O.P., but dictionaries prefer the division /'hɑ:.d.weə/. In the approach used by the Longman Pronunciation Dictionary, Wells claims that consonants syllabify with the preceding rather than following vowel when the preceding vowel is the nucleus of a more salient syllable, with stressed syllables being the most salient, reduced syllables the least, and full unstressed vowels ("secondary stress") intermediate. But there are lexical differences as well, frequently but not exclusively with compound words. For example, in dolphin and selfish, Wells argues that the stressed syllable ends in /f/, but in shellfish, the /f/ belongs with the following syllable: /'dɒlf.ɪn, 'self.ɪʃ/ → ['dɒlfɪn, 'selfɪʃ], but /'ʃel.fɪʃ/ → ['ʃel'fɪʃ], where the /l/ is a little longer and the /ɪ/ is not reduced. Similarly, in toe-strap Wells argues that the second /t/ is a full plosive, as usual in syllable onset, whereas in toast-rack the second /t/ is in many dialects reduced to the unreleased allophone it takes in syllable codas, or even elided: /'toʊ.stræp/, /'toust.ræk/ → ['toʊstɹæp, 'tous(t̚)ɹæk]; likewise nitrate /'naɪ.treɪt/ → ['naɪtɹet] with a voiceless /r/ (and for some people an affricated tr as in tree), vs night-rate /'naɪt.reɪt/ → ['naɪtɹet] with a voiced /r/. Cues of syllable boundaries include aspiration of syllable onsets and (in the US) flapping of coda /t, d/ (a tease /ə.'ti:z/ → [ə'tʰi:z] vs. at ease /æt.'i:z/ → [æɾ'i:z]), epenthetic stops like [t] in syllable codas (fence /'fens/ → ['fents] but inside /ɪn.'saɪd/ → [ɪn'saɪd]), and r-colored vowels when the /r/ is in the coda vs. labialization when it is in the onset (key ring /'ki:rɪŋ/ → ['ki:rʷɪŋ] but fearing /'fi:rɪŋ/ → ['fi:ɹɪŋ]).

History of English pronunciation The pronunciation system of English has undergone many changes throughout the history of the language, from the phonological system of Old English, to that of Middle English, through to that of the present day. Variation between dialects has always been significant. Former pronunciations of many words are reflected in their spellings, as English orthography has generally not kept pace with phonological changes since the Middle English period. The English consonant system has been relatively stable over time, although a number of significant changes have occurred. Examples include the loss (in most

dialects) of the [ç] and [x] sounds still reflected by the ⟨gh⟩ in words like night and taught, and the splitting of voiced and voiceless allophones of fricatives into separate phonemes (such as the two different phonemes represented by ⟨th⟩). There have also been many changes in consonant clusters, mostly reductions, for instance those that produced the usual modern pronunciations of such letter combinations as ⟨wr-⟩, ⟨kn-⟩ and ⟨wh-⟩. The development of vowels has been much more complex. One of the most notable series of changes is that known as the Great Vowel Shift, which began around the late 14th century. Here the [i:] and [u:] in words like price and mouth became diphthongized, and other long vowels became higher: [e:] became [i:] (as in meet), [a:] became [e:] and later [eɪ] (as in name), [o:] became [u:] (as in goose), and [ɔ:] became [o:] and later [oʊ] (in RP now [əʊ]; as in bone). These shifts are responsible for the modern pronunciations of many written vowel combinations, including those involving a silent final ⟨e⟩. Many other changes in vowels have taken place over the centuries (see the separate articles on the low back, high back and high front vowels, short A, and diphthongs). These various changes mean that many words that formerly rhymed (and may be expected to rhyme based on their spelling) no longer do. For example, in Shakespeare's time, following the Great Vowel Shift, food, good and blood all had the vowel [u:], but in modern pronunciation good has been shortened to [ʊ], while blood has been shortened and lowered to [ʌ] in most accents. In other cases, words that were formerly distinct have come to be pronounced the same – examples of such mergers include meet–meat, pane–pain and toe–tow.

Literature

1. English phonetics / S.M.Babayeva, M.G.Garayeva / Baku-1999
2. An Introduction to English Phonology/ McMahon / Edinburgh-2002
3. English Phonology: An Introduction, Cambridge: / Giegerich, H. / Cambridge University Press-1992
4. https://en.wikipedia.org/wiki/English_phonology

A.Israfilova

İngilis dilinin fonologiyası Summary

Fonetikanın dilçilik elmində yeri digər dil aspektləri olan leksika və qrammatika qədər mühüm və əhəmiyyətlidir. Belə ki, dildə bütün leksik və qrammatik mənalara danışanda fonetik cəhətdən ifadə edilir. Odur ki, səhv,

düzgün olmayan tələffüz, səhv anlama, fikir dolaşıqlığına gətirib çıxarır. Ünsiyyətin əsasında anlama durur. Əgər anlama yoxdursa, ünsiyyət də yoxdur. Anlamanın əsasında isə sözlərin və cümlələrin fonetik cəhətdən ədəbi dilin tələffüz normalarına uyğun düzgün səsləndirilməsi durur. Odur ki, çətin tələffüzə və mürəkkəb qrafik sistemə malik olan ingilis dilinin fonetik quruluşunu və qrafik sisteminin xüsusiyyətlərini öyrənmədən bu dili praktik və elmi baxımdan mükəmməl öyrənmək mümkün deyil. Fonetikanın dildə mühüm tətbiqi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, fonetikadan yazısı olmayan dillər üçün əlifbanın yaradılmasında, ədəbi tələffüz normalarının müəyyənləşdirilməsində, dialekt və şivələrin elmi təhlilinin verilməsində, transkripsiya və transliterasiya məsələlərində istifadə olunur. Eyni zamanda diktorların, aktyorların hazırlanmasında, diksiya və natiqlik sənətində, filmlərin dublyaj edilməsində, danışiq qüsurlarının aradan qaldırılmasında və s. geniş istifadə olunur.

А.Исрафилова

**Фонема английский язык
Резюме**

Раздел фонетики, изучающий функционирование звуков в языке, называется функциональной фонетикой или фонологией. Звуковые единицы тогда становятся явлениями языка, когда выступают как единицы функционального плана. Все описание гласных и согласных звуков, их отношений, изменений в потоке речи до сих пор проводилось нами вне связи с теми функциями, которые эти единицы осуществляли в языке. Звук речи и фонема – это две разные единицы фонетической системы, а не одна и та же единица. Они не могут быть отождествлены друг с другом, но не могут быть и оторваны друг от друга. Между звуком речи и фонемой есть непосредственная связь, которая заключается в том, что фонема как единица функционального плана реально отражается в звуках речи, которое являются ее материальным выражением. Фонема – языковая единица, представленная рядом позиционно чередующихся звуков, служащая для различения и отождествления слов и морфем. Фонема как функциональная единица не совпадает со звуком речи. Она только реализуется в звуках речи, которые представляют собой ее аллофоны. Фонемы помогают отождествлять слова, морфемы.

Rəyçi: Rəna Şamıyeva
filologiya elmlər namizədi, dosent

LALƏ HACIYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
lale.haciyeva.1994@gamil.com

YAZIL İŞİ ÇƏTİN OLAN SÖZLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞ

Açar sözlər: Tələffüz, yazı, təlim, öyrətmə, nitq

Key words: Pronunciation, writing, training, teaching, speech

Ключевые слова: произношение, письменность, обучение, обучение, речь

Yazılışı çətin sözlər dedikdə müəyyən qrammatik və orfoqrafik qaydaya tabe olmayan sözlər nəzərdə tutulur. Ona görə ki, həmin sözlərin yazılışı ilə bağlı orfoqrafik qaydalar hələ öyrədilməmiş, yaxud şagirdlərdə həmin sözlərin yazılışı ilə bağlı vərdişlər möhkəmlənməmişdir. Bu sözlər şagirdlər üçün müxtəlif cəhətdən çətinlik törədir. Onların bir qisminin yazılışında şagirdlər tələffüzü əsas götürərək qüsura yol verirlər. Bu qüsurları aradan qaldırmaq üçün fənni tədris edən müəllim yüksək pedaqoji bacarığa malik olmalıdır. O, şagirdlərin çətinlik çəkdiyi orfoqramları, sözləri müəyyənləşdirməli, buna uyğun tapşırıqlar, çalışmalar verməklə şagirdlərdə düzgün yazı vərdişləri aşılamağı bacarmalıdır. Həmin orfoqrafik qaydalardan bunları nümunə göstərə bilirik və bu qaydaların şagirdlər tərəfindən şüurlu qavranılmasına nail olmalıyıq.

Saitlərin yazılışı

1. O saitli alınma sözlər a və ya o ilə deyilməsindən asılı olmayaraq o ilə yazılır: avtomat, biologiya, velosiped, ensiklopediya, kollektiv, kombinat, laborant, obyekt, poeziya, poema, poçtalyon, problem, professor, solist, motor, polkovnik.

2. Ü saitli alınma sözlər ü ilə də yazılır: alüminium, bülleten, büro, jüri.

3. Aşağıdakı sözlər ədəbi tələffüzdə olduğu kimi, iki heca ilə yazılır: qəbir, qədir, eyib, ətir, zəhin, isim, nəsil, ömür, səbir, sətir, sinif, fəsil, fikir, şəkil, heyif, meyil, əsil, şeir.

4. Əslində sonu a ilə bitən alınma sözlərdən aşağıdakılar a-sız yazılır: anket, aptek, armatur, atmosfer, vitrin, qəzet, idiom, kayut, kaset, kontor, konfet, lent, maşın, perspektiv, pyes, planet, reklam, sistem, sitat.

Samitlərin yazılışı

5. Birinci hecasındakı samiti həm n, həm də m ilə deyilən sözlər n ilə yazılır: anbar, qənbər, zənbil, günbəz, sünbül, şənbə. Kombayn, kombinat, kömbə, pambıq sözləri istisnadır.

6. Əslində sonu qoşa samitlə bitən iki və ya çoxhecalı sözlər bir samitlə yazılır: ekspres, kilovat, kiloqram, konqres, metal, mühüm, proses, sərhəd, hüsnxət.

7. Sonu -iy, -skiy ilə qurtaran xüsusi və ümumi alınma isimlərin sonundakı y yazılır: Qorki, Yaroslavski, Mayakovski, ssenari, planetari, profilaktori, sanatori.

Qeyd. Kimyəvi element adları əslinə uyğun olaraq yazılır: kalium, maqnezium, natrium.

8. Rus dilində tərkibində ı olan ümumi isimlər s ilə yazılır: dosent, konsert, sex, sirk, sement, lisey.

Vitse sözü istisnadır.

Xüsusi isimlərdə sözün əvvəlində s, sözün ortasında və axırında ts yazılır: Setkin, Siolkovski, Vorontsov, Kuznetsov, Motsart, Muromets.

9. Rus dilində tərkibində ы olan alınma sözlərin əvvəlində və axırında bir ş, sözün ortasında isə iki ş (şş) yazılır: Şedrin, Şerba, şotka, borş, Vereşşaqin, Quşşin, meşşan.

10. Əsli h samitli alınma sözlər h ilə yazılır: Heyne, hektar, Hegel, hegemon, hidrogen, himn, hospital, hotel.

11. Əsli c samitli alınma sözlər c ilə də yazılır: Cek London, cemper, Siciliya.

12. Əsli q samitli alınma sözlər incə saitli hecalarda g ilə yazılır: biologiya, dialektologiya, genesis, general, geologiya, gigiyena, gimnastika, gitara.

Sözün müxtəlif yerlərindəki qoşa sait və samitlərin yazılışı

13. Qoşa saitlə deyilən sözlər qoşa saitlə də yazılır: maaş, saat, camaat, bədi, əmtəə.

14. Təkhecalı sözlərin sonunda qoşa samitin hər ikisi yazılır: vatt, zənn, zidd, küll, rədd, sirr, fənn, xətt, haqq, hiss. Bu sözlərə samitlə başlanan şəkilçi əlavə olunduqda söz kökündəki qoşa samitdən biri düşür: zid-dir, sir-daş, fən-lər, xə-t-siz, his-siz.

15. İki sait arasında gələn qoşa samitlər qoşa samitlə yazılır:

ballada, kassa, şassi, vassal, kapella, klassik, libretto, operetta, nəqqaş, səyyar, kəmiyyət.

Qeyd. *Grappa, antenna, tonna, aparat, parallel* sözləri və -ma hecası ilə qurtaran sözlər aşağıdakı kimi yazılır: qrup, anten, ton, aparat, paralel, diaqram, proqram, stenoqram, teleqram.

Şəkilçilərin yazılışı

16. Sözdüzəldici şəkilçilər aşağıdakı kimi yazılır:

1. Bir cür yazılan şəkilçilər:

-i və ya -vi şəkilçisi: daxili, tarixi, həyatı, cənubi, şimali, dairəvi, kimyəvi, kütləvi, Gəncəvi;

-vari şəkilçisi: buynuzvari, qalxanvari, yüngülvari, üzükvari.

2. İki cür yazılan şəkilçilər:

Kar samitlə bitənlərdə: -qan, -kən;

Cingiltili samitlə bitənlərdə -ğan, -gən şəkilçiləri: yapışqan, çalışqan, döyüşkən, sürüşkən, burulğan, deyingən.

3. Dörd cür yazılan şəkilçilər:

-kı, -ki, -ku, -kü şəkilçiləri: axşamkı, bildirki, səhərki, onunku, gündüzkü, bugünkü;

sifət və isim düzəldən -ı, -i, -u, -ü şəkilçiləri: badımcanı, darçını, narıncı, ceyranı, dərbəndi, çərkəzi, novruzu, gümüşü;

3) fel köklərindən isim və sifət düzəldən şəkilçilər:

sonu kar samitlə bitənlərdə:

-ki, -qı, -kü, -qu: seçki, bıçqı, sürtkü, pusqu;

-kin, -qın, -kün, -qun: bitkin, satqın, ötkün, tutqun;

sonu cingiltili samitlə bitənlərdə:

-gi, -ğı, -gü, -ğu: vergi, çalğı, bölgü, vurğu;

-gin, -ğın, -gün, -ğun: əzgin, qırğın, düzgün, yorğun.

4) -ıstan, -istan, -ustan, -üstan şəkilçiləri samitlə bitən sözlərdə: Dağıstan, Türkmənistan, Monqolustan, Türküstan.

Qeyd. Saitlə bitənlərdə -stan yazılır.

Rəqəmlə yazılan miqdar saylarında şəkilçilərin yazılışı

17. Rəqəmlə yazılan miqdar saylarına mənsubiyyət və hal şəkilçiləri əlavə edildikdə

şəkilçidən əvvəl defis qoyulur: 20-dən, 3-də, 2-yə, 6-nın, 5-i, 17-si.

Ərəb rəqəmlərindən sonra ahəngə görə sıra sayının şəkilçisi ixtisarla (-cı, -ci, -cu, -cü) yazılır:

6-cı, 2-ci, 10-cu, 3-cü.

Mürəkkəb sözlərin yazılışı

18. Bir vurğu ilə deyilən mürəkkəb sözlər bitişik yazılır: arabir, balacaboy, beşillik, beşmərtəbə, qalxanabənzər, qanunvericilik, qurultay-qabağı, dilucu, günəbaxan, güləruz, müxtəliflərəfli, özbaşınalıq, soyuqqanlı, ümumbəşəri, ucdantutma, bugünkü, hərgecəki, ilbəil, günbəgün, qaçaqaç, Bülbüloğlu, Qənbərqızı, Həsənoğlu, Çərkəzqızı, Əliağa.

19. Tərkibindəki sözlərin səciyyəsiindən asılı olaraq, aşağıdakı hallarda defisdən istifadə edilir:

1. qoşa sözlərdə: adda-budda, az-maz, qara-qura, qarma-qarışıq, qonaq-qara, dedi-qodu, əzik-üzük, kağız-kuğuz, sür-sümük, aşıq-aşıq, top-top;

2. tərkibində qeyri, əks, külli, anti, eks, vitse, kontr, ober, super sözləri işləndikdə: qeyri-adi, qeyri-iradi, əks-inqilab, əks-hücum, külli-ixtiyar, vitse-admiral, kontr-admiral, ober-leytenant, super-market;

izafət tərkiblərində: təzi-hərəkət, nöqteyi-nəzər, həddi-buluğ, tərcümeyi-hal;

tərkibində mənaca bir-birinə yaxın və ya zidd sözlər işləndikdə: ab-hava, alış-veriş, ölüm-itim, kafe-restoran, kilovat-saat, cənub-qərb, şimal-şərq, az-çox, elə-belə, gec-tez, ağıllı-kamallı, ucsuz-bucaqsız, pis-yaxşı, fabrik-zavod, iki-üç, gedər-gəlməz, yazar-yazmaz, bitməz-tükənməz, dinməz-söyləməz.

Yazılışı çətin sözlərin öyrədilməsi ilə bağlı müntəzəm şəkildə, müəyyən sistem və ardıcılıqla iş aparılmalıdır. Bu sistem metodik ədəbiyyatda aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

1. Yeni sözün yazılış şəkli göstərilməli, şagirdin diqqəti çətin orfoqrama yönəldilməlidir;

2. Söz səs və hərflər tərkibinə görə təhlil olunmalı, şagirdlər sözdəki səs və hərfləri şüurlu şəkildə qavramalıdırlar;

3. Sözün mənası izah olunmalıdır;

4. Şagirdlər müəllimin diqqəti əsasında sözdə buraxılmış orfoqramı müəyyənləşdirib yazmağı bacarmalıdırlar;

5. Şagirdlər müəllimin təqdim etdiyi çətin orfoqramlı sözü cümlədə işlədə bilməlidir;

6. Yazılışı çətin sözlər sonrakı çalışmalarda təkrarlanmalıdır. Əvvəlki siniflərdə öyrənilmiş sözlər sonrakı siniflərdə çalışmalara daxil edilməlidir;

7. Dərs ilinin axırında il ərzində öyrənilmiş sözlərin necə mənimsənilməsi yoxlanılmalıdır.

Yazılışı çətin sözlər üzərində iş təkcə ibtidai siniflərlə məhdudlaşmır. Bu iş orta məktəbdə də davam etdirilib genişləndirilməlidir. Çətin orfoqramlı sözlər, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dili üzrə mövzuların tədrisi zamanı müvafiq materiallarla əlaqələndirilərək öyrədilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. N.Ə Abdullayev – “Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi”-Bakı 1995
2. Ə.Dəmirçizadə – “Müasir Azərbaycan dili”-Bakı 2007
3. A.Qurbanov-“Müasir Azərbaycan dili”-Bakı 1985
4. N.Ə.Abdullayev-“Ədəbi tələffüz təliminin metodikası”-Bakı 1996

L.Hacıyeva

**Work on the writing difficult words'
Summary**

From what we have to say about the relationship between the Azerbaijani language orphabets and the spelling, we come to the conclusion that it is impossible to translate the whole text into writing. If this were possible, then there was no need to speak of the orphanage, as it was the "prescribed and read" formulas. Certainly, this situation can be used to distort the vocabulary from the lively, feminine, and the book. It is important to know the orfoepic rules for their literary pronunciation, if it is important to follow the spelling rules for the correct writing of any word and grammar form. To teach the orfoepia of the spelling, the main direction is to explain the differences between pronunciation and pronunciation, and in this way, to understand the orfoepy and the spelling of the words to the students consciously.

Л.Гаджиева

**Работа на написание сложных слова
Разюме**

Из того, что сказано нами о взаимосвязи орфоэпии и орфографии азербайджанского языка, мы приходим к выводу, что невозможно полностью произнесенный текст перенести в письменном виде. Если бы это было возможно, тогда не было бы необходимости говорить о орфоэпии, а формула «говори и читай так как пишется» бралась бы за основу. Конечно эта ситуация отдаляет произношение от живого языка общения, а также придавало общению характер искусственности и формальности. С целью не допустить в общении искусственности и книжного произношения, в нашем языке было определено правильное произношения у большого количества слов и грамматических форм. На сколько важным является соблюдения правил орфографии для правильного написания любого слова и грамматической формы, настолько же важно знать орфоэпические правила для их литературного произношения. Главное направление в учении взаимной связи орфографии и орфоэпии объяснить различные стороны между написанием и произношением слов, и таким путем сознательно присвоить школьникам орфографию и орфоэпию слов.

Rəyçi:

**Rəhilə Hübətova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

SÜCAYƏT ƏHMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sucaet@mail.ru

MORFOLOGİYAYA AİD DİL QAYDALARININ
MƏNİMSƏDİLMƏSİNDƏ FƏNLƏRARASI İNTEQRASIYA TƏLİM
VASİTƏSİ KMI

Açar söz: integrasiya, morfologiya, ədəbiyyat, tələffüz..

Ключевые слова: интеграция, морфология, литература, произношение.

Keywords: integration, morphology, literature, pronunciation.

Yeni şəxsiyyətin formalaşması üçün bu gün Azərbaycan məktəbinin qarşısında çox ciddi vəzifələr durur. Bu vəzifələrin uğurlu həyata keçməsinin ilkin, zəruri mənbələri proqram və dərsliklər milli təhsil strategiyasının tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Fənlərarası və fəndaxili əlaqələrin üzə çıxarılması, mövzunun, bəhsin, fənnin əlaqəli tədrisi, sistemli, ardıcıl təlim şagirdlərin dünya görüşünü formalaşdırır, fəallığı, müstəqil düşünməni təmin edir. Təsadüfi deyildir ki, “Azərbaycan dili” və “Ədəbiyyat” dərsliklərinin tərtibində digər prinsiplərlə yanaşı fənlərarası əlaqə prinsipi də gözlənilir. Bu son dərəcədə vacibdir.

Orta məktəbdə tədris edilən fənlər arasında əlaqə yaratmaq, fənlərarası əlaqənin mahiyyətini dəqiqləşdirmək başlıca vəzifələrdəndir. Amma bu əlaqə süni, əlaqə yaratmaq xatirinə olmamalı, güclü elmi, nəzəri və praktik, tətbiqi bazaya əsaslanmalıdır. Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri nəzəri və praktik cəhətdən biri – digərini tamamlayır. Hər şeydən əvvəl ədəbiyyatşünaslıq elminin ümumi məsələləri ilə tanış olmadan dil hadisələri haqqında əsl elmi fikir söyləmək çətin ki, doğru olardı. Məsələn, belə bir fakt bu cəhətdən çox maraqlıdır:

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ən böyük nümayəndəsi olan M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında Leyli deyir:

Mən gövhərəm, özgələr xiridar.

Məndə deyil ixtiyari – bazar.

Dövrən ki, məni məzadə saldı,

Bilməm kim idi, satan, kim aldı.

Poetik qanunlar, şeir, qafiya, vəzn və s. haqqında təsəvvürə malik olmadan bu şeiri təhlil etsək, həmin şeirin ədəbi dili, həmin dilin morfoloji və sintaktik quruluşu haqqında səhv mülahizələr söyləmiş olarıq. Eyni zamanda bu məsələləri də əlaqəli öyrənərək analiz etmədən ədəbi tələffüz normalarına da riayət edə bilmərik. . Əruzla heca vəzninin və sərbəst şerin sərhədlərini , deyim tərzini müəyyənləşdirə bilmərik. Buradan göründüyü

kimi, dilçiliklə ədəbiyyatşünaslıq biri digəri üçün zəngin material verir və bunlar əlaqəli öyrədilməlidir.

Bu bir həqiqətdir ki, gözəl bədii əsərlər yaratmaq üçün ədəbi dilin qayda – qanunlarını dərinlən öyrənmək lazımdır. Belə ki, bədii təsvir vasitələrindən istifadə etməyə, oxucunun gözü qarşısında yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirməyə çalışan yazıçı yalnız axıcı, emosional və bədii dili buna nail olar. Şeir dilimizin sintaktik və qrammatik quruluşa əsaslanmasından bəhs edən tənqidçi M.C.Cəfərov göstərirdi ki, "Canlı danışmaq dili kimi şeir dili də dilin fonetikasına, morfologiyasına, sintaktik və qrammatik quruluşuna əsaslanır. Şeir öz içərisinə canlı dilin qanunlarını daxil edir." Azərbaycan dili ilə əlaqəli mətnlərin seçilməsi işində dil-ədəbiyyat müəllimləri həmişə bədii ədəbiyyat nümunələrinə, ədəbiyyat dərslərinə və s. müraciət edirlər.

Belə ki, fənn müəllimi Azərbaycan dili dərslərini ədəbiyyat dərsləri ilə deyil, ümumiyyətlə, ədəbiyyatla, daha doğrusu, didaktik tələblərə cavab verən ədəbi materiallarla əlaqələndirməlidir. Demək, söhbət bu sahədə müəyyən məhdudiyyət yaratmağın məqsədəuyğun olmamasından gedir. Azərbaycan dili dərslərində həmişə bədii sözün, obrazlı ifadələrin ətri gəlməlidir. Bu fənnə aid didaktik materiallardan – klassiklərimizin, müasir ədəbiyyat nümayəndələrinin, həmçinin görkəmli alimlərin, mütəfəkkirlərin gözəl kəlamlarından geniş istifadə olunmalıdır.

Söz yox ki, ayrı – ayrı qrammatik mövzuların öyrənilməsində istifadə olunan ədəbi materiallar bütün müəllimlərin iş təcrübəsi üçün əvəzədləməz bir nümunə ola bilməz. Eyni dil materiallarının öyrənilməsində müxtəlif növ ədəbi mətnlərdən istifadə etmək mümkündür.

Sifət haqqında məlumat verərkən A.Şaiqin "Köç" hekayəsindən aşağıdakı hissəni şagirdlərə oxutdurmaq olar, *"Artıq hərəkət edəcəyik...Sevinirəm...Ailəmizin hamısı aşağıda idi. Hətta Mərmər adlı ağ pişiyimi, sarı, iri tüklü toyuğumu cücələri ilə bərabər bir səbat içində götürmüşdük... Şəhərin iri, geniş küçələri ilə gedirdik. Hər zaman gözümüziün alışdığı geniş küçələr,böyük evlər,iri şüşəli mağazalar..."*

Araba şəhərdən çıxarkən günəş yenidən çırtır, şərqə bürüyən qırmızılıqdan üfüqlərdəki dağ silsiləsi kimi görünən buludlar əlvan rənglərə boyanırdı.

Şəhərin tozlu, gurultulu küçələrindən ,isti havasından uzaqlaşırıdık.

Yumşaq otların, əlvan çiçəklərin ,dağ nanələrinin gözəl qoxusundan insan bihuş olurdu."

Bir anlığa şagirdlərin fikri "Köç" hekayəsi üzərində cəmlənir, onlar həmin parçadan *ağ ,sarı, iri, geniş, böyük, tozlu, gurultulu, isti, yumşaq, əlvan, gözəl* kimi sifətləri seçib yazırlar. Bu sifətlər içərisindəki əsl və nisbi sifətləri müəyyən etməklə yanaşı ədəbi tələffüz normalarını, ifadəli oxunu bir daha xatırlayırlar.

Bu üsul şagirdlərin Azərbaycan dilindən ``Sifət`` haqqında daha əyani təsəvvürə malik olmalarına, hekayənin dili haqqında məlumat almalarına kömək edir. Ola bilər ki, Azərbaycan dilindən müəyyən mövzu tədris olunarkən tələffüz qaydaları və ya mətn üst-üstə düşməsin. Belə hallarda sonrakı ədəbi mətnlərin tədrisində bunu yada salmaq zəruridir. Ümumiyyətlə ədəbi tələffüz vərdisləri formalaşdırmaqla bağlı proses ya dil, ya da ədəbiyyatın konkret mövzuları məhdudlanıb qalmamalıdır. Tələffüz bədii əsərlərin dili üzrə aparılan təhlilin əsas və ayrılmaz hissəsi olmalıdır.

V-IX siniflərin ədəbiyyat dərslərlərindəki mətnlərdə ərəb-fars, rus-avropa mənşəli sözlər də çoxluq təşkil edir ki, istər leksika, istərsə söz yaradıcılığı ilə bağlı öyrətmədə onlar haqqında əlaqəli məlumat vermədən ədəbi tələffüz vərdisləri formalaşdırmaqdan danışmaq olmaz. Təsəvvür edin ki, bədii nümunələrin əksəriyyəti klassik ədəbiyyatımızla bağlıdır. IX sinif ədəbiyyat proqramı bütövlükdə klassik ədəbiyyatımızın öyrənilməsinə həsr olunub. Belə götürsək əruz vəznə feil sözünün formaları sıx bağlıdır. Həm fonetika bəhsi, həm də feil öyrədilərkən klassik nümunələrə istinad etmədən tələffüz etiketlərini qorumaq olmaz. Fəllər dilimizin dərin söz qatlarını təmsil etmək baxımından və lüğət ehtiyatımızın əsas fondunu təşkil etmək nöqteyi-nəzərindən də əlaqəli öyrənilməlidir.

Məsələn, feil bəhsinin tədrisi ilə əlaqədar S.Ə.Şirvaninin ``Qaz və Durna`` şeirindən aşağıdakı parçanı yazdırıb oradakı feilləri müstəqil olaraq tapıb göstərmək və ədəbi tələffüzlə bağlı tapşırıq vermək olar:

*``Bir göl içrə üzürdü bir yekə qaz,
Özünə fəxr edib uzatdı boğaz
Dedi: Mən bir acibə quşam
Üç hünər var məndə, xeyli xoşam.
Uçaram göydə, həm suda üzəram,
Quru yerdə boyun çəkib gəzəram.
Kişi bir sənəti bilət xalis,
Çoxuna meyl edən qalır naqis.``*

Şagirdlər bu parçadan *üzürdü* sözünün xəbər şəklində feilin indiki zamanının hekayəsinin, *qalır* feili indiki zamanı, *bilər*, *gəzəram*, *uçaram* *üzəram* qeyri – qəti gələcək zamanın, *uzatdı* xəbər şəklində feilin şühudi keçmiş zamanını bildirən feilər olduğunu öyrənirlər. Bir həqiqətdir ki, qrammatik məfhumlara verilən təriflərin mexaniki əzbərlənməməsi üçün ən gözəl vasitə ədəbi bədii mətnlərə müraciət etməkdir. Bu şagirdlərə terminlərin məzmununu dəqiq anlamaq, verilən qrammatik biliyi genişləndirmək imkanı verir. Şübhəsiz, bütün bunlar qrammatik materialın möhkəmləndirilməsini təmin edir və şagirdlərin biliyini praktik istiqamətdə inkişaf etdirir. Əlbəttə, işin bu istiqamətində aparılmasının ana dilin və qiraətə köməyi dəyməmiş olmaz. Bunun ədəbiyyata kömək etməsi,

müəllimin işi necə qurmasından asılıdır. Müəllimlər mətnləri və ya mətn parçalarını birbaşa qrammatik bilginin təhlilindən keçirməsələr də tələffüz vərdişlərinin möhkəmləndirilməsi qayğısına qalmalıdır. Mətn üzrə sual – cavab aparıb mətnin haradan götürüldüyünü xatırlatmaqla, mətnin düzgün oxusunu nümayiş etdirmək yaxşı nəticə verir. Heç şübhəsiz, dil dərslərində keçilmiş bədii parçalardan məhz bu şəkildə istifadə olunduqda bundan həm dil, həm də ədəbiyyat dərsləri fayda görər.

Dil dərslərində bu kimi işlər aparmağın dil dərslərinin quruluşuna, formasına uyğun olmadığını iddia etmək də birtərəfli yanaşmadır. Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq olar ki, istər dil, istərsə də ədəbiyyat dərslərinin ümdə məqsədi şagirdlərin nitq vərdişlərini inkişaf etdirməkdən, onlarda dil faktlarına şüurlu münasibət aşılamaqdan ibarətdir. Ona görə də dərslərin hər cür quruluşu və forması yalnız bu məqsədə və məzmunu uyğun olmalıdır.

Tədris olunan bədii parçaların dil cəhətdən təhlili öyrənilmiş qrammatik məlumatların dərinləşdirilməsinə kömək edir və bədii mətnin məzmununun şüurlu surətdə mənimsənilməsinə təmin edir. Deməli, dil dərslərinin hər hansı quruluşu və forması da bu məzmunu uyğunlaşmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bəliyev.H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 2007.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası (II hissə). Bakı, 2007.
3. Azərbaycan dili (VI siniflər üçün dərslik). Bakı, 2013.
4. Ədəbiyyat (VI siniflər üçün dərslik). Bakı, 2013

С.Ахмедова

В качестве средства междисциплинарной интеграции в принятии языковых правил для морфологии Резюме

В статье рассматриваются междисциплинарные отношения, один из основных видов общения, а также рассматриваются возможности грамматических правил, связанных с литературой. Показано, что принятие грамматических правил, основанных на литературных текстах, устраняет пробелы в обучении и обеспечивает интересную настройку урока. В то же время студенты также признают важную роль языка в создании литературных образцов. В процессе обучения учащиеся изучают языковые правила, работая над текстами. Важно отметить, что при обучении новым знаниям это должно быть связано с прошлыми знаниями. Это

сообщение также влияет на развитие речи. Следует отметить, что особое внимание следует уделять междисциплинарной коммуникации в преподавании морфологии. Такое общение помогает углубить ваши знания.

S.Ahmedova

As a means of interdisciplinary integration in the adoption of language rules for morphology

Summary

The article deals with interdisciplinary relations, one of the main types of communication, and also examines the possibilities of grammatical rules related to literature. It is shown that the adoption of grammar rules based on literary texts, eliminates gaps in learning and provides an interesting lesson setting. At the same time, students also recognize the important role of language in creating literary samples. In the learning process, students learn the language rules by working on texts. It is important to note that, when teaching new knowledge, it should be linked to past knowledge. This communication also affects speech development. It should be noted that interdisciplinary communication in the teaching of morphology should be especially emphasized. This kind of communication serves to deepen your knowledge.

Rəyçi:

Rəhilə Hübətova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜLNAR TAĞIYEVA
ADPU
tagiyeva00@bk.ru

NİTQİN NÖVLƏRİ

Açar sözlər: nitq, şifahi nitq, yazılı nitq, daxili nitq, zahiri nitq, nitqin növləri

Key words: Speech, oral speech, written speech, internal speech, outline speech, types of speech

Ключевые слова: речь, вербальная речь, письменность речь, внутренняя речь, речевая речь, типы речи

Dil anlaşıma, fikir mübadiləsi aparma vasitəsidirsə, nitq dilin şifahi və yaxud yazılı formada işlədilməsidir. Nitq dil üzərində qurulur. Bunlar bir hadisənin iki cəhətidir və bir-birilə sıx şəkildə bağlıdır. Dil sözlərin birləşməsindən, kompleksindən ibarətdir. O, ətraf aləmdəki əşya və hadisələrin adlarını bildirir. Adlar sözlər şəklində təzahür edir və onların iştirakı ilə fikir formalaşdırmaq, cümlə qurmaq mümkün olur. Burada sözün xüsusiyyətləri, onun səs tərkibi, bir-birilə əlaqə formaları, morfoloji quruluşu nəzərdə tutulur. Dil vasitələrinin ünsiyyət prosesində tətbiqinə isə nitq deyilir. Burada təkcə dil vahidləri, fakt və hadisələr deyil, həm də məntiqi, psixoloji amilləri, çoxlu qaydalar əks olunur.

Dil vasitələri həm yazılı, həm də şifahi nitqdə tətbiq olunur. Xalq danışığı dilinin cılızlanmış forması olan şifahi ədəbi dil ciddi fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik normalar əsasında təzahür edən forması şifahi nitqdır. Bu normaların əsasında formalaşması onu dialektlərdən, danışığı dillərindən fərqləndirir. Qədim dövrlərdən hələ yazı meydana gəlməmişdən xalq yaradıcılığı dili kimi insanlar arasında holavarlar, sayaçı sözləri, ağılar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, qaravəllilər, tapmaca, nağıllar, bayatılar, mahnılar, xalq oyun- tamaşaları şəklində yayılmışdır. Bugünkü şifahi ədəbi dil ali və orta məktəb müəllimlərinin, səhnədə aktyorların, söz ustalarının, radio və televiziya verilişlərində diktorların və başqa sahələrdə ziyalıların hesabına səlistləşir və zənginləşir. Bu nitq danışılan, söylənilən, səslənən nitqdır. O, əl-qol, bədən hərəkətləri, üz, göz, qaş, dodaq, (mimika) hərəkətləri və səsin ahəngi ilə müşayiət olunur, başqa sözlə desək, şifahi nitqdə danışan intonasiyadan, mimika və jestikulyasiyadan istifadə olunan nitq növüdür. Bu fikri müxtəlif çalarda çatdırmağa əlavə imkan yaradır. Məsələn: “Bu şagird çalışqan qızıdır”-cümləsini biz hiss, həyəcanlı, ahəngdar səs tonu ilə səsləndirib sağ əlimizi azacıq qaldıraraq və baş barmağımızı yuxarı tutmaqla bu şagirdin çalışqan, başqalarından seçilən ağıllı şagird olmasına münasibət

bildirmiş oluruq. Əgər həmin cümlənin biz sual intonasiyası ilə desək, yaxud üz-gözüümüzü turşudub əl barmaqlarımızın azca qaldıraraq ani tərzdə aşağı salmaqla həmin şagirdə mənfi münasibətimizi bildirmiş olaraq, həm də onun çalışqan şagird olmasını şübhə altına alırıq. Biz bu cümləni adi, nəql edilən intonasiya ilə deyib fikri təsdiqləyiriksə, onda başımızı hörmətlə endirib qaldırırıq.

Şifahi nitqin xüsusiyyətlərini belə qruplaşdırmaq olar: 1) Şifahi nitq söylənilir və eşidilir; 2) Şifahi nitqdə dinləyicilərin kimliyi nəzərə alınaraq aydın, ümumişlək sözlərə üstünlük verilir; Ailə-məişət üslubunda isə əlavə izaha ehtiyac qalmır; 3) Qısa və sadə cümlələr, yarımçıq və elliptik, yaxud söz-cümlələr, replikalar əsas yer tutur; 4) Nitq danışq dili xüsusiyyətləri ilə səsləşir; 5) İntonasiya, fasilə, vurğu və s. kimi vasitələrdən istifadəyə geniş yer ayrılır; 6) Tələb olunan məqamlarda mimika və ya jestlərə yol verilir; 7) Şifahi nitq axını yazılı nitqə nisbətən sürətlidir. Lakin mövzudan, şəraitdən, nitqin məqsədindən, danışanın yaşından, danışığın məcburu yaxud məsləhət xarakterli olması hesabına sürət, temp, sözlərin intensivliyi, fasilə gözlənilir.

Şifahi nitqi monoloq, dialoq formasında mövcud olur.

Monoloq – bu bir insanın öz fikirlərini, biliyini ardıcıl, bağlı uzunmüddətli ifadəsidir. Monoloq misal olaraq leksikanı, məruzəni, çıxışı, nağıl söyləməyi göstərmək olar. Monoloq ardıcılıq olaraq jestlərin az olması ilə xarakterizə olunur. Monoloji nitqin fərqli cəhəti onun bağlılığı və onun kontestliyidir.

Dialoq iki insanın ünsiyyəti zamanı əmələ gəlir. O mimikalarla, jestlərdə, intonasiya, rəngarəngliyi ilə müşayiət olunur. Dialoq – dəstəklənən nitq qəbul olunub, dialoq zamanı iki həmsöhbət biri digərinə öz fikrini ifadə etməsi və onu anlaması üçün dəqiqləşdirici suallar verir. Əgər xarici nitq – başqaları üçündürsə daxili nitq isə öz daxilində və özü üçündür. Daxili nitq xarici mövculardan fərqlənir. Daxili nitqdə fikir formalaşır və mövcud olur. Daxili nitq üçün praqmentləşmə, qısaldılma xarakterikdir. Daxili nitq tənzimləyici və planlaşdırıcı rol oynayır. daxili nitq bir sırx psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir

- o sözün kinestetik, eşitmə və görmə obrazı kimi mövcuddur; - onda cümlə üzvlərinin bir çoxu düşür çox vaxt yalnız fikrin mahiyyətinin aydınlaşdırıcı sözlərdən istifadə olunur;

- daxili nitq səssizdir və uşaq yaşlarında xarici nitqə əsaslanaraq formalaşır. Uşağın eqosentrik nitqi psixoloji funksiyalarına və özünün xarici quruluşuna görə daxili nitqi özündə əks etdirir. 7 yaşa yaxın dövrdə eqosentrik nitqin əsasında daxili nitqi formalaşması baş verir. Lakin hətta böyük yaşda daxili nitqdən xarici nitqə keçid bəzi çətinliklərlə müşayiət olunur. Belə ki, əgər daxili nitqdə fikir aydın başa düşüləcəkdirsə, onun ifadə olunması zamanı o həmsöhbətə aydın olmur. Bu cür çətinliklər daxili nitqdə özünə

aydın olan fraqmentar qısa fikirlərin xarici nitqə qrammatik və məntiqi formada keçməsi ilə əlaqədardır.

Nitqin ikinci əsas forması yazılı nitqdır. Yazılı nitq hərflər və durğu işarələri ilə (nöqtə, vergül, nida və sual işarələri, iki nöqtə, nöqtəli vergül və s.) düzəliir. Yazılı nitq şifahi nitqin əsasında əlifbanın meydana gəlməsindən sonra yaranmışdır. Nitqin yazılı və şifahi formalarının inkişafı, dürüst formalaşması ümumxalq danışığı dili normalarına uyğun gəlir. Gözəl nitqdə sözlərin düzgün tələffüzü, vurğunun dəqiq müəyyənəlməsi əsasdırsa, yazılı nitqdə leksik və qrammatik normalara ciddi əməl olunma başlıca şərtədir. Yazılı nitqdə elmi, texniki, siyasi və s. sahələrə aid terminlərə geniş yer verilir; Yazılı nitq ədəbi dilin əsasında formalaşdığından orfoqrafik, leksik və qrammatik normalara uyğun əks olunur. Yazılan bütün məlumatlar, fikirlər saxlanılır və gələcək nəsillərə ötürülür.

Yazılı nitq özündə oxunma yetərinə qədər yüksək sürətlə xarakterizə olunur. Dəqiqə ərzində 100 sözün sürətlə oxunmasında mümkündür. Lakin bu oxşarlıq üslubu oxucunun müəllifin fikir və hisslərini qabaqlamaq hallarına aid deyil. Bu səbəbdən sürətli oxumaq üsulu fəlsəfi ədəbiyyatların, şerlərin, bədii ədəbiyyatların, məktubların oxunmasında tətbiq edilə bilməz. O yalnız mətnlə tanışlıq üçün istifadə oluna bilər. Danışmaq iki əsas əlamətlə xarakterizə olunur – frazalrın ölçüsü və nitqin tempi ilə. Nitqin tempi – bu vahid zamanda tələffüz olunmuş vahid nitqin sayıdır. Şifahi nitqin asta, orta və sürətli tipləri qəbul olunmuşdur. Asta temp nitqi ifa etməyə (mahnı oxumaq) keçməsinə, maksimal tez temp – nitq aparatının imkanlarını məhdudlaşdırır.

Yazılı ədəbi dilimizin ilk nümunələri bədii əsərlərlə həyata vəsiqə almışdır. Yazılı nitq bilavasitə, əlifbamızın meydana gəlməsindən sonrakı dövrə aiddir, yazı mədəniyyəti ilə bağlıdır. Nəzm və nəslrlə yazılmış bədii əsərlər, dövlət sənədləri, dövlət başçılarının məktubları, qəzet və jurnallar elmi və publisistik yazılar, kitablar, müxtəlif məzmunlu elan, reklam və plakatlar yazılı ədəbi dil nümunələridir. Savadlı və mədəni yazı yazılı nitq mədəniyyətinin təməlidir. Yazı mədəniyyəti nitq mədəniyyəti və ədəbi dil normaları ilə sıx bağlıdır. Burada ədəbi dilimizin bütün üslubları təmsil olunur. Yazılı ədəbi dil, əsasən, orfoqrafik normalar əsasında səlisləşir, rəvanlaşır. Şifahi ədəbi dil isə orfoepik normalarla tənzimlənir.

Həm yazılı, həm də şifahi nitq sahəsində görülən əməli işlər, məktələrdə yerinə yetirilən məşğələlər, mətbuat, radio, televiziya və yığıncaqlar nitq mədəniyyətinin inkişafına, onun norma və qaydalarının müəyyənəlməsinə öz təsirini göstərir və nitq mədəniyyəti elminin formalaşmasına zəmin yaradır.

Zahiri və daxili (lal) nitq. Ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq şifahi monoloji nitq zahiri və daxili formalarda təzahür edir.

Zahiri nitq danışmaq səsləri ilə ifadə olunan, başqalarına ünvanlanan eşidilmək üçün nəzərdə tutulan nitqdır. Bu nitqə aydınlıq, səlislik, ardıcılıq, təsirlik, ahəngdarlıq kimi keyfiyyətlər xasdır. Nitqin bu şərtləri normal, nitq qüsuru olmayan, necə deyirlər, ağılı başında olan hər adama aiddir.

İnsan öz zahiri nitqində cəmiyyətlə "nəfəs alır", onun bütün qayğıları, sosial həyatı, siyasi baxışı, etnik və əxlaq normaları burada özünü göstərir. Hər kəs şəraitdən, harada olmasından, kiminlə danışmasından aslı olaraq öz nitqinə düzəliş edə bilir. Onun ailədə, yaxın ətrafı arasında olan nitqi ictimai yerdə, başqaları ilə danışığından ideya və məzmun cəhətdən fərqləndiyi kimi, quruluşuna görə də fərqlənir. Doğrudur, zahiri nitq insandan öz fikrini dilə gətirərkən məsuliyyət hissini saxlamağı, ədəb-ərkan qaydalarını unutmamağı tələb edir.

Daxili (lal) nitq insanın öz-özünə danışması prosesidir. Bu tələffüz olunmayan səssiz nitqdır. Daxili nitq zahiri nitqin yaranmasına xidmət göstərir. İnsan əvvəlcə düşünür, fikirlərini nizama salır, daxili nitqini hazırlayır, yalnız bundan sonra zahiri nitqə keçir. Beləliklə, insanın daxili, öz-özünə nitqi yaranır. O, təfəkkürlə bağlı olduğundan onu intellektual nitq də adlandırırlar.

İnsan daxili nitqinin köməyi ilə olmuş və olacaq hadisələri fikrinə, xəyalən göz önünə gətirir, nəyəsə təəssüflənir, nəyisə qürurla yad edir, köks ötürür, bəzən də ah çəkir, onlara öz münasibətini bildirir, özü ilə həsb-i hal edir, "necə olsaydı, daha yaxşı olardı"-fikrinin üstündə ani olaraq dayanır, fərziyyələr yürüdür. Daxili nitq zamanı insan sanki özü ilə dialoqa girir, səssiz cümlələrlə monoloqunu davam etdirir.

Fikir daxili nitqdə formalaşır, dilə gəlir, sözlərlə hazır şəkildə zahiri nitqə çevrilir. Zahiri nitqdə təfəkkür fəaliyyətdə olub müəyyən məqsədə xidmət edir, monoloji formada şifahi və yazılı nitqdə təzahür tapır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda daxili nitq zəifdir. Onlar fikirləşdiklərini kiməsə, nəyəsə (kuklaya, maşına, oyuncağa, heyvana, quşa və s.) yaxud öz-özünə deyir, sual verir, onların əvəzinə cavabını da verir, analiz-sintez etməyə çalışır, lakin bunları az-az hallarda ucadan söyləyir, əksinə, alçaq səslə, pıçıltı ilə deməyə səy göstərir, kiməsə eşitdirmək istəmir, sözünü gizli saxlamağa çalışır. Kiçik yaşlardan ev quran, şəkil çəkən, əşyalarla oynayan, təkbəşinə domino, dama, nərd oynayan (əgər ailədə lazımı fiqurlar, daşlar varsa) uşaqlar sorğu- sual olmadan ucadan, səslə danışığa girib kiminləsə həmsöhbət olmamışdan əvvəl daxili nitqlə düşünməyi, düşüncələrini fikrinə gətirərək sözlərə, dilə, ünsiyyət vasitəsinə çevirməyi lazımınca bacarmırlar. Bu halı uşaqların ümumi inkişaf səviyyəsinin göstəricisi kimi, əqli, zehni düşüncənin zəif formalaşması kimi də yozmaq olar.

Daxili nitq, əsasən, söz sənətkarlarında- şair və yazıçılarda güclüdür. Şeir yazanlarda daxili nitq həmişə zahiri yazılı nitqdən qabağa düşür və yazıçılara nisbətən daha erkən yaşlardan başlanır. Şeirin nə olduğunu biləndən, heca,qafiyə, rədif haqqında fikir, mülahizə formalaşandan sonra məktəb illərində(kimi lap erkən,kimi yuxarı yaşlarda)onlar qəlblərindən keçənləri ipə-sapa düzməyə, dilə gətirməyə, səsli, zahiri nitqə keçməyə can atırlar. Burada ailənin, bağcanın rolunu da kiçiltmək olmaz. Söz deməyi, söz incilərini qiymətləndirməyi bacaran, şeiri, nəğmə, mahnı, bayatılarıməhalətlə söyləyən, kitablardan uca səsle oxuyub eşitdirməyi xoşlayan şəxslərin əhatəsində olanlarda bu proses daha güclü gedir. Əlbəttə, məqalə yazmağı bacarmayanlar hekayə yazmağa girişməzlər. Alimlərə gəldikdə isə nəticələr bilavasitə dərin təfəkkürün məhsulu olduğu üçün onlar öz növbələrini hələ ali məktəb skamyalarında əyləşəndən sonra işə girişə bilər. Axı onlar elmi axtarırların nəticələrini ümumiləşdirib. mülahizələrini ardıcıl, sistemli şəkildə, terminlər, düsturlar, sxemlər, rəqəmlərlə formalaşdırmalı olurlar.

Ədəbiyyat:

- 1.Abdullayev N- Orfoqrafiya və orfoepiya məsələləri, Bakı 1985.
- 2.Abdullayev N, Məmmədov Z- Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, ADPU nəşriyyatı-2005.
- 3.Kərimov Y.Ş- İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslük). Bakı: “Səda”nəşriyyatı, 2013
- 4.A.Abdullayev “Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında” Bakı, 1968
- 5.H.Həsənov “Nitq mədəniyyəti” Bakı, 1999
- 6.S.Hüseynov “Nitq mədəniyyəti” Bakı, 2010

G.Taghiyeva

Types of speech Summary

Language skills are both written and oral. Today's oral literary language is exacerbated and enriched at the expense of high school and secondary school teachers, actors on the stage, speech masters, radio and television broadcasts, and intellectuals in other fields. This speech is spoken, spoken and spoken. The second form of speech is a written speech. External speech is a speech that is expressed in conversational voices that is addressed to others. It is characteristic of speech, clarity, consistency, effectiveness, harmony. Internal (dumb) speech is a process of self-esteem. It is a speechless, silent speech. The inner speech serves to create an outline. Man

first thinks, regulates his thoughts, prepares his inner speech, and then only passes outwardly. Thus, a person's inner self-esteem is formed. He is also called intelligent speech, because he is concerned about thinking.

Г.Тагиева

**Типы речи
Резюме**

Языковые навыки написаны и устно. Сегодняшний устный литературный язык усугубляется и обогащается за счет учителей средних и средних школ, актеров на сцене, мастеров речи, радио- и телепередач и интеллектуалов в других областях. В этой речи говорят, говорят и говорят. Вторая форма речи - это письменная речь. Внешняя речь - это речь, выражаемая в разговорных голосах, адресованных другим. Она характерна для речи, ясности, последовательности, эффективности, гармонии. Внутренняя (глухая) речь - это процесс самооценки. Это безмолвная, тихая речь. Внутренняя речь служит для создания контура. Человек сначала думает, регулирует свои мысли, подготавливает свою внутреннюю речь, а затем только выходит наружу. Таким образом, формируется внутренняя самооценка человека. Его также называют умной речью, потому что он обеспокоен мышлением.

Rəyçi: Məmmədخان Soltanov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏSMİYƏ HACIYEVA (QAİBOVA)

BDU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

rasmiya@mail.ru

HÜSEYN CAVIDİN DRAMATURGIYA DİLİNDƏ NİTQ – MÜRACİƏT ETİKETLƏRİ

Açar sözlər: nitq, dram, etiket, mədəniyyət

Ключевые слова: речь, драма, этикет, культура.

Keywords: speech, a drama, etiquette, culture.

Dahi Azərbaycan şair və dramaturqu Hüseyn Cavidin dramaturgiya dilində intensiv şəkildə işlənən nitq-müraciət etiketləri xalqımızın ümumi mədəniyyətinin tərkib hissələrindən biridir və bu, böyük sənətkarın yaratdığı obrazlar arasında ünsiyyət yaratmağa xidmət edir. Hüseyn Cavidin əsərləri kontekstində xalqımızın ümumi mənəvi sərvətinin bir hissəsi olan nitq etiketləri demək olar ki, indiyə kimi araşdırma obyektinə çevrilməmişdir.

Nitq-müraciət etiketi nədir? A.Axundov «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə etiket sözünün iki anlamda işləndiyini göstərir:

1. Etiket – fransız sözü olub, «özünü necə aparmaq barədə qoyulmuş ciddi və möhkəm qaydada;

2. Etiket – malın və onun yerləşdiyi qabın üstünə yapışdırılmış əmtəə işarəsi (çəkisi, hazırlandığı müəssisə və ya qiymət barədə məlumat» deməkdir (2,90).

Bədii əsərlərdə obraz və personajları arasındakı ünsiyyət bir-birinə müraciətdən başlanır. A.Babayev qeyd edir ki, müraciət forması müraciət edənə müraciət olunan arasındakı münasibətdən asılıdır. Hətta bu asılılıq o dərəcədədir ki, ünsiyyətin başlanması və inkişafı müraciətlə müəyyənləşir (1, 593).

İ.Kazımov yazır ki, nitq etiketi universal dil hadisəsidir, bütün dünya xalqlarına məxsusdur. İnsanı digər canlılardan fərqləndirən başlıca cəhət onun nitqidir. Nitq-müraciət etiketləri deyəndə əsasən iki məsələ önə çəkilməlidir. Birincisi, ünsiyyət üsulu. Bu, ünsiyyət etiketləri də adlandırılır. Ünsiyyət etiketləri gündəlik məişətdə görüşmə, ayrılma, üzr istəmə, təşəkkür etmə məqamlarında meydana gəlir. Bunlar gündəlik həyatda, məişətdə insanın nitq fəaliyyətinin çox geniş dairəsini əhatə edir.

Nitq etiketləri dildə bir sistem təşkil edir. Həmin sistem bir sıra komponentlərdən ibarətdir: müraciət qaydaları, şad və bəd xəbərlərin çatdırılma qaydaları; dinləmə-danışana qulaqasma qaydaları, söhbətə qoşulma qaydaları, paralingvistik vahidlərdən (mimika və jestlər) istifadə qaydaları.

Etiket – çoxsaylı qarşılıqlı münasibətin, ünsiyyətin, əlaqənin insanlar arasında istifadə olunan mühüm bir formasıdır. İnsanın qarşılıqlı münasibətinin, ünsiyyətin, əlaqənin insanlar arasında istifadə olunan mühüm bir formasıdır. İnsanın qarşılıqlı münasibətinin, ünsiyyətinin formaları bir sıra elmlərdə öyrənilir, psixologiyada, sosiologiyada, dilçilikdə (3, 3-4).

Hüseyn Cavidin dram əsərlərinin dili nitq-müraciət etiketləri ilə zəngindir və bu «zənginliyi», rəngarəngliyi sözlər, birləşmələr və ifadələrin işlənməsi üçün mövcud şərait və müxtəlif nitq situasiyaları yaradır» (4,9). Məsələn, Cavidin «Uçurum» faciəsində Cəlal əsərin əksər yerində Yıldırıma hörmət əlaməti olaraq «əfəndim» deyərək müraciət edir.

Cəlal: Göyərçinlə bərabər gəlir, Yıldırıma:

“Tam vağıtdır, haydı, əfəndim, buyur,

İndi arxadaşlar bizi bəklir (5, 134)”.

XX əsrin əvvəllərinə kimi Azərbaycan dilində bəzi müəllətlərin tez-tez istifadə etdiyi «əfəndim» nitq-müraciət etiketi Hüseyn Cavidin dram əsərlərinin dilində personajların bir-birinə müraciət etdikləri məqamlarda intensiv bir şəkildə özünü göstərir. Başqa sözlə desək, əsərlərdə personajlar bir-birinə öz adları ilə deyil, daha çox «əfəndim» sözü ilə müraciət edirlər. Məsələn: Yıldırım: “Əfəndim, Əkrəm bəy bizi bəklir” (5, 133).

Olqa: (şux və cazibəli bir əda ilə) lütf ediniz, əfəndim, iki aydır ki, Səməndər şən və satır bir hal keçirir (5, 281).

Rəna: “Ah, əfəndim, nə mərhəmətlisiniz”.

Serqo: “Vay, əfəndiciyim!” (5, 50) vəs.

Hüseyn Cavid bəzi məqamlarda nitq aktlarındakı emosionallığı və ekspressivliyi gücləndirmək məqsədilə ardıcıl işləmə bilən iki nitq-müraciət etiketindən istifadə etmişdir ki, bunlar da mətn mühitini olduqca cəlbedici bir şəkllə salmış, oxucuda xoş təəssürat yaratmış, dinləyicinin diqqətini həmin nitq etiketinə yönəltmişdir.

Uluq bəy: “Yavrum, quzum! Nə var, nə olmuş yenə?

Söylə, şu küskün çöhrəyə səbəb nə?” (5, 132).

Göründüyü kimi, həm nida, həm də sual intonasiyaları ilə müşayiət edilən nitqin məzmunu gözəl alınmış, danışq emosional bir şəkildə verilmişdir ki, burada da «yavrum», «quzum» əzizləmə çaları ifadə edən nitq-müraciət etiketlərinin yanaşı işlənməsi mühüm rol oynamışdır.

Hüseyn Cavid son dərəcə dahi bir söz sənətkarı kimi bütün əsərlərində nitq-müraciət etiketlərindən istifadə məqamlarında belə nitq vahidlərinin üslubi çalarlarına, personajlar arasında əlaqə yaratma və ünsiyyət formalaşdırma xüsusiyyətlərinə çox ciddi yanaşmışdır. Bunun nəticəsidir ki, müraciət etiketləri işlədilən nitq mühitində nəzakətlilik, xoşməramlılıq, səmimiyyət kimi xüsusiyyətlər bariz şəkildə özünü göstərir. Məsələn: «Uçurum» faciəsində Uluq bəy psixoloji baxımdan olduqca gərgin bir

vəziyyətdə olan Göyərçinə səmimi, mehriban bir tərzdə «yavrum» - deyə müraciət edir ki, bu da Uluq bəyin olduqca səmimi, mehriban davranışa, mədəniyyətə malik olduğundan xəbər verir:

Uluq bəy: “Yavrum, sən kim kimi xudkam olanlar,
Həm qısqanc, inadlı, xınçın qadınlar,
Bulunmuş olurlar işin sonunda
Dəhşətli bir fəlakət qarşında” (5, 133).

Hüseyn Cavidin əsərlərinin dili nitq-müraciət etikətlərinin sanki qalereyasını xatırladır. Müraciət məqamlarında personajlar bir-birinə «mələyim», «oğlum», «əzizim», «arxadaşlar», «canım», «ruhum», «mələkciyəz» və s. onlarla belə söz və ifadələrdən istifadə etmişlər. Məsələn:

Cəlal: “Haqlısan, mələyim, haqlısan, əvət,
Lakin ayırmıyır bizi şu firqət” (5, 135)

Şeyx Kəbir: Oğlum, Er-gec tutar cahani adın
Söylənir ictihadü irşadın (5, 70);

Şeyx Hadi: Möhtərəm, arxadaşlar! On sənədir,
Tərk qılmış cahani Şeyx Kəbir (5, 32).

Şeyx Sənan: Arxadaşlar! Şu parlayan günəşin,
Feyzi birdir cahanda hər kəs için, (5, 33).

Platon: Gəl, canım, gəl!... Bütün bu sözlərimiz,
Fəzlədir anca, dinləməz hərgiz (5, 54);

Şeyx Sənan: Söylə, ruhum! Düşünmə, söylə, aman!
Söylə, əsla çəkinmə, söylə, Xumar! (5, 97);

Uluq bəy: İştə mələkciyəz!.. Son sözüm sana,

Anton: Əzizim, gəl, gəl! Səni görmək,

Nə səadət, nə gözəl (5, 418) və s.

Bütün bu nitq aktlarında istifadə edilən müraciət etikətlərində çağırış funksiyası olduqca qabarıqdır və nida intonasiyasının rolu aparıcıdır. Ş.Qasimova da doğru olaraq yazır ki, müraciət zamanı xüsusi intonasiya olur, bu intonasiya digər nitq etiketi ifadələrində hiss olunur. Çağırış müraciətin funksiyalarından biridir. Buna apelyativ funksiya da deyirlər. Bu funksiya yalnız müraciətin ünvanını göstərir. Həmsöhbətə müraciətdə onun diqqətini cəlb etmək üçündür. Yəni müraciət zamanı hər hansı bir adla çağırılan obyektə müraciətin özgəsinə deyil, məhz ona ünvanlandığını başa düşür. Çünki hər bir kəs bilir ki, onu çox yumşaldığı tərzdə necə çağırırlar (6, 115).

B.Eminli də haqlı olaraq qeyd edir ki, çağırış funksiyası həmsöhbətə istiqamətlənmiş nitq pozisiyasında onun rolu ilə əlaqədardır (7, 14). «Bu funksiyanı konnotativ funksiya da adlandırırlar. Bu funksiya görə müraciəti kim, kimə və hansı şəraitdə etdiyi göstərilir. Müraciət formaları niqtdə bir neçə funksiya yerinə yetirmiş olur. Bu funksiyalar müraciət formalarının

məqsəd və şəraitə uyğun seçilməsi, intonasiya və əlavə köməkçi vasitələrdən çox asılıdır (6, 117-118).

Hüseyn Cavidin dram əsərlərində əksini tapan nitq-müraciət etikətləri obrazlarının, personajların fəaliyyətinin bütün dairəsini əhatə edir, poetik və bədii sferada mühüm nitq ünsürləri kimi sənətkar məqsədinə və məramına xidmət göstərir. Bunlar da şübhəsiz ki, Cavid qəhrəmanlarının psixologiyasının, daxili aləmini, mədəniyyətini daha dərinlən anlamağa yardım edir, surətlərin davranış formalarını aydınlaşdırır. Bütün bunlar bizə bunu söyləməyə əsas verir ki, Hüseyn Cavid nitq etikətlərinin demək olar ki, bütün formalarından məharətlə istifadə etmişdir. Situasiyadan asılı olaraq Cavid personajların dilində «Ulu tanrı», «Allah», «Üa rəbbim» kim müraciət etikətlərini də işlətmişdir.

Dərviş: Allah, Allah, nasıl da cazibədar?

Axışır sanki göydə yıldızlar,

İştə geyb olmaq istiyorlar.... (5, 120).

Şeyx Sənan: Mərhəmət yoxmu; Ey böyük yaradan,

Ah ədalət?! (5, 116).

Papas: Allah, allah! Nədir bu müdhiş hal?! (5, 111).

Şeyx Əbylləhyə: Nə fəlakətli hal, aman, ya rəbb! (5, 83).

Şeyx Sənan: Yandım, Allah! Nədir bu işgəncə?

Həm nə dəhşətli dadlı əyləncə!...

Atəşi-eşq bir səadət imiş,

Bu da bir başqa dürlü cənnət imiş

Mən də yox titika,fəqət ya rəbb!...

Yoxmudur səndə mərhəmət ya rəbb!...

Hüseyn Cavidin dramaturgiya dilində «Allah», «Tanrı», «Ulu yaradan» müraciət etikətlərinə nisbətən «Ya rəbb» nitq etiketi daha üstün mövqedə çıxış edir.

Xəyyam: Badə ibri cini qırdım, ya rəbb!

Dərdimi başdan aşırdım, ya rəbb!

Mən mey içdim sə əcaib bir hal,

Məst olub səni şaşırıdım, ya rəbb. (5, 499).

Kommunikativ situasiyalar və ifadə etdiyi hiss və emosiyalar baxımından yuxarıdakı misallardakı adi müraciət etikətlərində yalvarış çalarları olduqca güclüdür, həm də bu tip nitq etikətləri müsbət konnotasiyalıdır. Onlar dialoq söyləyən tərəflərin düşükləri çətin və çıxılmaz vəziyyətdən qurtulmaq üçün Allahdan, Tanrıdan, Yaradandan dilədikləri imdad, köməkdir.

H.Cavidin dramaturgiya dilində salamlama, sağollaşma, vida, tərif, münasibət bildirən nitq etiketi vahidlərindən də istifadə edilmişdir. Bu etikətlər personajlar arasındakı münasibətin xüsusiyyətini əks etdirir.

Məsələ: Müfti: Əssəlam əleyküm, seyyidina,
 Əbu Mirca: Və əleyküm səlam (5, 512).
 Solomon: Sağ olun, həm var olum (5, 337).
 Solomon: Afərin! İştə böyük; istedad (5, 339).
 Anton: Var olun!
 Biz saraylarda deyil, hər ikimiz.
 Xalqa xidmət diləyiz (5, 339).
 Sabbah: Eşq olsun!
 Bir düşün heç sana layiqmi bu hal? (5, 431).

Peyorativ konnotasiyalı nitq-müraciət etikətlərinə də Hüseyn Cavidin dramaturgiya dilində müəyyən qədər rast gəlirik. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında nitq etikətləri və onların konnotativ semantikasından bəhs edən A.Bəylərova göstərir ki, bu qrupa daxil olan nitq etikəti vahidləri adresantın adresata mənfi münasibətini əks etdirən söz və ifadələrdən ibarətdir. Bunlar güclü narazılıqdan doğan qəzəb, kin, intiqam kimi hissləri və insanın danışıq vasitəsilə hadisəyə münasibətini bildirir (8, 88). Müşahidələr göstərir ki, Hüseyn Cavidin dramaturgiya dilində mənfi konnotasiyalı nitq etikəti vahidləri müsbət konnotasiyalara nisbətən azlıq təşkil edir. Məsələ:

Xərabəti (para verir): Al da rəddol, miskin (5, 446)
 Birinci məzarçı: Sus, murdar!...
 Sana əyləncəmi bir cəngavər,
 Baxınız, burda gömülmüş ölümlər.
 İkinci məzarçı: Sən öküzsən, buna yox bir deycək (5, 503)
 Bizə altınmı verirlər; şaşqın! (5, 504).
 Müfti: On, miskin!
 Bu da az böylə ədəbsizlər için (5, 507)
 Xəyyam: Çəkil, azğın (5, 528)
 Elxan: Yetişir, qalx, abdal! (5, 263)
 Marqo: Səfillər!
 Dur getməliyim mən də bərabər (5, 368)

Hüseyn Cavidin dramaturgiya dilində qohumluq bildirən sözlərin nəzakət, hörmət ifadəsi kimi işlənməsi də müşahidə olunur:

İxtiyar: Oğlum, mana yardım etlə bir an (5, 236)
 Arif: Qardaşım, sevgili Vasif, mana gəl.
 Səni görsəm, məni qorxutmaz əcəl (5, 269)
 Knyaz: Dayı can, sən də şaşırdınmı? (5, 356)
 Marqa: Getmə, oğlum! Nə olur, dinlə məni,
 Sağ buraxmaz bu inad iştə səni (5, 353).

Beləliklə, dram janrında yazılmış əsərlərdəki nitq aktları daha çox dialoqlar üzərində qurulur, obrazlar, personajlar bir-birinə müraciət edir və bu müraciətlər çox vaxt sual və nida intonasiyası ilə müşayiət olunur.

Müraciətin forması üsulu ilə danışdırılan obraz və personaj digərini xarakterizə edir, ona olan münasibətini bildirilir. Onun mənsub olduğu keyfiyyətləri açmaq məqamında nitq müraciət etikətləri vahidlərindən istifadə etməli olur. İstər canlı danışqda, istərsə də bədii ədəbiyyatda (daha çox dram əsərlərində) müraciətin əsas vasitələrindən biri də nitq etikətləridir və bu nitq vahidləri də emosional və ekspressiv səciyyə daşıma xüsusiyyətlərinə malikdir. Nitq etikətlərinin ifadə tərz, intonasiası dahi Azərbaycan dramaturqu H.Cavidin əsərlərində bədii bir vasitə rolunu oynamışdır. Dram qəhrəmanlarının daxili aləmini, xarakterini açmaq üçün H.Cavid nitq-müraciət etikətlərindən müxtəlif şəkildə istifadə etmişdir ki, fikrimizcə, bu da geniş bir dilçilik tədqiqatının mövzusu ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. «Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti», Bakı, Elm və təhsil, 2011
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Bakı, Elm, 2005
3. Kazımov İ. Nitq etikətləri – universal dil hadisəsi kimi. Azərbaycan dilində nitq etikətləri (məqalələr məcmusu). Bakı, «Orxan» nPŞ, MMK, 2016
4. Абдуллин А.А. Этические выражения в современном татарском литературном языке. Автореф. дис. канд. фил. наук. – Казань, 2006
5. Hüseyn Cavid. Dram əsərləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975
6. Qasımova Ş. «Hər kəsi öz adı ilə çağırmaq». Azərbaycan dilində nitq etikətləri (məqalələr toplusu), Bakı, 2016
7. Eminli B.İ. Azərbaycan danışq dilində müraciət formaları, Bakı, 2013
8. Bəylərova A. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında nitq etikətləri və onların konnotativ semantikas. Azərbaycan dilində nitq etikətləri (məqalələr toplusu), Bakı, 2016

Гаджиева (Гаибова) Расмия

Речевые этикет в драмах Гусейна Джавида

Резюме

Речевые этикет и формы обращения – наиболее приемлемые речевые единицы, использованные Г.Джавидом для характеристики образов драматических произведений, а также выражения авторского отношения к персонажам и происходящим событиям.

В своих драматических произведениях автор мастерски реализовал различные виды этих форм.

Он должен использовать речевые призывные этикетки, чтобы показать свои качества. Одним из основных средств обращения как в живую чат, так и в художественную литературу (более драматическая работа) является речевой лейбл, и эти речевые единицы имеют эмоциональные и выразительные характерные черты.

В статье впервые привлекается к исследованию анализ коннотативной семантики речевых этикетов в драматургии Г.Джавида, что, в свою очередь, не только помогает решить определенные вопросы лингвистики, но и глубже понять нравственно-этические ценности и психологию нашего народа.

Hacıyeva (Qaibova) Rasmiya Sayaf

Speech etiquette in the dramas of Huseyn Javid

Summary

Speech etiquette and reference forms are the most comprehensible speech units used by H.Javid for the characteristic of dramatic characters, and for expressions of the author's relation to them and occurring events.

The author it is masterful realised various kinds of these forms in the dramatic works. He needs to use speech-appealing labels to reveal the qualities he owns. One of the main means of appeal in both live chat and fiction (more drama work) is speech labels and these speech units have emotional and expressive characteristic features.

For the first time in the article is involved in research the analysis connotative semantics of speech etiquette in H.Javid's dramatic art, that, in turn, not only helps to solve certain questions of linguistics, but also more deeply understanding the ethical culture and psychology of our people.

Rəyçi: İsmayıl Kazımov

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

VALİDƏ KƏRİMOVA
Xəzər Universiteti
kerimovavalide@yahoo.com

N. XOMSKİNİN SİNTAKTİK TƏLİMİNDƏ DİL SƏRİŞTƏSİ VƏ DİLDƏN İSTİFADƏ

Açar sözlər: sintaktik konsepsiya, dilçilik görüşləri, dilin fəlsəfəsi, sintaksis, N. Xomski, sintaktik struktur, dil səriştəsi, dildən istifadə.

Keywords: syntactic theory, linguistic thoughts, language philosophy, syntax, N. Chomsky, syntactic structures, language competence, language acquisition.

Ключевые слова: синтаксическая теория, лингвистические мысли, философия языка, синтаксис, Н. Хомский, синтаксические структуры, языковая компетенция, языковое восприятие.

E. Koseriu yazır: “...*müasir dilçiliyin nəzəri və təsviri cəhətdən əsaslandırılması qədim dövrə, orta əsrlərə gedib çıxır. Bu, müasir dilçiliyin “ümumi” tarixi kontekstinə aiddir...*”. Müasir dilçilik bütövlükdə bilavasitə özündən əvvəlki dilçiliyə reaksiyadır [5; 34-41]. Bu cəhətdən N. Xomskinin dilçilik görüşlərini təhlil etməzdən qabaq ona qədərki dilçiliyə nəzər salmaq labüddür. XVII əsr dilçiliyin güclü inkişaf etdiyi dövrlərdən biridir. Əgər qədim dilçilikdə qrammatika fəlsəfi və təsvirixarakter daşıyırdısa, 1660-cı ildə artıq ilk nəzəri qrammatika – Por Royal Qrammatikası meydana gəlmişdir. Bu qrammatikanın müəllifləri Antuan Arno və Klod Lanslo idilər [3; s. 157]. Por-Royal qrammatikasında fransız dilinin “universal” qrammatikası işlənib hazırlanmışdır. N. Xomskini fikrincə, Por-Royal məktəbinin təklif etdiyi linqvistik analiz 1950-ci illərin transformasyon qrammatikasına çox yaxındır [6; s. 27-44]. Por-Royal qrammatikası ümumi dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafında və təsviri qrammatikalarda normaların formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Bu qrammatika yeni dilçilik konsepsiyası təqdim edirdi. Beləki, bu konsepsiya elmin müxtəlif sahələri – qrammatika, filologiya, lüğətşünaslıq, linqvoetnoqrafiya, məntiq və digər sahələri əhatə edirdi [3; s. 157]. Bu qrammatika haqqında N. Xomski yazır: “...*fəlsəfi qrammatika ənənəsini irəli sürən, 1660-cı ildə yaranmış Por-Royal qrammatikasının yeniliklərindən biri fraza anlayışının qrammatik vahid kimi vacibliyinin tanınmasıdır. Bundan əvvəlki qrammatikalar əsasən söz qruplarından və fleksiyalardan bəhs edirdi.*” Por-Royal qrammatikasının müəllifləri Katezian fəlsəfəsini əsas tutur və universalizm və rasionallıq nöqtəyi-nəzərindən çıxış edirdilər [6; s. 27-44]. Burada dil faktlarının təsviri

ilə kifayətlənmir, onların mahiyyəti də tədqiqata cəlb olunaraq araşdırılırdı [5; s. 191, 3; s. 157].

V. Fon Humboltla N. Xomskinin dilçilik görüşləri arasında paralellər çoxdur. V. Fon Humbolt hesab edir ki, insanlar öz dillərində olan məhdud sayda materialdan qeyri-məhdud şəkildə istifadə edə bilirlər [9; s. 15]. Bu fikir N. Xomskinin generativqrammatika nəzəriyyəsinin ana xəttini təşkil edir. V. Fon Humbolt hesab edir ki, dil insana aiddir, hər bir xalqın dili fərdidir və o, xalqın ruhunu əks etdirir [10; s. 17-20]. Beləki, dilin daxili strukturu onun xarici strukturunu müəyyənləşdirir. Xarici struktur isə bu dildə danışan insanların təfəkkürünün təəcəssümüdür. Deməli, xalqın təfəkkürü və dili bir-biri ilə sıx əlaqədədir [10; s. 17-20]. Dilin fəlsəfəsinə dair tədqiqatların müəllifləri arasında F. Bekon, C. Lokk və Q. V. Laybnisin da adları xüsusi qeyd olunmalıdır. F. Bekonun fəlsəfəsinin əsasında empirik qavrama prinsipi dayanır. O, süni fəlsəfi dil yaratmaq ideyasını irəli sürürdü. F. Bekonun mülahizələrində müqayisəli metodun rüşeymləri özünü büruzə verir. O hesab edirdi ki, ümumi və vahid qrammatikanın yaradılması üçün əvvəlcə bütün dillərin müqayisəli qrammatikası tərtib olunmalıdır [3; s. 157]. İngilis filosofu C. Lokk isə sözün tədqiqinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, sözü fikrin fiziki təəcəssümü olaraq görür və bu məsələni dilin mahiyyəti ilə əlaqələndirirdi. Onun dilçiliyə dair fəlsəfi fikirləri “İnsan idrakı haqqında” əsərində öz əksini tapır.

Dilin fəlsəfəsindən danışarkən, sözsüz ki, dilin mənşəyi haqqındakı mülahizələrə də nəzər salmaq lazımdır [1; s. 76]. Bu məsələ J. J. Russo, D. Didro və İ. Q. Herderin yaradıcılığının əsasında durur [1; s. 76]. J. J. Russo dilin mənşəyinə dair öncə ictimai müqavilə, daha sonra isə nidalar nəzəriyyəsinə irəli sürmüşdür [3; s. 157]. Bu nəzəriyyəyə əsasən, dil ibtidai insanların yaşamaq uğrunda mübarizəsi zəminində yaranmışdır. İnsanlar ümumi razılıq əsasında müəyyən səslərdən istifadə etmiş, daha sonra isə əşya və hadisələrə adlar vermişlər. Nidalar nəzəriyyəsinin əsasında emosiyalar durur. Bu nəzəriyyəyə görə, ibtidai insanlarda dil onların ilk öncə ətrafdakı hadisələrə münasibəti və onların öz hisslərinin ifadəsi kimi, yəni çıxıntı, şikayət və.s şəklində yaranmışdır [3; s. 157]. D. Didro isə bu mülahizələri tamamilə rədd edir və cəmiyyətin dildən öncə yarandığını və onun dilin əsas şərti olduğunu söyləyir. İ. Herder isə dilin səs təqlidi nəticəsində yarandığını söyləyir. O, dilin əsasında təfəkkürün dayandığını qeyd edir. Onun fikrincə, dilin yaranması şüurun inkişafı nəticəsində mümkün olmuşdur. İ. Q. Herder dilin yalnız insana məxsus olması fikrini insanda instinktin zəif olması ilə izah edir. Lakin N. Xomskini xələflərindən fərqləndirən bir mühüm məqam vardır. O, hesab edir ki, dilin empirik tədqiqi təfəkkürün və ümumi məntiqin öyrənilməsinə daha çox xeyir verə bilər, nəinki əksinə. O, prinsipi əsaslarla sübuta yetirən ilk alim sayılır [8; s. 10].

Müasir dilçilikdə sintaksisdən danışanda N. Xomskini xatırlamamaq olmur. O, dilçiliyi avtonom elm kimi saymasa da, sintaksisi yeni mərhələyə qaldırırdı. Azərbaycanın görkəmli dilçisi, filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veysəliyə görə, dilçilik koqnitiv psixologiyanın bir hissəsidir. 1950-ci illərdən başlayaraq N. Xomski başda olmaqla bir sıra dilçilər düzgün cümlə qurmaq iqtidarında olan dəqiq və aydın (explicit) qaydalar sistemindən ibarət qrammatika işləyib hazırlamaq məsələsini ön plana çəkirlər. Bu qaydaların riyazi düsturlar qədər dəqiq və aydın olmasını nəinki N. Xomski, digər alimlər də təklif edirlər. Amerikan dilçisi, filosofu və ictimai xadimi N. Xomskinin sintaktik konsepsiyasının əsas istiqamətləri aşağıdakı mərhələlərə bölünür:

- ✚ Generativ modellər mərhələsi;
- ✚ Törəmə model mərhələsi;
- ✚ Transformasiya modeli mərhələsi

Qeyd edilən birinci mərhələdə o, üç suala cavab vermək istəyirdi: 1. Linqvistikaya nə aiddir: hansı sahələri dilçilik özünəməxsus sahələr kimi müəyyənləşdirməlidir? 2. Tədqiqatda forma substansiyadan ayrı götürülə bilərmi, yəni dilin formal strukturu ayrılıqda öyrənilə bilərmi? 3. Bununla bağlı, nəzəriyyədə formal strukturu, ən azı mənaya varmadan, təsvir etmək mümkündürmü? Qeyd edək ki, N. Xomski deskriptiv dilçilikdən konstituentlər strukturunu və distributiv təhlil metodunu mənimsəmişdir. Beləliklə, N. Xomskiyə görə qrammatika cümlələrin mümkün düzümünü açan, onların morfem düzümünü əks etdirən sintaktik qaydalardan ibarət olmalıdır. Birinci model sadə kommunikativ nəzəri modeldir. N. Xomskinin yaradıcılığında 2-ci mərhələ törəmə model mərhələsi idi. Ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində, o 3-cü modeldən yeni bir əhatəli sintaktik nəzəriyyə işləyib hazırlamış və onu “Aspects of the Theory of Syntax” (“Sintaktik nəzəriyyənin aspektləri”) əsərində (1965) şərh etmişdir.

İlk öncə ondan başlayaq ki, dil deyəndə N. Xomski cümlələr çoxluğunu (sonu məlum elementlərdən düzələn sonu məlum olmayan cümlələr) başa düşür, onlardan hər birinin son uzunluğu var və onlar sonu məlum olan elementlərdən düzəlir [10; s. 17-20]. 1953-cü ildən sintaksis N.Xomskinin əsas maraq dairəsinə daxil edilmişdir. 1956-1957-ci illərdə onun “Sintaktik Strukturu” əsəri çap olundu. Həmin əsərdə o, cümlələrin törəməsi qrammatikasını, qrammatikalılığın əlamətlərinin təsvirini və əsasən dil strukturu nəzəriyyəsini konkret bir dildən asılı olmayaraq işləyib hazırlamağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Həmin əsərdə o, 3 modeli də sınaqdan keçirdi, birinin zəifliyini tapan kimi, ikincisini tətbiq edirdi. 1-ci model sadə kommunikativ nəzəri modeldir, 2-ci model fraza strukturu modelidir, 3-cü modelə cümlələrarası simmetrik əlaqələr şəbəkəsi və ya transformasiya modeli deyilir. Bu modeldə transformasiyalar assimetrikdir,

başqa sözlə, onlar dönər deyillər. Sonralar N. Xomski bu mərhələdəki fəaliyyətinə qiymət verərək yazırdı ki, o, müəllimi Z. Hərrisin "From Morpheme to Utterance" (Morfemdən sözləmə) əsəri ilə göstərmək istəyib ki, bu ideyalar necə neqativ qrammatikaya xidmət edə bilər. Təbii ki, N. Xomski ingilis dilinin materialından istifadə edirdi. O, elə qrammatika, elə mexanizm yaratmaq istəyirdi ki, bütün qrammatik formaları düzəldə bilsin və yalnız dilə gələ bilməyən cümlələri yox, həm də işlənə bilən bütün cümlələrin strukturunu şərh etsin.

Ədəbiyyat

1. Алекперов А. Фонематическая система современного литературного русского языка. Баку, 1971, с. 76
2. Chomsky. N. Syntactic Structure. The Hague: Moueton, 1957, s. 3.
3. Əfəndizadə. Ə. Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti. Bakı, 1989, s. 157
4. Veysəlli. F.Y. Alman dilində bitkinlik intonasiyasının təhlilinə dair. «Azərbaycan məktəbi», 1970, 2, s. 34-41
5. Veysəlli. F.Y. Alman dilinin fonetikasi. Bakı, 1980, s. 191
6. Veysəlli. F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. Bakı: Mürtəcim, 2013, s. 27-44
7. Yenə orada, s. 9
8. Yenə orada, s. 10
9. Yenə orada, s. 15
10. Yenə orada, s. 17-20
11. Veysəlli. F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003.
12. Veysəlova. V.F. Uşaq dilinin formalaşması və inkişafı. ND, Bakı, 2002; E. Lenneberg. Biologische Grundlagen der Sprache. Frankfurt, 1996.
13. Xomski. N. Dil və təfəkkür. İngiliscədən tərcümənin və giriş məqaləsinin müəllifi A. Məmmədov, redaktoru F. Veysəllidir. Bakı, 2006.
14. Z. Harris. Structural Linguistics. Chicago, 1969

V. Karimova

Language Competence and the use of the language based on the Monograph of N. Chomsky's «Syntactic Structures» Summary

The main purpose in the presented research is to investigate the linguistic views of N. Chomsky and to convey to the readers the ideas of this scientist, which led to a great deal of contravention of the linguistic world, in the linguistic science. The article also speaks of N. Chomsky as a follower of deep and surface structure, language and thinking, syntactic concept, the

concept of morpheme and phoneme etc. Language is a biological and cultural event. From generation to generation, not only language competence is transferred, but also culture. The equality of languages does not mean that they are the same, but different languages reflect the culture of the peoples who speak in them. Language and thinking are interrelated, and language and culture are a reflection of the spirit and thinking of the nation. The researcher came to the conclusion that the language opens up to a culture and a transgender of literature. That is why language and culture must be mutually studied. The irreconcilable views of linguistic science and the influence of this scientist's scientific theory on the world linguistics as well as on philosophy, logic, and psychology also discussed. Thus, the main task facing the research was to uncover the essence of N. Chomsky's linguistic views.

В. Керимова

**Языковая компетенция и использование языка в основе
монографии Н. Хомского «Синтаксические Структуры»
Резюме**

Цель представленной статьи - исследовать лингвистические взгляды Н. Хомского и передать читателям идеи этого ученого, которые привели к большому нарушению лингвистического мира в лингвистической науке. В статье также говорится о Н. Хомском как о последователе глубокой и поверхностной структуры, языка и мышления, синтаксической концепции, концепции морфемы и фонемы и т. д. Язык является биологическим и культурным событием. Из поколения в поколение передается не только языковая компетенция, но и культура. Равенство языков не означает, что они одно и то же, но разные языки отражают культуру народов, которые говорят в них. Язык и мышление взаимосвязаны, а язык и культура являются отражением духа и мышления нации. Исследователь пришел к выводу, что язык открывается культуре и трансгендеру литературы. Вот почему язык и культура должны быть взаимно изучены. Обсуждались также непримиримые взгляды на лингвистическую науку и влияние научной теории этого ученого на мировую лингвистику, а также на философию, логику и психологию. Таким образом, основной задачей, стоящей перед исследованием, было раскрытие сущности лингвистических взглядов Н. Хомского.

Rəyçi: Elmira Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ŞƏHRİYAR BƏHMƏNOV
ADPU
shahriyar.bahmanov@mail.ru

ANA DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ DİL QAYDALARININ ROLU

Açar söz: məzmun xətti, dil qaydaları, bacarıq

Ключевое слово: строка содержимого, языковые правила, умение

Keyword: content line, language rules, skill

Məlumdur ki, ana dili təliminin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq Azərbaycan dili kurikulumunda təhsilin bütün pillələri üzrə 4 məzmun xətti müəyyən olunmuşdur:

- Dinləyib-anlama və danışma
- Oxu
- Yazı
- Dil qaydaları

Bu məzmun xətləri ümumilikdə şagirdlərdə hərtərəfli nitq bacarıqları, sözün geniş mənasında, nitq mədəniyyəti formalaşdırmağa xidmət edir. Yəni, orta təhsilini başa vurmuş hər bir gənc aydın və səlis nitqə malik olmalı, fikir və düşüncələrini şifahi və yazılı formada sərbəst ifadə etməyi, şəraitdən asılı olaraq başqaları ilə ünsiyyət qurmağı, müəyyən problemlə bağlı müzakirə etməyi, deyilən fikirləri ümumiləşdirməyi bacarmalıdır.

Bu məzmun xətləri içərisində dil qaydaları digər 3 məzmun xəttinin tətbiqində mühüm rol oynayır. Məsələn, VI sinif Azərbaycan dili dərslində “O, bu əvəzliliklərindən sonra vergülün işlənməsi” haqqında dil qaydası vardır. Şagirdlər bu qaydanı keçəndə öyrənirlər ki, o, bu əvəzlilikləri cümlədə mübtəda vəzifəsində çıxış edəndə onlardan sonra isim, sifət, say, zərf gələrsə vergül qoyulmalıdır: O, rəfdən kitab götürdü. Bu, çoxdan oxuduğum kitablardan biridir.

Mübtəda vəzifəsində o, bu əvəzliliklərindən sonra əvəzlik, feil, köməkçi feillər gələrsə vergül qoyulmaz. Şagirdlər bu iki dil qaydasını öz yazılı nitqində nəzərə alırlar. Bu da Yazı məzmun xətti ilə birbaşa bağlıdır.

Dil vahidlərinin formalaşmasını təmin edən qrafik, orfoepik, orfoqrafik, qrammatik və s. tələblər sistemi dil qaydaları adlanır. Dil qaydaları dil vahidlərinin formalaşmasını təmin edir və dil normalarının əsasını təşkil edir.

Dilqaydalarının 4 növü vardır:

1. Azərbaycan dilinin orfoepik qaydaları

2. Azərbaycan dilinin orfoqrafik qaydaları
3. Azərbaycan dilinin qrammatik qaydaları
4. Azərbaycan dilinin punktasiya qaydaları

Dil qaydalarının Azərbaycan dili təlimində mövqeyini belə səciyyələndirmək olar:

- Dil qaydaları məzmun xətlərindən biridir.
- Dil qaydaları danışma təlimində əhəmiyyəti böyükdür.
- Dil qaydaları düzgün oxu bacarıqlarının formalaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir.

• Dil qaydaları yazı bacarıqlarının formalaşması prosesinin linqvistik əsasını təşkil edir.

Hansı dil qaydalarının tədris olunması, onların seçilməsi müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Həmin prinsiplər və dil qaydalarının öyrədilməsinin ardıcılığı aşağıdakı kimidir:

- Dil qaydalarının çoxişlək olması
 - Təlim baxımından dil qaydalarının zəruriliyi
 - Dil qaydalarının nitq situasiyalarına uyğunluğu
 - Dil qaydalarının nitq vahidləri ilə əlaqəliliyi
-
- Dil qaydalarının oxu mətlərinə əsasən təqdim olunması
 - Dil qaydalarının nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına xidmət göstərməsi

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi dil qaydalarına mətnə əsasən müraciət olunur. Bu zaman dil qaydaları kommentariyalara əsasən izah olunur və nümunələrə qavranılmasına önəm verilir. Eyni zamanda öz nitqində dil qaydalarına əməl olunması tələb olunur.

Azərbaycan dili üzrə fənn kurikulumunda dil qaydalarının tədrisinin əhəmiyyətini aşağıdakı kimi şərh edə bilərik:

• Dilin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu ilə bağlı ən zəruri biliklərin yığcam, sadə, aydın qayda və şərtlər formasında şagirdlərə çatdırılmasını, orfoqrafiyaqaydalarına riayət edilməsini, durğu işarələrindən yerli-yerində istifadə olunmasını təmin edir;

• Şagirdlərin həm oxu, həm də yazı qabiliyyətlərinin inkişafı üçün şərait yaradır;

• Şagirdlərin şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayan ən zəruri linqvistik biliklərin öyrənilməsini, mədəni nitq üçün vacib olan mühüm tələblərin qavranılmasını, ədəbi dilin funksional və

fərdi üslublarının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin dərk olunaraq fərqləndirilməsini və təcrübədə tətbiqini təmin edir.

Dil qaydaları bilavasitə dilçiliyin bölmələri üzrə Azərbaycan dilinin normativliyini təmin edən zəruri biliklərin tədrisini nəzərdə tutur. Yəni fonetika, leksika, sözün tərkibi və söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksis, durğu işarələri, habelə üslubiyyat və nitq mədəniyyəti üzrə biliklər dil qaydalarının əsasında dayanır. Halbuki Azərbaycan dili üzrə ənənəvi təhsil proqramında dilçiliyin şöbələri siniflər üzrə sistemli şəkildə tədris olunurdu. Bu səbəbdən də orta məktəbi qurtaran şagirdlərimizin çoxu fikrini sərbəst ifadə etmək mədəniyyətinə yiyələnmə bilmirdilər. Yüzlərlə tərifi əzbər öyrənən şagird sadəcə bir mövzu ətrafında polemika qurmağı, fikir mübadiləsi etməyi, sərbəst danışmağı, müstəqil inşa yazmağı bacarmırdı.

Yeni təhsil proqramında(kurikulumda) isə bölmələr üzrə mövzuların tədrisində sadəcə mürəkkəbə doğru tədrisi inkişaf müşahidə olunur. Bu inkişaf dövlətin təhsil standartları vasitəsilə reallaşdırılır. Yəni, V-XI siniflərdə Azərbaycan dilindən 4.1.1. standartı bilavasitə sintaksisin əsas vahidlərindən olan cümlə anlayışının tədrisini nəzərdə tutur. Deməli, cümlə haqqındakı zəruri biliklər V-XI siniflərdə tədrisən mürəkkəbləşdirilərək tədris olunmalıdır. Halbuki ənənəvi təlimdə sintaksisin tədrisi ancaq VIII-IX siniflərdə həyata keçirilirdi.

Bugünkü təlim forması, yəni mövzuların sadəcə mürəkkəbə doğru tədrisi fəndaxili (şaquli) integrasiya üçün geniş imkanlar açır. Fəndaxili integrasiyanın təmin edilməsi bilik və bacarıqların şagirdlər tərəfindən daha asan mənimsənilir, dərslər maraqlı və məzmunlu olur, onlarda tədqiqatçılıq meyilləri yaradır. Fəndaxili integrasiya müəyyən bir fənnin aşılacağı anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi, fənn daxilində səpələnmiş faktların sistemləşdirilməsidir. Belə səviyyədə integrasiyanı verilmiş materialın ayırı-ayrı tədris vahidlərində cəmləşdirilməsi də hesab etmək olar. Bu isə son nəticədə fənnin məzmununun strukturunun dəyişdirilməsinə gətirib çıxarır. Bu mənada integrasiya olunmuş məzmun informativ cəhətdən daha tutumlu olur, şagirdlərin daha əhatəli kateqoriyalarla düşünmə bacarıqları formalaşdırılmasına kömək edir. Fəndaxili integrasiya üçün konsentrik prinsipə əsaslanan spiralvari quruluş daha xarakterikdir. Bu cür integrasiya prosesində dəyərlərin dərk xüsusiyyətindən ümumiyyətə və ya ümumidən xüsusiyyətə doğru ola bilər. Beləliklə, məzmun yeni məlumatlarla zənginləşərək daha maraqlı olur. Fəndaxili integrasiyanın üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər başlanğıc problemi diqqətdən qaçırmadan onunla bağlı olan biliklərini daha da genişləndirir və dərinləşdirirlər. Beləliklə, dediklərimiz əsasında bu gün ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili tədrisinin məqsədi daha da aydınlaşır. Məlum olur ki, dil qaydalarının tədrisində əsas məqsəd onları şagirdlərə əzbərlətmək yox, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini cəmləməkdir. Sözlərin mənasını anlamaq, öz nitqində onlardan

məqsəduyğun şəkildə istifadə etmək, orfoepik və orfoqrafik qaydaları gözləmək, nitqin düzgünlüyünü və dəqiqliyini nəzərə almaq və s. bu kimi həyati bacarıqların formalaşdırılması dil qaydaları tədrisinin əsasında dayanır.

Ədəbiyyat

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə təhsil proqramı(Kurikulumu) I-XI siniflər.Bakı, 2013
3. VI sinif Azərbaycan dili dərsliyi. Bakı, 2017
4. www.edu.gov.az

Ш.Бахманов

Роль языковых правил на уроках родного языка

Резюме

В этой статье рассматривается роль и место языковых правил в обучении родному языку.

Различные особенности языковых правил отличаются от других линий контента. Языковые правила важны для преподавания на родном языке. В статье изучаются языковые правила, которые играют важную роль в приобретении речевой культуры учащихся в жизненных навыках.

В статье перечислены типы языковых правил. На родном языке изучена специфика языковых правил.

Также показано преподавание языковых правил в общеобразовательных школах и принципы их отбора. Преподавание языковых правил в учебниках, объяснение и примеры. Традиционная учебная программа показывает различия в преподавании языка.

**The role of language rules in the mother
tongue lessons**

Summary

This article deals with the role and place of language rules in the mother tongue teaching. Different features of language rules differ from other content lines.

Language rules are important in the mother tongue teaching. It has been studied how the language rules play a role in the acquisition of pupils' speech culture, vital skills. The article lists the types of language rules. In the mother tongue, the specificity of language rules has been studied. Also, the teaching of language rules in general education schools and the principles of their selection are shown. Teaching of language rules in textbooks, giving explanations and giving examples.

Traditional curriculum curriculum shows differences in language teaching.

Rəyçi: Mələk Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

XOŞQƏDƏM HÜSEYNZADƏ
ADNSU
Khanim.huseynzade@mail.ru

XARİCİ DİLDƏN ŞİFAHİ NİTQİN İNİŞAFINDA YAZININ ROLU

Açar sözlər: canlı nitq, praktiki məqsəd, texniki və bədii ədəbiyyat, xarici dilin tədrisi, beynəlxalq əlaqələr

Ключевые слова: живая речь, практическая цель, техническая и художественная литература, обучение иностранных языков, международные отношения

Key words: live speech, practical purpose, technical and fiction, , teaching of foreign language, international relations

Dil bir ünsiyyət vasitəsi kimi cəmiyyətdə şifahi nitq formasında mövcud olmuşdur. Bəşər cəmiyyətinin getdikcə inkişaf etməsi nəticəsində şifahi nitq insanlar arasında kommunikativ funksiyasını zəiflətməmiş və onların artmaqda olan bütün tələbatlarını tam ödəyə bilməmişdir. Son zamanlar tələbələrin ingilis dilindən şifahi nitqini inkişaf etdirmək bir tələb kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu tələbi yerinə yetirmək üçün “nitq nümunələri”, “model cümlələr” terminləri meydana çıxmışdır. Bütün dil materialları müəyyən işarələrlə, modellərlə cümlədə işləmə bilər. Əgər tələbə bir cümləni deyirsə, müəllim onun fonetik cəhətdən düzgün olmasına, sözlərin işlənməsinə, qrammatik qaydaların dəqiqliyinə diqqət yetirməlidir. Çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, metodikada hələ təlimin mərhələlərində praktik məqsəddə nail olmaq üçün tələbələrin yiyələnməli olduqları bacarıq və vərdislərin seçilməsi elmi surətdə əsaslandırılmayıb. Ona görə də bu istiqamətdə hələ ciddi elmi- tədqiqat işləri aparmaq lazımdır. Proqramda bu barədə yazılır: “Gənc nəslin xarici dilləri öyrənməsi xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır, dostluq, işgüzar və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə və möhkəmlənməsinə kömək edir. Xarici ədəbiyyatda müstəqil işləmə bacarığına yiyələnmək, elmi, texniki və bədii ədəbiyyatdan istifadə etmək üçün geniş imkanlar açır. Xarici dil tədris fənni kimi tələbələrin ümumi təhsilini artırır, onların təfəkkür və nitqlərinin inkişafına təsir edir”. Tədrisin məqsədinə dair müxtəlif fikirlərlə razılaşmaq mümkündür. Bu mübahisələr əsasən iki səbəbdən irəli gəlir. Birincisi, xarici dil tədrisinin spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində olan anlaşılmazlıq, ikincisi isə, başqa fənnlərdən fərqli olaraq xarici dil tədrisinin cəmiyyətin ictimai quruluşun və hakim sinfin siyasəti ilə səslənməsidir. Hər bir cəmiyyət xarici dili öz quruluşunun tələbləri fonunda öyrədir. Ölkəmizdə xarici dillərin

tədrisi, yuxarıda proqramın göstərdiyi kimi ümumtəhsil və tərbiyəvi məqsəd daşıyır. Bunlar aşağıdakılardır:

- a) ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi;
- b) elm və texnikanın, incəsənətin müxtəlif sahələrində qazanılan fikir mübadiləsi;
- v) nümayəndələrin gediş – gəliş məsələsi;

Bundan başqa qərarda deyilir ki, tələbələr praktik vərdislərə yiyələnməlidirlər. Xarici dilin tədrisinə tətbiq edilən dilə “praktik yiyələnmə”terminini, başqa adamların fikirlərini anlama bacarıq və vərdislərinin aşılması kimi başadüşmək lazımdır. Bu bacarıqlar sonra formalaşır, nitqə çevrilir. əgər insanlar arasında ünsiyyət bilavasitə yaradılırsa, onda dilə praktik yiyələnmə nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərini: şifahi nitqə, oxu və yazıya xarakterik olan bacarıqların formalaşmasını tələb edir. Ünsiyyət məsələsi şifahi nitqlə bağlı məsələdir. Bəs “şifahi nitq” nədir? Sualına bir qədər diqqət yetirmək lazımdır. Xarici dil proqramlarında “şifahi nitq”terminini “cümlələrin şifahi qurulması məhfumu” kimi qəbul edirdilər. Son zamanlar isə “şifahi nitq” və “danışiq nitqi” terminlərinə daha çox təsadüf edilir. Şifahi nitq dedikdə, “şifahi ünsiyyət” başa düşülür. Əgər bir adam dil materiallarını yaxşı mənimsəyibsə, o həmin dildə şifahi danışmaqda heç bir çətinlik çəkməyəcəkdir. Ona görə də dil materiallarının avtomatlaşması şifahi nitqin əsasını təşkil edir və aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- a) eşitmə və anlama;
- b) danışiq vasitəsilə öyrətmə;

Dildə ünsiyyət yalnız şifahi deyil, yazılı şəkildə də aparıla bilər. Buna görə də xarici dilə praktik yiyələnmək üçün onu oxu və yazı ilə əlaqələndirmək lazımdır. Tələbə oxuduğu mətni başa düşməli, onun məzmununu yazılı şəkildə başqasına başa sala bilməlidir. Bu vəhdəti nəzərə almadan xarici dili öyrətmək məsələsi normal hesab edilə bilməz.

Yazı üçün qarşıya qoyulan məqsədi nəzərdən keçirərək qeyd etmək lazımdır ki, yazı oxuya nisbətən çox yayılmış və təhsilin məqsədini aydınlaşdıran əsas nitq formalarından hesab edilir. Buna görə də tələbələrə yazılı nitq bacarıq və vərdislərini öyrətmək lazımdır. Akademik Şerba ana dilinin öyrədilməsində əsas etalon müqayisəni hesab edirdi. O, yazırdı: “ Ana dili xarici bir dil ilə müqayisə vasitəsilə öyrədildikdə, tələbə verilən materialı daha yaxşı qavrayır. Belə olmadıqda tələbələr öz ana dilində belə qaydaları ləng öyrənirlər.” Əgər xarici dil ana dilinin daha yaxşı öyrədilməsində belə əvəzedilməz üstünlüklərə malikdirsə, nə üçün ondan yeri gəldikdə istifadə edilməsin? Müəllim hər hansı bir qrammatik qaydanı keçərkən ana dili ilə müqayisə apararsa, onun tələbələri həmin məsələni daha tez, daha keyfiyyətli qavrayar. Azərbaycanlı tələbələr ingilis dili dərində qrammatikadan “artikl” sözünün tədrisini ilk gündən eşidirlər. Çünki bu qrammatik kateqoriya onların ana dilində yoxdur.

Demək, Hind- Avropa dillərinə məxsus olan bu qayda müəllim tərəfindən izah olunmalı və mümkün qədər tələbənin ana dilində ona uyğun ekvivalent göstərməlidir. Belə olduqda tələbələr xarici dili mexaniki yox, şüurlu öyrənirlər. Onlar dil öyrənərkən düşünür, nəticə çıxarırlar. Tələbələr xarici dili öyrənməyə başlarkən, onlar hər şeyi müqayisə etməyə, nəticə çıxartmağa qadir olurlar. Onlar artıq keçilən materialları təsnif etmək, onları müqayisə edərək fikir söyləmək, cümlədə olan sözləri, sözlərdə olan səsləri ayırmaq, onların hər birinə aid qayda söyləməyi bacarırlar. Ümumtəhsil məqsədi tələbələrdə təfəkkürün və ümumdünya- görüşün inkişafı məsələlərini yaratmağı nəzərdə tutur, onlara elmlərin əsasını öyrətməyi tələb edir. İngilis dili tədrisinin məzmunu məsələsi maraqlı və izahata ehtiyacı olan problemdir. Bir qrup metodist- alim hesab edir ki, təlimin məzmunu tələbələrin öyrəndikləri dil materiallarından ibarətdir. Başqa bir qrup isə sübut etməyə çalışır ki, təlimin məzmununa dil materialları ilə yanaşı bacarıq və vərdişlər də daxildir. Didaktika ilə məşğul olan alimlər isə təlimin məzmununa müxtəlif dərslərdə verilən və şüurlu hərəkətlərin əsası olan təlim materialını aid edirlər. Bir sözlə, didaktika fənnlərin elmi əsasını nəzərə alaraq təhsilin məzmununu təyin edir. Hər hansı bir xarici dilə yiyələnmək üçün yalnız söz və qrammatik qaydalar öyrənmək kifayət deyildir. Bunun üçün tələbəyə şifahi nitq, oxu, yazı, bacarıq və vərdişləri də öyrətmək lazımdır. Metodistlərin söylədikləri fikirdən belə müəyyən olur ki, təlimin məzmunu iki hissədən ibarətdir: qazanılmış biliklər, və nitq bacarıq və vərdişləri. İngilis dili təlimi məzmununun birinci hissəsi konkret dil materiallarını, fonetika, leksika, qrammatika, orfoqrafıyanı bilməkdən ibarətdir. Tələbələr bu dil materiallarını mənimsəmək üçün həmin materialları düzgün təsəvvür etməlidirlər. Məzmunu düzgün başa düşmək üçün dil materiallarının həcmi dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır. İngilis dilinin təliminin ikinci tərkib hissəsi bacarıq və vərdişlərdən ibarətdir. Əgər ikinci tərkib hissəsinə şifahi nitq, oxu, yazı bacarıq və vərdişlərini daxil etsək, onda tələbələr təlimi kompleks şəkildə almış olarlar. Bundan başqa ingilis dili təliminin məzmununa şifahi nitq və oxu üçün tematika da daxil olmalıdır. Mətnlərin seçilməsi xüsusi məharət tələb edir. Mətnlər elə olmalıdır ki, onlar şifahi nitq bacarıq və vərdişlərin inkişafına müsbət təsir edən amillər olsun. Çünki oxu, yazı bacarıq və vərdişləri mətnlər vasitəsilə yaradılır. Bundan başqa ingilis dilinin qrammatikası ilə azərbaycan dilinin qrammatikası arasında olan fərq məsələsi təlim prosesində tələbəyə başa salınmalıdır. Nitq materialını qavramaq prosesində tələbələrə öyrədilən bir sıra spesifik anlayışlar nitqi davamlı edir. Bu iş isə ilk növbədə tələbənin lüğət ehtiyatı ilə ölçülür. Çünki lüğət ehtiyatı olmadan şifahi nitqdən danışmaq olmaz. Xarici dil təlimi məzmununun müəyyən edilməsi problemi dilçilik elminin sürətlə inkişafı nəticəsində XIX əsrin sonu və XX əsrin

əvvəllərində olmuşdur. Bu dövrdə ən çox işləmə sözlərə aid lüğətlər meydana gəlməyə başlamışdır. Nitq materialları dil işarələrinin məcmuudur. Fikrini yazılı və şifahi formada ifadə edən tələbə ona məlum olan nitq işarələrindən istifadə edə bilər. Nitq kommunikasiyasının bu xüsusiyyəti yalnız xarici dildə deyil, ana dilində də belə olur. Bizim ana dilində də işlətmədiyimiz çoxlu “passiv” leksika vardır. L. A. Bulaxovski bu məsələ haqqında yazır: “Rus dilində bizim başa düşdüyümüz lakin demək olar ki, nitqimizdə heç vaxt işlətmədiyimiz “passiv” leksika vardır”. Biz fikri ifadə edərkən nitqdə istifadə etdiyimiz “aktiv” leksikanın fərqi yalnız xarici dil öyrəndərkən hiss edə bilərik. Çünki xarici dili öyrənən şəxs ana dilinə nisbətən məhdud söz ehtiyatına malik olur. Bu fərq isə xarici dildə danışarkən özünü aydın göstərir. Nitq materiallarının “aktiv” və “passiv” adlandırılması XX əsrdə meydana gəlmişdir. Bu məsələ ilə məşğul olan metodist alimlər həmin terminləri xarici dillərə şamil etmiş və o terminlərlə yanaşı resseptiv və reproduktiv terminlərini də işlətməmişlər. Xarici dil təliminin məqsədi təlim məzmununun xarakterinə və həcminə təsir göstərir. Bu fikir proqram tərtib edilərkən nəzərə alınmışdır. 1949- cu ildə nəşr olunmuş proqramda aydın göstərilirdi ki, tələbələrə orijinaldan oxumaq vərdişləri aşılamaq lazımdır. Buna uyğun olaraq hər hansı orijinal mətnlər, ədəbiyyatın başa düşülməsi üçün lazım olan qrammatik material proqrama daxil edilirdi. 1963- cü ildə çap olunmuş xarici dil proqramında isə bu məsələ tamamilə başqacür qoyulmuşdur. Bundan sonra yeni təlim məqsədi – şifahi nitqin inkişafı irəli sürülür ki, bu isə təlim məzmununun şifahi formada aparılmasını tələb edir. Təlimin məzmunu və məqsədi haqqında aparılan mübahisələr bir daha sübut edir ki, bu məsələ hələ də metodikada öz yerini lazımi şəkildə tuta bilməmişdir. Xarici dilin kommunikativ məqsəd və ya təlim- tərbiyə məqsədi daşması məsələsi uzun müddət mübahisəli qalmışdır. Təlimin məzmununu müəyyən etdikdə aşağıdakı məsələlər nəzərə alınmalıdır. a) nəzərdə tutulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün seçilmiş təlim məzmununun kifayət etməsi; b) təlim məzmununun tələbələr tərəfindən mənimsənilməsinin konkret şəraitinin nəzərə alınması; deyilənləri yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlirik ki, ingilis dilinin təlimi məzmununa leksik, qrammatik, fonetik material, şifahi nitq, oxu, yazı bacarıq və vərdişləri daxildir. Məzmun düzgün müəyyən edilmədən ingilis dilini öyrətmək qeyri- mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri.
2. Orta məktəb proqramları, Bakı, 1973
3. Шерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе.

4. Булаховский Л. А. Введение в языкознание

5. Səfiquliyev Ş. Xarici dildən şifahi nitqin inkişafında yazının rolu.

X.Huseynzade

**The role of writing in the development of oral speech in foreign
languages
Summary**

This article is about the purpose and contents of some teaching problems of foreign languages. It has been noted in the school programme too. The practical aim of methodical education is to teach the students of foreign topics freely. The students must take part in dialoge and answer the given questions. There are two aims of teaching foreign languages: the using of language as the means of communication and the improving of knowledge. The student must understand the texts they read and explain their contents. They correspond to the phraseological compounds of V. Vinogradov's classification, are an integral part of the language and enrich the vocabulary of the German language. This classification is based on a functional principle and therefore they can be applied both in style and in lexicology.

X.Гусейнзаде

**Роль письма в развитии устной речи по иностранным языкам
Резюме**

В этой статье речь идет о цели и содержании, некоторых проблемах обучения иностранных языков. Это отмечено и в школьной программе. Практической целью методики является обучить студентов к самостоятельному чтению текстов по иностранным языкам.

Студенты должны владеть умением участия в диалоге и ответить на задаваемые вопросы. Существует две цели обучения иностранных языков: использование языка как средство общения и повышение знания студентов. Студент должен понимать читаемый им текст и уметь объяснить им другим. Они соответствуют фразеологическим соединениям классификации В.Виноградова, являются составной частью языка и обогащают словарный запас немецкого языка. Эта классификация основана на функциональном принципе и потому их можно применять как в стилистике, также и в лексикологии.

Rəyçi:

**Dürdanə Nağıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

İNGİLİS DİLİNDƏ HAL-KATEQORİYASINDA İŞLƏNƏN SÖZLƏR

Açar sözlər: söz, predikat, formalaşma, analitik konstruksiya, müqayisə, leksik-qrammatik

Ключевые слова: слово, предикат, формирование, аналитическая конструкция, сравнение, лексическо-грамматический

Key words: word, predicate, formation, analytical construction, lexico-grammatical

Dilçilik, dil, onun təbiəti və funksiyaları, daxili strukturu və funksionallaşmasının qanunauyğunluqları haqqında elmdir. Dil təfəkkürün bütün növlərinin aləti və vasitəsidir. O, şüuru leksik-qrammatik tərkiblə materiallaşdırır və ifadə edir. Dil vahidləri məntiqi təfəkkür vahidləri ilə: söz anlayışla, cümlə söyləmələ bilavasitə bağlıdır. Dilin əsasını onun qrammatik tərkibi təşkil edir. Qrammatik tərkibin vacib komponenti isə yeni nitq hissələrinin əmələ gəlməsidir. Belə bir nitq hissələrindən biri vəziyyət sözləri və ya söz-predikatlardır. Bu sözlər xüsusi kateqoriya kimi XVI-XVII əsrlərdə orta ingilis dövründə meydana gəlməyə başlamışdır.

Orta ingilis dövründə öz təşəkkülünü tapmış vəziyyət kateqoriyası sözlərinin inkişafı müasir dövrdə də davam edir. Nəzəri qrammatika kursunun tərtibçilərinin qeyd etdiyi kimi, “on + predikativ funksiyasında isim birləşməsinin analitik konstruksiya sintezi prosesində bu nitq hissəsi *on* sözünün fonetik reduksiyası nəticəsində bir sözdən –a ünsürü olan sözə çevrilir”.

Bildiyimiz kimi, milli ingilis dili və ingilis millətinin formalaşması prosesi XVI əsrin sonlarında başa çatmışdır. Yeni ingilis dilinin sintatik quruluşunda gözəçarpan dəyişikliklər baş vermişdir. Bu da əsasən, dilin morfoloji strukturunun dəyişməsi ilə bağlıdır. Bu zaman müəyyən semantik sinif əmələ gətirən vəziyyət kateqoriyası sözləri əmələ gəldi. Bu leksemlərin xüsusiyyəti onun müxtəlif semantik qruplara mənsub olmasındadır. Onların bəzilərinə müxtəlif nitq hissəsinə mənsub olan və yeni sözlər əmələ gətirmək qabiliyyətinə malik olan məhsuldar əsası mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlə bağlı yekdil bir fikir mövcud deyil, əslində bu kateqoriya sözlərinin müasir ingilis dilində mövcudluğu mübahisəli məsələlərdəndir. Bir nöqteyi-nəzərə əsasən, -a prefiksli bütün sözlər, yəni sifətlər (*alive, asleep*), isimlər (*a pity*), hətta sözönlü birləşmələr (*at school*) vəziyyət bildirən sözlərdir. Məsələyə belə baxış zamanı bu

sözlərin konkret sərhəddi yoxdur, onda buraya bütün sözləri aid etmək olar. Digər bir nöqteyi-nəzərə əsasən, *up, down, on, in* və s. vəziyyət kateqoriyasına aiddir. Digər nöqteyi-nəzərin tərəfdarları məsələyə ciddi yanaşır və belə hesab edir ki, bu sözlər də digər nitq hissələri kimi üç xüsusiyyətə görə müəyyən edilir. Onların ümumiləşdirmə qrammatik mənası kimi vəziyyət mənası çıxış edir. Morfoloji göstəricisi olan *-a* prefiksi üçün sintatik funksiya kimi predikativ üzv funksiyası səciyyəvidir (məsələn, *alive, asleep, awake, aware, aloof, ashamed*).

Xarici dilçilikdə vəziyyət sözlərinin müstəqil bir nitq hissəsinə ayırmaq məsələsi önə çəkilmir. Həm ənənəvi, həm də struktur istiqamətində fəaliyyət göstərən və ingilis dilini tədqiq edən xarici dilçilər bu sözləri ya zərf, ya da sifətin tərkibində nəzərdən keçirir. Zərfin tərkibində nəzərdən keçirildikdə onun predikativ funksiyaları önə çəkilirsə, funksional xüsusiyyətlər tədqiq edilmir. Həm morfoloji, həm də funksional xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq vəziyyət sözlərinin tədqiqinə xarici ədəbiyyatda rast gəlinmir. O.Yespersion, E.Kreyzing, C.Kerm, Q.Poutsma bu sözlərin semantik, funksional və morfoloji xüsusiyyətlərini önə çəkərkən, bu sözləri sifət tərkibində təsdiq edir. C.Kerm məsələn, *alive* sözünü *on* sözünün *a*-ya reduksiyası nəticəsi kimi mürəkkəb söz kimi müəyyənləşdirir.

Struktur dilçilik məktəbinin dilçilərinin nöqteyi-nəzəri də ənənəvi dilçilərin konsepsiyasına yaxındır. Bəziləri sözü semantik, funksional və ya morfoloji tədqiqata cəlb etmədən bu və ya digər sinfə aid edirlər, məsələn: Ç.Friz *afoot, ahead, apart, across* kimi sözləri zərfə aid edir.

P.Roberts isə *-a* prefiksli sözləri sifət kimi qəbul etmir, belə ki, onlar nə keyfiyyət bildirir, nə atributiv funksiyada iştirak edir, nə də *very* zərfi ilə uyğunlaşır: “Biz *asleep* sözünü “*The boy was asleep*” cümləsində sifət kimi qəbul edə bilmərik, çünki biz “*The boy was very asleep*” deyə bilmərik. Burada o, heç bir keyfiyyət göstərmir, ancaq onun nə etdiyini deyir”. C.Frensis isə pozision cəhətinə görə onları zərf adlandırır: “Onlar hamısı əsas zərf mövqeyinə malikdir və onlardan heç biri əsas sifət mövqeyinə malik deyil”. Beləliklə, xarici dilçilər bu sözlərin morfoloji qeyri-dəyişkənliyindən çıxış edərək onları ayrıca nitq hissələrinə aid etmirlər. Vəziyyət sözlərinin ardıcıl və sisteməlik izahına ingilis dili lüğətlərində rast gəlinmir, burada bu sözlər ya zərf, ya da sifət kimi verilir.

Rus qrammatikasının təsiri ilə bu sözləri tədqiq edən qrammatistlər vəziyyət bildirən sözləri müstəqil nitq hissəsi kimi götürmüşlər. Müasir rus dilində dilçilərin əksəriyyəti vəziyyət bildirən sözləri semantik, morfoloji və sintaktik xarakteristikaya malik olan müstəqil nitq hissəsi kimi götürür. L.V.Şerba isə belə bir fərziyyə irəli sürmüşdür ki, dəyişməyən ismi predikatlar rus dilində “Vəziyyət kateqoriya”sı adlanan xüsusi nitq hissəsi statusunu alır. Bununla belə, A.V.Simmerlinq belə hesab edir ki, L.V.Şerba

belə deyərkən, onların köməkçi fel mövqeyində başqa məna verməsindən çıxış edirdi. Bu da bizə rus dilçiliyində vəziyyət kateqoriyasının semantic təsnifatının ilk təcrübəsidir. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, rus dilçiliyində də bu məsələ tam həllini tapmamışdır, belə ki, müxtəlif dilçilər nitq hissələrini təsnifatına müxtəlif cür yanaşır.

A.B.Şapiro nitq hissələrinin təsnifatında morfoloji prinsipə əsaslanır. A.A.Şaxmatov A.M.Peşkovski, L.V.Şerbanın həm morfoloji, həm də cümlədə sözlərin sintaktik funksiyasının önə çəkilməsinə qarşı çıxır. Vəziyyət kateqoriyasının ayrıca nitq hissəsi kimi götürülməsinin lehinə V.M.Jirmunski, A.V.Mirtov, F.Travniçek, V.A.Trafimov çıxış edir. V.A.Trafimov formal olaraq “vəziyyət kateqoriyasını” qəbul edir, lakin qeyd edir ki, nitq hissələrini onun xatitinə bölmək lazım deyil. İ.İ.Meşaninovun fikrinə görə isə, bu sözlər ya sifət, ya da zərfə aid edilməlidir. Bəzi dilçilər isə *asleep* tipli leksemləri qrammatik kateqoriyaya deyil, leksik kateqoriyaya aid edir. Lakin qeyd edilməlidir ki, bu leksemləri müxtəlif leksik və ya leksik-qrammatik kateqoriyaya aid edən dilçilər vəziyyət bildirən sözlərin funksional səciyyələrinə diqqət yetirmir.

Məşhur amerikan dilçisi V.Uinter N.Xomskini tənqid edərək bildirir ki, sifətin *T-N-is-Adj-N+Adj+N* transformasiya qaydası bir çox hallarda işləmir. Bu fikri təsdiqləmək üçün N.Xomskinin kitabından misallar gətirir və yazır ki, cədvəlin sağ tərəfi bəzən doldurulmur, bu da *T-N-is-Adj* bölümünə uyğun gələn sifət+isim birləşməsi mövcud deyil. Lakin qeyd edilməlidir ki, N.Xomskini tənqid edərkən, V.Uinter belə hallarda *T+Adj+N* modeli üçün bu sözlərin sifət deyil, digər kateqoriya sözləri ilə - vəziyyət bildirən sözlərlə təmas etməsi lazım olduğunu bildirir.

Rus dilçiliyində ilk dəfə -a prefiksli sözlər B.A.İlyiş tərəfindən ayrıca nitq hissəsinə aid edilir. B.A.İlyiş *asleep* tipli leksemləri təhlil edərkən, onların funksional səciyyəsində dayanaraq niyə *green* və *asleep* tipli leksemlərin eyni leksik-qrammatik kateqoriyaya aid etməyin mümkün olmadığını qeyd edir. Sonradan B.A.İlyiş qeyd edir ki: “Bu sifətlərin” təyin olmama qabiliyyəti müasir ingilis dilində morfoloji cəhətdən heç cür göstərilmir. Prinsip etibarilə artıqlıq və isim arasında qalan hər bir söz bu ismə təyin kimi götürülə bilər. Belə şəraitdə bu funksionu yerinə yetirə bilməyən sifətlərin mövcud olması təəccüblü haldır”

B.S.Xayloviç və B.İ.Roqovskaya vəziyyət bildirən sözləri ayrıca nitq hissəsi kimi götürür və aşağıdakı arqumentləri qeyd edirlər:

1. Sifətlərin və söz-predikatların leksik-qrammatik mənası müxtəlifdir: birincilər keyfiyyət, ikincilər vəziyyəti göstərir;
2. Hər ikisində sözyaratma affiksləri müxtəlifdir: söz-predikatlar üçün -a prefiksi, sifətlər üçün isə *-ful*, *-ness*, *-less*, *-able*, *-un*, *-pre* və s.;
3. Müqayisə kateqoriyası sifətlər üçün səciyyəvidirsə, söz-predikatlar heç bir qrammatik kateqoriyaya malik deyil;

4. Sifətlərin və vəziyyət bildirən sözlərin uyğunluğu da müxtəlifdir: isimlərlə sağtərəfli uyğunluq (a beautiful girl) vəziyyət bildirən sözlər üçün uyğun deyil.

Vəsaitin müəllifləri belə bir nəticəyə gəlirlər ki, sifətlər və vəziyyət bildirən sözlər müxtəlif siniflərə aiddir...vəziyyət bildirən sözlər ayrıca nitq hissəsi əmələ gətirir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, bu sözləri ayrı nitq hissəsinə aid edən müəlliflər üç cəhəti irəli sürürlər: söz-predikativin ümumiləşdirilmiş qrammatik mənası vəziyyət mənasını daşmasıdır, morfoloji göstərici –a prefiksidir, səciyyəvi sintaktik funksiyası – predikativ üzv olmasıdır.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün dilçilər bu sözləri ayrı nitq hissəsinə aid etmir, məsələn, L.S.Barxudarov 1958-ci ildə dərc etdiyi məqalədə onun ayrıca nitq hissəsini sübuta yetirmək üçün aşağıdakı dəlilləri gətirir:

1. “Vəziyyət” mənası sifətə aid olan daha ümumi “keyfiyyət” mənasının müxtəlifliyidir;

2. Söz-predikativlər more (more ashamed) və zərflər (painfully alive) uyğunlaşmasıdır;

3. Predikativ funksiyasında işlənməsi onu predikativ sifətin xüsusi növü kimi önə çəkilməsinə imkan yaradır;

İ.P.İvanova da bu məsələdə L.S.Barxudarovla razı olduğunu bildirərək qeyd edir ki, predikativ funksiyalı bu sözlərin ayrıca nitq hissəsinə aid etməyə əsas vermir, belə ki, analoji məhdud distribusiyaya malik olan sifətlər mövcuddur. *Afraid* tipli sözlər sözdüzəldici struktura malik olması ilə fərqlənən sifətlərə aid edilir. Bəziləri isə zərflərə aid edilməlidir, məsələn, *asure*. M.Y.Blox da bu fikirlə razılaşır və yazır ki, vəziyyət bildirən sözlər fundamental olaraq ənənəvi sifətlərdən fərqlənmir, onları sifətin yarımşifəsinə aid edir. R.Kverk a-sifətlər və a-zərflər ayıraraq daha çox işlənen –a prefiksli sözləri sözləri göstərir. Beləliklə, söz-predikativlərin müasir ingilis dilində yeri mübahisəlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilində vəziyyət bildirən sözləri rus dilçiləri rus qrammatika ənənələrinə uyğun olaraq ayrı nitq hissəsinə aid edirlər. Söz-predikatların ayrı, müstəqil nitq hissəsinə aid etməkdə çətinlik kontekstdə omonimlik formaların mövcud olması ilə bağlıdır.

Vəziyyət bildirən sözlər onları digər nitq hissələrindən fərqləndirən semantik, sintaktik və morfoloji xüsusiyyətlərə malik olmalarıdır. Bu sözlər xüsusi morfoloji göstəriciyə malikdir, onlar –a ünsürünün köməyi ilə düzəlir. Vəziyyət leksik olaraq digər nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər, ingilis dilində verilən kateqoriya morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə malikdir.

Vəziyyət bildirən sözlərin mənasına gəlinə, bu kateqoriyada dildə geniş yayılmış sabit söz qrupu (30-a yaxın) mövcuddur: *ablaze*, *afire*,

aflame, afloat, afraid, ahead, akin, ajar, alight, alike, alive, aloof, alone, amiss, ashamed, asleep, awake, aware, və s. Eləcə də tərkibində 100 vahiddən çox qeyri-sabit söz qrupuna rast gəlinir: *atingle, awirl, aglitter, aflicker, aswim, abuzz* və s. Sonunculara nəzər salsaq, görürük ki, bunlar bir növ şəxsin yaradıcılığından doğan sözlərdir. Lakin onları ciddiyyə almamaq mümkün deyil, belə ki, bu qrupun məhsuldarlıqdan xəbər verir.

Sabit söz-predikatlar müxtəlif xarakterik vəziyyəti ifadə edir, məsələn: *afraid, aghast, ashamed, aware, agape, agog* – şəxsin psixi vəziyyətini, *alive, awake, asleep, athirst* – şəxsin fiziki vəziyyətini, *afoot, astir, ahead, afloat, adrift* – fəaliyyət, hərəkət vəziyyətini, *afire, aflame, alight, aglow, ablaze* isə predmentin fiziki vəziyyətini göstərir. Bəzi sözlər predmentin məkanda vəziyyətini səciyyələndirir, məsələn: *askew, asguint, awry, aslant, aslope, ajar*. *Ada said she would go too and was soon astir (Dickens). Her fair hair was disordered, her hat a trifle askew (Wells).*

Qeyri-sabit söz-predikativləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Sabit söz-predikativlərə sinonimlik sözlər:
2. Sabit söz-predikativlərlə ifadə olunmayan sözlər.

Birinci qrupda olan sözlər mənaya görə yaxın olur, məsələn: *asleep, adream; adoze, afire; agleam, aflicker* və s. Sabit söz-predikativlərlə ifadə olunan psixi vəziyyəti göstərmək üçün qeyri-sabit söz-predikativlərlə də ifadə olunur.

Morfoloji strukturuna görə vəziyyət bildirən sözləri üç qrupa bölmək olar:

1. Morfoloji üzvlənən (*afire, afloat, awry* və s.). Bu daha məhsuldar növdür, burada –a prefiksi önə çıxır, isim, fel və sifət əsasında malikdir.

2. Morfoloji saxta üzvlənən (*aslope, alone*). Bu sözlər xüsusi inkişafa malikdir, onların müasir forması morfemlərin ekspansiyasının nəticəsidir. Onlar feldən əmələ gələrək və onunla əlaqəsini tam kəsərək söz-predikativlər cəhətlərini əldə edən sözlərdir.

3. Morfoloji üzvlənməyən (*aware, agog, aloof*).

Müasir ingilis dilində söz-predikativlər aşağıdakı sintaktik funksiyalarda işlənir:

1. Tərkibi ismi xəbərin predikativ üzvü;
2. Tərkibi ismi xəbərin obyekt predikativ üzvü;
3. Xüsusişməmiş təyin;
4. Xüsusişmiş təyin;

Tərkibi ismi xəbərin predikativ üzvü funksiyasında vəziyyət bildirən sözlər köməkçi fellərlə uyğunlaşır. Məsələn: *Rely on me for breakfast but you'll be asleep then he became aware of a figure in a light suit. She dropped asleep, feeling rather sorry for herself.*

Rus dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində köməkçi fel mövcuddur, məsələn: *They are afraid of him*. A.İ.Smirnitski, P.S.Barxudarov, A.N.Zababurin *to be* felini xidməti fel hesab edir və buna sübut olaraq aşağıdakı cümlələri nümunə göstərir: *Emily was asleep & snoring. The young Mexican was at the bar again and already drinking.*

İkinci qrup köməkçi fellər bunlardır: *to get, to grow, to become, to remain, to Jeel* və s. Üçüncü qrup köməkçi fellərə modal köməkçi felləri aid etmək olar: *to seem, to appear*.

İngilis dilinin müasir inkişaf dövründə vəziyyət kateqoriyası modal felinin tərkibində geniş yayılmışdır. Onun sintaktik funksiyalarının genişlənməsi modal fellərin hesabına baş verir.

Hərəkət obyektinin vəziyyəti söz-predikativlə verilir, məsələn: *She kept him aloof. "You ought to have this fire alight"- he said.*

Qeyri-sabit vəziyyət üçün həm xüsusişməmiş təyin (*A railway bridge was passed: and a pine-wood aglow with the sunset*), həm də xüsusişmiş təyin funksiyası (*Angry and aghast, she turns away*) səciyyəvidir.

Yeni nitq hissəsi olma prosesində müxtəlif sintaktik funksiyalarda işlənən söz-predikativlər cümlənin digər üzvləri ilə sintaktik əlaqələr qurmaq qabiliyyətinə malikdir. Əvvəlcə onların vəziyyətin mənbəyini göstərən sözözlü tamamlıq, sonra vəziyyətin keyfiyyət və halını göstərən zərflərlə əlaqəyə girmək qabiliyyəti inkişaf etdi.

Sözözlü tamamlıq funksiyasında: *She felt rather ashamed of her impulsive action... his fresh-coloured face was alive with delight.*

Vəziyyət bildirən sözlər müxtəlif zərflik funksiyasında işlənir, məsələn: *...some interruption was afoot to thwart his wise ruling; Zarraalde was afoot in an instant.*

Söz-predikativlər hərəkətin halını bildirən zərflik mənasında: *...she leaves him and runs lightly down to the drawing room, her whole being happily astir*. Dərəcə bildirən zərflik funksiyasında: *I was quite alone in the world*. Qüvvətləndirici zərflik funksiyasında: *The two pairs of eyes looked into each other for a moment, singularly alike in a certain intent expression.*

Dilin inkişafı prosesində sözlərin bəziləri digər nitq hissələrinin cəhətlərini əldə etmişdir, məsələn: *askew, aslant, aboard, ahead* (zərflik – söz-predikativ), *alone* (zərflik, söz-predikativ, bağlayıcı).

Vəziyyət kateqoriyası sözlər söz-predikativlərin iştirak etdiyi sintaktik funksiyalarında sifət, feli sifət II kimi sinonimlərə malikdir. Sifət və feli sifət II tərəfindən vəziyyətin ifadəsi şəxsin fiziki və psixi vəziyyəti ilə, məsələn, *unwell, ill, sick* və s. sözlərlə müqayisə edə bilərik, şəxsin fiziki vəziyyətinə

işarə edən, məsələn, *angry, sorry, glad, happy, uneasy, anxious, conscious* sözləri ilə məhdudlaşır.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində vəziyyət kateqoriyası yeni semantik və funksional tərkiblə zənginləşmişdir. Onlardan bəziləri polisemantik olmuşdur. Müxtəlif semantik qruplara aid olan leksemlər meydana gəlmişdir, məsələn: *agape, adream, aglow*. Onlar sintaktik funksiyaların da artırmışlar. Vəziyyət bildirən sözlər yeni leksemlərlə zənginləşir, bu da onun məhsuldarlığından xəbər verir.

Ədəbiyyat:

1. Бархударов Л.С. Отак называемой “категории состояния” // Иностранные языки в школе (ИЯШ). 1958. №6.
2. Виллюман В.Г. Семантика причастия и категория состояния в английском языке Автореферат дисс. Канд.-филол. Наук.М. 1984.
3. Забабурии АН. Некоторые особенности слов категории состояния в современном русском языке (по материалу англо английских и англо-русских словарей) // некоторые вопросы общего и частного языкознания. Пятигорск, 2001.
4. Иванова ИЛ, Бурлакова КБ., Почепцов ГГ. Теоретическая грамматика английского языка М, 1981.
5. Котракова Э.В. Становление и развитие, слов-предикатов выражающих физическое состояние // Семантика функция и фамматическио кагаории лексических единиц. Пятигорск, 2004.
6. Миндашвили М.П. О развитии валентности слова-предикатива afraid в современный английский период // Семантника функция и. фанматичеасие категории лексических единиц Пятигорск, 2004.
7. Швелидзе В.Б. Слова типа asleep в научно-технической и публицистической литературе // Некоторые проблемы словосочетания и предложения Пятигорск, 2002.
8. Шлейвис П.М. Некоторые функциональные характеристики лексем типа green и asleep // Некоторые проблемы словосочетания и предложения Пятигорск, 2002.
9. Циммерлиг А.В. Древнеисландские предикативы и гипотеза о категории состояния // ВЯ, 1998, №1.
10. Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar. M., 2000.
11. Khaimovich B.S., Ragovskaya B.J. A Course in English Grammar. M., 1967.
12. Ilyish B.A. The Structure of Modern English. Д, 1971.

A.Сафиханова

The words of statives category in English

Резюме

Слова категории состояния исследуются в статье. Автор показывает разные взгляды на эту проблему. Некоторые лингвисты пытаются определить эти слова как отдельную часть речи, но некоторые пытаются изучают их в составе прилагательного или наречия. Семантические, морфологические и функциональные характеристики рассматриваются здесь.

Слова категории состояния обогащен семантическим и функциональным содержанием в современном английском языке. Они также увеличил синтаксические функции.

Есть много новых лексем в этой категории, это показывает нам, что он стал продуктивным.

A.Safikhanova

Слова категории состояния на английском языке

Summary

Words of statives category are investigated in the article. The author shows the different views to this problem. Some of the linguists try to give it as separate part of speech, but some try to give it in the content of adjective or adverb. The semantic, morphological and functional features are considered here.

Word of statives category enriched with semantic and functional content in modern English language. They also increased their syntactic functions. There are many new lexics in this category, it shows us that it became productive.

Rəyçi: Zemfira Şahnəzərli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ELNURƏ VERDİYEVA
Bakı Slavyan Universiteti
elnura@selcuk.edu.tr

“KONSEPT” ANLAYIŞININ FƏRQLİ TƏHLİLLƏRİ

Açar sözlər: konsept, linqvokulturologiya, koqnitiv dilçilik, mədəniyyətşünaslıq

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, культурология

Key words: concept, cultural linguistics, cognitive linguistics, culturology

Konseptlər dilçilik elmində əsasən XX əsrin ikinci yarısından sonra geniş öyrənməyə başlanmışdır. Azərbaycan dilçiliyi üçün də bu yeni bir termin və yeni araşdırma sahəsidir. Əslində, “konsept” anlayışına həm dilçiliyin, həm fəlsəfənin, həm də mədəniyyətşünaslığın məfhumu kimi yanaşmaq olar. Təsadüfi deyil ki, bu sahənin tədqiqi ilə hazırda müasir dilçilərlə yanaşı filosoflar, mədəniyyətşünaslar da məşğul olurlar. Konseptin öyrənilməsində rus alimlərin son dövrlərdəki araşdırmaları xüsusi diqqət cəlb edir. Rus alimlərdən T.A.Bulıgina, A.D.Şmelyov, Y.S.Kubryakova, N.V.Ufimtseva, D.S.Lixaçyov, A.Vejbitska, Y.N.Karaulov, V.İ.Karasik, N.F.Alefirenko, Z.D.Popova, İ.A.Sternin, Q.Q.Slışkin və s. “konsept” anlayışının tədqiqinə dəyərli elmi əsərlər həsr etmişlər.

Təbii ki, hər bir məfhumun öyrənilməsinə ilk növbədə onun adının verdiyi mənanın ortaya çıxarılması ilə başlanılır. “Konsept” termininin kökündə latın sözü olan “conceptus” durur. Bu terminin Azərbaycan dilində hərfi tərcüməsi “anlayış” kimi verilir. Dilçilik elmi bu termini riyazi məntiq elmindən mənimsəmişdir. İlk dəfə S.A.Askoldov 1928-ci ildə “Rus nitqi” jurnalında dərc etdirdiyi “Söz və konsept” məqaləsində sözügedən termini işlətməmişdir. Amma bununla belə terminin geniş şəkildə işlədilməsi 1990-cı illərə təsadüf edir.

Əslində, konsept insan şüurunda özünə yer edən mədəniyyətin bir parçasıdır. Mədəniyyət məhz konsept vasitəsilə insanın mental dünyasına yol tapır. Bu proses əks istiqamətdə də gedir. İnsan konsept vasitəsilə mədəniyyətlə təmas keçir, bəzi hallarda isə ona təsir edə bilər. Deməli, mədəniyyət insanın təmas etdiyi mühit xüsusiyyəti qazanır. Bu ikinci hal daha çox müşahidə edilir və daha dəqiq struktura malikdir – o, mental təzahürlər, yəni konseptlər vasitəsilə həyata keçirilir. Konsept daşıyıcısı kimi insan daim müxtəlif millətlərə mənsub adamlarla kommunikativ qarşılıqlı əlaqədədir. Ünsiyyət təkcə dil kateqoriyaları mübadiləsini nəzərdə tutmur, bu zaman mental dünya mübadiləsi də baş verir və bu mübadilə müəyyən qədər konseptlər vasitəsilə gerçəkləşir.

İnsan bütün şüurlu fəaliyyətini dünyaya bələd olma bacarığını inkişaf etdirməyə yönəldir. Bu cür fəaliyyət obyektlərin müəyyənləşdirilməsini və fərqləndirilməsini vacib edir. Konseptlər belə əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün meydana çıxırlar. Konseptin meydana gəlməsi üçün həm bəzi əlamətlərin qavrama mexanizminin formalaşması, həm də obyektlərlə əyani işin aparılması, bu işin yekun nəticələrinin əldə olunması, bu fəaliyyətlərin dəyərləndirilməsi və s. vacibdir. Amma bütün bu amillərin rolunu yaxşı dərk edən koqnitiv dilçilər hələ də konseptlərin necə meydana gəldiyi sualına cavab tapa bilmirlər. Onlar sadəcə ən ümumi şəkildə mənaların yaranması prosesini araşdırıb ortaya çıxarırlar. Ancaq mənaların ortaya çıxarılması hələ heç də “konsept” anlayışının tam dərk olunduğu demək deyil.

Rus alimi V.A.Maslova özünün “Koqnitiv dilçilik” əsərində qeyd edir ki, “konseptin mahiyyətinin öyrənilməsi istiqamətində istənilən cəhd çox sayda qarışıq anlayışın və terminin, konkret desək, konsept, anlayış və məna kimi terminlərin mövcudluğu faktının dərk olunmasına gətirib çıxarır” (4, s. 15). “Rus mədəniyyəti lüğəti”ndə konsept olaraq sadəcə anlayışın mahiyyəti əsas alınır və bununla da termin sanki “məna” termininin sinonimi kimi qiymətləndirilir (7).

Bu cür qiymətləndirmə təsadüfi deyil. Belə ki, yaxın dövrlərə qədər “konsept” və “məna” ekvivalent terminlər kimi qəbul edilirdi. Son dövrlər isə onların bir-birindən fərqləndirilməsi üçün ciddi araşdırmalar aparılmışdır. Hazırda “konsept” və “məna”nın fərqli elmlərin terminləri olduğu tez-tez vurğulanır. “Məna” daha çox məntiq və fəlsəfədə, “konsept” isə mədəniyyətşünaslıqda və dilçilikdə istifadə olunur.

Konseptin öyrənilməsi ilə əsasən, dilçiliyin koqnitiv dilçilik sahəsi məşğul olur. Koqnitiv dilçilik konseptə mentallığın və mədəniyyətin mürəkkəb, çoxbaxışlı obyektivləşdirilmiş vahidi kimi yanaşır. Bu mənada konsept insanın mənəvi təcrübəsinin xüsusiyyətlərini, dünyanın dərk olunması, başa düşülməsi praktikasını özündə cəmləyən mədəni yaddaşın, diskursun təcəssümü olaraq nəzərdən keçirilir. Təbii ki, belə bir yanaşma bizə məfhumun bəzi tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək imkanı verir. S.A.Askoldov konseptin iki – idraki və bədii tipini qeyd edir. Amma anlayışı sadəcə bu iki tip ilə məhdudlaşdırmaq da doğru olmazdı. Bunu nəzərə alan Z.D.Popova və İ.A.Sterin “Koqnitiv dilçilik” kitabında yazırlar: “Konseptlər – təfəkkür vahidləridir. Onlar məzmunlarına və təşkillərinə görə öz əsas funksiyalarını qoruyub saxlamaq şərti ilə kifayət qədər müxtəlif ola – bilikləri strukturlaşdırır, düşüncə prosesinin vahidləri kimi çıxış edə bilirlər. Konseptlərin tipologiyasının müəyyənləşdirilməsi mümkündür və vacibdir. Çünki konseptlərlə təmsil olunan biliklərin də fərqli tipləri vardır” (5, s. 41).

Müasir dilçilər konseptin müxtəlif tiplərini qeyd edirlər. Məsələn, Z.D.Popova və İ.A.Sternin “Dil və dünyanın milli mənzərəsi” kitabında konseptin üç tipini fərqləndirirlər: təsəvvürlər, geşaltlar və anlayışlar (6, s. 56-58). Onlar freymləri və ssenariləri geşaltların növləri kimi nəzərdən keçirirlər. Geşalt – ayrı-ayrı təzahürlərin müxtəlifliyini insan şüurunda tənzimləyən mürəkkəb mental strukturdur. O həm də duyğu və rəşional elementləri, eləcə də təzahürün dinamik və sabit aspektlərini özündə cəmləyən bütöv obrazdır.

N.N.Boldırev öz məzmununa və mücərrədlik dərəcəsinə görə konseptlərin aşağıdakı tiplərini qeyd edir: konkret-duyğulu obraz, təsəvvür, sxem, anlayış, prototip, təklifi struktur, freym, ssenari, geşalt (2). A.P.Babuşkin leksik konseptləri nəzərdən keçirərək təfəkkür təsvirlərini, sxemləri, hiperonimləri, freymləri, ssenariləri, insaytları fərqləndirir (1).

Ən geniş yayılmış təsnifata görə konseptlər universal və milli konseptlər olmaqla iki qrupa bölünürlər. Universal konseptlər ümumbəşəri biliklər kimi dəyərləndirilir, onlar mədəni spesifikaya malik olmur (xeyir-şər, sevinc-kədər, sevgi-nifrət və s.). Milli konseptlər isə müəyyən xalqa, millətə ünvanlanır. Bəzi alimlərin fikrincə, fikirləri konkret bir dilin çərçivələri ilə məhdudlaşdırmaq mümkün olduğu kimi, hissləri də sadəcə bir milli şüurun, idrakın sərhədləri içində salmaq mümkündür (kişilik-nakişilik və s.).

Heç də az məşhur olmayan bir başqa – praqmatik nöqteyi-nəzərindən aparılmış təsnifatlandırmaya görə konseptlər universal və sosial olmaqla iki qrupa bölünür. Bu bölgüdə universal konseptlərə zaman, məkan, səbəb, hərəkət, sosial konseptlərə isə azadlıq, hüquq, ədalət, əmək, zənginlik kimi anlayışlar aid edilir.

V.A.Maslova konseptin aşağıdakı invariant əlamətlərini sadalayır:

* konsept ən ideal təqdimatda insan təcrübəsinin söz vasitəsilə verballaşan və sahə strukturu olan minimal vahiddir;

* konseptlər biliklərin emalı, saxlanması və ötürülməsinin əsas vahidləridir;

* konsept dəyişkən sərhədlərə və konkret funksiyalara malikdir;

* konsept sosialdır, onun assosiativ sahəsi praqmatikasını şərtləndirir;

* konsept mədəniyyətin əsas özəyidir (3, 46-47).

Konsept mürəkkəb struktura malikdir. Onun tərkibinin müxtəlifliyi koqnitiv tədqiqatlara cəlb olunduğu vaxtdan ortaya çıxmağa başlamışdır. Müasir dövrdə koqnitiv dilçilik inkişaf etdikcə bu məsələ dilçilərin diqqətini daha çox özünə cəlb edir. Onların hər biri konseptin strukturu ilə bağlı öz orijinal nəzəriyyəsini irəli sürür. Amma bu diçilərin hamısı konseptlərin daxili strukturunun, məzmununun, sistem əlaqələrinin gerçək dünyanın strukturu, bundan daha çox isə ictimai insanın fəaliyyətinin struktur və məzmunu ilə şərtləndiyini qəbul edirlər. Müasir dilçilikdə konseptin

strukturunun bir sıra metaforik təsviri mövcuddur; “içindən yeni-yeni fikirlərin doğduğu ilkin fikir toxumu” (V.V.Kolesov), “qar topası” (N.N.Boldırev), “bulud” (Q.V.Tokarev) və s. Bu metaforaların çoxunda konseptin strukturunun çoxqatlı olduğuna işarə edilir. Konseptin strukturunun çoxqatlı quruluşu müxtəlif dövrlərin mədəni həyatının təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Yaranma vaxtlarına, mənşələrinə, semantikalarına görə bir-birindən fərqlənən müxtəlif tarixi qatlardan formalaşmış konsept koqnitiv səviyyədə fərqli dövrlərin həyatının özünəməxsusluqlarını əks etdirir.

Yuxarıda qeyd edilən fərqli yanaşmalardan da göründüyü kimi, müasir dilçilikdə konseptin mahiyyətinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Bu anlayışa dair bir-birindən fərqli çox sayda yanaşma mövcuddur. Buna istinad edən Z.D.Popova və İ.A.Sterin “Dil və dünyanın milli mənzərəsi” kitabında qeyd edirlər: “Konsept – gözlə görülməsi mümkün olmayan təfəkkür kateqoriyasıdır. Bunun belə olması onun izahı üçün geniş imkan açır. Bu gün konsept kateqoriyası filosofların, məntiqçilərin, kulturoloqların araşdırmalarında müzakirə obyektidir və o, özündə bütün bu dilçilikxarici izahların əlamətlərini daşıyır” (6, 29-30). Belə fərqli yanaşmaların mövcud olması anlayışın sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, onun mənaça yaxın anlayışlardan fərqləndirilməsi işində müəyyən çətinliklər yaradır. Amma inkaredilməz faktdır ki, “konsept” termini artıq koqnitiv dilçiliyin, semantikanın, linqvokulturologiyanın işlək terminləri bazasına daxil olmuşdur.

Konseptlər bir növ ideal, abstrakt vahidlərdir. İnsan düşündüyü zaman onlara istinad edir. Onlar bütövlükdə insan fəaliyyətinin, insan tərəfindən dünyanın dərk olunmasının nəticələridir. Konseptlər qazanılan biliklərin məzmununu özündə əks etdirir, bir növ biliyin “kvantları” rolunda çıxış edirlər. Əslində, insanlar arasındakı ünsiyyət, informasiya ötürülməsi də konsept mübadiləsidir. İnsanın şüurunda konseptlər fərqli yollarla formalaşa bilər: hissiyyat orqanlarının birbaşa iştirakilə ətraf mühitin dərk olunması yolu ilə; insanın əşyavi-praktik fəaliyyəti nəticəsində; insanın elmi (nəzəri-idraki) və ya idraki fəaliyyəti sayəsində; verbal və qeyri-verbal ünsiyyət yolu ilə. Bu vasitələrin hamısı bir-birini tamamlayır, bu isə daha tam və adekvat şəkildə bilikləri ötürməyə imkan verir.

Konseptin mahiyyətinin izah və təyin olunmasını dil təmin edir. Bəzi dilçilərin fikirlərinə görə sadə konseptlər bir sözdən, daha mürəkkəb konseptlər isə söz birləşmələri və cümlələrdən ibarət olur.

Geniş mənada konseptlərə mənaları milli dil şüurunun məzmunundan təşkil olunan və dil daşıyıcılarında “dünyanın sadə mənzərəsini” formalaşdıran leksemalar aid edilir. Dar mənada isə konseptlər müəyyən mədəniyyətin daşıyıcılarını səciyyələndirən semantik təşkillər kimi xarakterizə olunur. Bu cür semantik təşkillər milli mentalitetin dərk olunmasında əsas rol oynayır. Məsələn, ruh, həqiqət, azadlıq, xoşbəxtlik, sevgi kimi metafizik

konseptlər müxtəlif dillərdə müxtəlif simvollarla malikdirlər. Bu simvollar vasitəsilə mücərrəd olan anlayışın konkret bədii məzmunu ifadə olunur.

Konsepti bəzən mental vahid, şüur elementi kimi də dəyərləndirirlər. İnsan şüuru real dünya və dil arasında vasitəçidir. Əvvəlcə mədəni informasiya insan şüuruna daxil olur, burada o, süzgəcdən keçirilir, yenidən emal olunur, sistemləşdirilir. Konsept bir növ insan və dünya arasında vasitəçi olan mədəni qatı formalaşdırır. Bu qatın ən aktual, ən yeni üst təbəqəsinə kollektiv təfəkkür daxildir. Belə təfəkkürün ifadəçiləri isə cəmiyyətin insanların özləri tərəfindən seçilmiş görkəmli nümayəndələri olur.

Amma təfəkkür elementi olan konseptlər əslində, dildən ayrı şəkildə mövcuddurlar. Məlum olduğu kimi, bizim təfəkkürümüz qeyri-verbaldir. İnsanlar çox vaxt sözlərin tam, bütöv anlamını bilmədən, sadəcə onların verdikləri mənalara istifadə edərək öz fikirlərini ifadə edə bilirlər. Bu mənalara özlərində konsept və konseptual əlamətlər daşıyır. Amma onlar da konkret konseptin yalnız bir hissəsini həmsöhbətə çatdırır. Belə görünür ki, dilin hər hansısa konseptin tam məzmununu çatdırmaqda aciz olduğunu iddia edən araşdırmaçılar haqlıdirlər. Bunun nəticəsidir ki, bir konseptin çox sayda sinonimi, fərqli şərh, təyini və təfsiri meydana gəlir.

Buna görə də konseptlərin araşdırılması ilə məşğul olan alimlərin bir çoxu onların təkcə dilçilik elmi baxımından deyil, kulturoloji aspektdən öyrənilməsinin də vacibliyini vurğulayırlar. Bu alimlərin fikrincə, yalnız bu yolla konseptlərin məzmununu tam açmaq mümkün ola bilər. Məsələn, inanc, sevinc, xeyir, şəər kimi isimlərlə ifadə olunan konseptlər ilk növbədə mədəni dəyərlərin ifadəsidir. Bu konseptlərin anlamları ilk baxışdan istənilən dil daşıyıcısı üçün anlaşılan olsa da, onların məzmununda hansı başqa mənalara gizləndiyini heç də hamı bilmir. Bu səbəbdən bu cür konseptlər və onların müxtəlif təfsirləri filosofların, kulturoloqların, ədəbiyyatşünasların, şair və yazıçıların əsərlərində fərqli mənalara qazanır. Üstəlik, dilçilik, ədəbiyyat, mədəniyyətşünaslıq, fəlsəfə kimi elmlərin hər biri bu konseptlərə dair özünün fərqli yanaşmasını formalaşdırır.

Dilin ifadə vasitələri öz mənalara ilə konseptin yalnız bir hissəsini ötürə bilirlər. Əslində, bir konseptin çoxsaylı sinonimlərinin, fərqli şərtlərinin, təyinlərinin və mətni təsvirlərinin mövcudluğu bu fikrin doğruluğunu təsdiq edir. Sözlərin mənası təkcə ifadə olunan konseptin məzmunu haqqında ümumi anlayış çatdırmaq, onun ayrı-ayrı səciyyələrinin təsvirinin məlum sərhədlərini həmin sözlə çizmək cəhdidir. Bir sözlə, sözlərin mənası yalnız “hərfi işarənin tuta bildiyi” konsept olur. Məsələn, bütün insanlar xoş hadisələrin adamda sevinc hissi doğurduğunu bilirlər. Amma bu hissi ifadə etmək üçün uyğun olan sevinc, şadlıq, sevinmək, şadlanmaq, bayram etmək, şənəlmək və s. kimi sözlər bu konseptin məzmununun yalnız bir hissəsini özündə əks etdirir. Deməli, dilin sözlə verdiyi məna bizim dünya haqqındakı biliklərimizin təkcə

bir hissəsini ifadə edir. Bu biliklərin əsas hissəsi isə bizim şüurumuzda müxtəlif təfəkkür strukturları – məzmunlarına həmişə yeni səciyyələrin əlavə oluna biləcəyi fərqli mürəkkəblik və abstraktlıq dərəcələrinə malik konseptlər kimi qorunub saxlanılır. İfadə olunmaq üçün hazır vəziyyətə gəldiklərində isə bu səciyyələr də öz növbələrində verballaşmanın yeni formalarını tələb edirlər. Bu zaman yeni səciyyələrə yiyələnən və müstəqil konsept statusu alan konseptlərə də dildə ikinci dəfə təmsilçilik qazanmaq imkanı yaranır (məsələn, mövcud konseptlərin bazasında yaranan törəmə konseptlər kimi; demokratiya-demokratikləşmə, interpretasiya-reinterpretasiya və s.).

Konseptin formalaşması prosesi müəyyən zaman kəsiyində tədricən gedir. Bu proses boyunca konseptin fərqli sahələri yaranır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, yeni sahələrin formalaşmasında artıq mövcud olan konseptlər də iştirak edə bilirlər. Bu mövcud konseptlər yeni formalaşmaqda olan konseptlərlə birbaşa bağlı olur.

Konseptin bütün sahələri eyni iyerarxiya pilləsində dayanmır. Çünki onlardan bəziləri daha erkən, bəziləri isə daha gec formalaşır. Erkən formalaşan sahələr daha konkret, gec formalaşan sahələr isə daha mücərrəd olur. Daha mücərrəd sahələrin formalaşmasının əsasını qavrayışın intensional fokus nöqtəsindən keçib gələn və həm mənbə-obyektə, həm də konkret konseptin artıq mövcud olan sahələrinə, ya da konseptlərarası əlaqələrin mövcudluğu nəzərə alındığında, digər konseptlərin yaxın sahələrinə yönələn informasiya təşkil edir. Konseptin ilkin, daha konkret fraqmentlərinin formalaşması prosesi tamamlandıqdan sonra mədəni amillər qavrayışın intensional fokus nöqtəsinin hərəkətliliyini təmin edir. Qavrayışın intensional fokus nöqtəsindən keçib gələn, mədəni amillər ilə hərəkətə gətirilən informasiya özünəməxsus konsept sahələrinin formalaşmasına səbəb olur. Belə ki, bu sahələrin sahibləndikləri məzmun çox vaxt özündə qiymətləndirmə komponenti daşıyır.

Beləliklə, konseptlərin yaranmasının ümumi alqoritminin aşağıdakı prinsiplərə əsaslandığını söyləmək mümkündür:

1. Konseptin strukturu dəyişkəndir. Bu struktur xarici təsirlər vasitəsilə transformasiyaya uğraya bilər;
2. Konsept çoxqatlıdır, çoxkomponentli quruluşa malikdir;
3. Konsept bir tərəfdən şüurun təfəkkür və psixi resurslarının vahidi, digər tərəfdən mədəniyyət amilidir;
4. Konseptin əsas funksiyası əvəzləmədir. Çünki o, idraki proses zamanı eyni cinsdən olan çox sayda məfhumu əvəz edə bilər;
5. Konsept dinamik səciyyəyə malikdir, insanın psixi həyatının qanunauyğunluqlarına tabe olur; o, lüğəti məna ilə insanın şəxsi təcrübəsinin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir;

6. Konsept ifadəetmənin verbal vasitələri ilə bağlıdır. Bunlar arasında leksik vasitələr üstünlük təşkil edir;

7. Konsept ona bənzər vahidlərdən kənar, təkbaşına mövcud ola bilməz; konseptlərin cəmi konseptosferi formalaşdırır;

8. Gerçəkliyin konseptləşdirilməsi konseptin müəyyənləşdirilməsi, ifadə və təsvir edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir;

9. Konsept bir qayda olaraq onu dil vasitəsilə ifadə edən birdən daha artıq leksik vahid ilə, çox vaxt isə müxtəlif cinsli vasitələr məcmusunun (leksik, frazeoloji, aforizm tərzində) ifadə olunması - yəni leksik-semantik paradigmalardan ifadəsi planı ilə birbaşa əlaqələndirilir;

10. Konsept nitqdə bütünlüklə ifadə edilmir; yəni konseptin ifadə olunmasının bütün dil vasitələrini qeydə almaq mümkün deyil.

Ədəbiyyat

1. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж: Изд-во Воронеж. Ун-та, 1996, 104 с.
2. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекции по английской филологии. Тамбов: Изд-во Тамбов. Ун-та, 2001, 123 с.
3. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику [Учебное пособие]. Москва: Флинта: Наука, 2004, 296 с.
4. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика [Учебное пособие]. Минск: Тетрасистемс, 2004, 256 с.
5. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007, 314 с.
6. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. Воронеж: Изд-во «ИСТОКИ», 2002, 318 с.
7. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва: Языки рус. Культуры, 1997, 824 с.

Э.Вердиева

**Различные анализы понятия «концепт»
Резюме**

Статья посвящена исследованию истории формирования понятия «концепт». В статье отражены различные подходы разных наук к понятию «концепт».

Кроме этого, типологические особенности, структура, классификации концепта тщательно исследованы. Также выявлены различия между понятиями «концепт» и «смысл», исследованы группы концептов. Проанализированы универсальные, национальные и социальные типы концептов, перечислены инвариантные приметы этого понятия.

В статье также отражены попытки определить общее назначение концепта, основанные на взгляды российских ученых. Кроме этого концепт рассматривается как сложная, многоцелевая обьективизированная единица ментальности и культуры.

E.Verdiyeva

**Various analysis of the notion of “concept”
Summary**

The article is devoted to the investigation of the history of formation of concept. Approaches to the notion of the concept by different sciences are presented in the article.

Besides this, typological characteristics of concept, its structure and classifications are also explored thoroughly. Differences between concept and meaning and concept groups are also researched.

Universal, national, social types of concept are analyzed, and invariant characteristics of concept are listed. Efforts to define concept in the light of the Russian linguistics are also introduced in the article. Concept examined as a complex objective unit.

Rəyçi:

Leyla Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ELNARƏ PUTAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
pedaqoji.ing.fr@mail.ru

DİSKURS VƏ ONUN STRUKTURU

Açar sözlər: mətn, diskurs, nitq, proqressiya

Key words: text, discourse, speech, progression

Ключевые слова: текст, дискурс, речь, прогрессия

Elm inkişaf etdikcə onun anlayışlar sistemi zənginləşdirilir və bu anlayışların adlandırılmasına ehtiyac duyulur. Dilçilik elmində son dövr tədqiqatlarına nəzər salsaq, onlardan biri də diskurs anlayışıdır. Keçən əsrin 70-ci illərində dilçilik elmində funksionalizmin meydana gəlməsi mətnin formalaşması və başa düşülməsi proseslərinə - diskura yeni marağın oyanması ilə bilavasitə bağlı idi. Tarixi baxımdan diskursun tədqiqinə bir çox alimlər öz töhvəsini vermişlər. İlk növbədə, U.Çeyf, P.Hopper, T.Qivon və digərlərini adlarını qeyd etmək lazımdır.

Linqvistik biliklərin yeni anlayışı ilə bağlı məsələləri nəzərdən keçirərkən, “mətn”, “mətn kateqoriyası”, “diskurs” anlayışları əsas diqqət mərkəzinə çevrilmiş anlayışlar hesab olunur. Diskurs mətn ilə qarşı-qarşıya qoyularaq əsas fəaliyyətdə olan danışiq parçası hesab olunur. O, müəyyən mənanı kontekstdə qəbul edir. N.Enkvist mətn ilə diskurs arasındakı fərqi aşağıdakı kimi izah etməyə cəhd edir: “Biz mətnə situativ kontekstdən ayrı baxdığımız halda, diskurs situasiyanın bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. O, artıq klassik nümunəyə çevrilmiş “No smoking!” misalını gətirir və bildirir ki, “özlüyündə mətn kimi qəbul edilə bilən bu nümunə divardan asılında artıq müəyyən situativ kontekst çərçivəsində diskursun bir parçasına çevrilir.”(5,səh. 58)

Diskurs dilçilikdə iki aspektdən öyrənilir. Birincisi, diskurs strukturu obyekt kimi tədqiq edilə bilər. İkincisi, diskurs özlüyündə deyil, morfoloji və sintaktik hadisələrə təsir edən əsas amil kimi dilçiləri maraqlandıra bilər. Məsələn. artıklar, bağlayıcılar, zərflər, cümlədə söz sırası, diskursivamillərlə izah oluna bilər. Bir çox hallarda isə tədqiqatlar hər iki aspekti ehtiva edir.

U.Mann və S. Tompson ritorik strukturlar nəzəriyyəsini işləyərək diskurs strukturunun maraqlı modelini hazırlamışlar. Bu nəzəriyyəyə əsasən diskursun hər hansı bir vahidi həmin diskursun digər bir vahidi ilə mənə bitkinliyinə malik əlaqə vasitəsilə bağlıdır. Onlar həmin əlaqələri ritorik əlaqələr adlandırmışdılar. Ritorik münasibətlərə daxil olan diskurs vahidləri maksimal (bütöv diskurs) həcmdən minimal (ayrı-ayrı sadə cümlələr)

həcmədək müxtəlif ola bilər. Diskursiyerarxik şəkildə qurulub və bu iyerarxiyanın bütün səviyyələrində eyni ritorik münasibətlər istifadə olunur. U.Çeyf eyni zamanda diskurs strukturunu intonasiya vahidi, yəni şüurun bir fokusuna müvafiq diskurs kvantı kimi nəzərdən keçirir. Hər bir intonasiya vahidində adətən, yeni məlumatın bir elementinin yerləşdiyi və “köhnə-yeni” informasiya qarşılaşmasının diskursda referentlərin prosodik (vurğulu-vurgusuz) və leksik (əvəzlik-ad) gerçəkləşməsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi göstərilir.

Mətnə əlaqəlilik məsələlərinə toxunan T.Qivon referensial, zaman, məkan, aspektual və digər növləri ayırır. O, mətn daxili əlaqəliliyi düşüncə əlaqəliliyi ilə qarşılaşdırır və daha çox əlaqəliliyin koqnitiv şərhinə diqqət yetirir. T. Qivon mətn daxili tematik əlaqəlilik növləri arasında xüsusi diqqəti referensial əlaqəliliyə yönəldir. Referensial əlaqəlilik növü kimi əvvəlki təcrübəyə qayıdış, yəni retrospektiv və gələcəyə yönəlmiş diqqət, yəni prospektiv baxış ayrılır. T. Qivon bu növləri onların formal göstəriciləri baxımından səciyyələndirir. Məsələn, retrospektiv əlaqəlilik müəyyənlik bildirən referentlə münasibəti, prospektiv əlaqəlilik isə qeyri-müəyyənlik bildirən referentlə münasibəti nəzərdə tutur. (5, səh. 61)

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, diskurs bütün səviyyələrə aid dil vasitələrinin köməyi ilə təşkil olunur. Bu dil vasitələri hadisələrin zaman və məkan müstəvisində yerləşdirilməsi funksiyası ilə yanaşı, ümumilikdə, diskursda əlaqəliliyi təmin edən tematik proqressiyada da iştirak edir. Diskursu dil faktlarının kommunikativ və koqnitiv aspektlərdə nəzərdən keçirilməsi üçün baza rolunu oynayan koqnitiv kommunikativ proseslərin kəşifmə nöqtəsi kimi qəbul etmək olar.

Rabitəli nitqin tədqiqində “mətn” ilə yanaşı “diskurs” anlayışından da geniş istifadə olunur. Bu anlayışların nə dərəcədə əlaqədar olması bu gün də elmi mübahisələrin mənbəyidir. Nəzəri mənbələrin təhlilinə əsasən, bu problemə yanaşmada aşağıdakı meylləri əsas götürmək olar:

1. Bir sıra araşdırmalarda (məsələn, Salkie, 1995) hər iki anlayış eyniləşdirilir, “mətn” və “diskurs” anlayışları bir-birini əvəz edir.

2. Hələ 80-ci illərin əvvəllərində bu anlayışların fərqləndirilməsi tendensiyası özünü biruzə verirdi. Bu yanaşma daxilində iki meyl özünü göstərirdi: 1) “mətn” və “diskurs” müstəqil anlayışlardır. 2) “mətn” və “diskurs” müəyyən dərəcədə əlaqədar anlayışlardır və müvafiq olaraq “diskurs” bir termin olaraq “mətn”ə nisbətən daha geniş anlam kəsb edir.

3. Mətnlə diskursun eyni ölçülü anlayışlar kimi qarşılaşdırılması belə əsaslandırılır: a) şifahi nitq (diskurs) – yazılı nitq (mətn), b) dialoq (diskurs) – monoloq (mətn), c) proses (diskurs) – nəticə (mətn).

Bu yanaşmanın müəllifləri arasında da fikir ayrılığı mövcuddur. Beləki, bəzi araşdırıcılar ilk iki variantın tətərfdarları olsalar da, diskursu

zaman və məkanın daxilində inkişaf edən proses kimi qəbul edənlər daha çoxdur və sonradan bu sahəyə gələn mütəxəssislərin də demək olar ki, əksəriyyəti onlarla həmrəydir. Bu halda mətn və diskurs ünsiyyətin tərkib hissələri kimi çıxış edir (ünsiyyət = danışanın diskursu+mətn+həmsöhbətin diskursu)(1)

Ünsiyyətin konkret sosial şərtlərindən təcrid olunmuş şəraitdə, yəni insanın beynində baş verən, daha əvvəllər isə, psixofizioloji proseslər nöqtəyi nəzərindən tədqiq olunan nitqin yaranması və dərk edilməsində diskursun araşdırılması yeni üsuldur. Bu da onun qəbul edilməsini vacib edən əsas şərtidir. Diskurs isə, əksinə olaraq müəyyən sosial kontekstdə həyata keçirilən nitq kommunikasiyası prosesidir ki, burada onun xüsusiyyətləri həm forma, həm də məzmun cəhətdən əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşir. Diskursun mətnlərin göndərilməsi və alınması ilə baş verən bir fəaliyyət sahəsi kimi müşahidəsi bir anlayış kimi ünsiyyət anlayışı ilə üst-üstə düşməsi qənaətinə gəlməyimizə əsas verir: diskurs=ünsiyyət= danışanın mətn yaratma prosesi+mətn+həmsöhbətin mətni şərh prosesi.(1)Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, bu zaman mətn diskursdan ayrılır. Mətn diskursun təzahürünün müşahidəsi və qeydə alınmasında yeganə imkandır. “Diskurs” terminin belə işlənməsi əslində bir məfhum kimi onun bir qədər yüklənməsinə gətirib çıxarır. Anlayışın həmin terminlə qeyd edilib-edilməməsi, göründüyü kimi dilçilikdə hələ də həllini gözləyən məsələlərdəndir.

İstənilən diskurs mətnidir, lakin istənilən mətn diskurs deyildir. Hətta lingvistik ədəbiyyatda belə bir misal da çəkirlər. Kitab rəfdə olarkən mətnidir, amma oxucuya (adresata) çatdıqda diskursa çevrilir. Diskursla mətnin adı bir çox ədəbiyyatlarda yanaşı addımlasa da onlar arasındakı fərq istisna olunmur. V.Q.Borbotkaya görə, diskurs cümlə və onun birləşmələrindən təşkil olunmuş dilin kommunikativ vahidləri olan mətnidir. Tədqiqatçı bu faktı da əlavə edir ki, mətn dil materialı kimi həmişə əlaqəli nitq olaraq təqdim olunmur.Bəzi ədəbiyyatlarda diskurs aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: 1. Diskurs öz strukturuna görə verilən dilin digər vahidlərindən seçilir. 2. Diskurs nitqi tam, müntəzəm funksiyalaşdırmaq imkanına malikdir. 3. Diskurs bir dildən başqa dilə ümumi vahid kimi tərcümə edilir. 4. Diskurs bəzi situasiyaların struktur xüsusiyyətlərinin daşıyıcısıdır.(7, səh. 641-643)Əlavə olaraq diskurs kommunikasiya, sosiolingvistika, psixolingvistikanın inkişafı ilə bağlı yeni mənalara kəsb etməyə başladı. Effektiv kommunikasiya müsahibin düzgün anlamını təmin edir. Ünsiyyət təcrübəsi olanlar bu prosesin nə qədər mürəkkəb olmasını, onun iştirakçıların çətinliklərlə, maneələrlə qarşılaşdığını bilirlər. Bu çətinliklər həm subyektiv, həm də obyektiv xarakterli olaraq müsahibin şəxsiyyəti, onun daxili vəziyyəti, ünsiyyət təcrübəsinin olması və ya olmaması ilə əlaqədar olmayaraq bir sıra obyektiv faktorlardan irəli gələ bilər. Bu cür çətinliklər xüsusi maraq kəsb edir, belə ki, onların obyektiv

xarakteri, real ünsiyyət situasiyasında diskursiv praktika baxımından hesablanılmasını və öyrənilməsinə təmin edir. Mədəni kodun transformasiyası anlamının nəticəsidir. Biliklərin koqnitiv bloklarda reinterpretaasiyası zamanı baş verən dekonstruksiyalar yeni obraz üçün stimül yaradır. Diskurs termini müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif cür dəyərləndirilə bilər, bununla yanaşı ümumilikdə diskurs termini anlayışı adı altında mətnlər qrupu nəzərdə tutulur. Məsələn, bir mövzu üzrə mətnlərin üst-üstə düşməsi diskurs kimi qiymətləndirilir. Diskurs zaman-məkan ahənginə malikdir. Məkanın parametrləri ən geniş mənada dil, mədəniyyət kimi faktorlarla birləşərək tək, vahid əraziyə münasibət bildirir. Müasir dilçilikdə iki açar terminin- “dil şəxsiyyəti” və “diskurs”un mövcudluğu imkan verir ki, şəxsiyyətin müəyyən tipinin dili dəqiq çizilmiş diskursu ifadə etsin. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, diskurs sosial davranış forması kimi, sosial dünyanın və elm dünyasının özünün də formalaşmasında alət rolunu oynayır. Bundan başqa, sosial münasibətlərin formalaşmasında da aparıcı rola malikdir. Bu ona görə mümkün olur ki, diskurs sayəsində cəmiyyətdə, insanların baxışlarında və addımlarında dəyişikliklər müəyyən edilir, gizli və aşkar mənalara sahəsi vardır.

L.Bəkmən və A.Palmer yazırlar ki, “akademik diskurs” universitetlərdə, məktəblərdə müəllimlər və tələbələr arasında söhbətin, danışığın bir növüdür (3, səh. 36). C.M.Sveylz akademik diskursun şifahi növündən daha çox yazılı növünə üstünlük verməyi təklif edir.(8, səh. 29). H.D.Adamson bu məsələ ilə bağlı digər bir təklif irəli sürür. Onun düşüncəsinə görə akademik diskurs akademik kompetensiya ilə bağlıdır. Göründüyü kimi, Adamsonun ortaya qoyduğu kompetensiya problemi Xomskinin də təklif etdiyi kimi səriştə və ifadə ilə əlaqəlidir. Akademik diskurs barədə bir məsələni də qeyd etmək istərdik ki, akademik diskursda bilik və qabiliyyət, səriştədən sonra bir məsələ də vacib hesab olunur. Bu da akademik diskurs iştirakçılarının fərdi gen məsələləridir. Akademik diskurs zamanı genlərə dayanan xarakterin müşahidə olunması təəccüblü hesab olunmamalıdır. Adamsonun yazdığı kimi, aşağı və yuxarı səriştə səviyyələrinin müşahidə olunması da məhz fərdi genlərin yaranması ilə ortaya çıxır. Məsələn, tədris prosesi zamanı müəllim və tələbə şəxsiyyətləri tam genlərə dayanma prinsiplərindən bir-birilə ünsiyyətə girirlər. Auditoriyada fərqli tələbələrlə müəllimin qarşılaşması onların fərqli ailələrdən gəlməsi və genlərə dayanan xüsusiyyətlərinin olması ilə əlaqəlidir. D.Feris akademik diskursda tənqidi düşüncə qabiliyyətinin də olduğunu yazır. O iddia edir ki, akademik diskursda tənqidi düşüncə qabiliyyəti təsnif etmə, müqayisə etmə, təhlil etmə, həsr etmə, sual-cavab etmə, tənqid etmə, skeptikal olma və nəticəni yaratma kimi qabiliyyətləri özündə ehtiva edir. (9, səh. 289-315). P.Elbou akademik diskursda yazı formasının dörd xarakterini təklif edir. O, onları belə sıralayır: 1.Reallıq versiyası. Danışığın təşkilinin iksplisitliyini və birbaşalığını əks etdirir.

2. Danışiq tərzi. Sadə insanların danışığını əks etdirən danışiq forması.
3. Danışiqda müşahidə olunan ehtiyatlılıq və həmin ehtiyatlılıqda hiss olunan narahatlılıq, yaxud qeyri-dəqiqlik. 4. Akademik diskursda özünü təqdimin elementləri.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, Zərdabi LTD, 2011, 272 s.
2. Brown G. and Yule G. Discourse Analysis. United Kingdom: Cambridge University Press. 1983
3. Chomsky N. Language and mind. Cambridge university press. 2006. 190 p.
4. Harris Z. Discourse Analysis. In: "Language", 1956
5. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Magistratura pilləsi üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2008, 90 s.
6. Miller T. Functional approaches to written text. Washington, D.C: US I A. minsky, 1985
7. Попова. Е.С. Текст и дискурс. Дифференциации понятий// 2014 №=6.. 643 стр.
8. Swales J.M. Genre analysis: English in academic and research settings. Cambridge: Cambridge University Press. 1969
9. Watanabe S. Framing in American and Japanese group discussions. Unpublished doctoral dissertation. George Town University, Washington 1990.

E.Putayeva

Discourse and its structure Summary

This article deals with the discourse in linguistics and its structure. The author emphasizes the role of discourse referring to the works of scientists that have done some researches in this field of linguistics. She emphasizes that since its emergence the discourse caught the attention of linguists and a lot of new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the communication process clearly and use the language more competently. Text as a complex whole contains verbal and nonverbal components. The analysis shows that these components are interrelated. They are interacted and complete each other in the process of text. While analyzing the text great attention was given to the linguistic facts taken from linguistic literature.

Э.Путаева

Дискурси его структура

Резюме

В статье речь идёт о дискурсе в сфере лингвистики. Автор пытается раскрыть роль дискурса ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область лингвистики, а также подчеркивает ее важность в текстовой лингвистике.

Отмечается, что эта дает вспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите. Текст как сложное целое содержит вербальные и невербальные компоненты. Анализ показывает, что эти компоненты взаимосвязаны. Они в процессе формирования текста взаимодействуют и дополняют друг друга. В течение анализа текста большое внимание обращено на лингвистические факты, полученные из лингвистических литератур.

Rəyçi

Afaq Ramazanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NIGAR ABDULLAYEVA
Azerbaijan State Oil and Industry University
nigar@mail.ru

COLLOQUIAL WORDS AND EXPRESSIONS

Key words: colloquial words, phrases, expressions, characteristics, style, vocabulary

Açar sözlər: danışiq sözləri, frazalar, ifadələr, xüsusiyyət, üslub, lüğət

Ключевые слова: разговорные слова, фразы, выражения, характеристики, стиль, словарный запас

Colloquial expressions are informal words, phrases or even slang in a piece of writing. Colloquial expressions tend to sneak in as writers, being part of a society, are influenced by the way people speak in that society. Naturally, they are bound to add colloquial expressions in their vocabulary. However, writers use such expressions intentionally too as it gives their works a sense of realism. For example, colloquial expressions of American origin: wanna - want to, gonna - going to, what's up – "How are you? /How do you do?". Colloquial expressions, in a piece of literature, may give us deep insights into the writer's society. They tell us about how people really talk in their real life. Therefore, they help a writer to form strong connections with readers. Colloquial expressions impart a sense of realism to a piece of literature which again attracts readers as they identify it with their real life.

The term colloquial is old enough. As employed in our time, the adjective colloquial does not necessarily mean 'slangy' or 'vulgar', although slang and vulgar vocabulary make part of colloquial vocabulary, or, in set-theoretical terminology, form subsets contained in the set we call colloquial vocabulary. The term literary colloquial is used to denote the vocabulary used by educated people in the course of ordinary conversation or when writing letters to intimate friends. Familiar colloquial is more emotional and much more free and careless than literary colloquial. It is also characterized by a great number of jocular or ironical expressions and nonce-words. Low colloquial is a term used for illiterate popular speech. It is very difficult to find hard and fast rules that help to establish the boundary between low colloquial and dialect, because in actual communication the two are often used together. Moreover, we have only the evidence of fiction to go by, and this may be not quite accurate in speech characterization. The basis of distinction between low colloquial and the two other types of colloquial is purely social.

The chief peculiarities of low colloquial concern grammar and pronunciation; as to the vocabulary, it is different from familiar colloquial in that it contains more vulgar words, and sometimes also elements of dialect. Other vocabulary layers below the level of standard educated speech are, besides low colloquial, the so-called slang and argot. Unlike low colloquial, however, they have only lexical peculiarities. Argot should be distinguished from slang: the first term serves to denote a special vocabulary and idiom, used by a particular social or age group, especially by the so-called underworld. Its main point is to be unintelligible to outsiders. The boundaries between various layers of colloquial vocabulary not being very sharply defined, it is more convenient to characterize it on the whole. If we realize that gesture, tone and voice and situation are almost as important in an informal act of communication as words are, we shall be able to understand why a careful choice of words in everyday conversation plays a minor part as compared with public speech or literature, and consequently the vocabulary is much less variegated. The same pronouns, prop-words, auxiliaries, post positives and the same most frequent and generic terms are used again and again, each conveying a great number of different meanings. Only a small fraction of English vocabulary is put to use, so that some words are definitely overworked. Words like thing, business, do, get, go, fix, nice, really, well and other words characterized by a very high rank of frequency are used in all types of informal intercourse conveying a great variety of denotative and emotional meanings and fulfilling no end of different functions. The utterances abound in imaginative phraseology, ready-made formulas of politeness and tags, standard expressions of assent, dissent, surprise, pleasure, gratitude, apology, etc.

Among the colloquialisms occurring in the conversation one finds whole formulas, such as there you are, you see, I'm most grateful, here's to us; set expressions: a lot of moonshine, keep smb on the run, for all that, cases of semi-conversion or typical word-groups like have a drink (and not drink)', give a scare (and not scare)', verbs with post positives: cool off, think things out, come on; particles like just and well. Every type of colloquial style is usually rich in figures of speech. There is no point in enumerating them all, and we shall only note the understatement: a bit of a scare, I could just do with one. Certain lexical patterns are particularly characteristic of colloquialisms. Some may be added to those already mentioned. Substantivized adjectives are very frequent in colloquial speech: constitutional 'a walk', daily 'a woman who comes daily to help with household chores', also greens for 'green leaf vegetables', such as spinach, cabbage, etc., and woollies 'woolen clothes'. A large number of new formations is supplied by a process combining composition and conversion

and having as prototypes verbs with post positives: carry-on 'way of behaving', let-down 'an unexpected disappointment', make-up 'cosmetics'. One of the most modern developments frequent in colloquial style are the compounds coined by back-formation: the type to baby-sit (from baby-sitter) is often resorted to. It is common knowledge that colloquial English is very emotional. Emotions find their lexical expression not only in emphatic adverbs and adjectives of the awfully and divine type, or interjections including swear words, but also in a great number of other lexical intensifiers. In the following example the feeling named by the novelist is expressed in direct speech by an understatement: Gazing down with an expression that was loving, gratified and knowledgeable, she said, "Now I call that a bit of all right." In all the groups of colloquialisms, and in familiar colloquial especially, words easily acquire new meanings and new valency. We have already observed it in the case of the verb do in I could do with one meaning 'I would like to have (a drink)' and originally used jokingly. Make do is a colloquialism also characterized by fixed context; it means 'to continue to use old things instead of buying new ones, to economize'. Other peculiarities of valency of the same verb are observed in such combinations as do a museum, or do for smb, meaning 'to act as a housekeeper'. Verbs with post positives are used in preference to their polysyllabic synonyms. Such intensifiers as absolutely, fabulous/fab, grand, lovely, superb, terrific and the like come readily to the speaker's lips. Getting hackneyed, they are apt to lose their denotational meaning and keep only their intensifying function. The loss of denotational meaning in intensifiers is also very obvious in various combinations with the word dead, such as dead sure, dead easy, dead right, dead slow, dead straight. As these adverbs and adjectives become stale other expressive means may be used. Here is an example of heated argument in literary colloquial: "If you're seriously proposing to print rumors without even a scrap of evidence, the paper isn't going to last very long, is it?" "Why in God's name not?" "What's going to stop a crop of libel actions?" "The trouble with you lawyers," said Seymour, jauntily once more, "is that you never know when a fact is a fact, and you never see an inch beyond your noses. I am prepared to bet any of you, or all three, if you like, an even hundred pounds that no one, no one brings an action against us over this business". Carefully observing the means of emphasis used in the passage above, one will notice that the words a scrap, an inch, even are used here only as intensifiers lending emphasis to what is being said; they are definitely colloquial. But they have these properties due to the context, and the reader will have no difficulty in finding examples where these words are neither emphatic nor stylistically colored.

The conclusion is that some words acquire these characteristics only under certain very definite conditions, and may be contrasted with words and expressions that are always emotional and always colloquial in all their meanings, whatever the context. On earth or in God's name, for instance, are colloquial and emotional only after some interrogative word: Why in God's name ..., Why on earth ..., Where in God's name ..., Where on earth ..., What in God's name..., What on earth..., etc. A typical context is seen in the following extract: The man must be mad, sitting-out there on a freezing morning like this. What on earth he thinks he is doing I can't imagine (Shaffer). On the other hand, there exist oaths, swear words and their euphemistic variations that function as emotional colloquialisms independent of the context. The examples are: by God, Goodness gracious, for Goodness sake, good Lord and many others. They occur very often and are highly differentiated socially. Not only is there a difference in expressions used by schoolboys and elderly ladies, sailors and farmers but even those chosen by students of different universities may show some local color. Many lexical expressions of modality may be also referred to colloquialisms, as they do not occur anywhere except informal everyday intercourse. Affirmative and negative answers, for instance, show a wide range of modality shades: definitely, up to a point, in a way, exactly, right-o, by all means, I expect so, I should think so, rather, and on the other hand: I am afraid, not or not at all, not in the least, by no means, etc.

References

1. Colloquial. (n.d.) Dictionary.com Unabridged (v 1.1). Retrieved September 10, 2008, from Dictionary.com
2. Davidson, Donald (1997). "Truth and meaning". In Peter Ludlow. Readings in the Philosophy of Language. MIT Press. pp. 89–107. ISBN 978-0-262-62114-4.
3. "familiar, n., adj., and adv.". OED Online. Oxford University Press. 2014. Retrieved 2014-04-01. (Subscription required (help)).

N.Abdullayeva

Danışiq sözləri və ifadələri

Xülasə

Məqalə danışiq dilində istifadə olunan söz və ifadələrdən bəhs edir. "Danışiq ifadəsi" (colloquialism) Latin dilində "konfrans" və ya "söhbət"

deməkdir. Ədəbiyyat mexanizmi kimi, “Danışiq ifadəsi” (colloquialism) ədəbiyyatda qeyri-rəsmi və ya gündəlik dilə istinad edir.

“Danışiq ifadəsi” (colloquialism) ümumiyyətlə təbiətdəki coğrafi xüsusiyyətlərdir ki, bu da tez-tez regional və ya yerli bir dialektə aiddir. Onlar sözlər, söz və ya aforizmlər ola bilər. Dil daşıyıcıları anlamadan “danışiq ifadəsi”ndən (colloquialism) istifadə etdiyi halda, dil daşıyıcısı olmayanlar bu cür ifadələri tərcümə etməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Bunun səbəbi, bir çox danışiq ifadələri sözün ədəbi istifadəsi deyil, idiomatik və ya metaforik sözlərdir.

“Danışiq ifadəsi” (colloquialism) “sleng”ə bənzəyir, lakin danışiq ifadələri bəzi əsas fərqlərə malikdir.

Н.Абдуллаева

Речевые слова и выражения

Резюме

Слово «коллоквиализм» происходит от латинского коллоквиума, что означает «конференция» или «разговор». В качестве литературного устройства коллоквиализм относится к использованию неформального или повседневного языка в литературе. Коллоквиализмы обычно имеют географический характер, поскольку разговорное выражение часто относится к региональному или местному диалекту. Это могут быть слова, фразы или афоризмы.

Родные носители языка понимают и используют коллоквиализмы, не осознавая этого, в то время как носители, не являющиеся носителями языка, могут найти разговорные выражения, которые трудно перевести. Это связано с тем, что многие коллоквиализмы не являются буквальными употреблениями слов, а скорее идиоматическими или метафорическими высказываниями. Коллоквиализм похож на сленг, но определение коллоквиализма имеет некоторые ключевые отличия.

Rəyçi:

Sevil Əliyeva

Filologiya elmləri namizədi

AĞAXANIM QARAYEVA
ADNSU
agaxanim.58 @ mail. Ru

İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏSNİFİ

Açar sözlər: söz birləşmələri, əsas tərəf, asılı olan, şifahi nitq, fraza, mürəkkəb sözlər, tələffüz, mərhələ, çətinlik, məna, amil

Key words: word combinations, principal side, dependent, oral speech, phrase, compound words, pronunciation, stage, difficulties, meaning, factor

Ключевые слова: устный речь, словосочетание, фраза, произношение, этап, трудности значение, сложные слова

Söz birləşməsi sintaksisin mühüm vahidi kimi amerikan dilçisi L.Blumfildin tədqiqatlarında işlənməyə başlanmışdır. İngilis dilçiliyində uzun illər söz birləşməsinin sabit termini formalaşmamış, öncə “phrase” termini, sonra “word group” və “word cluster” terminləri işlənmiş, sonra yenə fraza termini gündəmə gəlmişdir.

İngilis dilində söz birləşməsinin fərqli izahı mövcud olmuş, onların təsnifatı da müxtəlifdir və burada söz birləşməsi “phrase” məfhumu ilə verilir. Məşhur rus dilçisi N.Burlakovaya görə, Qərb dilçiləri “wise man” və “to the light house” birləşməsi arasında fərq qoymurlar: birincisini “noun phrase”, ikincisini isə “prepositional phrase” kimi tanıyırlar. Digər rus dilçisi B.İlyis həmin məsələni xatırladaraq, ingilis dilində söz birləşməsinin parametrlərinin dəqiqləşdirilməsini təkid edir və onun sözlərinə əsaslanan O.Musayev göstərir ki, söz birləşməsi ən azı iki sözdən- əsas və asılı tərəfdən təşkil olunur. Məs, “ready to answer”, “the answer of the boy”, “made of wood”, “fund of music”, “stone wall”, “to go home”, “life in London” və s. Bəlli olduğu kimi, bu birləşmələr ingilis dilində bəhs edilən “phrase” kateqoriyasının bir qismini təşkil edir. İngilis dilçilərinin özlərinin “faza” məfhumuna verdiyi tərfi açıqlasaq, Qrinbaum onu belə xarakterizə edir: “ the phrase- in his account,(contains many historical solecisms) consists of one or more words. Each phrase has a head (or principal word)”. D: “Noun phrase can consist of one word such as a name, pronoun or noun, but complex noun phrase are group of words connected to and including a main noun (the head word) which here is underlined. Eg. an illness man, an old man , rather bent woman, etc. Demək ingilis dilində fraza məfhumu bir sözə aid edirsə, onun terminoloji mənası söz birləşməsi ilə uyğun gəlmir. Eyni zamanda ingilis dilçilərinin işlətdikləri başqa bir termin- “multiword” məfhumu isə daha çox mürəkkəb sözlərə şamil olunur.

Bir sözdən artıq tərkib hissəsi olan birləşmələr “kompleks fraza” kateqoriyasına daxil olur ki, bu baxımdan “childs toy”, “brick house”, “carefully painted screen”, “two pedals of bike” kimi misallar bizim anladığımız əsl söz birləşməsi sayıla bilər. Beləliklə:

1. “Phrase” məfumu ayrılıqda bir və bir neçə sözdən ibarət ola bilər, deməli, o, dəqiq şəkildə sözbirləşməsi məfumunu tam ifadə etmir;

2. “Multiword” termini isə daha çox mürəkkəb sözlərə şamil edilir;

3. Azı iki- birisi əsas, o birisi asılı tərəfdən ibarət olan söz birləşməsi məfumunu ingilis dilində ifadə edən münasib termin “complex phrase” ola bilər. “An illness(an old) man” (bir xəstə (qoca) kişi), “rather bent woman” (beli çox əyilmiş qadın) kimi misallarda asılı tərəf bir neçə sözdən ibarət ola bilər.

Ümumiyyətlə, ingilis dilində “faza” məfumu sadə (simplicity) və mürəkkəb (complexity) olmaq baxımından iki növdür:

1. The boss went out (sadə növ)

2. The tall boy went out (mürəkkəb növ)

Nəticə etibarilə, ingilis dilçiliyində söz birləşmələrinin strukturu, növləri, onların komponentləri arasında olan sintaktik əlaqələrin xarakteri barədə müxtəlif və hətta təzadlı fikirlər olsa da, müasir dövrdə bu barədə nisbətən aydın və sistemli təsəvvür yaranmışdır. Deməli, ingilis dilçiliyində kompleks fraza termini bizim anladığımız söz birləşməsi kimi dəyərləndirilə bilər. Burada əsasən beş növ birləşmə (ismi, feli, sifət, zərf, prepozitiv birləşmələr) ayırd edilir ki, bunlardan ən geniş yayılanı ismi birləşmələrdir.

İngilis dilində ismi birləşmələrin özünəməxsus strukturu vardır və burada iki tərəf və ya komponent iştirak edir: əsas- təyin olunan, baş (head) tərəf, asılı tərəf və ya təyin. Deməli, ingilis dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi ismi birləşmələr ümumi semantik baxımdan nominativ, tərəflər arasındakı münasibətə görə atributiv funksiya daşıyır. Ancaq təbiidir ki, həmin birləşmələrin növü burada işlənən komponentlərin sıralanması, onların leksik tərkibi və tərəflər arasındakı sintaktik əlaqənin xarakterinə görə Azərbaycan dilindən fərqlənir.

İngilis dilində işlənən ismi birləşmələrin ümumi strukturunu belə vermək olar:

Determiner(s) ----- premodifier(s) ----- head -----
postmodifier(s)

İngilis dilində ismi birləşmələrin əsas komponenti olaraq isim, nominative sifət, əvəzlilik və say kimi nitq hissələri ola bilər.

1. Əsas tərəfi isim olan birləşmələr. Məs:

A second class citizen of his own caln couldn` t succeed. (Citizen)

2. Əsas tərəfi nominativ sifət olan birləşmələr. Məs:

For the first time the 1991 census will include a question about long-term illness to help plan services and facilities for long-term sick.

(Sick)

3. Əsas tərəfi əvəzlilik olan birləşmələr. Məs:

Any of these matters may serve as mitigating circumstances. (Any)

4. Əsas tərəfi say olan birləşmələr. Məs.:

It does affect millions of people. (millions)

İsmi birləşmələrdə asılı tərəf uç böyük söz qrupundan ibarətdir: öndə gələn determinativlər (determiners), öndə gələn təyinedicilər

(premodifiers) və əsas komponentdən sonra gələn təyinedicilər (postmodifiers.)

Determinerlər: Öndə gələn həmin söz qrupu təyinedici funksiya daşımaqla ismi birləşmələrdə əsas tərəfin – nüvənin miqdar, keyfiyyət və başqa xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Onların quruluş və semantik özəllikləri bir-birindən fərqlənir və bəzən bir nüvə üçün bir neçə determiner işləyə bilər. Məs: all my six children, three times a day, both rich men, two-third of my time, what a wonderful day, once every day, all knowledge of it.

Determinerlər kimi çıxış edən sözlər nüvənin, yəni əsas tərəfin mənasını konkret bir məfhumla məhdudlaşdırır. Bunları “modifayerlərə” qarışdırmaq olmaz, çünki bu sözlər nüvənin mənasını təkmilləşdirir və onun barəsində daha çox məlumat verir. Təyinedicilərin bir qismi məhduddur, yəni üç növ artıqlıq və bir az da malikiyyət bildirən sifətlər vardır ki, öz məhdudluğu ilə başqa sifətlərdən və modifayerlərdən fərqlənir. Bu barədə bir mənbədə belə deyilir: “ some categories of determiners are limited (there are only three articles, handful of possessive pronouns, etc.) but the possessive nouns are as limitless as nouns themselves. This limited nature of most determiner categories, however, explains why determiners are grouped apart from adjectives even though both serve a modifying function.”

Premodifayerlər: Premodifayerlər sifət, sifət tipli tərkiblər, isim və ya ismi tərkiblər, keçmiş və indiki zaman feli sifətləri (–ed, –ing) məna bütövlüyü yaradan ismi tərkiblər (genitive noun phrases), saylar, prepozitiv tərkiblər və zərflərdən ibarət olur.

Məs, “the coming girl”, “a broken window” kimi misallarda premodifayer indiki və keçmiş zaman feli sifəti ilə ifadə olunur. “The old soldier’s weapons” , “a girl’s school” ifadələrində malikiyyət bildirən ismi birləşmələr (genitive noun phrase) premodifayer kimi işlənmişdir.

Modifierlər elə söz və ya söz qrupundan ibarətdir ki, birləşmə tərkibində əsas tərəf kimi çıxış edən söz barədə daha çox məlumat verir onu açıqlayır. Bu termin elə lüğətlərdə də “tamamlayıcı”, “təkmilləşdirici” mənasında izah olunur. Deməli, bir isim və ya ismi fraza premodifayer

olaraq birləşmənin əsas tərəfi kimi işlənən isim, substantiv sifət, əvəzlilik və sayın mənasını tamamlaya və izah edə bilər.

Eg. It's a hundred and fifty pound job.

Bu cümlədə a (artikl), hundred and fifty (say) - determiner,

pound (isim) - premodifayer,

job (isim) - əsas tərəf (nüvə söz)

“a hundred and fifty pound” ayrıca bir ismi birləşmədir ki, burada “pound” əsas tərəf kimi çıxış edir, lakin “job” əsas tərəf kimi götürüldə həmin ismi birləşmə onun təyinedəni- yəni premodifayeri olaraq qəbul edilir. İsmi birləşmələrin tərkibində işlənən zərflər (miqdar, zaman, yer, tərz-i-hərəkət və s.) premodifayer funksiyası daşıya bilər: “an overhead projector”, “the inside door”, “behind the scenes negotiations”, etc.

İngilis dili ismi birləşmələrində əsas tərəfdən sonra gələn asılı söz qrupları əksər dilçilər tərəfindən postmodifayer adlandırılır. Bütün hallarda birləşmədəki yerindən asılı olmayaraq modifayer əsas tərəfin mənasını müəyyənləşdirir və izah edir.

Beləliklə, belə nəticəyə gələ bilərik ki, ingilis dilində ismi birləşmələrdə əsas tərəf – nüvədən öncə gələn sözlər, təyinedicilərdən (determiner) sonra yerləşə bilərlər. Bu söz qrupuna – sifətlər, sifət tərkibləri, isimlər, ismi tərkiblər, indiki (-ing) və keçmiş (-ed) zaman feli sifətləri, tamamlayıcı ismi tərkiblər, saylar, zərflər, prepozitiv tərkiblər daxildir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva A.Y. "Dil sistemində tipoloji sapmalar" (aqlütinativ dillərdə fleksiv təmayüllü elementlər) Bakı -2006 səh. 38 -82.
2. M.F. Axundov "Əsərləri" III cild səh. 81
3. Verdiyeva Z. Ağayeva F. Adilov M. "Dilçilik problemləri" (I hissə), Bakı-1982 s
4. Axundov A. "Dil və ədəbiyyat" Bakı -2003 səh. 328 -336

A. Garayeva

Classification of noun word combinations in English Summary

Given article deals with the structure of nounal word combinations, syntactic connection between their sides, the characteristics, place and word order of their components.

Word combinations is considered to be two or more compounds which are expressed by nouns, adjectives, numerals, prepositional constructions,

Present and Past Participles, etc. The principal sides of noun combinations include determiners, premodifiers, postmodifiers and head (nuclear) word. In any cases determiners, pre- and post- modifiers define and explain the meaning of the head word. Complex noun phrase are group of words connected to and including a main noun (the head word) which here is underlined

Nounal word combinations are classified by the type of used components, their order, syntactic relations between lexic units. In the English language the nounal word combinations possess specific structure such as each side accomplishes definite attributive function. All complex phrases and nounal combinations are demonstrated and explained within examples given article extendly.

A.Караева

**Классификация комбинаций существительных
в английском языке
Резюме**

Данная статья рассматривает структуру словосочетаний, синтаксические соединения между их сторонами, характеристика, место и порядок их компонентов. Словосочетания состоят из двух или более компонентов, которые выражаются существительными, предложными конструкциями, причастиями настоящего и прошедшего времени и т.д. Основные стороны существительных соединений включают определения - детерминеры, премодифаеры, постмодифаеры и главное слово. В любых ситуациях детерминеры, пре-и-постмодифаеры определяют и объясняют значение главного слова.

Словосочетания классифицируются типами используемых компонентов, их порядком, синтаксической связью между лексическими звеньями. В английском языке существительные соединения обладают специфической структурой, так как каждая сторона выполняет определенную функцию. Все сложные фразы существительного соединения демонстрируются и объясняются примерами данной статье.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya elmləri namizədi

GÜLNAR KƏRİMLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
charimligulnar@mail.ru

DİLÇİLİKDƏ ƏDATLARIN NOMINATIV SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: nominasiya, identifikasiya, predikasiya, söz-işarə, ədat.

Ключевые слова: номинация, идентификация, предикация, слово-знак, частица.

Key words: nomination, identification, predication, word-sign, particle.

“Nominasiya” termini nominativ funksiyası ilə səciyyələnən, yəni, gerçəkliyin fraqmentlərinin adlandırılmasına, tərkib hissələrinə ayrılmasına, eləcə də müvafiq anlayışların sözlər, söz birləşmələri, frazeologizmlər və ifadələr şəklində formalaşmasına xidmət edən dil vahidlərinin yaranmasını və bu prosesin nəticəsi olan mənalı dil vahidlərini ehtiva edir.

Nominasiyanın dar və geniş təfsiri fərqləndirilir. Dar mənada, nominasiya ayrı-ayrı sözlərin və ya, söz birləşmələrinin yardımı ilə predmetlərin, yəni, substansional (maddi) obyektlərin əlamətlərini ehtiva edir. Nominativ vasitələrə predmetləri, hadisələri və obyektiv gerçəkliyin digər reallıqlarını bildirən leksik vahidlər (sözlər/söz birləşmələri) daxildir. Nominativ funksiya yerinə yetirmək (yetirməmək) dilin əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında fərqləndirici meyarlardan biri hesab edilir. M.Nikitin fərz edir ki, nominativlik, xüsusilə, dil vahidlərinin müstəqil olaraq, kənar yardım olmadan insan təfəkküründə müvafiq fikirlər oyatmağı, aktuallaşdırmağı ehtiva edir. [4: 71]

H.Arutyunova cümlədə iki əsas kommunikativ funksiyanı – haqqında söhbət gedən predmetlərin identifikasiyasını və informasiyanı söyləmə daxil edən predikasiyanın müntəzəm reallaşmasını qeyd edərək iki növ sözləri fərqləndirir: identifikasiya edən və predikatlar. Birinci qrupa daxil olan sözlər kommunikasiya prosesinə haqqında informasiya verilən predmetləri (və ya predmetlər sinfini) cəlb edən işarə-substitutları formalaşdırır. Beləliklə, bu sözlər, başlıca olaraq, adlandırmaq missiyasını yerinə yetirməlidir. Xəbər funksiyasını yerinə yetirən predikatlar üçün kommunikasiya iştirakçılarının qarşılıqlı anlaşmasını təmin edən sosial baxımdan təsbit edilmiş mənanı daşımaq zəruridir. Predikat rolunda çıxış edən söz denotativ çalar əldə etmir. O, müəyyən mənaya malik olsa da, referensiyadan məhrumdur - predmetin və ya digər məfhumun işarə əvəzi qismində çıxış etmir. İdentifikasiyaedici sözlər obyektiv gerçəklikdə mövcud olanları əks etdirir və təsnif edir, sanki dünya haqqında bilikləri ehtiva edir. Predikat sözlər isə dünya haqqında fikirləşdiklərimizi əks etdirir. [1: 326-327]

Bəzi təhqidçilər qeyd edirlər ki, bu cür birtərəfli yanaşma vasitəsilə dil vahidləri, faktiki olaraq, struktur-qrammatik xüsusiyyətlərinin yardımı ilə nominativ səciyyə əldə edir. V.Qak da öz növbəsində irəli sürdüyü fikirlərdə nominativ funksiya adı altında sadəcə adlandırmanın təzahür etməsinin – müstəqil şəkildə obyekt və ya fakt ifadə etmənin məsələyə birtərəfli yanaşmanın nəticəsi olmasını qeyd edir. Başqa sözlə, dil vahidinin ayrıca söyləmə formalaşdırmaq, cümlənin “qrammatik minimum”u olmaq qabiliyyəti təhlil edilir. [2: 315]

Geniş anlamda, nominasiyanı belə şərh etmək olar: gerçəkliyin insan təfəkkürü vasitəsilə dərk edilən bütün, hətta qeyri-substansional elementləri, dildə işarəvilik əldə edir ki, müvafiq olaraq, bu işarələr də nominasiya vasitələri sahəsinə aid edilməlidir. Nominasiyaya bu cür əhatəli yanaşmanın tərəfdarları qeyd edirlər ki, insan təfəkküründə əşyaların, hadisələrin, xassə və münasibətlərin inikası arasında heç bir keçilməz sərhəd yoxdur. Bununla da adları qeyd edilən bu elementlər insan təfəkküründə asanlıqla təyin edilərək “ad” statusu qazanırlar.

Danışanın psixi hallarının və emosiyalarının nümayişi prosesi də nominasiyaya aiddir. Bu, onunla əlaqələndirilir ki, fikir və anlayışları ifadə edən sözlər və cümlələr, eyni zamanda, bu fikir və anlayışlara ünvanlanmış predmetləri və hadisələri ifadə edir. Hiss və emosiyalara gəldikdə, onların da dərk etmə vasitəsi olmasının mümkünlüyü, təsnifatı, sözlü ifadəsi və yaxud, intonasiya vasitəsilə ifadəsi, bir sözlə, onların vasitəsilə dil ifadə vasitələrinin təqdimatı qeyd edilir. Beləliklə, məna planında nominasiya anlayışını “insan təfəkkürü vasitəsilə bütün əks olunan və yaxud, tanınan, bütün gerçək və xəyali predmetlərin, şəxslərin, hadisələrin, keyfiyyətlərin, münasibətlərin və hərəkətlərin ifadəsi” kimi şərh etmək olar.

Dil vahidinin əlahiddə bir xassəsi kimi yanaşılan nominativ funksiya qeyri-dil gerçəkliyinin elementləri ilə əlaqələndirilir və buraya bir çox köməkçi sözləri daxil etməklə nominativ dil vasitələri halqasını genişləndirir. V.Qakin da qeyd etdiyi kimi, qrammatik, eləcə də, sintaktik dil vasitələri nominativ vahidlər kimi fəaliyyət göstərə bilər, ancaq müstəqil deyil, digər dil vahidləri, elementləri ilə birlikdə, başqa dil vahidinin tərkibində. Başqa sözlə, qeyri-müstəqil nominativ funksiya nəzərdə tutulur. [2: 315-317]

E.Kubryakova da eyni mövqeyi bölüşür. Sözlərini nəzərdən keçirən müəllif əmin edir ki, sözünü oriyentirir və “məhiyyətə onlar məkanın tamamilə aşkar nöqtələrini və yaxud, müəyyən hesablama sistemində məkanın sərhədlərini adlandırırlar”. [3: 11] Hesablama sistemi mərkəzində hər bir lokativ sözünün müəyyən mövqeyə malik olduğu predmet durğun koordinat sistemi şəklində təsvir edilə bilər. Bununla da, asanlıqla lokativ sözlərinin yalnız ilkin, məkani deyil, həmçinin məcazi mənalarını da göstərmək olar, məsələn, temporal məna. Beləliklə, sözlərinin mənası

“əşyaların və hadisələrin koordinasiyasını ehtiva edir, onların mövcud zamanda və məkanda yerini nümayiş etdirir, seçilmiş oriyentirlərini insan beynində ümumiləşdirilmiş təsəvvürlər ilə əlaqələndirirlər. Məhz bu səbəbdən, onları nominativ funksiyadan məhrum edilmiş hesab etmək qəribə görünərdi. [3: 11] Kubryakova, eyni zamanda, vurğulayır ki, sözün nominativ dəyərinin fərqli dərəcələrə malik olması müxtəlif siniflərə daxil olan sözlər üçün səciyyəvidir. Biz də bu fikirlərlə razılaşaraq, əsas etibarilə, tam mənalı sözlər nominativlik xassəsinə malik olduğu fikrindəyik.

Dil vahidlərinin nominativ funksiyaya əsasən fərqləndirilməsinə və ya dərəcələrə ayrılmasına bu problemə həsr edilmiş digər işlərdə də təsadüf edilir. Ancaq bu işlərdə ədatlara yer ayrılmır. Ədatlar yalnız A.Ufimtseva tərəfindən tədqiq edilmiş söz-ışarələrin formalarının təsnifatında xatırladılır. [5: 90] Burada müəllif söz-ışarələri bu ışarələrin əsas əlamətlərinə - nitqdə müəyyən funksiyalar yerinə yetirən kateqorial mənalara görə məcmusu baxımından təhlil edir və aşağıdakı semioloji söz siniflərini fərqləndirir:

- Səciyyələndirici (tam mənalı sözlər);
- Fərdiləşdirici (xüsusi adlar);
- Kvantitativ ışarələr (miqdar sayları);
- Deyktik ışarələr (nitq aktı koordinatının göstəriciləri);
- Əvəzləyici ışarələr (əvəzliliklər);
- Bağlayıcı söz-ışarələri (bağlayıcılar, sözlönləri, şəkilçilər);
- Fəalliyyət bildirən sözlər (artikllar, bəzi sifətlər, ədatlar).

Bununla bərabər, bu tədqiqat nəticəsində də fəalliyyət bildirən söz-ışarələr kimi ədatların mahiyyəti şərh edilmir. Buna baxmayaraq, ədatların tədqiqi ilə məşğul olan bütün dilşünasların ədatların nominativ statusu məsələsi barəsində gəldikləri vahid fikir bundan ibarətdir ki, ədatlar nominativ funksiyaya malik deyil, çünki onlar ekstra-lingvistik referentə malik deyildir.

Nominasiya anlayışının geniş təfsiri belə ədatları dilin nominativ vahidləri hesab etməyə əsas vermir. Ekstra-lingvistik gerçəklikdə mövcud olan əlaqələri bildirən sözlönləri və bağlayıcılardan (məsələn, *in* (içində), *on* (üzərində), *under* (altında) məkani əlaqələri bildirən sözlönləri) fərqli olaraq ədatlar yalnız söyləmin bəzi komponentlərinin fərqləndirilməsi funksiyasını yerinə yetirir.

Ədatlar mahiyyət etibarilə bəzi mənalara markeri qismində çıxış edir və məhz buna görə onlar “mənalı ışarələr” adlandırılır. Onların ifadə etdiyi mənalara nə ümumi, nə də məzmun səciyyəli deyil, yalnız kommunikativ səciyyəlidir. ışıarələr haqqında mövcud nəzəriyyələrdə ədatların mahiyyətinin təfsir edilməməsi izah ediləndir – onların hər biri istər anlayışlara və insanlara, istərsə də münasibətlərə aid məzmun nominasiyasını nəzərdə tutur.

Bu fakt özlüyündə ədatların semantikasını haqqında qaldırılan sualları təhlil zamanı mürəkkəbləşdirsə belə sonda qeyd etməliyik ki, əsaslı olaraq ümumi qəbul edilmiş mülahizəyə əsasən, ədatlar dilin nominativ vahidləri deyil.

Ədəbiyyat

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл (Логико-семантические проблемы). М.: Наука, 1976, 383 с.
2. Гак В.Г. Языковые преобразования. М.: Школа "Языки русской культуры", 1998, 768 с.
3. Кубрякова Е.С. Части речи в ономаσιологическом освещении. М.: Наука, 1978, 115 с.
4. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. СПб.: Научный центр проблем диалога, 1996, 760 с.
5. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. М.: Наука, 1974, 208 с.

Г.Керимли

Номинативная особенность частиц в лингвистике

Резюме

В статье рассматривается номинативная функция частиц. Утверждается, что существуют два типа - широкое и ограниченное толкование понятия «номинация». В последнем смысле, оно обозначает признаки существенных объектов посредством отдельных слов/словосочетаний. Автор предполагает, что это односторонний подход к проблеме. В первом смысле, номинация включает все (даже несущественные) познаваемые элементы, которые приобретают значение в языке. Это более приемлемый подход, поскольку нет непроницаемой границы между отражениями объектов, событий, их свойств и отношений в человеческом познании. Все эти элементы приобретают статус «название» без препятствий.

В статье также говорится, что существуют языковые элементы, которые обладают зависимой номинативной функцией - те грамматические единицы, которые приобретают номинацию в содержании или вместе с другими языковыми единицами. Одним из этих единиц является частица, которая несет в себе экстра-лингвистическую ссылку, поскольку ее функция состоит в том, чтобы различать некоторые компоненты высказывания. Таким образом, автор соглашается называть частицы

«содержательными знаками», принимая во внимание тот факт, что частицы являются маркерами некоторых значений, которые могут иметь только коммуникативный характер.

G.Kerimli

Nominative characteristics of particles in linguistics

Summary

The article deals with the nominative function of particles. It is stated that there are two types of - large and limited interpretations of the concept “nomination”. In the latter sense, it denotes features of substantial objects by means of separate words/word combinations. The author suggests that this is a unilateral approach to the issue. In the former sense, nomination comprises all (even non-substantial) cognized elements that acquire significance in language. This is a more acceptable approach since there is no impenetrable borderline between reflections of objects, events, their properties and relations in human cognition. All these elements acquire status of “name” without impediment.

In the article it is also stated that there are language elements that possess dependent nominative function – those grammatical units which acquire nomination within or together with other language units. One of these units is particle which carries extra-linguistic reference, because its function is to differentiate some components of utterance. Thus, the author agrees to call particles “meaningful signs” by taking into consideration the fact that particles are markers of some meanings which can be of communicative character only.

Rəyçi: **İradə Səmədova**
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR VƏ TƏHSİLDƏ MODERNİZM

Açar sözlər : milli-mənəvi dəyərlər, müasirlik, təhsildə modernizm, milli kurikulum, tədqiqatçılıq.

Key words : national-moral values, modernity, modernism in education, national curriculum, research.

Ключевые слова: национально-нравственные ценности, современность, модернизм в образовании, национальный учебный план, исследования.

Ümumdünya təcrübəsi təsdiqləyir ki, insanların mənəviyyatı, əxlaqi və etik normaları, düşüncəsi ilə bağlı olan milli-mənəvi dəyərlərin yaradıcısı xalqdır. Milli-mənəvi dəyərlər xalqın ən qiymətli sərvəti hesab olunur və hər bir xalqın özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlər sistemi vardır. Bu dəyərlər təbii ki, bizim həm tariximiz, həm dilimiz, həm dinimizi, həm mədəni görüşlərimiz, həm incəsənətimiz, həm mentalitetimiz, həm də yaradıcılığımızı əhatə edir.

Milli-mənəvi dəyər məvhumu özündə çox geniş məna ifadə edir. Milli-mənəvi dəyər dedikdə, hər bir xalqın illərlə yaratdığı dəyərlər məcmusu başa düşülür. Bu da faktdır ki, bir xalqın milli-mənəvi dəyərləri olmasa, o xalq mövcud ola bilməz. Ümumiyyətlə, hər hər hansı bir toplum öz mövcudluğunu qoruyub saxlamaq istəyirsə, o ilk öncə milli-mənəvi dəyərlərini mühafizə edib gələcək nəsəyə ötürməlidir.

Milli-mənəvi dəyərlər fərdi cəmiyyət içərisində formalaşdırən və onun inkişafına təkan verən qaydaları nəzərdə tutur. Dünya sivilizasiyası yaranan andan bu qaydalar da yaranmağa başlanmışdır. Bildiyimiz kimi, xalqımız çox zəngin və qədim tarixi olan irsə malikdir və xalqımız bu irsi bugünümüdə kimi qoruyur və qoruyacaqdır. Milli-mənəvi dəyərlər özündə xalqın toy və yas mərasimlərini, Novruz bayramının özünəməxsusluğunu, İslam dininin bütün ali hissə və dəyərlərini qoruyub saxlayır.

Azərbaycan xalqı öz suveren və demokratik dövlətini qurduqdan sonra həm ölkədaxilində, həm də xarici əlaqələrdə uğur qazanmışdır. Ölkəmiz istər elm sahəsi, istərsə də iqtisadi sahə olsun hər birində islahatlar aparmaqla daim irəliləyişə doğru addımlamışdır. Azərbaycan dövləti bu yolda irəliləyərkən digər demokratik ölkələrin təcrübələrindən də faydalanmağa çalışır. Tarixə nəzər salsaq görərik ki, xalqımız öz milli-mənəvi dəyərləri uğrunda daima canı bahasına mübarizə aparmışdır. Bu da millətimizin öz milli dəyərlərinə nə dərəcə sadıq olmasından və bu dəyərlərə verdiyi qiymətdən irəli gəlir

Milli-mənəvi sərvətlərimiz sırasında ən qabaqcıl yeri Azərbaycan dili tutur. Azərbaycan dilinin qorunmasında həm dövlətin özü, həm də Azərbaycan dövlətinin vətəndaşları xüsusi səy göstərməlidirlər. Azərbaycan dilini millətin milli xəzinəsi hesab edən ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi:

“Bizim çox gözəl, zəngin və cazibədar dilimiz var. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir. Gənclərə tövsiyə edirəm ki, əgər kiminsə bu barədə çatışmazlığı varsa, çalışsın bunu aradan qaldırsın. Xarici ölkələrdə təhsil alarkən, həmin ölkələrin dilini öyrənərkən öz ana dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç vaxt başqa dilə dəyişməyin. Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şey ola bilməz”.

Bu gün Prezident İlham Əliyev ulu öndərin dil siyasətini davam etdirərək, Azərbaycan dilini digər dillərin təsirlərindən qorumağa və cəmiyyətdə rolunu möhkəmləndirməyə çalışır. Daim öz çıxışlarında dilimizin qorunması qeyd edən Prezident İlham Əliyev 9 oktyabr 2015-ci ildə AMEA-nın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş yığıncaqda çıxış edərək demişdir: “Azərbaycan dili bizi bir xalq, millət kimi qoruyub. Əsrlər boyu biz başqa ölkələrin, imperiyaların tərkibində yaşadığımız dövrdə milli dəyərlərimizi, ana dilimizi qoruya, saxlaya bilmişik”.

Dünyada gedən qloballaşma prosesi ilə əlaqədar olaraq xarici dövlətlərlə daima əlaqədə oluruq. Bu əlaqələr təbii ki, elm, texnologiya və s. məsələlərdə bizə uğur gətirir. Lakin bəzi hallarda gənclərimiz müasirləşmək adı ilə milli-mənəvi dəyərlərimizi unudurlar. Belə şəraitdə ziyalılarımız, müəllimlərimiz, böyüklərimiz müəyyənləşdirməlidirlər ki, hansı məsələlərdə biz, gənclər milli dəyərlərimizə əsaslanmalıyıq və ənənəçi olmalıyıq.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra təhsil sahəsində dünya təcrübəsindən yararlanmış, başqa sözlə inteqrasiya etmişdir. Çox qısa bir müddətdə ölkəmiz yüksək nailiyyətlər əldə edərək dünya ölkələrinin marağına səbəb olmuşdur. Bu nailiyyətlər sırasında əlbəttə ki, ölkənin ümumtəhsil sistemində də özünü göstərir. Prezidentimizin bu sahədə imzaladığı sərəncamlar, verdiyi qanunlar, görülməli tədbirlər müasir təhsildə uğurla nəticələnmişdir.

Qloballaşma prosesi gedən dünyada təbii ki, təhsildə nailiyyətlər əldə etməmək mümkün deyil. Dünyanın istənilən ölkəsində olduğu kimi, Azərbaycanda da insan kapitalının yaranıb formalaşmasında təhsilin rolu danılmazdır. Azərbaycan Respublikasının 2005-ci ildən Baloniya sisteminə qoşulması da təhsil sitemində işlərin görüldüyünü göstərir.

Təhsildə müasirlikdən danışarkən ilk olaraq belə sual yaranır ki, bəs müasir təhsil nədir və nəyə xidmət edir?

Müasir təhsil bugünümüzdə cəmiyyətin formalaşmasında rolu olan ayrılmaz bir faktordur. “Təhsildə müasirlik” deyəndə bizim dövrümüze

uyğun olan, cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab verən və müasir tələblərlə sintez yaradan cəhətlər nəzərdə tutulur. Bu cəhətlər həm bizim ənənələrimizə uyğun olmalı, həm də müasir standartlara cavab verməlidir. İndiki təhsilimizin inkişafı çoxşaxəlidir. Bu şaxələrin hər birinin əsasında elə yeniliklər dayanır ki, onlar insanların meylləri və fikirləri, arzu və istəkləri üzərində qurulur.

Bilirik ki, təhsil bütün sahələrin inkişafına səbəb olur, çünki təhsil hər bir şəxsə təsir edir və cəmiyyətin inkişafının hər bir mərhələsində bunun müsbət nəticəsini görmək mümkündür. Yuxarıda dediklərimizi əsas tutaraq söyləyə bilərik ki, təhsil :

- Xalqın inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir;
- İntelektual düşünmə fəaliyyətini formalaşdırır;
- Xalqın yaşayış səviyyəsini, yəni maddi cəhətdən həyat şəraitini yaxşılaşdırır;
- Vətəndaşları cəmiyyətdə təfəkkürlü qüvvəyə çevirir;
- Hüquqi cəmiyyət formalaşdırır;
- Milli-mənəvi dəyərlər mühafizə edir və gələcək nəsllə ötürür və s.

Bu saydıqlarımızdan belə nəticə çıxır ki, təhsil dövlətin əsas və aparıcı sahəsidir və təhsilin inkişafı dövlətin qarşısında duran ən vacib məsələdir.

Dövlətimizin gələcəyi olan uşaqlara təhsil verərkən milli-mənəvi dəyərləri göz ardı etmək olmaz. Uşaqlar vətənpərvər ruhlu, öz milli adət-ənənələrinə bağlı olan, gələcəkdə sahibləndiyi peşəsini sevmək və xalqına layiqli şəkildə xidmət edəcək potensialda yetişdirilməlidirlər.

Hamımıza məlumdur ki, Azərbaycan 2006-cı ildə “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulum)” sənədi müzakirə etdikdən sonra 2007-ci ildə bu sənəd təsdiq edildi. Kurikulum dünya təcrübəsinə əsaslanan müasir metod və yanaşmaları özündə ehtiva edirdi. Bu konsepsiya vasitəsilə inkişaf etmiş ölkələrin ideya və təcrübələrindən faydalanaraq, onları öz təhsilimizdə istifadə etməyə başladıq.

Milli Kurikuluma keçid məktəblərdə böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Müşahidələrə əsasən aşağıdakı bəndləri qeyd edə bilərik:

- Dərs formaları dəyişdi. Yəni əvvəl təhsildə ənənəvi təlim metodundan istifadə edilirdisə, indi artıq fəal dərs mövcuddur.
- Müəllim-şagird münasibətlərində də əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Yəni əvvəllər müəllim dərstdə aparıcı mövqedə çıxış edirdisə, indi məsləhətçi rolunda çıxış edirdi.
- Şagirdlər ənənəvi dərstdə daha passiv iştirak edirdilər, amma fəal dərstdə dinamik aura mövcuddur və şagirdlər daha fəal çıxışlar edirlər.

- Müasir təhsil sistemində şagirdlərin yaradıcı tərəfi kəşf edilir. Bu əsasən dərs zamanı özünü göstərir, müəllim tapşırıqlar verərək şagirdlərin yaradıcı yönünü göstərirdi.

- Müasir dərs şagirdləri özlərinə daha inamlı edir. Onlarda danışmaq qabiliyyətini formalaşdırır.

Gördüyünüz kimi, Azərbaycan Respublikası istər milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında, istərsə də təhsilin inkişafında əlində gələni edir. Ulu öndər Heydər Əliyevin təhsil sahəsində və milli dəyərlərin qorunması sahəsində qoyduğu bu gözəl ənənəni Prezident İlham Əliyev və xanımı, vitse-prezident Mehriban Əliyeva uğurla davam etdirir. Bu uğurlu siyasətin nəticələridir ki, hər il minlərlə uşaq məktəbə qədəm qoyur, minlərlə şagird məktəbi bitirir və ali təhsil ocaqlarına qəbul olur, çoxlu sayda yüksək səviyyəli məktəblər açılır, həmin məktəblər texnoloji ləvazimatlarla təchiz olunur, məktəblərdə savadlı və professional müəllim pedaqoqlar çalışır.

Ədəbiyyat:

1. Milli mənəvi dəyərlər və müasirlik, // www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2014/dekabr/411477.htm
2. O.Abbasov
Dərsdə interaktiv təlim metodlarının tətbiqi vasitəsilə şagirdlərə milli dəyərlərin aşılınması // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı : jurnal. 2011, № 1, s. 41-43.
3. C. Musayeva Ana dili dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadənin əhəmiyyəti // Elm və həyat: Elmi-populyar jurnal. 2016, № 4, s. 93-95.
4. S.İsmayılbəyli Milli-mənəvi dəyərlər və müasirlik, // www.anl.az/down/meqale/olaylar/2015/may/440140.htm
5. S.Mustafayev Milli mənəvi dəyərlər qorunub saxlanılır, // Respublika.- 2008.-23 dekabr.-S.4.
6. Ə.Bədəlova Fəal interaktiv metodlar və ənənəvi təlim // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi: elmi-metodik jurnal. 2015, № 4, s.9-16.
7. İ.Həsənov Milli-mənəvi dəyərlər misilsiz sərvət kimi, Milli-mənəvi dəyərlər və müasirlik, // www.anl.az/down/meqale/525/2015/may/440401.htm
N.Ağaverdiyeva Ali təhsildə Boloniya sistemi,

G.Aliyeva

Integrity of national-spiritual couples with modern education

Summary

The world experience confirms that people are the creator of national-spiritual values associated with the morality, moral and ethical norms of people. National-moral values are considered to be the most valuable wealth of the nation, and each nation has its own system of national-moral values. These values are, of course, both our history, our language, our religion, our cultural views, our art, our mentality, and our creativity. The essence of national-moral value expresses itself very broadly. When it comes to national-spiritual value, it is understood that the value of each nation's years has been measured. Modern education is an integral factor in the formation of society today. When we say "Modernity in Education", it is supposed to be a synthesis that meets the needs of society and meets modern requirements. These aspects should be in line with our traditions and meet modern standards.

Г.Алиева

Целостность национально-духовных пар с современным

образованием

Резюме

Мировой опыт подтверждает, что люди являются создателями национально-духовных ценностей, связанных с нравственностью, моральными и этическими нормами людей. Национально-нравственные ценности считаются самым ценным богатством нации, и каждая нация имеет свою систему национально-нравственных ценностей. Эти ценности - это, конечно, и наша история, наш язык, наша религия, наши культурные взгляды, наше искусство, наш менталитет и наше творчество. Суть национально-нравственной ценности выражается очень широко. Когда дело доходит до национально-духовной ценности, понимается, что ценность поколений каждой нации в течение многих лет. Современное образование является неотъемлемым фактором в формировании общества сегодня. Когда мы говорим «Современность в образовании», он должен быть синтезом, который отвечает потребностям общества и отвечает современным требованиям. Эти аспекты должны соответствовать нашим традициям и соответствовать современным стандартам.

Rəyçi:

Yeganə Hacıyeva

Filologiya elmləri namizədi, dosent

SEVDA ÇƏRKƏZOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
sevda_charkazova@mail.ru

USING INFORMAL STYLE, COLLOQUIAL WORDS AND SLANGS

Açar sözlər: formal, qeyri formal, kontekst, danışiq, funksional üslub, dilçilik, söz qrupları

Key words: formal, informal, context, colloquial, functional style, linguistics, word groups

Ключевые слова: формальный, неформальный, контекстный, разговорный, функциональный стиль, лингвистика, группы слов

Just as there is formal and informal dress, so there is formal and informal speech. One is not supposed to turn up at a ministerial reception or at a scientific symposium wearing a pair of brightly coloured pyjamas. (Jeans are scarcely suitable for such occasions either, though this may be a matter of opinion.) Consequently, the social context in which the communication is taking place determines both the mode of dress and the modes of speech. When placed in different situations, people instinctively choose different kinds of words and structures to express their thoughts. The suitability or unsuitability of a word for each particular situation depends on its stylistic characteristics or, in other words, on the functional style it represents.

The term *functional* style is generally accepted in modern linguistics. It is defined as “a system of expressive means peculiar to a specific sphere of communication”.

By the sphere of communication, we mean the circumstances attending the process of speech in each particular case: professional communication, a lecture, an informal talk, a formal letter, an intimate letter, a speech in court, etc.

All these circumstances or situations can be roughly classified into two types: formal (a lecture, a speech in court, an official letter, professional communication) and informal (an informal talk, an intimate letter).

Accordingly, functional styles are classified into two groups, with further subdivisions depending on different situations.

Informal Style. Informal vocabulary is used in one's immediate circle: family, relatives or friends. One uses informal words when at home or when feeling at home.

Informal style is relaxed, free-and-easy, familiar and unpretentious. But it should be pointed out that the informal talk of well-educated people considerably differs from that of the illiterate or the semi-educated; the

choice of words with adults is different from the vocabulary of teenagers; people living in the provinces use certain regional words and expressions. Consequently, the choice of words is determined in each particular case not only by an informal (or formal) situation, but also by the speaker's educational and cultural background, age group, and his occupational and regional characteristics.

Informal words and word-groups are traditionally divided into three types: *colloquial*, *slang* and *dialect words and word-groups*.

Colloquial Words. Among other informal words, *colloquialisms* are the least exclusive: they are used by everybody, and their sphere of communication is comparatively wide, at least of *literary colloquial words*. These are informal words that are used in everyday conversational speech both by cultivated and uneducated people of all age groups. The sphere of communication of literary colloquial words also includes the printed page, which shows that the term "colloquial" is somewhat inaccurate.

Here are some examples of literary colloquial words. *Pal* and *chum* are colloquial equivalents of *friend*; *girl*, when used colloquially, denotes a woman of any age; *bite* and *snack* stand for *meal*; *hi*, *hello* are informal greetings, and so *long* a form of parting; *start*, *go on*, *finish* and *be through* are also literary colloquialisms; *to have a crush on somebody* is a colloquial equivalent of *to be in love*. *A bit (of)* and *a lot (of)* also belong to this group.

A considerable number of shortenings are found among words of this type. E. g. *pram*, *exam*, *fridge*, *flu*, *prop*, *zip*, *movie*.

Verbs with post-positional adverbs are also numerous among colloquialisms: *put up*, *put over*, *make up*, *make out*, *do away*, *turn up*, *turn in*, etc.

Literary colloquial words are to be distinguished from familiar colloquial and low colloquial.

The borderline between the literary and familiar colloquial is not always clearly marked. Yet the circle of speakers using familiar colloquial is more limited: these words are used mostly by the young and the semi-educated. This vocabulary group closely verges on slang and has something of its coarse flavour.

E. g. *doc* (for *doctor*), *hi* (for *how do you do*), *ta-ta* (for *good-bye*), *goings-on* (for *behaviour*, usually with a negative connotation), *to kid smb.* (for *tease*, *banter*), *to pick up smb.* (for *make a quick and easy acquaintance*), *go on with you* (for *let me alone*), *shut up* (for *keep silent*), *beat it* (for *go away*).

Low colloquial is defined by G. P. Krapp as uses "characteristic of the speech of persons who may be broadly described as uncultivated". This group is stocked with words of illiterate English which do not present much interest for our purposes.

The problem of functional styles is not one of purely theoretical interest, but represents a particularly important aspect of the language-learning process. Students of English should be taught how to choose stylistically suitable words for each particular speech situation.

So far as colloquialisms are concerned, most students' mistakes originate from the ambiguousness of the term itself. Some students misunderstand the term "colloquial" and accept it as a recommendation for wide usage (obviously mistaking "colloquial" for "conversational"). This misconception may lead to most embarrassing errors unless it is taken care of in the early stages of language study.

As soon as the first words marked "colloquial" appear in the students' functional vocabulary, it should be explained to them that the marker "colloquial" (as, indeed, any other stylistic marker) is not a recommendation for unlimited usage but, on the contrary, *a sign of restricted usage*. It is most important that the teacher should carefully describe the typical situations to which colloquialisms are restricted and warn the students against using them under formal circumstances or in their compositions and reports.

Literary colloquial words should not only be included in the students' functional and recognition vocabularies, but also presented and drilled in suitable contexts and situations, mainly in dialogues. It is important that students should be trained to associate these words with informal, relaxed situations.

Slang. Much has been written on the subject of slang that is contradictory and at the same time very interesting.

The Oxford English Dictionary defines slang as "language of a highly colloquial style, considered as below the level of standard educated speech, and consisting either of new words or of current words employed in some special sense."

This definition is inadequate because it equates slang with colloquial style. The qualification "highly" can hardly serve as the criterion for distinguishing between colloquial style and slang.

Yet, the last line of the definition "current words in some special sense" is important and we shall have to return to this a little later.

Here is another definition of slang: "The one stream of poetry which in constantly flowing is slang. Every day some nameless poet weaves some fairy tracery of popular language. ...All slang is metaphor, and all metaphor is poetry. ...The world of slang is a kind of topsy-turvy Dom of poetry, full of blue moons and white elephants, of men losing their heads, and men whose tongues run away with them — a whole chaos of fairy tales."

The first thing that attracts attention in this enthusiastic statement is that the idioms which the author quotes have long since ceased being

associated with slang: neither *once in a blue moon*, nor *the white elephant*, nor *your tongue has run away with you* are indicated as slang in modern dictionaries. This is not surprising, for slang words and idioms are short-lived and very soon either disappear or lose their peculiar colouring and become either colloquial or stylistically neutral lexical units.

As to the author's words "all slang is metaphor", it is a true observation, though the second part of the statement "all metaphor is poetry" is difficult to accept, especially if we consider the following examples: *mug* (for *face*), *saucers*, *blinkers* (for *eyes*), *trap* (for *mouth*, e. g. *Keep your trap shut*), *dogs* (for *feet*), *to leg* (*it*) (for *to walk*).

References

1. Antrushina G. English lexicology. M. 2003.
2. Characteristics of the word as the basic unit of the language. Lecture materials.

S.Çarkəzova

Qeyri-formal stilin, ümumi danışiq dili sözlərinin və jarqonların istifadəsi

Xülasə

Məqalə qeyri-formal stilin, ümumi danışiq dili sözlərinin və jarqonların istifadəsindən bəhs edir. Ünsiyyətin baş verdiyi sosial kontekstdə nitq bacarığı müəyyənləşdirilir. Müxtəlif situasiyalarda insan düşüncələrini ifadə etmək üçün müxtəlif sözləri və dil strukturlarını seçir. Hər bir xüsusi situasiya üçün bir sözün uyğunluğu və ya qeyri-mümkün olması onun üslub xüsusiyyətlərinə və ya başqa sözlə təmsil etdiyi funksional üsluba bağlıdır.

Ünsiyyət sahəsində biz danışiq prosesilə bağlı olan situasiyanı dərk edirik: peşə ünsiyyəti, mühazirə, qeyri-rəsmi söhbət, rəsmi məktub və s.

Informal üslub, sadə və asan və bizə tanış olan ifadə və sözlərdən ibarətdir. Digər qeyri-rəsmi sözlər arasında, ümumi danışiq sözləri hər kəs tərəfindən istifadə olunur və onun ünsiyyət sahəsi nisbətən genişdir.

Jarqonlar standart nitq səviyyəsindən aşağı və ya bəzi xüsusi mənalarda istifadə olunan sözlərdən ibarət olan yüksək səviyyəli ümumi danışiq dili kimi təyin edilir.

**Использование неформального стиля, разговорных
слов и сленгов**

Резюме

Социальный контекст, в котором происходит общение, определяет способы речи. Когда они размещаются в разных ситуациях, люди инстинктивно выбирают разные слова и структуры для выражения своих мыслей. Пригодность или непригодность слова для каждой конкретной ситуации зависит от его стилистических характеристик или, другими словами, от функционального стиля, который он представляет.

Под сферой коммуникации мы понимаем обстоятельства, связанные с процессом речи в каждом конкретном случае: профессиональное общение, лекция, неофициальный разговор, официальное письмо и т. д.

Среди других неформальных слов коллоквиализмы используются всеми, и их сфера общения сравнительно широк.

Оксфордский словарь английского языка определяет сленг как «язык очень разговорного стиля, который считается ниже уровня стандартной образованной речи и состоит из новых слов или текущих слов, используемых в каком-то особом смысле».

Rəyçi: Lalə Məsimova
Fəlsəfə elmləri namizədi, dosent

ЛЕЙЛА МАМЕДОВА

ИРАДА АЛИЕВА

Азербайджанский медицинский университет

irada_alieva_72@mail.ru

К РАЗВИТИЮ РУССКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ– АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ МЕДИЦИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Açar sözlər: rus dili xarici dil kimi, tibbi mətn, əlaqəli nitqin inkişafı, növiər və formalar, nitq səhvləri, nitq çətinliklər.

Ключевые слова: русский язык как иностранный, медицинский текст, развитие связной речи, виды и формы, речевые ошибки, речевые трудности.

Key words: Russian as a foreign language, medical text, coherent speech development, types and forms, speech errors, speech difficulties.

В современном мире русский язык занимает по праву одно из ведущих мест. Знание русского языка, свободное владение им становится не только важным, но порой и необходимым для современного человека. Совершенно особую роль русский язык играет для жителей Азербайджана, для которого двуязычие было одной из замечательных традиций.

Большое значение имеет и обучение русскому языку азербайджанских студентов-медиков в Азербайджанском медицинском университете. На уроках русского языка в АМУ азербайджанские студенты-медики проходят полный курс обучения, включающий фонетику и орфоэпию, грамматику, синтаксис и, в какой-то мере, пунктуацию. Особое значение на занятиях русского языка придаётся изучению медицинской терминологии, а также вопросам фразеологии, лексики и культуры речи.

Для успешной подготовки высококвалифицированных врачей в Азербайджанском медицинском университете особое значение придаётся овладению азербайджанскими студентами, наряду с родным, и русским языком как средством учебно-познавательной деятельности. В связи с этим обучение русскому языку как иностранному приобретает всё большую практическую направленность, и на занятиях учебно-профессиональная (медико-биологическая) сфера общения занимает одно из ведущих мест. Обучение студентов видам и формам речевого общения в профессиональной сфере осуществляется на материале специально подобранных, адаптированных тестов профилирующих специальных дисциплин. Основы функционально-коммуникативного описания текста были заложены К.М.Абдуллаевым [1] и Е.И.Мотиной [9], а также исследовались в работах и других авторов [4;7;8].

Одним из важных составных обучения русскому языку азербайджанских студентов-медиков является обучение русской разговорной речи, где приоритетным является обучение устной научной речи. «Всякая работа по развитию речи студентов-азербайджанцев должна быть главным образом работой над связным текстом» [3, с. 39]. Источником научного стиля речи учащихся является научный текст, который также способствует развитию логического мышления. Нам представляется справедливым мнение о том, что обучение, чтобы быть действительно коммуникативным и гармоническим, должно строиться на реальной программе речевого поведения в каждой конкретной сфере общения, в которую должен включаться обучаемый. Реальные условия общения азербайджанских студентов показывают, что обучение их только на текстах книжно-письменного типа затрудняет в дальнейшем понимание ими речи собеседника. Необходимо отметить и другую проблему, с которой приходится сталкиваться при обучении азербайджанских студентов устной разговорной речи. Студенты часто слышат речевые конструкции или фразы из диалогов, участники которых обмениваются совершенно естественными, бытовыми фразами, которые, на первый взгляд, не вызывают никаких сомнений, потому что их, к сожалению, можно ежедневно слышать в автобусе, в магазине, на улице. Студенты запоминают, а потом воспроизводят эти фразы, слова и обороты в своей речи, будучи совершенно уверенными в правомерности их употребления. В этой связи важным аспектом при обучении студентов-азербайджанцев русской разговорной речи является исправление распространённых речевых ошибок. Преподаватель же должен обязательно доказать неправомерность употребления привычных, но уродливых, с точки зрения русского языка, словечек и оборотов, и уточнить, как же следует говорить в этом случае.

Ко времени поступления в АМУ студенты прекрасно усваивают систему родного языка, свободно им владея. Гибкость речевого аппарата, активная память, способность к подражанию даёт им возможность быстро освоить второй язык. Однако, как показывает многолетняя практика, студенты испытывают в процессе обучения русской разговорной речи ряд трудностей. Это обусловлено принадлежностью родного (азербайджанского) и русского языков к разным типологическим группам, вследствие чего родной язык оказывает интерферирующее влияние на процесс усвоения русского языка. Под влиянием родного (азербайджанского) языка в речи студентов наблюдаются произносительные ошибки, которые препятствуют пониманию высказывания, нарушают коммуникацию. Наиболее устойчивые ошибки связаны с произношением слов со специфическими согласными русского языка **ц** и **щ**

(цыплёнок, щётка, цветы); слогов, в начале которых имеется стечение двух или трёх согласных (спасибо, встань, прыгай, здравствуй); слов, которые имеют на конце и в середине мягкие согласные, обозначенные мягким знаком (дочь, большой, маленький) и буквами я, ю, е, ё, и (дядя, тётя, брюки, шофер, лиса, идти и т.д.); с неразличением на слух гласных ы и и (мышка– мишка, мыло– Мила, рыба– рисунок).

Следует также отметить, что действующий в азербайджанском языке закон сингармонизма препятствует правильному произношению мягких и твёрдых согласных. В речи азербайджанских студентов устойчивой ошибкой является и неумение различать родовые окончания, согласовывать числительные с существительными, прилагательные с существительными, т.к. данные грамматические явления не имеют аналогов в родном азербайджанском языке. Большие трудности наблюдаются и в правильном выборе предлогов, а также в усвоении русского ударения в связи с тем, что ударение в азербайджанском языке падает в основном на последний слог, а в русском оно подвижно и разноместно.

Успех обучения студентов русской разговорной речи в значительной степени зависит от того, насколько удачно подобраны учебные материалы и упражнения, в процессе выполнения которых усваиваются речевые модели. Студенты должны не только понимать и повторять слова, но и научиться использовать их в своей речи в других ситуациях, создавать новые высказывания по аналогии с уже усвоенными.

Практический опыт показывает, что необходимо тщательно заниматься отработкой правильного произношения студентов, обучать ситуативным диалогам, проводить словесные ролевые игры, например: врач-больной, покупатель-продавец, учитель-студент. Как отмечает А.М.Бородич, «игровая форма обучения языку ценна тем, что в игре присутствуют все психологические компоненты, характерные для речевого общения» [2, с. 222]. Студенты настолько вживаются в игровые ситуации, что искусственная иноязычная среда становится психологически очень близкой. При выполнении подобных упражнений у студентов появляется желание говорить по-русски, необходимость общения. Ни учатся способам образования грамматических форм и синтаксических конструкций.

Продолжая работу над развитием речевых умений и навыков русской разговорной речи, необходимо больше внимания уделять проведению экскурсий, а также проведению работы по сюжетным картинкам, в процессе чего вырабатываются умения и навыки монологической и диалогической речи студентов.

Таким образом, в настоящей статье описывается лишь некоторые из частных моментов обучения студентов-азербайджанцев русской разговорной речи. Но эти частные вопросы во многом помогают преподавателю в обучении студентов-азербайджанцев русскому языку и, в частности, формированию у них умений и навыков русской разговорной речи.

Литература

1. Абдуллаев К.М. Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. Баку, 1983, 156 с.
2. Бородич А.М. Методика развития речи детей. М., Просвещение, 1974, с.222.
3. Гаджиева Н.Г. Развитие речи студентов на основе связного текста. *Filologiya məsələləri*. Bakı, 2013, №2, с.39.
4. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: лингводидактика и методика. М., 2005, 336 с.
5. Зарубина Н. Д. Методика обучения связной речи. Москва: Русский язык, 1977.
6. Костомаров В. Г., Митрофанова О. Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. Москва: Русский язык, 1988.
7. Кожин А.Н., Крылова О.А., Одинцов В.В. Функциональные типы русской речи. М., 1982, 240 с.
8. Куриленко В.Б., Макарова М.А., Смолдырева Т.А. Обучение студентов-медиков общению в научно-профессиональной сфере. Вестник РУДН. Серия: Русский язык нефилологам, М., 2001, №1, с.70-79.
9. Мотина Е.И. Язык и специальность: лингвометодические основы обучения русскому языку студентов-нефилологов. М., 1983, 250 с.

L.Məmmədova

I.Əliyeva

**Tibb universitetinin azərbaycan tələbəsinin rus dilində nitqinin
inkişafına dair
Xülasə**

Məqalədə Tibb Universitetinin azərbaycanlı tələbələrinin rus dilində şifahi nitqinin inkişafının bəzi məsələləri nəzərdən keçirilir.

Məşğələlərdə rus dilinin bütün bölmələri – fonetika, leksikologiya, morfolojiya və sintaksis bölmələri tam əhatə olunur. Əlbəttə ki, tibbi terminlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilir. Frazеologiya və nitq etiketi

də öyrənilir. Bununla belə tələbələrin rus dilində şifahi nitqinin inkişafı vacib rol oynayır. Lakin tələbələr təlim prosesində bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Məqalədə tələbələrin şifahi nitqində sabit səhvlər qeyd edilir və onların aradan qaldırılmasının üsulları göstərilir. Məqalədə qeyd edilir ki, təlimdə müvəffəqiyyət əksər hallarda tədris üçün seçilən materialdan asılıdır. Təcrübəyə əsaslanaraq müvafiq tapşırıqlar verilir. Qeyd edilir ki, dil oyunları da yaxşı effekt verir.

Leyla Mammadova

İrada Aliyeva

Development of the medical university azerbaijani students'

russian speech

Summary

Some aspects of study Russian speaking by Azerbaijani medical students are illuminated in this article. At the Russian lessons at AMU Azerbaijani students pass a full course of study including phonetics, grammar and syntax. Special emphasis is given to the study of medical terminology. Phraseology and speech etiquette are also being studied. Russian language for Azerbaijani students is a means of educational cognitive activity. Concerning one of the important component parts of Russian language teaching is the teaching of Russian colloquial speech. However, students come feel some difficulties in the learning process. In the article the most sustainable students' speech errors are discussed in the article. In this article it is noted that success of teaching depends in many ways on the learning material. Based on practical experience the authors of the article offer some forms and types of exercises. It is noted that a good effect is also provided by the game form of teaching.

Rəyçi: Nailə Hacıyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Н.ГАСАНОВА

С.САДЫХОВА

Азербайджанского Государственного Педагогического
университета

nazdi.hsnova@57mail.ru

ОБ ЭФФЕКТИВНОСТИ КОММУНИКАТИВНОГО ПОДХОДА НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: kommunikativ yanaşma, modernləşdirmə, tədris, kompetentlik, xarici dilin tədrisi

Ключевые слова: коммуникативный подход, модернизация, обучение, компетентность, иноязычное обучение.

Key words: communicative approach ,competence ,modernization ,foreign language teaching, foreign language communication.

Владение иностранным языком на уровне, достаточном для профессионального общения в профессиональной сфере, является одним из требований современного общества к молодым специалистам и выступает обязательным компонентом их профессиональной подготовки. Поэтому целью обучения профессионально-ориентированному английскому языку является формирование у студентов коммуникативных компетенций по использованию полученных знаний применительно к своей профессии. В свете современных требований к целям обучения английскому языку меняется статус как обучаемого, так и преподавателя, которые переходят от схем "преподаватель- студент к инновационным технологиям". Напомним, что традиционное обучение английскому языку ориентировано на чтение, понимание и перевод текстов, включая грамматические правила. В настоящее время акцент решительно переместился на развитие навыков и умений устной коммуникации.

Устная речь включает в себя слушание или чтение, понимание прослушанного или прочитанного текста. Инновационные технологии преподавания иностранного языка заключается в сочетании интенсивных методов обучения, основанных на коммуникативной модели языка. Поэтому основной задачей современного преподавания иностранному языку является создание методик, интегрирующих интерактивные подходы к обучению. И так ключевым методом в обучении является коммуникативный метод, в основе которого лежит представления о том, что язык служит для общения, следовательно, целью обучения иностранному языку является коммуникативная компетенция. Основными методическими принципами организации процесса обучения инос-

транному языку являются следующие интегративные принципы: личностно-ориентированной направленности обучения, активности учения, проблемности, коммуникативно-ситуативного обучения, интерактивной направленности обучения, баланса осознанного и неосознанного в обучении, комплексности подхода, принцип коллективного взаимодействия и рефлексии в обучении. Это предполагает использование в процессе обучения таких стратегий, которые будут стимулировать познавательную и коммуникативную деятельность студентов, применяя разнообразные коммуникативные технологии обучения английскому языку: технологию коммуникативного обучения, информационно-коммуникативную технологию, технологию обучения в сотрудничестве, игровую технологию и т.д. Ученик начинает говорить на английском с первого занятия. Даже те, кто изучает английский с нуля, на первом уроке овладевают парой десятков фраз. Это позволяет быстро привыкнуть к звучанию речи, избавляет от языкового барьера. Accuracy and Fluency-грамотная и беглая речь. Изучая язык по этой методике, вам не нужно будет выбирать: говорить свободно или говорить правильно. Речь будет беглой и грамотной одновременно. При обучении используются только современные аутентичные пособия. Наши учебники содержат достаточное количество практического материала, которых мы можем использовать. Преподаватель проходит с учеником три стадии обучения: engagement(вовлечение), study(изучение) и activation(активация-использование). На стадии engagement- педагог вовлекает студента в процесс обучения: инициирует увлекательную дискуссию, предполагает обсудить картинку и т.д. На стадии изучения- студенту поясняют грамматическую тему и использование новых слов и выражений, то есть работают над расширением словарного запаса и овладением грамматикой. На стадии активации знаний-студент выполняет различные упражнения для закрепления новой грамматики и слов. Это может быть продолжение обсуждения изучаемой темы, но уже с применением полученных знаний. Мы подошли к главному вопросу: кому полезно заниматься по коммуникативной методике. Коммуникативный подход подойдет тем, кто: 1) Хочет говорить грамотно (accuracy). Умение говорить грамотно- вот основной навык, над совершенствованием которого работает коммуникативная методика. Студентов учат не только говорить на разные темы, но и при этом следить за правильностью речи. Не секрет, что языковой барьер часто развивается от того, что человек боится допустить ошибку в разговоре. И с этим страхом борется коммуникативный подход.

2) Хочет говорить бегло (fluency) Чем больше и чаще вы говорите на английском, тем быстрее научитесь формулировать свои мысли. А на занятиях с использованием коммуникативной методики вы будете

разговаривать большую часть урока. Преподаватель строит диалог с вами таким образом, чтобы вам было интересно отвечать на его вопросы, и вы могли использовать полученные вами знания по максимуму. Вас учат связной речи, различным разговорным фразам, которые как раз-таки позволяют впоследствии говорить бегло: вы просто вспоминаете правильный оборот и строите цепочку фраз.3)Хочет научиться не только слышать, но понимать английскую речь.Во время разговора с преподавателем вам будет представлена возможность слушать, как звучит естественная связная речь, привыкните к звучанию английского языка, постепенно станет легче понимать его на слух. Более того, на уроках вы будете прослушивать и разбирать вместе с преподавателем небольшие аудио и видео материалы. Обычно такой материал используется как основа для дискуссии. На уроке вы будете упражняться в разговоре. Несколько минут можно отвести к чтению интересного текста и это потом станет темой для обсуждения. Учитель при использовании коммуникативного подхода не читает лекций и не формулирует правил с использованием грамматических терминов, а как правило, выступает в качестве: помощника, друга, советчика.Основное внимание уделяется групповому обучению. Задача учителя и учеников-научиться работать сообща, отойти от индивидуализированного обучения. Ученик учится слушать своих товарищей, вести беседы и дискуссии в группе, работать над проектами вместе с другими участниками группы. Ученик больше ориентируется на своих товарищей по группе, чем на своего учителя как на модель. Коммуникативная методика формирует умения мыслить на английском языке, а также правильное ситуативное использование языка. И так:1.Каждый студент активно участвует в процессе обучения на каждом занятии.2.Преподаватель говорит мало, стимулирует речь учеников, направляет, мягко корректирует, не заостряя внимание на ошибках, а делая упор на успехах.3.Совместная работа в группе, студенты учатся обращаться с друг-другом, понимать каждого, взаимодействовать между собой.4.Студенты учатся объяснить и выражать свои мнения различными способами.5.Используются ролевые игры.

6.Активное изучение выражений, разговорного сленга, чтобы вы могли понимать шутки, игру слов, поговорки на английском языке, а также употреблять их в своей речи.

7.Использование родного языка сводится к минимуму. Новый материал преподносится с помощью уже изученных ранее фраз выражений, либо посредством невербальных средств жестов, мимики ,а также фотографий и видеоматериалов.Важным аспектом обучения по коммуникативной методике является увлекательность занятий, вам не приходится скучать. Студентам интересно на уроках, поэтому материал

лучше усваивается. Непринужденная атмосфера занятий помогает снять языковой барьер, вы больше не боитесь говорить и делать ошибки.- Участие в дискуссиях, обсуждениях расширяет ваш лексический запас. Коммуникативный подход подталкивает студента к стремлению догадаться о значении нового слова в контексте, а не заставляет заучивать и зубрить. Таким образом, значения слов лучше усваиваются. Коммуникативный метод не исключает изучение грамматики, но она рассматривается с точки зрения практического применения. То есть минимум теоретических моментов-максимум упражнений. Когда изучение грамматической конструкции привязано к конкретной ситуации применения, тогда ее смысл становится более понятным. Эффективность освоения английского языка во многом зависит от того, настолько грамотно будет подобрана программа, метод и формат обучения. Коммуникативная методика получила широкое распространение. Она ориентирована на стимулирование учащихся к устному общению, способности воспринимать живую речь. Для подобного обучения характерно быстрое преодоление языкового барьера, умение мгновенно реагировать на вопросы, давая подробные ответы.

Литература:

- 1.Алексеева Л.Е. “Оптимизация процесса обучения иноязычному профессионально-ориентированному общению студентов”. С.Пб.Г.У.2002
- 2.Богданчик Л.В. “Инновационные методы обучение иностранному языку в неязыковом вузе”. Материалы международной научно-практической конференции.24.03.2011 Электросталь :Новый гуманитарный институт 2011.
- 3.Nunnan D.”Learner-Centered English language Education”. N.Y.Routledge , 2012 p.51-52.
- 4.Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М.Просвещение 1991-223 с.

N.Hasanova

On effectiveness of communicative approach at the English lessons Summary

The article deals with the process of communicative competence formation in teaching foreign languages. Communicative competence is considered as a broad term that involves not only the structural features of a language ,but also its social and contextual characteristics. .Communicative

approach can include the following aspects. 1. First of all knowledge of using, that is who, how and when the language can be used for various purposes. 2. Knowledge of what, how the language may be changed according different communicative situation. 3. Ability of creation, reading, understanding of different texts. 4. Ability to support the conversation even within the limited lexical and grammar base. During the communicative teaching the necessity of reading lectures or teaching rules by the teacher is missed. The students grasped the knowledge themselves. This approach doesn't focus on language structures, it focuses on cooperation. The students can explain and express their thoughts by different means and in this case their paraphrasing competence is developing.

N. Həsənova

**İngilis dili dərslərində kommunikativ yanaşmanın
effektliyi barədə
Xülasə**

Bu məqalədə müəllif xarici dillərin tədrisində kommunikativ kompetensiyasının formalasma prosesini göstərir. Kommunikativ kompetensiya geniş termin kimi nəzərdən keçirilir, nəinki dilin tək struktur xüsusiyyətlərini həm də onun social və kontekstual xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Kommunikativ yanaşma özündə aşağıdakı aspektləri birləşdirir. 1. Biliyin istifadə edilməsi, yəni kim, necə və nə vaxt dildən müxtəlif situasiyalarda istifadə edə bilər. 2. Dilin müxtəlif situasiyalarda dəyişdiyini asanlıqla anlamaq. 3. Leksik və grammatik cəhətdən anlaması çətin olan söhbəti başa düşməyi bacarmaq. 4. Müxtəlif mətnləri oxumağı, anlamağı bacarmaq və onlara yaradıcı yanaşmaq. Kommunikativ öyrənmə zamanı hər hansı bir mühazirəyə və ya müəllim tərəfindən verilən qaydaya ehtiyac qalmır.

Rəyçi: Svetlana Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ZEMFİRA ƏHMƏDOVA
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Dillər kafedrası
zemfirahmad@hotmail.com

QƏZET MƏTNLƏRİNDƏ EVFEMİZM VƏ DİSFEMİZMLƏR İŞLƏNMƏSİ

Açar sözlər: evfemizm, disfemizm, pragmatik effekt, istifadə, mətn, kontekst, semantika, funksiya.

Key words: euphemism, dysphemism, pragmatic effect, usage, text, context, semantics, function.

Ключевые слова: эвфемизм, дисфемизм, прагматические эффект, использование, текст, контекст, семантика, функция.

Funksional üslubların ümumi ieraxiyasında müstəqil üslub kimi qəzet üslubu hesab olunur. Qəzet mətnlərində evfemizm və disfemizmlərin təhlili onun kontekstdə yaranması və istifadəsinin bütün parametrləri nəzərə almaqla real həyat fazasında mətndə yüklənərək diskurs səviyyəsində, onun qavranmasını müşayiət edən koqnitiv proseslərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq realizə olunur. Evfemistik və disfemistik əvəzlənmələrin üç növü var: genişlənmə, qısaltma və ekvivalent.

1. Genişlənmə evfemistik və disfemistik əvəzlənmələrin daha geniş növü hesab olunur, çünki formal strukturun dəyişməsi, bir tərəfdən yumşaldılmış effektin yaranmasına, digər tərəfdən, mənfiyyətin güclənməsinə təkan verən semantik dəyişikliklərə səbəb olur. Genişlənmə nəticəsində evfemizmlər yaranaraq iki və ya daha çox sözlərin anlaşılmasına ehtiyacı yaranır, belə ki, bu proses bütün ifadənin aktuallaşması prosesini və mənfi denotativ anlamından aksenti zəiflədir. Əgər bu ifadə neytral və ya müsbət çalarlı sözlərdən (məs. *freedom fighter*-azadlıq savaşçısı) ibarətdirsə, resipientin şüuru mənfiyən (terrorist-terrorçu) yayınır və nəticədə əsas adın istifadəsini müşayiət edən mənfi pragmatik effektin neytrallaşmasına səbəb olur. Məsələn, ingilis mətbuat səhifələrində şahzadə Çarlzın öz əvvəlki sevgilisilə toyunun əleyhdarları “çox pis çütlük” disfemizmindən istifadə edir:

About the Charles and Camilla stamps. It's too awful to contemplate having to see your letters to drop through your door with the gruesome twosome's face looking up to you. It will be enough to put you off breakfast.

Gruesome sifətinin mənfi semantikasi başqa məzmununda neytral nominasiya kimi qəbul olunan *twosome* ismini mənfi cəhətə yoluxdurur,

beləliklə adresat bu söz birləşməsinin şahzadə Çarlz və onun həyat yoldaşına xoşagəlməz və düşməncəsinə münasibəti bildirən ifadə kimi qəbul edir.

Bu cür mətnlərdə disfemizmdən istifadə münasibətlərin səmimiyyəti göstər-mək cəhəndən çox, maksimal dərəcədə ekspressiv olaraq mənfi münasibətini bildirmək, öz mövqeyini yüksək şəkildə bildirməklə motivləşir. Adresat ümid edir ki, bu mövzunun mənfi tərəfdən təəcübləndirici işıqlandırılması hekayəyə sensasiya xarakteri verir və beləliklə oxucuların diqqətini cəlb edir.

2. **İxtisar** haqqında o halda danışmaq olar ki, çoxkomponentli əsas ad az miq-darda tərkibdən ibarət yekun adla əvəz olunur və ya əsas adın abbrevia-turasından (qısaltma) ibarət olur. Məsələn, *Mafia-style killings - termination, terrorist attack in the USA - September 11* və s. İxtisar-disfemizmin yaranması üsulu məhsuldar deyildir və qəzet mətnlərində belə misallar elə də çox müşahidə olunmur. Bunu insanın dil vasitələrinin artıq sayının faciəli və ya xoşagəlməz istifadəsini gizlətmək və ya yumşaltmaq cəhdinə uyğun olaraq insan psixologiyası ilə izah etmək olar. Bütün deyilən ifadələri anlayarkən diqqətin cəmləşməsi nəticəsi mənfi denotatdan yayınmağa imkan verir.

3. **Ekvivalent əvəzlənmə** zamanı əsas və yekun adın təşkili saxlanılır, tərkib hissənin sayı dəyişmir və ya təxminən üst-üstə düşür. Bu o deməkdir ki, əvəzlənmə iki sxemin birinə görə baş verir: söz (əsas ad) - söz birləşməsi, cümlə (yekun ad). Məsələn, **evfemizmlər**: *aggressive inspections - passive monitoring; in prison - behind the bars*; **disfemizmlər**: *love story - a tawdry backstreet affair*;

I'm not talkative. - I do not assault my client with verbal diarrhea).

Bəzi yekun evfemistik nominasiyalar əsas adın tam əksini bildirir. Formal olaraq bu dəyişiklik həm bütün söz, həm də onun sözyaradıcı komponentləri səviyyəsində baş verə bilər. Məsələn, ABŞ prezidenti Corc Buş İraqa öz silahlı qüvvələrini yeridən zaman verdiyi müraciətdə aşağıdakı söz birləşmələrindən istifadə etmişdir: *"Iraqi leader is not a peaceful man"*.

Nəzərə alsaq ki, mətbuatda İraq liderlərinə qarşı *the enemy of democracy, tyrant, despot* kimi nominasiyalar adi hesab olunur, *not a peaceful man* ifadəsi evfemizm kimi qəbul olunur.

Qəzet mətnlərində desfemizmlərin ümumi semantik xüsusiyyətinin təhlili sübut edir ki, onlar peorativ hesab olunur (deroqativ nominantlar). Məsələn:

"Sir Paul McCartney earned around £21 million last year. His wife Heather could easily sit on her backside and enjoy the lifestyle. She doesn't" (Mirror 3.03.2005).

Ser Pol Makkartni ötən il 21 milyon funt sterling qazanmışdır. Onun həyat yoldaşı çox asanlıqla arxaya söykənib həyatdan zövq ala bilərdi.

To live quietly\peacefully neytral söz birləşməsinin əvəzinə *backside* kimi kobud vulqarizmindən ibarət *sit on her backside* disfemizmi istifadə olunur. Onun istifadəsi kifayət qədər kəskin və adı çəkilən kontekstdə ifadə üsulu kifayət qədər əsaslandırılmamışdır. Qeyd etməliyik ki, peyorativ çox vaxt disfemizm rolunu oynayır. Peyorativlik semantik xüsusiyyətdir, disfemizmlilik isə sırf pragmatikdir.

Qəzet mətnlərində evfemizm və disfemizmlərin üslubi potensialının dərəcəsinə görə iki qrupa bölünür:

1. Üslubi neytral evfemizm və disfemizmlər. Bu qrupa leksikoqrafik mənbə- lərə daxil olan və əvvəllər Tanrı, ölüm, əzrail, cinayət, xəstəliklər, günahlar, bədən hissələri və s. adların əvəzçisi kimi yaranan “silinmiş” evfemizmlər aiddir. Oxşar kontekstlərdə onların təkrar istifadəsi nəticəsində resipient əsas xüsusiyyət kimi bu cür əvəzlənmələrin yumşaldıcı xüsusiyyətini dərk etməməyə başlayır. Ön plana nominativ funksiya irəli çəkilir, yəni “silinmiş” evfemizmlər qəzet mətnlərində müntəzəm, ənənəvi, müəyyən kontekstə daha uyğun linqvistik vasitələrin istifadəsi kimi qəbul olunur. Qəzet mətnlərində hər bir sahə arxasında evfemizmlərin müəyyən toplusu yığılmışdır. İzdivac xəyanəti haqqında mövzunu işıqlandırarkən *to cheat on somebody* nominasiyası ilə birgə bu evfemizmlər istifadə olunur: *to have an affair, to have extra marital relationship, to get involved in it* və s.

2. Üslubi markalanmış evfemizm və disfemizmlər. Qəzet mətnlərində istifadə olunan bir çox evfemizmlər üslubi markalanmışdır. Əsas nominasiya ilə birgə istifadə olunan evfemistik adlandırma həmçinin xüsusi üslubi çalara malikdir:

Some would dismiss these civilians as "collateral damage".

Bəziləri bu vətəndaşları “əlavə zərər” kimi kənarlaşdırardı.

Beləliklə, evfemizmlərin çoxu üslubi markalanmış qəbul olunur və daha güclü potensiala malikdir: Bəzi müəlliflər qeyd edir ki, evfemizm günahsız insanların dərdlərini bildirən süni yaradılmış ifadələrdir. Evfemizmlərin üslubi çalarlığının güclənməsinə nəqlətmədə onların inkorporativləşməsinin müxtəlif üsulları kömək edir. Bu həm qısa (emotiv - çalarlı frazalar, nidalar) və ya geniş metakommunikativ rəy şəklində ola bilər (məsələn, evfemistik əvəzlənmənin qanunsuzluğunun əsaslandırılması). İnkorporativləşmənin müxtəlif üsulları müəllifə imkan verir ki, öz münasibətini, fikrini bildirsən və adresatda firin yaranmasına təsir etsin. Leksik vahid tərəfindən istifadə olunan evfemizmindən bilavəsitə ibarət olan ifadələr xüsusi maraq doğurur:

... the government announced the latest abortion figures for England and Wales. These showed that the total number of "terminations", as they are euphemistically called, had increased

...Hökumət İngiltərə və Ueyls üçün abort sayını açıqlayıb. Hesabatdan belə görünür ki, sonlandırmalar (hamiləliyin sonlandırılması) artmışdır.

Bütün hallarda qəzet mətnlərində disfemizmlər üslubi çalarlı leksik vasitələrdən ibarət olur. Belə ki, bu hal disfemiyanın lingvistik təbiətilə izah olunur. Disfemizm ifadənin ekspresiv, emosional çalarlı vasitəsidir, çünki varlığın mənfi yönələri insan tərəfindən onun müsbət yönələrindən daha asan və kəskin qəbul olunur.

Evfemizm və disfemizmlərin pragmatik xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, qəzet mətninin informativ növündə sosial və siyasi məsələlər kimi tematik sahələrdə istifadə olunan leksika evfemizmləşir. Evfemizmlər iki böyük qrupa bölünür:

1. **Doublespeak evfemizmi.** "Doublespeak" termini XX-ci əsrin 50-ci illərin əvvəllərində Corc Oruellin "1984" adlı əsərində yaranmışdır. Digər evfemizmlərdən onlardan fərqi hökumət və hərbiçilər tərəfindən istifadə olunan kəskin ifadələri, yalanı və ya relliql gizlətmək və yumşaltmaq məqsədindən ibarətdir. Müəyyən leksik vahidi "doublespeak" evfemizmi qismində qiymətləndirərək xüsusi olaraq ictimaiyyətin ideoloji rolunu aparıcı ekstralingvistik faktor kimi qeyd etmək lazımdır. Digər tərəfdən, "doublespeak" evfemizmin təhlili cəmiyyətdə ideologiya çərçivəsində mövcud olan qadağaların xarakteri haqqında düşünməyə imkan yaradır. Belə ki, məsələn, müasir dövrdə ABŞ-ın imicinə İraqda gedən hərbi hadisələr zərər yetirir.

KİV-də ciddi olmayan ideoloji ifadələrin istifadəsi ölkə-aqressor obrazını yaranmasına gətirir. Buna görə bu cəmiyyət üçün ideoloji, tabulaşmış sözlərin semantikasi həyat təhlükəsi, qəddarlıq, hərəkətlərin zorakı və qeyri-qanuni xarakterini bildirir. Bununla bağlı, bu hadisələri işqləndirməmək qeyri-mümkündür və bu-nun əvəzinə hadisələri əsl mənasını gizlədən və yumşaldan "doublespeak" söz-evfemizmindən istifadə olunur. Məsələn: *Casualty, detainee, abuse, confrontation, operation, conflict, campaign, friendly fire* və s.

2. **Siyasi-korrekt evfemizmlər.** "Doublespeak" evfemistik qrupu ilə yanaşı mətnin informativ növündə siyasi-korrekt (düz) evfemizmlərin istifadəsi daha aktualdır. Belə ki, bu, növbəti anlam *sferalarında* daha məhsuldar baş verir: irqi və etnik mənsubiyyət, əqli və ya fiziki çatışmamazlıq, qocalıq, kasıblıq. Siyasi korrekt olmaq konsepsiya çərçivəsində yaradılan evfemizmlərin istifadəsilə şərtlənən strategiya, makrointensiya deməkdir, lakin evfemizmlərin özləri taktikanın yaranmasında kommunikativ və etik komfortun yaranmasına, müxtəlif ictimaiyyət üzvləri arasında əlaqə tərzinin qurulmasına zəmanət verir. Bir çox ifadələrin tənqidinə baxmayaraq bir sıra siyasi-korrekt evfemizmlər informativ mətn formatında bərkimişdir və evfemizmlərin çoxu bu və ya digər sosial hadisələrlə sıx əlaqəlidir. Disfemizmlər mətnin

informativ növündə praktiki olaraq istifadə olunmur ki, bu da onun yaranmasına kifayət qədər ciddi kommunikativ-praqmatik tələblərlə şərtlənir.

Kommunikativliyə görə, qəzet mətninin analitik növündə istifadə olunan evfemizmlər iki qrupa bölünür.

1. Birinci qrupa əsas nominasiya ilə verilən və xəbər mətnlərində daima istifadə olunan ifadələrin ibarət evfemistik ad dəyişmələri aiddir. Analitikada bu evfemizmlər müəllif tərəfindən evfemizmiyi açılan müəllif qeydinin obyektinə çevrilir. Bunu onunla izah etmək olar ki, əsas nominasiyanı verərkən müəllif analitik oxucunun diqqətini evfemizmin denotatına cəlb edir. Beləliklə, resipient həmişə evfemistik ad dəyişmənin denotatı haqqında dəqiq təsəvvürə malik olur, çünki müəllif ümid edir ki, evfemizmi anlayarkən əsas praqmatik effekt iki mənanın (denotativ və assosiativ) əlaqəsi prosesində yaranır. Məhs reallığın müvafiq fraqmentinin hansı adla bildirilməsi adresat tərəfindən proqramlaşdırılmış praqmatik effekti, danışanın münasibətini (sarkazm, kinayə və s.) yaradır:

In the event of a prolonged invasion and occupation (what is also called a "pacification program"), a communications system would have to be built almost from scratch.

Uzunmüddətli işğal vəziyyətində ("uzlaşdırma proqramı" kimi də bilinən) kommunikasiya sistemi sıfırdan qurulmalıdır.

2. İkinci qrupa kommunikasiya iştirakçılarının hisslərinə daha nəzakətli, taktik olmaq praqmatik cəhətdən ibarət evfemizmlər daxildir. Bu evfemizmlərin əsas adı qadağalıdır, çünki faciyyəvi narahatlığa səbəb olur və həddən artıq səmimidir və kommunikasiya iştirakçıları tərəfindən ağırlı qəbul olunur. Məsələn,

"Eyes and ears of war also give casualties human face" məqaləsində müəllif iki amerikalı jurnalistin ölümü haqqında düşünür, məlumatların nə bahasına əldə edildiyi və ölümə səbəb olan vəziyyətlər haqqında danışır. Bununla yanaşı, müasir qəzet mətnində, jurnalistin yaxınlarına taktik olmaq, həmrəyliyi bildirmək, vəfat etmiş kolleqalarının həyatında iştirakını bildirmək üçün *to die* uyğun əsas nominasiya-nın əvəzinə jurnalist evfemizmlərdən istifadə edir:

Michael Kelly a columnist for the Washington Post lost his life Friday after the Humvee he was riding in veered off the road as it tried to evade enemy fire.

Vaşinqton Post qəzetinin yazarı Maykl Kelli cümə günü düşmən atəşindən qaçmağa çalışarkən Hamviidə yoldan çıxaraq həyatını itirdi.

NBC correspondent David Bloom, 39, collapsed Sunday ... as he traveled with the 3-rd Infantry Division.

NBC müxbiri 39 yaşlı Devid Blum bazar günü... 3-cü Piyada zıyası ilə birgə səyahət edərkən həlak oldu.

Disfemizmlər həm də hansısa bir hadisənin mənfi obrazını gücləndirmək üçün müxtəlif xarakterli bir çox sosial problemlərə toxunan analitik mətnlərdə istifadə olunur və müəllif tərəfindən bildirilən mənfi çaların düzgünlüyündə daha effektiv əqidənin yaranmasına səbəb olur. Disfemizmlərin istifadəsi mətn çərçivəsində verilən reallığın mənfi faktlarının şərhini təyin edən mətnin ümumi düşməncəsinə tənqidi tonallığı ilə şərtlənir. Praqmatik səviyyədə disfemizmlərin istifadəsinin ümumi quruluşu növbəti xüsusi məqsədlərlə realizə olunur: müəyyən şəxsi nüfuzdan salmaq, problemin ciddiliyini vurğulamaq, ictimai rezonansa səbəb olmaq. Məsələn,

The fur trade is a violent, bloody business but Astrakhan is particularly cruel. It's bloody money pure and simple. These animals are being separated from their mothers and having their throats split for vain fashionistas.

Kürk ticareti zorakılığın və şiddətin göstərici olan qanlı bir iştir. Lakin Astraxan xüsusi ilə amansızdır. Bu qanlı puldur. Bu heyvanları analarından ayıraraq boğazlarını faydasız moda uğruna üzürlər.

Bu deyimdə "to kill" əsas nominasiya *to have one's throat split* disfemizmi ilə əvəz olunur: öldürülmə prosesini daha təfərrüatla vermək məqsədilə ən amansız üsullardan birini təsvir edən ifadə seçilmişdir, bu da auditoriyada daha güclü təəssürat yaradır və qorxuya salır, və beləliklə, bu biznes şərtsiz ittiham edilir.

Publisistik mətnə evfemizmlərin istifadəsi təsəvvürü, resipientin emosiyasını effektiv təsir etməyə kömək edir, belə ki, nəqlətmə daha diqqətə layiq olur. İstifadə olunan evfemizmlər emosional cəhətdən daha maraqlı olur, nəinki onların düz (vasitəsiz) nominasiyaları, həm də onların anlamı yaradıcı cəhdlər tələb edir, müəyyən assosiasiyalar, maraqlı obrazların zəncirinin yaradılmasıyla bağlıdır. Bu halda düz nominasiyanın yumşaldılması evfemizmlərin istifadəsinin əsas məqsədi sayılmır, onlar daha çox intriqa funksiyasında istifadə olunur, növbəti anlamı yaradır, ifadəyə maraq doğurur, nəqlətməyə cazibəlik verir, oxucuda maraq oyadır və mübahisə olunan mövzuya diqqəti cəlb edir.

Məqalənin aktuallığı. Məqalə müasir dövrdə qəzet mətnlərində işlədilən evfemizm və disfemizmlərin təhlilinə həsr edilmişdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə, ilk dəfə olaraq, leksokologiyanın tədqiqat obyektinə daxil olan evfemizm və disfemizmlərin ingilis qəzetlərində istifadəsi və onların fərqləndirici xüsusiyyətləri əks olunmuşdur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. İngilisdilli tələbələr, müəllim və tədqiqatçı-lar bu məqalədən həm nəzəri, həm də praktik baxımdan yararlanırlar.

Ədəbiyyat

1. Allan, K., Burridge, K., & Mazal Holocaust Collection (1991). Euphemism & dysphemism: Language used as shield and weapon. New York: Oxford University Press, 1991, 350 p.
2. Burridge K. Political correctness: euphemism with attitude//English Today. 1996, Vol. 12, No. 3, p.p. 42-49.
3. Lawrence J. Unmentionables and other euphemisms. London: Gentry Books, 1973, 84 p.
4. Neaman J.S., Silver C.G. A Thesaurus of Euphemisms. L.: McGraw-Hill, 1985, 320 p.
5. Sheygal E. Political Euphemisms in Ironical Context//Bridging Cultures: the next step. Volgograd, 1997, p.p. 99-106
6. Spears A.R. Slang and Euphemism. 3rd revised ed. USA: Mass Market Paperback, 2001, 350 p.
7. Кацев А.М. Эвфемизмы и просторечие. Семантический аспект. Актуальные проблемы семасиологии. Л., 1991, с. 134-141

Qəzetlər

8. Daily Express, 7.03.2005.
9. Daily Express, 7.03.2005.
10. Daily Telegraph, 2.07.2004.
11. Daily Star, 07.03.2005.
12. Guardian, 1.11.2004.
13. Mirror, 6.05.2005;
14. Mirror, 3.02.2005.
15. Nation, 25.11.2002.
16. NYT, 4.06.2005.
17. USA Today, 18.03.03.
18. USA Today, 8.04.2003.
19. USA Today, 10, 04, 2003;
20. USA Today, 7-9.05.2004.

Z.Ahmadova

The use of euphemisms and dysphemism in newspaper texts
Summary

In the given article euphemisms and dysphemisms, which are included into English lexicology, are investigated. Here 3 types of euphemistic transformations are discussed, too. Besides, 2 groups of euphemisms and dysphemisms, according to their stylistic potential degree, are also analyzed.

The article also describes the use of euphemisms and dysphemisms that are included as an object of lexicology research, as well as their distinctive features in English newspapers texts.

The author, later, investigates the types into which euphemisms and dysphemisms are divided according to their pragmatic characteristics in newspaper texts, commenting them by using examples.

З.Ахмедова

Использование эвфемизмов и дисфемизмов в газетных текстах
Резюме

Данная статья посвящена изучению эвфемизмов и дисфемизмов в лексикологии английского языка. В частности, в ней рассматриваются 3 разновидности эвфемизмов. Кроме того, анализируются 2 группы эвфемизмов и дисфемизмов по их стилистическому потенциалу.

В статье также описывается использование эвфемизмов и дисфемизмов, которые включены как объект лексикологических исследований, а также их отличительные особенности в английских газетных текстах.

Кроме того, автор подвергает тщательному анализу стилистические возможности двух групп эвфемизмов и дисфемизмов. Статья изобилует примерами раскрывающими прагматические особенности эвфемизмов и дисфемизмов, употребляемых в газетном стиле.

Rəyçi:

Əzizə Hacıyeva

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SOLMAZ İSMAYILOVA
AMİU
solmaz@mail.ru

YAZI QAYDALARI HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

Açar sözlər: Azərbaycan dili, orfoqrafiya qaydaları, sait və samitlə bitən sözlər, səs keçidləri

Key words: Ключевые слова: азербайджанский язык, орфография, орфографические правила, слова, оканчивающиеся на согласный и гласный, переход звуков.

Ключевые слова: азербайджанский язык, орфография, орфографические правила, слова, оканчивающиеся на согласный и гласный, переход звуков.

Azərbaycan dili yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. İndi onun uzun illərin sınağından çıxmış möhkəm yazı qaydaları vardır. Bu qaydalar dilimizin daxili qanunları əsasında düzəldilmiş və elmi əsaslara malikdir. Onu da deyək ki, başqa xalqların orfoqrafiyası kimi, Azərbaycan dilinin yazı qaydaları da dilçilik elminin inkişafı ilə əlaqəli şəkildə vaxtaşırı olaraq təkmilləşib, buldurlaşib indiki mərhələyə gəlib çatmışdır.

Azərbaycan dili, onun gözəlliyi haqqında böyük şəxsiyyətlər çox maraqlı fikirlər söyləmişlər. Bu dil möhkəm fonetik, morfoloji, sintaktik və üslubi qanunlara malik olub, dünyanın zəngin dillərindən biri hesab edilir. Bu fikir həqiqətdir ki, mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır. Həmin fikirlər eynilə orfoqrafiya qaydalarına da aiddir.

Çoxlarına bəllidir ki, bu gün xeyli sözlərimizin yazılışı çətindir və onlar savadlanma işini ləngidir. Bizcə, bu cür imla qaydalarını təkmilləşdirmək vaxtı çatmışdır. Belələrinə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. Orfoqrafiya qaydalarında göstərilir: «Əslində birhecalı olub, lakin tələffüzdə çox zaman iki sait arasında i və ya ü artırmaqla deyilən sözlər iki cür yazılır». Sonra bir qrup sözlərin iki saitli (eyib, qisim), bir qisminin bir saitli (zülüm, nəbz) yazılması göstərilir.

İndi hamıya aydındır ki, hətta elə kəlmələr var ki, bu gün dilimizə başqa dildən keçdiyi şəkildə yazılsa, əcayib bir mənzərə alınar. Məs: zəhr, şəhr, toxm, şəkl, sinf, əql, ism və s. Bu kəlmələr zaman keçdikcə Azərbaycan dili

sözlərinin sonunda qoşa samit gəlmədiyinə görə dilimizə uyurlaşmış çox dolğun olaraq, iki saitli yazılır. Onda bəs niyə mənasına zərər dəyməyən zülm, qəhr, nəbz, hüzn kimi zövləri zülüm, qəhər, nəbiz, hüzn şəklində iki saitli yazmıyıq? Nə vaxta qədər minlərlə şagird söz sonunda qoşa samit gələn Hüseyn, valideyn sözlərini Hüseyin, valideyin şəklində yazacaq, müəllim də o sözdə düzəliş edəcək. Bizcə, Azərbaycan dilinin səs qanunlarının tələbini və belə sözlərin imlasının sait artımına meyilli olmasını, səhvlərin xeyli hissəsinin bu qəbildən olan kəlmələrlə əlaqədar olduğunu nəzərə alsaq, deməliyik ki, orfoqrafiyanın bu qaydasında dəqiqləşmə aparmalıyıq. Bu qənaətdəyik ki, söz sonunda qoşa samit gələn sözlər nə qədər az olarsa, minlərlə qələm əhlinin imla səhvi də o qədər az olar.

2. **Qaydaların** «Əvəzlilik bölməsində» bir istisna var. Əvvəla orfoqrafiyada mümkün qədər istisnadan qaçmaq lazımdır. İkincisi, bu istisnada «kim isə» əvəzliyinin həm bitişik, həm də ayrı yazılmalı olduğu göstərilir. Bu ikiliyin, paralelliyin nə ilə bağlı olduğu isə qeyd edilmir. Hökm verilir, oxucu özünün niyyəsinə cavab tapa bilmir. Bizcə, həmin istisna yerinə belə bir qeyd vermək olar ki, bu – sa, – sə şəkilçisi «isə»dən törəmiş olduğu üçün lazım gəldikdə əvvəlki «isə» formasına qayıdır. Şəkilçisi vurğulu olanda sözə bitişik (kimsə), vurğusuz deyildə ayrı (kim isə) yazılır.

3. **Qaydaların** «Qısaltma növləri» başlığının ikinci hissəsinin abzasında yazılıb: «... qısaltmalara əlavə olunan şəkilçi son səsin ahənginə tabe edilir və qısaltmadan sonra defis qoyulur. Məs: SSRİ – nin ADPI – yə, ADU – ya. Bu qaydada dəqiqliyin pozulduğu göz önündədir. Çünki «qısaltmalara əlavə olunan şəkilçi son səsin ahənginə tabe edilir» cümləsində bir dolaşıqlıq var. AXI, saitin adı ilə deyimi eyni olduğu halda, samitin səs kimi bir adı, hərf kimi isə başqa adı var. Yəni sait a yazılar, a da deyilər, amma samitlərdə belə deyildir.

4. **– Ov – yev şəkilçiləri** sözə qoşularkən ikihecalı sözlərin ikinci qanadı, qalın saitin e – yə çevrilib yazılması da bizi narahat edir. Məs: Nuru, qulu kimi sözlərə – yev şəkilçisi qoşulanda onların Quliyev, Nuriyev yazılmasını dilimizin uyuma qanununu pozmaqdan başqa nə hesab etmək olar. Doğrudur, y samiti elə səsdür ki, özündən əvvəlki saitə güclü təsir edir, amma buna əsaslanıb Qulu, nuru sözlərinin əsasını Quli, Nuri şəklində salmağa haqqımız varmı? Bizcə buna heç bir əsas yoxdur. Ona görə də həmin sözləri Quluyev, Nuruyev şəklində yazsaq, daha düz hərəkət etmiş olarıq.

5. **İsgəndər, əsgər** kəlmələrinin imlasını da dəqiq hesab etmək olmur. Çünki Azərbaycan dilində samitlərlə samitlərin uyuma qanununa

görə cingiltili qarışılıqı olan kar və kar qarışılıqı olan cingiltili samitlər sözlər yanaşı gəlirlər. Məs: taxta, dəftər, süzgəc, azğın və s. misallarındakı xt, ft, zg,ağ samitləri – hərfləri elə həmin qanuna əsaslanır. Tələffüzdə isə iki yanaşı kar samitin biri cingiltili, iki cingiltili samitin biri kar, məxrəcdə deyilər. Bu artıq orfoepiya məsələsidir. Görünür ki, əsgər, İsgəndər sözlərini g ilə yazanlar bu orfoepiya qaydasını əsas götürərək həmin sözlərin imlasını da qanundankənar hala salmışlar. Bu sözləri g samiti ilə deyil, k samiti ilə yazmaq Azərbaycan dilinin samitlər uyuşması qanununun tələbidir. Biz, İskəndər, əskər yazmağı düz sayırıq.

6. **Bu gün artıq** söz tərkibində qoşa y samiti gələn sözlərin imlasında da dəyişiklik etmək pis nəticə verməz. İndi hamı ədəbiyyat, mədəniyyət kimi sözləri bir y ilə deyir, ona görə də bəziləri belə sözləri bir y hərfi ilə yazırlar. Bu qəbildən olan sözləri bir y ilə yazmaq, bizcə daha münasib olar. Hətta təəccüb, təəssüf, təəssürat kimi kəlmələri də orfoqrafiyanın tarixi – ənənəvi prinsipindən azad edib fonetik prinsiplə yazmağa keçirsək, onların deyilməyib yazılan hərflərini ixtisar edib sadələşdirsək, imlada xeyli asanlıq yaranar. Bu sıraya kəşməkeş, ləvazimat, qarkürəyən, maşinist sözlərini də əlavə etmək olar. Məgər həmin sözləri keşməkeş, lavazimat, qarkürüyən, maşinist yazmaq daha düzgün və asan olmazmı?

7. **Saitlə qurtaran sözlərə** saitlə başlayan sözün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlərin indiki yazılış qaydasını da dəqiq hesab etmək olmur. Qaydalarda göstərilir ki, insan adlarını bildirən mürəkkəb isimlərdə iki sait bir araya düşərsə, birinci sözün son saiti atılır. Məs: Ələkbər, Əlağa, Mirzəli, Hacığa. Fikrimizcə, məktəb və yazı praktikasını bunu həmişə doğrultmur. Əvvəla, sözləri bu şəkildə yazmaq onların morfoloci bütövlüyünü pozur, sonrasıda həmin kəlmələrin tarixini təhrif edir. Gələcək nəsillər üçün hər sözün tarixini «bir dolaşlıq kələfə» çeviririk. Həm də elə bütünlükdə yazını tələffüzə tabe etmək nə dərəcədə doğru olar? Buna görə də həmin qrup sözlərdə əslinə uyğun olaraq yanaşı gələn hər iki saiti yazmaq və tələffüz zamanı qısalan qapalı saiti deməmək daha təbii olar. belə olarsa sözlərin mənası da təhrif olunmaz. Məs: Hacığa, Əliəsgər yazsaq, sözlərin əmələ gəlmə tarixi qorunar, tələffüz zamanı isə bir sait az demək məsələsi orfoepiya qaydası olar. mətbuatdan bildiyimizə görə yazı qaydalarını təkmilləşdirən komissiya belə sözlərin imlası haqqında olan yuxarıdakı tələbi, ümumiyyətlə, orfoqrafiyadan çıxarmaq istəyir. Bizcə, bu qəbildən olan sözlərin indi qüvvədə olan imla qaydası nöqsanlıdır. Amma bu əsas vermir ki, orfoqrafiyadan çıxaraq. Bu həmin kəlmələrin yazılışını özbaşına buraxmaq və asan yolla getməkdir. Bundansa, belə mürəkkəb isimlərin imlası zamanı hər iki saiti sözdə yazmaq tələbini ödəmək lazımdır.

8. **Sözlərin** hecalar üzrə sətirdən – sətərə keçirilməsində də bir məsələ öz əksini tapmalıdır. Bu da defislə yazılan sözlərin yeni sətərə keçirilməsində defisin syeni sətirdə yazılmasıdır. Əgər defislə yazılan sözlərin bir hissəsi yazılıb, defisdən sonrakı hissəsi yeni sətərə keçiriləndə defis işarəsi həm də yeni sətirdə qoyularsa, daha dəqiq olar. nəticədə defislə yazılan sözün sətirdən–sətərə keçirilməsi, bitişik yazılan mürəkkəb və çoxhecalı sadə sözlərin sətirdən – sətərə keçirilməsindən fərqlənər. Yəni «yavaş – yavaş» mürəkkəb sözünün bir komponenti yazıldıqda sətir dolursa, onda sözün orfoqrafik defisi ilə keçirmənin defisi üst – üstə düşür. Defisi yeni sətərə keçirməyəndə «yavaş – yavaş» kəlməsi də ayrı yazılan söz kimi dərk edilir. Ona görə də belə məqamda defis işarəsini yeni sətərə də gətirmək lazım gəlir.

9. **Coxhecalı** sözlərin sonundakı x səsini və ya q yazmaq da orfoqrafiyamızda öz elmi həllini gözləyir. Necə ola bilər ki, qışlaq, yaylaq sözlərini sonundakı səs q ilə, Yevlax, Qazax, Samux kimi kəlmələrin axırında isə x ilə yazılsın. Burada imkan olmadığına görə bu məsələni geniş şərh etməkdən yan keçərək deyirik ki, bu qayda əməlli–başlı düşünməyi tələb edir. Orfoqrafiya komissiyasının diqqətini bu məsələyə də cəlb etmək istərdik ki, Yevlax sözünü və onun müxtəlif hal şəkilçilərini qəbul edib, Yevlaxın, Yevlaxa, Yevlaxı kimi şəkillərə salmağı məqbul saymaq olmaz. Burada iki sait arasındakı x kar samitinin dəyişməsi Azərbaycan dilinin səs qanunları ilə uyuşmur. Çünki iki sait arasında gələn qarşılıq qoşalığı olan kar səs cingiltili samitə keçər. Çoxdan məqbuldur ki, hərflər şərti işarələrdir. Onlar danışiq səslərinin toplusunu özündə cəmləşdirir. Buna görə də bəzən bir hərf iki və daha artıq danışiq səsini əks etdirə bilər. Məs: k işarəsi həm ke (kələm, kərki), hə ka (kolxoz, kommunist), həm də söz sonunda əlifbada əks olunmamış x (ih) səsini (bu tələffüzdə çox işləkdir) bildirir. Bu sonuncu kar səsin qarışığı y samitidir. Ona görə də sözsonu k (əslində x və ya ih) iki sait arasında k – nın cingiltili qarışığı k – ya deyil, məhz y – ya keçir: çörək – çörəyə – çörəyi və s. Çoxhecalı sözlərin sonunda x kimi eşidilən q səsi də beləcə. O, tələffüzdə kar deyilir, amma onu x yazmaq olmaz. Çünki x iki sait arasında ğ – ya keçməz. Yəni, Yevlax, Samux, Qazax sözlərinin son səsi x deyildir, o q – nın kar mövqeli deyim variantıdır. Ona görə də həmin sözləri nə Yevlaxa, Samuxa, Qazaxa kimi yazmaq olur, nə də demək onlar q ilə yazılmalı və iki sait arasında gələn q səsi ğ – yə keçməlidir. Yevlaq – Yevlağa və s. həm də o sözləri x ilə yazmaq tarixi dolaşlıq yaradır. Axı Yevlax sözü yaba və – lıq hissəsinin birləşməsidir, ona görə də burada – lax ola bilməz. Həmin sözlərin adlıq halda q ilə yazıb, x kimi tələffüz etmək lazım gəlir.

10. Bu vaxta qədər Azərbaycan sözünün həm dilimizin, həm də respublikamızın adı kimi işlənməsi də dolaşıqlıq yaradır. Azərbaycan sözü hər iki halda böyük hərflə yazılır və anlayışlar da dolaşır salınır. Fikrimizcə, nə qədər gec deyil bunu düzəltməliyik. Əvvəla rus dilində «azerbaydçanskiy yazık» ifadəsində Azərbaycan sözü kiçik, respublikanın adı böyük hərflə yazılır. Bunun bir elmi əsası var. Xalqın adı ümumi, respublikanın adı xüsusi isimdir. Başqa xalqlərdə də belədir: rus – dili – Rusiya, fransız dili – Fransa, alman dili – Almaniya və s. Bu hələ kafi deyil. Ən ümdə cəhət burasındadır ki, bizdə buna elmi əsas yoxdur. Gəlin, Azərbaycan sözünün tarixinə öteri nəzər salaq. Bu sözün as/az hissəsi lap qədim mənbələrdə tayfa adı kimi çəkilir. Qədim türk lüğətində aslar türk dilli xalq deyə qeyd edilir. Prof. M.Seyidov, R.Qurbanov, E.Əliybəyzadə, c.İ.cəfərov kimi tədqiqatçılar as tayfalarından xeyli bəhs etmişlər. Hətta Şamaxıda as tayfalarının izləri tapılmışdır. Çoxlu sözlərin tərkibində «as»ın izləri var. Məs: Azov – as + ov daha incə xəritələrdə Asak dənizi, Xəzər // Xazar (X) as+ər), Araz, Qafqaz, Aza, Xakas, Kaspi, qoqouz və s. Çox ola bilsin ki, astyaq sözü də bu as ilə bağlıdır. Çünki qazax və başqırdlar Sibir türklərinə ostyaqi deyirlər. Qapalı saitin açıq saitdən daha qədim olduğuna əsaslanaraq as – us – uz şəkli alınır ki, ok + uz (oğuz) hələ Orxan abidələrində də qeyd edilib. Bu us – as – az tayfası Altayda, Uralda, Qafqazda, Krımda, Orta Asiyada, Qazaxıstanda və başqa bir çox yerlərdə daha geniş şəkildə işlənməkdədir. İndi Özbəkistanda Bəlx, Xarəzm, Qaşqadərə, Zərəfşan kimi yerlərdə azlar yaşamaqdadır və s.

Azərbaycan sözünün ər hissəsi ümumtürk areallı adam, igid, qoçaq, kişi mənalı sözdür. Onda as + ər birləşib səs qanunlarına görə azər şəklini almış olur. Bu da xalqın adıdır. Belə birləşmə başqa türk xalqlarının da adında var. Bunu həmin xalqların mütəxəssisləri şərh etmişlər. Məs: tat + ər – tatar, uyqur – uyuq + ər, bulqar – bulak + ər hs (M.Kaşqarı bulak türk qəbiləsindən bəhs etmişdir. Özbəkcə indeks səh. 392).

Bunu da unutmuruk ki, başqa xalqların qədim mənbələrində asər // azər sözü adər kimi də yazılıb (Fikir verin, başqa dilli mənbələrdə, başqa tələffüz məxrəcli dillərdə). Halbuki, qohum olmayan dilin mənbəyinə istinaddansa, dilin qanunları daha etibarlıdır. Buna şübhə etmirik ki, bizim doğma asər/azər sözümüzün söz səsi ayrı dilin məxrəcində d kimi təqdim oluna bilər. Çünki z – d samit keçidi nisbi asanlıqə malikdir.

Qaldı azəri sözü bəllidir ki, başqa xalqlarda adzər //azər (məs: fars) sözünün mənası başqadır onun izahı həmin dilə aiddir. Bizcə, xalqımızın adı as + ər – azər olub kiçik, Azərbaycan isə yerin, respublikanın adı kimi böyük hərflə yazılmalıdır: Azərbaycan Respublikası, azər dili Azərbaycan As + ər + bay + kan kimi məqbuldur. Yəni asər//azər bəylərinin məkanı. Onda anlayışlar öz elmi təyinatı üzrə işlənər, biz də başqa xalqlar kimi xalqın adı ilə yerin adını fərqləndirərək, dolaşıqlıq düzələr, həm də sözlərin orfoqrafiyası elmi əsasa malik olar.

Bir neçə kəlmə də əməli yazılarda və mətbuatda imla qaydalarına münasibət haqqında. Bəllidir ki, orfoqrafiya dövlət işidir, onun qaydaları nisbi sabitlik, ümumilik, məcburilik kimi əlamətlərə malikdir. Bir halda ki, sözləri imla qaydalarına görə yazmaq dövlət işidir, o məcburidir, bəs onda niyə Bakı şəhərində müəssisə, təşkilat, idarə, fabriklər və zavodların qarşısındakı ünvanların, şüar, reklam və plakatların, küçə adlarının yazılışında böyük bir özbaşınalıq, məsuliyyətsizlik nəzərə çarpır. Hətta elə reklam və şüarlara rast gəlirik ki, kiçik məktəbli də belə səhvə yol verməz.

Bütün bunlar, bir oxucu arzularıdır, yazı qaydalarının sabitliyi, elmiliyi üçün can yağışından irəli gəlir, orfoqrafiyamızı daha da təkmilləşdirmək lüzumundan doğur.

С.Исмаилова

Рассуждения о правилах письма

Резюме

Азербайджанский язык достиг своего наивысшего развития. Сейчас он имеет прочные правила письма, составленные в результате долгого пути испытаний. Эти правила составлены с учетом внутренних законов нашего языка и имеют научную основу. Отметим, что, как и орфография других языков, правила письма азербайджанского языка в связи с развитием языковедческой науки совершенствовались и достигли нынешнего этапа.

Великие личности высказали интересные мысли об азербайджанском языке, о его красоте. Этот язык обладая фонетическим, морфологическим, синтаксическим и стилистическим законами, считается одним из богатых языков мира.

И это верно, что по мере повышения уровня культуры и науки, скорости протекания жизни надо проявлять больше внимания развитию языка, его словарного запаса и его совершенствованию. Эти же идеи касаются и правил орфографии.

Всем известно, что написание некоторых слов очень трудно и это замедляет работу просвещения. По нашему мнению, пришло время совершенствования правил диктанта. Можно привести следующий пример:

Reasoning about the rules of writing

Summary

The Azerbaijani language has reached its highest development. Now he has strong rules of writing, drawn up as a result of the long path of testing. These rules are drawn up taking into account the internal laws of our language and has a scientific basis.

It should be noted that, like the spelling of other languages, the rules of writing the Azerbaijani language in connection with the development of linguistic science have improved and reached the current stage. Great personalities expressed interesting thoughts about the Azerbaijani language, its beauty.

This language, having phonetic, morphological, syntactic and stylistic laws, is considered one of the world's rich languages. And it is true that as the level of culture and science rises, the speed of the course of life should be more focused on the development of the language, its vocabulary and its improvement.

These same ideas also apply to spelling rules. Everyone knows that writing certain words is very difficult and this slows down the work of enlightenment. In our opinion, it's time to improve the rules of dictation. We can give the following example:

Rəyçi: Akif Hacıyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

FƏRMAN XƏLİLOV

Filologiya üzrə elmlər doktoru

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

SEYİD SƏBRİ VƏ NAXÇIVAN TEATRI

Açar sözlər: Seyid Səbri, Naxçıvan teatri, “Yeni fikir” qəzeti, Naxçıvan şəhər məktəbi, teatr xadimləri.

Key words: Seyid Sabri, Nakhchivan theatre, “Yeni fikir” newspaper, Nakhchivan city school, theatre figures.

Ключевые слова: Сеид Сабри, Нахчыванский театр, газета «Йени фикир», Нахчыванская городская школа, театральные деятели

Seyid Səbri Əsədli (1896-1974) keçən əsrin 20-70-ci illərində Naxçıvan ədəbi-mədəni mühitində tanınan yaradıcı ziyalılardan biri olmuşdur. Onun “Şərq qapısı” qəzetinin ilk müxbirlərindən biri və Naxçıvanı Tədqiq və Tətbib Cəmiyyətinin fəal üzvü kimi muxtariyyətin ilk onilliklərində Naxçıvanda mətbuat və elmin inkişaf etdirilməsində xidmətlərini təsdiq edən fakt və məlumatlar vardır. Bundan başqa o, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Bir sıra arxiv sənədləri və digər tədqiqat materialları isə S.Səbrinin Naxçıvan teatrında həvəskar aktyor kimi fəaliyyət göstərdiyini təsdiq edir. Biz bu məqaləmizdə onun Naxçıvan teatri ilə bağlılığı məsələsinin üzərində dayanacağıq.

Tədqiqat materiallarından aydın olur ki, S.Səbrinin bu sahədəki fəaliyyəti iki istiqamətdə olmuşdur: aktyor kimi, inzibati işçi kimi.

S.Səbrinin teatr sənəti ilə tanışlığı ibtidai təhsil illərindən başlamışdır. Bu illərdə yerli teatr həvəskarları həmin məktəbdə və ondan kənarda M.F.Axundov, Ə.Haqverdiyev və N.Vəzirovun “Hacı Qara”, “Bəxtsiz cavan” və “Pəhləvanani-zəmanə” pyeslərinin tamaşalarını göstərmişdilər [4, s. 63, 67]. “Naxçıvan şəhər məktəbində 1907-ci ilin 31 dekabrında Puşkinin qətlə yetirilməsinin 70 illiyi ilə əlaqədar olaraq N.V.Qoqolun “Ölü canlar” əsərindən bir hissə səhnələşdirilərək” rus dilində tamaşaya qoyulmuşdur [3, s. 20].

Bütün bunlar şübhəsiz ki, S.Səbridə teatr sənətinə maraq oyatmış və bu maraq ödəyici olmamışdır. Düzdür, 1920-ci ilədək onun bu sahə ilə bağlılığına aid əlimizdə konkret faktlar yoxdur. Lakin şübhə etmirik ki, heç olmasa bir tamaşaçı kimi bu sənət məbəbindən ayağını kəsməmişdir. Ona görə də S.Səbrinin adını 1920-ci ildə Naxçıvanda yaradılan “Ümid” dram cəmiyyətinin üzvləri sırasında görmək bizə təəccüblü gəlməməlidir [2, s. 44].

S.Səbrinin bir aktyor kimi fəaliyyətinə aid ilk məlumat vaxtilə Naxçıvan teatrının inkişafında böyük xidmətlər göstərən Naxçıvan MR-nin əməkdar artisti Əli Xəlilova məxsusdur. 1923-cü ildə Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə bizim kollektivə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı adı verildi. M.F.Axundovun “Hacı Qara” əsərini oynadıq. Tamaşada... Məktəbi S.Səbri ifa edirdi” [2, s. 52].

1923-1926-cı illərdə Naxçıvan teatrının fəaliyyəti haqqında “Şərq qapısı” qəzetində xeyli məqalə dərc edilmişdir. Bu məqalələrdə bir tərəfdən teatrın rastlaşdığı problemlərə toxunulur, digər tərəfdən isə müxtəlif müəlliflərin pyeslərinin tamaşaya qoyulmasından bəhs olunurdu.

S.Səbri “Şərq qapısı”nın müxbiri və oxucusu kimi bu məlumatlardan yaxşı xəbərdar idi. Onun özünün də bu tamaşaların hansıdasa bir aktyor kimi iştirak etməsi ehtimal oluna bilər. Ə.Xəlilovun verdiyi bir məlumat isə tam təsdiq edir ki, S.Səbri 1924-cü ildə isə Naxçıvan teatrın aktyoru olmuşdur: “1924-cü il fevral ayının 9-da Naxçıvana muxtariyyət verilməsi günündə muxtar respublikanın şərəfinə teatrımızda böyük konsert oldu. Müsəmirə iki hissədən ibarət idi. Burada çalğıçılar, aşığılar çıxış edir, rəqslər ifa edilirdi. Bundan başqa **teatrımızın aktyorlarından** Rza İsfəndiyarlı ilə Seyid Səbrinin yazdıqları və çarizmin zülmündən azad olub azadlıq günəşindən qida alan gənc respublikanı tərənnüm edən meyxanalar tamaşa salonunu gülüşlərlə doldururdu” [2, s. 55].

S.Səbrinin 1926-cı ildə “Yeni fikir” qəzetində dərc olunan və ilk dəfə tədqiqatçı cəlb etdiyimiz iki yazısından (hər ikisi “Seyid Səbri” imzası ilə dərc edilib) aydın olur ki, S.Səbri nəinki həmin ildə də Naxçıvan teatrında aktyorluq edirmiş, hətta burada göstərilən tamaşalar haqqında xəbər və rəylərini daha geniş arenaya çıxarırmış. Məsələn, 1926-cı ilin may ayında Bakı Dövlət Dram Teatrı Naxçıvanda qastrolda olmuş və H.Cavidin “İblis”, C.Cabbarlının isə “Oqtay Eloğlu” pyeslərinin tamaşası göstərilmişdir. Bu barədə ilk dəfə olaraq S.Səbrinin “Yeni fikir”də çap olunan yazılarında məlumat verilmişdir. Bu yazılarda S.Səbrinin ayrı-ayrı aktyor və aktrisaların ifası ilə bağlı maraqlı fikirləri də öz əksini tapmışdır. Məsələn, o, mayın 16-da tamaşası göstərilən “Oqtay Eloğlu” pyesinin baş qəhrəmanı Oqtay rolunu ifa edən Abbas Mirzə Şərifzadənin sənətkarlığını yüksək qiymətləndirərək fikrini belə ifadə edirdi: “Abbas Mirzə, demək olar ki, səhnə Məcnunudur. Səhnə mühitində yalnız sənətkar olmayıb, bütün vücudu ilə teatra məftun bir

artistdir. Düşüncəli və məharətli oyunu ilə mükəmməl bir Oqtay tipini yaratmağa müvəffəq oldu” [8, s. 4].

May ayının 27-də H.Cavidin “İblis” pyesinin tamaşasında Xavər rolunun ifaçısı Mərziyyə xanım Davudova haqqında da eyni ehtiram və razılıqla yazırdı: “Türk səhnəsini canlı bir hala gətirən Mərziyyə xanım həssas artiskalığı nəticəsində Xavər rolunu büsbütün cilvələndirdi. Hərəkətləri və mimikası olduqca müvafiq idi” [7, s. 4].

S.Səbrinin yazılarında bu tamaşalarda iştirak edən digər aktyor və aktrisaların ifaları da təqdir olunur: “Tamara rolunu Tanailidi, Oqtayın bacısı və Nadya rolunu Zərrintac xanım, Gülər və Nərgiz rolunu Yeva xanım [8, s. 4], İxtiyar-Bağır Cabbarzadə, İbn Yəmin-Əli Qurban, Vasif-Hidayətzadə, kiçik zabıt-Sarablı, ərəb-Qafqazlı və qalan artistlərimiz öhdələrinə aldıkları rolları yaxşı bir surətdə oynamaqla bərabər xalqımızı məmnun etdilər” [7, s. 4].

Həmin yazılarda müəllifin bəzi aktyorların zəif ifası və “tamaşa salonunda nizamsızlığın” müşahidə edilməsindən də bəhs olunur.

Yeri gəlmişkən, keçən əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan teatrının çox ağır maddi çətinliklər içərisində fəaliyyət göstərməsi, bəzi tamaşaçıların, S.Səbri demişkən, nizamsız hərəkətləri və aid orqanların bu sənət ocağına layiqincə diqqət yetirməməsi ziyalıları narahat edən məsələlərdən biri idi. O vaxtlar bu barədə “Şərq qapısı” qəzetində də xeyli məqalə dərc edilmişdir.

Teatrın ağır vəziyyəti S.Səbrini də həmişə düşündürmüş və o da digər ziyalılar kimi həmin məsələyə öz münasibətini bildirmişdir. Bu baxımdan onun “Naxçıvan Dövlət Teatrının vəziyyəti haqqında” ümumi başlığı altında yazdığı “İncimə” adlı meyxanası daha çox diqqəti cəlb edir:

Teatronun qeydinə sizdən heç bir qalan yox,
Səhnəmizə nə paltar, nə bir dekor alan yox,
Həqq sığdın ötürü göz ağardan daha çox.
Gəl, mən ölüm, incimə bu meyxana sözündən,
Bizdən küsmə, kişisən, küsürsən küs özündən

İki pianino var, hər ikisi qırıqdır,
Üç cüt bir tək dekor var, həm şikəstdir, sınıqdır,
Salonda səndəllərin əhvalları fıırıqdır.
Gəl, mən ölüm, incimə bu meyxana sözündən,

Bizdən küsmə, kişisən, küsürsən küs özündən [5, qovluq 2, s. 16-17].

1927-1932-ci illərdə Bakıda təhsil aldığı vaxt S.Səbri Naxçıvan teatrından müvəqqəti olaraq ayrılmalı olur.

S.Səbrinin “Kadrların şəxsi qeydiyyat vərəqəsi”ndə 1932-1933-cü illərdə Tovuz rayon İcraiyyə Komitəsində işləməsinə aid qeyddən aydın olur ki, o, Bakıda təhsilini bitirən kimi Naxçıvana qayıtmamışdır.

Kiçik bir haşiyə: S.Səbriyə məxsus olan əlyazmaları araşdırarkən onun çox maraqlı bir qeydinə rast gəldik. 19 fevral 1933-cü ildə yazdığı meyxanasına aid həmin qeyd belədir: “Ağdam teatrının müdiri olduğum vaxt yazılıb” [5, qovluq 2, s. 24]. Bu qeydə təsadüfi bir fakt kimi baxa bilmərik. Görünür, S.Səbri qısa müddət də olsa həqiqətən həmin vəzifədə işləmişdir. Lakin bunu təsdiq edən heç bir rəsmi sənədə rast gəlməmişik.

Naxçıvan MRDA-da mühafizə olunan Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının 1932-1935-ci illərə aid şəxsi heyətin əmr kitabları və əməkhaqqı cədvəllərində S.Səbrinin adına tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn, 1933-cü ilə aid əməkhaqqı cədvəlində 17 noyabrda U.Şeksprin “Otello”, 11 dekabrda isə “Əsli və Kərəm” tamaşalarında iştirakına görə S.Səbriyə əməkhaqqı yazılmışdır [6, v. 1, 3]. Deməli, S.Səbri 1933-cü ilin sonlarında Naxçıvana qayıtmış və doğma teatrında aktyorluq fəaliyyətini davam etdirmişdir.

S.Səbrinin 1934-cü ildə C.Cabbarlının “Yaşar” pyesində kənd şura katibi, 1936-cı ildə isə “Od gəlini”ndə məzarçı rollarını ifa etməsi haqqında da məlumat vardır [1, s. 120].

Yuxarıda adını çəkdiyimiz əmr kitabında S.Səbrinin 1935-ci ildə teatrın yaradıcı heyətinin tərkibinə daxil edilməsi və teatrda “axşamlar işləməklə aktyor təyin olunması” [6, v. 11, 20] haqqında əmrlərə də rast gəlmişik.

S.Səbrinin Naxçıvan teatrında göstərilən tamaşalarda ona tapşırılan rolları necə ifa etməsi bizə bəlli deyil. Yəqin ki, o bu teatrda peşəkar yox, həvəskar bir aktyor kimi öhdəsinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirə bilmişdir.

Teatr sənəti ilə bağlılığı S.Səbrini dramaturgiya sahəsində də qələmini sınağa sövq etmişdir. Əvvəlcə o, “Cəhalət pərdəsi” (1926), “Qızıl Naxçıvan” (1936) kimi səhnəciklər, konsert proqramları üçün kupletlər və meyxanalar (1933-1936), sonralar isə “Azadlıq günəşi” (1963), “Qansoranlar” (1968), “Kimdir müqəssir” (1970) kimi nisbətən irihəcmli pyeslər yazmışdır. Bu əsərlər Bu əsərlərin təhlili başqa bir məqalənin mövzusu olduğu üçün biz burada S.Səbrinin həmin əsərlərinin bəzisinin tamaşası haqqında söz açaraq onun teatr aləmi ilə tanışlığının yeni bir istiqamətinin üzərinə işıq salmaq istəyirik.

S.Səbrinin əsərlərinin əlyazmalarındakı bəzi qeydlərdən aydın olur ki, 1933-1936-cı illər arasında onun kupletləri və meyxanaları əsasında hazırlanan bədii kompozisiyalar tamaşaçılara təqdim olunmuşdur [5, qovluq 1, s. 16-26]. 1936-cı ildə Naxçıvanın sovetləşməsinin 16-cı ildönümü münasibətilə yazdığı 1 pərdəli, 4 şəkilli “Qızıl Naxçıvan” mənzum pyesi isə çox güman ki, Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Bu barədə S.Səbrinin pyesin əvvəlinə yazdığı belə bir qeydi vardır: “Yazılmışdır 23 iyun 1936-cı ildə. Təsdiq olunmuşdur Naxçıvan Mətbuat Müdirliyi tərəfindən 26 iyul 1936-cı ildə № 273 ilə. Tamaşaya qoyulmuşdur yubiley gecəsi (28 iyul – F.X.), rejissoru Səməd Mövləvi [5, qovluq 2, s. 8].

Bu faktlat göstərir ki, S.Səbrinin Naxçıvan teatrında aktyorların səhnə fəaliyyətinin genişlənməsi və püxtələşməsində də müəyyən xidmətləri olmuşdur.

S.Səbrinin Naxçıvan teatrında inzibati işlərində çalışmasını təsdiq edən məlumatlar da vardır. Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, o, müxtəlif illərdə Naxçıvan teatrının rəhbərliyinin müvafiq əmrləri ilə burada bufet mühasibi, işə davamiyyət üzrə yoxlama dəftərinə nəzarətçi, afişaçı kimi də fəaliyyət göstərmişdir [6, v. 2, 12, 24].

S.Səbrinin 1936-cı ildən sonra Naxçıvan teatrındakı fəaliyyətinə aid heç bir fakta rast gəlməmişik. Görünür, o İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində bu teatrdan ayrılmışdır. Lakin faktlar göstərir ki, bir tamaşaçı kimi isə S.Səbri ömrünün sonunadək Naxçıvan teatrını unutmamış və heç vaxt ondan uzaq düşməmişdir. Həmin teatra və onun görkəmli aktyorlarına böyük ehtiramını əks etdirən bir sıra şeirləri belə bir fikir irəli sürməyimizə əsas verir. Bu baxımdan onun xalq artistləri İbrahim Həməzəyevin anadan olmasının 50, Səməd Mövləvinin 60, Rza Təhmasibin 70 illiyi münasibətilə yazdığı şeirlər diqqəti cəlb edir.

Rza Təhmasibə:

Yüz yaşa sən, min yaşa, bizim şəhrin balası,
Məharətindən yazsam, görməz Xəzər dəryası,
Bu mahnıya ad qoyaq "Təhmasibin havası",
Mügənnilər də desin yetiribdir Naxçıvan
Artistlik sənətində Rza kimi qəhrəman [5, qovluq 1, s. 96].

İbrahim Həməzəyevə:

Qaçaq Nəbi, Qatır Məmməd sənin ilə canlanır,
Vaqifin də, Sənanın da surətləri canlanır,
Xalq içində şöhrətlənir, ad alır,
Şüncü bu sənətin incə sənətdir [5, qovluq 1, s. 95].

Səməd Mövləviyə:

Məftunam sənətkara, sənət divanəsidir,
İncəsətçilərin Səməd nişanəsidir.
Məcnunu Leyli ilə tutgunan nəzərində,
Səməd – Məcnun Leylinin səhnədə divanəsidir [5, qovluq 1, s. 93].

Bu şeirlərdə S.Səbrinin həm Naxçıvan teatrının tərəqqisində xüsusi xidmətləri olmuş adı çəkilən sənətkarlar haqqında səmimi ürək sözləri, həm də onun həmin teatrın səhnəsində tamaşaya qoyulan əsərlərdən yaxşı xəbərdar olması aşkara çıxır.

Beləliklə, buraya qədər deyilənlərdən o qənaətə gələ bilərik ki, S.Səbrinin 15 ildən çox Naxçıvan teatrında həvəskar aktyor və inzibati işçi kimi fəaliyyəti həmin teatrın inkişafında müəyyən əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Bu teatrla bağlılığı onun bədii yaradıcılığına da güclü təsir göstərmiş, bir neçə kiçik səhnəcik və irihəcmli pyeslər yazmasına təkan vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov F. Naxçıvan teatri 1920-1940-cı illərdə / Naxçıvan teatri. Məqalələr, xatirələr. Tərtib edənlər: F.Xəlilov, F.Cəfərov. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, s. 114-124
2. Xəlilov Ə. Naxçıvan teatrının tarixi. Bakı: Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti, 1964, 92 s.
3. Qasımov Ə. Naxçıvan teatrında tərcümə əsərlərinin tamaşaları (1883-2013). Bakı: "Xəzər Unversiteti" nəşriyyatı, 2016, 176 s.
4. Qəhrəmanov Ə., İbrahimov S., Cəfərov F. Naxçıvan teatrının salnaməsi (1883-2008). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 736 s.
5. Naxçıvanın elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və maarif xadimlərinin arxivi. Seyid Səbri. AMEA Naxçıvan Bİlməsi Əlyazmalar Fondu. Q-1, qovluq 1-12.
6. Naxçıvan MRDA f. 50, siy. 2, iş 40.
7. Səbri S. İblis // "Yeni fikir" qəz., 1926, 4 iyun.
8. Səbri S. Oqtay Eloğlu // "Yeni fikir" qəz., 1926, 23 may.

Ф.Халилов

Сеид сабри и нахчыванский театр

Резюме

После 1920 года т.е. в первые десятилетия советского государства в формировании Нахчыванского театра, актерской деятельностью занимались актеры любители. В статье исследуется 15 летняя деятельность одного из таких любителей-актеров Сеида Сабри.

Автор касаясь различных архивных документов и материалов средств массовой информации выявляет приход Сеида Сабри в тот театр, роли исполненные им различные постановки, отзывы актеров. Разносторонняя деятельность как административного работника, а так же влияние театральной атмосферы на драматургическое творчество.

В заключении автор определяет то, что С. Сабри в лице любителя актера и административного работника имел определенную важность в развитии Нахчыванского театра.

F.Khalilov

Seyid Sabri and nakhchivan theatre

Summary

After 1920, in the first decades of Soviet empire mostly amateur actors acted for the formation of Nakhchivan theatre.

In this article one of such amateur actors 15 years' activity of Seyid Sabri is investigated.

By using various archive documents and media materials the author investigates the questions like S.Sabri's joining this theatre's stuff, his roles, his opinions on the different performances and actors, many-field activity, and also his coming to dramaturgical activity by the influence of theatre environment.

As a result the author comes such a conclusion that S.Sabri's activity as an administrative worker and amateur actor in Nakhchivan theatre had a concrete importance for the development of that theatre.

Rəyçi Əbülfəz Quliyev
AMEA-nın müxbir üzvü
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ŞAHBAZ ŞAMIOĞLU (MUSAYEV)

Azərbaycan MEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
shindi61@mail.ru

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı
Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EIF- KETPL-
2-2015-1(25)-56/48/5*

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN MÜHACİRƏT DÖVRÜ BƏDİİ- FƏLSƏFİ NƏSRİNDƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ PROBLEMLƏR

Açar sözlər: Əhməd Ağaoğlu, mühacirət, nəsr, bədii-fəlsəfi, mənəvi-əxlaqi, mövzu

Key words: Ahmad Aghaoglu, immigration, prose, literary-philosophical, moral-ethical, topic.

Ключевые слова: Ахмад Агаоглу, иммиграция, проза, литературно-философская, нравственно-этическая, тема.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əhməd Ağaoğlunun (1869, Şuşa – 1939, İstanbul) həyat və yaradıcılığının doğma vətəndə sistemli şəkildə tədqiqinə Azərbaycanın siyasi müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra başlanmışdır. Həmin vaxta qədər ədəbiyyatımızın bu təkrarsız siması ilə bağlı çox nadir hallarda araşdırmalar aparılmışdır. 1950-1980-ci illərdə ədəbiyyatşünaslığa dair araşdırmalarında Ə.Ağaoğlunun da ədəbi fəaliyyətindən bəhs etməyə imkan tapan akademik Kamal Talıbzadə sovet imperiyasının artıq çox sürətlə qüruba doğru getdiyi qaynar 1988-ci ildə yazırdı: “Bu “təpədən dırnağa qədər azərbaycanlı” olan şəxsiyyəti biz, məlum səbəblər üzündən, həm az öyrənmiş, az təbliğ etmiş, həm də ona bir çox hallarda obyektiv yanaşmamış, birtərəfli münasibət bəsləyərək bir çox həqiqətləri deyə bilməmişik” (1, s. 231). 1990-cı illərdən etibarən Əziz Mirəhmədov (2), Vilayət Quliyev (3), Vəqif Sultanlı (4), Nəkrpur Cəbbarlı (5), Abid Tahirli (6) və adlarını bir-bəbir sadalaya bilmədiyimiz dəyərli tədqiqatçılarımız Ə.Ağaoğlunun həyatı və zəngin irsi ilə bağlı məqalələr, monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazmış, əsərlərinin çapa hazırlamışlar. Ədəbiyyatşünaslığımızda bu istiqamətdə tədqiqatlar davam etdirilməkdədir.

Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığında bədii-fəlsəfi əsərlər xüsusi yer tutur. Mühacir yazı-çının həmin əsərləri bir-birini həm problematika, həm də ideya-məzmun cəhətdən tamamlayır. Mühacir yazıçı bədii-fəlsəfi nəsrində onu düşündürən ən müxtəlif problemlərə, o cümlədən mənəvi-əxlaqi məsələlərə xüsusi yer vermişdir. Ədibin “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsəri ilə bağlı ayrı bir məqalədə bəhs etdiyimizdən burada onun mühacirət illərində qələmə

aldığı iki bədii-fəlsəfi əsəri üzərində dayanacağıq. Qeyd edək ki, yazıcının mühacirət dövrü yaradıcılığında şəxsi fəlsəfi düşüncələrini əks etdirən, müəyyən avtobioqrafik ştrixlərə malik “Mən kiməm” (7, s. 49-77) əsərinin özünəməxsus yeri vardır. Ə. Ağaoğlu “Mən kiməm” (“Ben Neyim?”) əsərini 1936-cı il sentyabrın 5-dən başlayaraq “Cümhuriyyət” qəzetində beş məqalə halında çap etdirmiş, 1939-cu ilin 19 dekabrından etibarən daha dörd məqalə yazaraq çapa vermişdir. Yazıcının vəfatından sonra övladları işıq üzü görməmiş üç məqaləni də əlavə edərək kitab halında çap etdirmişlər (8). Əsərdə əslində fərdin timsalında Qərb və Şərq insanının dünyagörüşləri qarşılaşdırılır. Bu qarşılaşmanın nəticəsi kimi “mən kiməm?” sualına cavab tapılır. Müəllif onu düşündürən fəlsəfi və mənəvi-psixoloji problemi aydınlaşdırmaq üçün maraqlı bir metoda əl atır: “...mən İçimlə Çölümü qarşı-qarşıya gətirərək onları özbaşlarına buraxdım, yeganə işim yalnız gördüklərimi və eşitdiklərimi gördüklərim kimi qeyd etmək oldu” (7, s. 49). O, gördüklərindən dəhşətə gəlir. İçi ilə Çölü bir-birini inkar və rədd edir, zahiri ilə batini arasında gecə ilə gündüz, ağ ilə qara qədər fərq vardır. Onun Çölü eqoist, İçi altruistdir və birinci ikinciyə qalib gəlir. Səbəb nədir? Müəllifin fikrincə, eqoizm və altruizm insanda sonradan əmələgəlmə xüsusiyyət deyil, bunlar biolojidir, yəni insanla bərabər doğulan amildir. Lakin təkamül prosesində altruizm eqoizm üzərində qələbə çalır. Yəni müşahidələrdən nəticə çıxarmaq yolu ilə insan altruizmin ictimai yaşayışda çox mühüm amil olduğunu anlayaraq ondan daha çox faydalanmaq barədə düşünür. “Lakin bu yolda müvəffəq olan mühitlərlə müvəffəq olmayan mühitlər arasında qüvvətli və dərin fərqlər meydana çıxmışdır. Belə ki, altruizm instinkti açıldıqca cəmiyyət də qüvvətlənmiş və əksinə, eqoizmin artıq olduğu yerlərdə isə cəmiyyət aşağıya doğru yuvarlanmışdır” (7, s. 54). Müəllif fikrini təsdiqləmək üçün Şərq və Qərb cəmiyyətlərini qarşılaşdırır, Qərbi daha qüvvətli hesab edir. Altruizm baxımından da Qərb güclüdür. Şərqdə milyonların içərisindəki insan tək-tənhadır, xəstələr, evsiz-eşiksizlər, ac-yalavac barədə heç kəs düşünmür. Qərbdə isə hər kəs haqqında düşünülür və nəticədə unudulmuş bir kimsə qalmır. Müəllif Şərq tarixində eqoizmlə altruizm arasındakı müvazinətin Qərbdə altruizmin, Şərqdə isə eqoizmin xeyrinə bu qədər pozulmasının səbəblərini axtarıb tapır. Səbəblər bunlardır: 1. Ailə və ailədə qadının vəziyyəti; 2. Məktəb və ədəbiyyatın təsiri; 3. Çox uzun sürən anarxist istibdadın təsiri (7, s. 55). Deməli, güclü eqoizm güclü Çöl yaradır və bu Çöl İçəqalib gəlir. Bütün məğlubiyyətlərin baskarı olan eqoizm, müəllifin fikrincə, insandayanmaq, yalançılıq, qorxaqlıq, riyakarlıq, hərislik, hökmranlıq duyğusu, gözügötürməzlik... kimi iyrəncliklər yaradır. Müəllif bütün bu qeyri-insani keyfiyyətləri doğuran səbəbləri ən müxtəlif misallarla, orijinal priyomlarla məharətlə açıb-göstərir və belə bir nəticəyə gəlir: “...mənim Çölüm başdan-başa antisosial bir varlıqdır. O, mühiti

içeridən gəmirir. İctimai həyatın təşəkkülü və inkişafı üçün lazım gələn bağları məhv edir. İçində belə bir mikrob daşıyan cəmiyyətdə qarşılıqlı yardım, sevgi, inam, doğruluq, sədaqət, ciddi çalışma, haqqa, həqiqətə münasibət, xülasə, modern cəmiyyətlərin inkişafını təmin edən amillərin bir araya gəlməsi çox çətin olur. Əslinə baxsan, mənim Çölümlə cəmiyyət arasında bir ziddiyyət var – biri o birisini inkar edir” (7, s. 75). Müəllif içərisində olduğu cəmiyyəti Şekspirin ölüm, ya olum dilemması qarşısında qalan qəhrəmanı ilə müqayisə edir və belə qənaətə gəlir ki, cəmiyyət gözü görə-görə içindən yığılmağa razı ola bilməz. Cəmiyyətin özünüxilas üçün hansı addımlar atmalı olduğu barədə müəllifin maraqlı qənaətləri vardır. Onun fikrincə, cəmiyyət məhz iradəsi hesabına zahirini islah etməlidir. Onun İçi isə zahirindən fərqli olaraq ictimai həyatın inkişafına uyğun və müsaid olan amillərlə doludur. “Həqiqətən, bu baxımdan mənim içimlə ən mükəmməl və mütərəqqi cəmiyyətlərə mənsub fərdlərin içi arasında fərq yox dərəcəsinədir. Qiymətlərin dəqiqliyi, yaxşılıq və pislik, gözəllik və çirkinlik haqqındakı ölçülər hər iki tərəfdə də demək olar ki, eynidir. Məsələn, yarımağı mənim İçim də sevmir, bir ingilisin də içi sevmir. Yalan onun üçün də, mənim üçün də mənfurdur. Haqqı müdafiə, şərəf və izzəti-nəfsi qorumaq da hər iki tərəfdə eyni dərəcədə məqbuldur” (7, s. 76). Bəs çatışmayan nədir? Ə.Ağaoğlunun fikrincə, Qərbdə qiymətlərin, dəyərlərin hərəkətverici qüvvəsi var. Yəni ingilisdə içi dərhal hərəkətə gətirib fəaliyyətə keçməyə sövq edən qüvvə mövcuddur və bu qüvvə ingilisin iradəsindən ibarətdir. “Mənim iradəm onunkuna (ingilisinkinə - Ş.Ş.) nisbətən çox zəifdir. Elə çıxmasın ki, bir ingilisin çölü onu mənim Çölümün sövq etdiyi yollara sövq etməkdən xalidir. Xeyr! Zahir hər yerdə bu mənfur rolunu oynayır. Lakin mənim əksimə olaraq iç ingilisdə çöldən daha güclü, daha üstündür” (7, s. 76). Ə.Ağaoğlu avropalının, konkret halda ingilisin İçinin daha güclü olmasının səbəbini ingilis cəmiyyətinin rəşional cəhətlərində görür. Təhlillər əsasında o belə qənaətə gəlir ki, ingilis cəmiyyəti öz inkişafını fərdin içinin güclənməsinə tabe etmiş və bunun üçün bütün söylərini və qeyrətini əsirgəməmişdir.

Ə.Ağaoğlu Avropa cəmiyyətinin dayanmadan irəli getməsinin səbəbləri arasında şəxsi mənafehin ümumi mənafeədən həmişə arxa planda tutulmasını da xüsusilə vurğulayır. Başqa sözlə, hər hansı bir fərd cəmiyyətdə tutduğu mövqedən asılı olmadan öz “mən”ini, şəxsi mənafeyini önə keçirmək barədə qətiyyəni düşünmür, hətta bilməyərəkədən belə bir addım atarsa, cəmiyyət onu ciddi şəkildə cəzalandırır, fərd isə cəmiyyətin analoji reaksiyasını dinməz-söyləməz qəbul etmək zorunda olur. Ə.Ağaoğlu fikirlərini izah etmək üçün bir neçə müvafiq misal gətirir. İngilis maliyyə naziri dostlarının əhatəsində növbəti ilin büdcəsi barədə söhbət açır. Söhbət oradaca qalmır. Məsələ dərhal böyüyür. Gələn ilin büdcəsi elan olunmamış

maliyyə nazirinin bu barədə danışması qəbahət hesab olunur, dərhal Məclisə sorğu göndərilir. Artıq hamı əmin olur ki, nazir namuslu adamdırsa, vəzifəsində qalmamalıdır. “Böyük qəzetlər baş məqalələrində belə bir adamın ingilis kabinəsində qalmayacağını gün kimi aydın olduğunu bildirdi. Zavallı adam maddi baxımdan heç bir sui-istifadə halına yol vermədiyi halda göz yaşları içərisində vəzifəsindən istifadə verdi” (7, s. 76). Yaxud Müdafiə Nazirliyinin daimi müstəşarlığında olan bir nəfər tanınmış bir şirkətlə müqavilə bağlayarkən şirkətin hazırkı müdirinin vaxtı bitdikdən sonra onun yerinə keçmək arzusunu dilinə gətirdiyi üçün öz başına bəla açır. Onu dərhal tutduğu vəzifədən azad edirlər. Halbuki onun imzaladığı müqavilədə dövlətin əleyhinə, şirkətin xeyrinə heç bir şeyə yol verilməmişdi, yaxud ortada heç bir pul-para söhbəti, maddi qazanc niyyəti olmamışdı. Onun günahı məhz vəzifədə ola-ola arzusunu dilə gətirməsi idi. Əlbəttə, burada, insan azadlığının boğulmasından söhbət gedə bilməz. Ə. Ağaoğlu bununla demək istəyir ki, cəmiyyətin mənafeyi olan yerdə hətta şəxsi mənafe barədə düşünmək Avropada, konkret ingilislərdə bağışlanmaz hal sayılır. Müəllif bu qəbildən olan sərt tədbirlərin məqsədyönlü nəticələrə gətirib çıxardığını göstərir. Onun fikrincə, “içə dərhal hərəkətə gətirib fəaliyyətə keçməyə sövq edən qüvvə”nin (iradənin) nəticəsidir ki, ingilis cəmiyyəti bu səviyyəyə çatmışdır. O, qırx milyonluq bir xalqın dörd yüz əlli milyon asiyalı, afrikalı, amerikalı və avstraliyalı öz tabeliyi altında necə saxladığının sirrini də bunda görür. Müəllif öz xalqında da belə bir iradənin olmasını və bu iradə nəticəsində ingilislərin əldə etdiklərinə onun xalqının da sahib olmasını istəyir. İndiki halda bu, mümkündürmü? Müəllif müqayisə aparır: “Cəmiyyəti və onu ifadə edən əfkari-ümumiyyənin bu qədər canlı olduğu bir ölkədə, əlbəttə ki, mənimkinin xilafına olaraq zahir sönər, batin canlanır, Çöl susar, İç danışar və nə isə edər. Çünki hər kəs bilir ki, belə etməsə, özü söndürüləcəkdir” (7, s. 77). Bu yerdə müəllif yenidən ingilis cəmiyyəti ilə müqayisələr aparır. İngilis cəmiyyətinin kifayət qədər canlı, aktiv, iradəli olduğuna diqqət çəkir. İngilis cəmiyyəti nədən bu qədər canlıdır? “Bunun bir çox səbəbləri vardır. Fəqət başlıcası budur ki, bu ölkə yeddi yüz il bundan əvvəl hürriyyəti ələ almış və sərbəst fikir yayılmasına başlamışdır” (7, s. 77). Müəllif bu sualın cavabını verməklə əslində özünün şəxsi arzularını qələmə almışdır. O, arzularının, xəyallarının Türkiyəsini görmək istəyirdi: “Biz də sərbəstliyə qovuşduq. Bizm də əfkari-ümumiyyəminizin canlanması çox təbiidir və canlandıqca, heç şübhə yoxdur ki, mənim İçim də qüvvətlənəcək və bir gün Çölümə qalib gələcək” (7, s. 77). Bəs nə vaxt? Sərbəstlikdən istifadə edən ingilis mühərrir, şair, mütəfəkkir və moralistlərin ingilis ruhlarını və qəlblərini necə tərbiyə etmələri müəllifdə dərin bir təəssürat doğurub: “Yalnız Şekspirin ingilis xarakterinin yetişməsi üzərində nə qədər təsiri olmuşdur! Bu, elə nümunədir

ki, mənim antisosial Çölümlə mübarizədə bizə yol göstərə bilər” (7, s. 77). Onun türk ziyalisından da istədiyi budur. Əsərin sonunda müəllifin siyasi istək və arzuları tam açıq şəkildə ortaya çıxır. O, Türkiyədəki mövcud durumu bir neçə cümlədə dəyərləndirərək, dövlətin siyasi gələcəyi üçün lazım olanların ləngimədən həyata keçirilməsini vacib sayır: “Mənim Çölümlə cəmiyyət arasında dərin bir təzad vardır. Və Çölüm cəmiyyəti də əsasından sarsıtmaqdadır. Cəmiyyət yaşaması naminə buna çarə tapılmalıdır. Zahirimi islahdan başqa bir yolu olmadığından bu əməliyyatı ən təcili bir şəkildə həyata keçirmək lazımdır. Zahirimin cəmiyyəti yıxan xüsusiyyətlərinə qarşı qəti bir mücadilə açılmalıdır və necə ki, canlı və mövcud, şərəf hissini gözləyən mühtirlərdə yarınlara, yalançılara, riyakarlara və s. cəmiyyət içində yer verilməz, hörmət edilməz, qovular, uzaqlaşdırılar– bizdə də eyni yolla getmək zamanı gəlib çatmışdır” (7, s. 77).

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, “Mən kiməm” əsəri Ə. Ağaoğlunun bədii-fəlsəfi irsinin ən dəyərli nümunələrindəndir. Əsər müəllifin nümunəvi cəmiyyət haqqında sosial-siyasi düşüncələrinin bədii-fəlsəfi ifadəsi baxımından da əhəmiyyətli hesab olunmalıdır. Əsərdə Ə. Ağaoğlunu həmişə düşündürən Şərq-Qərb məsələsi də tamamilə orijinal ifadəsi baxımından özünün həllini tapmışdır. Ümumiyyətlə, “Mən kiməm” əsərində müəllif bir-birinə bağlı bir sıra aktual problemləri bədii təsvir vasitəsilə həll etməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. Yekun olaraq onu da vurğulayaq ki, “Mən kiməm” bir çox cəhətdən bəzi Avropa filosoflarının əsərlərinin üslubunda yazılsa da, problemə orijinal yanaşma baxımından özünəməxsusdur. Bununla belə, “Mən kiməm”lə M.F. Axundzadənin məşhur “Kəmalüddövlə məktubları” arasında kifayət qədər paralellik aparmaq olar və bu, ayrıca bir tədqiqat tələb edir.

Türklərin əski yaşam tərzini və inanclarından bəhs edən mifoloji “Tanrı dağında” (7, s. 78-89) hekayəsi Ə. Ağaoğlunun türk dünyası ilə bağlı düşüncələrini əks etdirməkdədir. Ə. Ağaoğlu türk xalqlarının üzləşdiyi çoxsaylı problemlər və onları doğuran obyektiv ictimai-siyasi, tarixi, eləcə də subyektiv, mənəvi-psixoloji amilləri bədii şəkildə ifadə etməyə üstünlük vermişdir. Tədqiqatçıların da qeyd etdikləri kimi, əsərdə təsvir olunan qədim türk adətləri və inanclarına dair lövhələri müəllif V.İ. Seroşevskinin məşhur “Yakutlar” əsərindən götürmüşdür. Ə. Ağaoğlu əhəmiyyətini nəzərə alaraq həmin əsəri türk dilinə çevirmişdir. Tədqiqatçı V. Quliyev çapa hazırladığı həmin əsərlə bağlı şərhində bu barədə yazır: “Əhməd bəy Ağaoğlu V.İ. Seroşevskinin kitabındakı süjetlərdən birindən istifadə edərək özünün “Tanrı dağında” mifoloji hekayəsini qələmə alarkən yalnız həmin mənbə ilə məhdudlaşmamış, onu bir sıra digər məxəzlərdən götürdüyü faktlarla, bilgilərlə, habelə şəxsi fantaziyası ilə daha da zənginləşdirmişdir” (7, s. 360).

Əsər “Tanrı hüsuruna gədirdik” cümləsi ilə başlayır və bu da təsadüfi deyildir. Türk mental düşüncəsində Tanrı ilə üz-üzə olmaq, Tanrıya

tapınmaq bir özünəməxsusluq təşkil edir. Böyük bir qövmün siyasi taleyinin həll olduğu (özü də çox zaman bu qövmün özünün iştirakı olmadan) bir dövrdə problemin bədii kontekstdə qoyuluşu və çıxış yolu tapmaq ümidi ilə Tanrının ələyindən yapışmaq istəyi tamamilə təbii görünür. Bu baxımdan Ə. Ağaoğlunun mövzu, janr və üslub seçimi özünü doğruldur. Əsərin qəhrəmanını Tanrının hüsuruna Şamanlar Şamanı Qaraqurumlu Göyçə aparır: “Önümdə yol göstəricim Şamanlar Şamanı Qaraqurumlu Göyçə idi. O yürüyür, mən gedirdim. O, Tanrı qulu, Tanrı elçisi idi”. Ə. Ağaoğlu Şamanlar Şamanı obrazını Tanrı ilə təmizlənməyə ehtiyacı olan bəndə arasında vasitəçi kimi yaratmışdır. O, yol göstərəndir, güclüdür, gücü isə inamına bağlıdır. O, nəfəsin təmizliyinə, təmiz nəfəslə hər şeyə nail olmağın mümkünlüyünə inanır. Onun fikrincə, əslinə qayıdış bütün uğurların açarıdır. Əslinə qayıdış fəlsəfəsi ilə biz qədim türk eposlarında rastlaşırıq. Əslindən uzaqlaşmağın faciəsi də həmin eposlarda öz əksini tapmışdır. Tütəklə canavarları halsız edən Şamanlar Şamanı tütəyin qüdrətini də nəfəsdə, təmiz nəfəsdə görür: “Canavarları gördünmü? Nəfəsə tab gətirə bilmədilər. Çünki nəfəs əslinə qayıtdı, özünü tapdı, birliyi oyandırdı. Böyləcə əslinə qayıdan hər nəfəs hər şeyi özünə ram edər” (7, s. 78-79). Ə. Ağaoğlu burada əski zamanlarda mövcud olan və uğurların əsası sayılan Türk birliyinə işarə edir və həmin birliyə indi daha çox ehtiyac duyulduğunu önə çəkir.

Yolçuların növbəti dayanacağı Ellik ulusu olur. Əsərdə deyildiyi kimi, Tanrının sevdiyi bir ulusdur, ulusun atası Tanrının qulu Ellikdir. Ellik yolçulara duasında könül eşqi və güclü istək arzulayır, çünki “könül istəyinə qarşı heç nə dayana bilməz!”. Bu müqəddəs yurdda – Urasayda bir gün qonaq qalan yolçunu müəllif əski türklərin zamanına aparır. Orada hər şey təmiz, təbiidir. Qızlarla oğlanların yarışmasında Türkün sərhədləri sadalanır:

Bozqur dənizində oturan,
Şimal dənizində bağlanan,
Yanları batı dənizinə varan,
Ətəkləri cənub dənizinə çarpan
İşıq Kil dağı,
Üzü orta yayla
Köksü oddan günəş –
Biliniz, baxalım, bu nədir? (7, s. 82).

Nəzmlə olan bu tapmacanın cavabını oğlanlar dərhal tapırlar : Türk yurdu! Ə. Ağaoğlu burada əslində Türk yurdunun sərhədlərini cızmış, onun hüdudlarını göstərmişdir. Bozqır düzənində oturan türklərin yurdu Şimal dənizi, Batı dənizi, Cənub dənizini əhatə edir...

Tanrı hüsuruna gedən hər dayanacaqda bir bilgi, bir dərs alır. Növbəti dəfə onu təmizlənmə mərasimi gözləyir. Şamanlar Şamanı onu Tanrı

suyunda çimdirir. Müəllif Tanrı suyunda çimməyi mənəvi təmizlik hesab edir. Tanrıya qovuşmaq üçün ruhən

təmizlənməli, qəlbən saflaşmalısən. Ruh pislilikləri insanı məhvə aparır. Müəllif Şamanlar Şamanının dili ilə ruh pisliliyinin nə olduğunu, hansı fəsadlar törətdiyini açıb göstərir: “Ruh kiri vücud kirindən də ağır olur”. Əslində burada Türkün keçib gəldiyi yola nəzər salınır, onun bugünkü acınacaqlı vəziyyətinin səbəbləri göstərilir. Şamanlar Şamanına görə, insanın ruhu gül yarpağı kimidir. O, yaşıllanıb böyüdükcə üzərinə böcəklər qonur. Bağban vaxtında xəbər tutmasa, yarpaq məhv olur. Yalan, qorxaqlıq, zorakılıq, ikiüzlülük, fırıldaqçılıq...insan ruhunun böcəkləridir. İnsan bu böcəklərdən qurtulmalı, mənən təmizliyə qovuşmalı, bunun üçünsə Tanrı çaylarında çimmək lazımdır. Müəllif bununla Türkə işarə edir, onun keçmişini xatırladır, indiki halını göstərir: “Vaxtilə böylə deyildi, Tanrı qulluğu vardı. Qaraqurum qövmü qorxmazdı, özü-sözü birdi, el gəlir-çıxarına ciddi yanaşırdı...Birisi digərinin xeyrinə çalışırdı. Birlikdə oturub birlikdə qalxardılar. Və bax o zamanlar Qaraqurum sağa, sola, önə və arxaya ağa idi. Amma sonralar qayda-qanun pozuldu, elin qayğısını çəkən olmadı, hamı özbaşına qaldı, hov və iməcilik unuduldu, sözə sədəqət qalmadı. Qaraqurum dağıldı və qövmü zəlil oldu” (7, s. 84). Müəllif bununla Türk birliyinin vacibliyini önə çəkir. Birliyin pozulması – faciənin, zəlliliyin başlanğıcıdır.

Yollarına davam edirlər. Nəhayət, bir dağın dibinə gəlib çatırlar. Şaman buranın Tanrı dağı olduğunu və onun tam zirvəsinə çıxacaqlarını bildirir. “Məni qorxu götürdü, içim titrədi. Bu qədər yüksəkliyə necə varacağım”. Hər şeyin çarəsini bilən Şaman bu dəfə də imdada yetişir, qamışını alıb, “bəzi şeylər” çalır. Ağacdakı quşlar dillənir, ətrafdakı keyiklər və marallar toplanır, hamı o səsi dinləyir və bu zaman bir quş “məni qanadları üzərinə alır və havaya qaldırır”. Beləcə Tanrı dağına yetişirlər: “Özümü Tanrı dağının təpəsində, Şamanı öndə, özümü arxada yeriyan gördüm. Dağın təpəsi geniş və uzun meydandı. Minlərcə insanlar toplaşmışdı. Diqqət etdim: şamanlar və şamanlara qoşulmuş mənim kimi Tanrı aşıqları idi”.

Tanrı dağı. Minlərcə insan nicat üçün buradadır. Ulu Toyon nicat üçün Tanrı hüzuruna gələnləri unutmazlıqda, babaların yolundan sapmaqda, “bütün zorların, bütün qüvvələrin anası” olan istəkdən vaz keçməkdə, güclülərə uymaqda, gücə tapınmaqda ittiham edir. Müəllif burada türkün keçib gəldiyi tarixi yola nəzər salır. Türklər tarix boyu birlik nəticəsində dünyanın dörd bir tərəfinə insaniyyət yaymış, mədəniyyət saçmış, bəxtiyarlıq vermişdir. Fəqət illər keçəndən sonra onlar dəhşətli bir səhvə yol vermişlər: “... bir zaman gəldi ki, sən bu söz birliyinə baxmadın, məni unuttun. Ayaqların tutuldu, əllərin işləməz, gözlərin görməz, beynin düşünməz, ürəyin çırpınmaz oldu. Ulusu sevməz oldun, hova, iməciliyə çıxmadın, yetim uşaqları, dul qadınları unuttun! Sonra səndə istək də qalmadı.

Babalarımızda istək vardı və dünyanın bir ucundan o biri ucuna bir ox kimi sıçrarlardı!.. Çünki istək bütün zorların, bütün qüvvələrin anasıdır. Varlıq odur! Fəqət, sən onu qeyb etdin, güclülərə uydun. Gücə tapındın. Ulusda yaşamaq üçün nə həvəs qaldı, nə də dərman! O çağdan bəri Tanrı yurdu məzarlıq oldu, qulların diri deyil, ölü oldular. Canlı deyil, kölə oldular! Tarlalar qurudu, bağçalar soldu, kəndlər dağılıb məhv oldu, şəhərlər yıxıldı. Bunu gören xaricilər dərhal Tanrı qövmü üzərinə hücum etdilər. Ağalıq getdi, köləlik gəldi. Bütün bunları siz özünüz etdiniz...” (7, s. 88) Ulu Toyon vəziyyətdən çıxış yolu da göstərir: Kişilik yolu ilə getmək! Şamanlar Şamanının Tanrı aşıqlərini anda dəvət etməsi və andın məzmunu əsərin əsas ideyasını təyin edir: “Yerin, göyün, canlı-cansız – hər şeyin yaradanı uca Tanrıya bu andı içiriz: haqdan başqa bir kimsəyə uymayacağız! Əlimiz var – işliyəcək, ayağımız var – gedəcək! Beynimiz var – düşüncək, könlümüz var – duyacaq! Bir-birimizə sarılacağız. Varlığa, yoxluğa, aclığa, toxluğa, bolluğa, sıxıntıya baxmayacağız! Yürüyəcəyiz! Başımız dik, ürəyimiz açıq, sözümüz ötkəm – yürüyəcəyiz! Heç bir əngəl bizi durdurmayacaq! Sönmüş ocaqlarımızı işıqlandırmaq, dağılmış yurdumuzu qurmaq üçün yürüyəcəyiz!” (7, s. 89)

“Tanrı dağında” əsərinin mövzusu türk mifologiyasından götürülsə də, əsər başdan-başa Ə. Ağaoğlunun ictimai-siyasi görüşlərini əks etdirir. Ə. Ağaoğlu tarixin dərinliklərində qalan türklərlə öz dövrünün türklərini müqayisə etmək, türkün keçib gəldiyi yollarda buraxdığı çoxsaylı səhvləri göstərmək üçün uyğun mifoloji mətnəndən istifadə etməyi qərara almışdır.

Beləliklə, “Mən kiməm” və “Tanrı dağında” əsərləri, eyni zamanda, Ə. Ağaoğlunun bir yazıçı-mütəfəkkir olaraq dünyagörüşünün müəyyənləşdirilməsi, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin dəyərləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Talıbzadə Kamal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 2015, 352 s.
2. Mirəhmədov Əziz. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı: Ərgünəş, 2014, 264 s.
3. Quliyev Vilayət. Ön söz. Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 4-32; Quliyev V. Ağaoğlular. Bakı: Ozan, 1997, 336 s.
4. Sultanlı Vaqif. Əhməd Ağaoğlu fenomeni. Əhməd Ağaoğlu. Üç mədəniyyət. Bakı: Mütərcim, 2006, s. 3-14.
5. Cabbarlı Nikpur. Azərbaycan mühacirət nəsr. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 140 s.
6. Tahirli Abid. Mətbuat: millətin dili, gücü və güzgüsü. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 696 s. (Bax: kitabın “I. Müqəddəs missiya – Vətəndə də, qütbətdə də millət davası” bölməsi: s. 7-51).
7. Ağaoğlu Əhməd bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 392 s.
8. Ağaoğlu Ahmet. Ben neyim? İstanbul: Akşam Matbaası, 1939, 70 s.

Shahbaz Shamioglu (Musayev)

**Moral and ethical problems in immigration period
literary-philosophical prose of Ahmad Aghaoglu**

Summary

In this article, moral and ethical problems in A.Aghaoglu's works were followed on the basis of the literary-philosophical works of the writer "Who am I" and "On God's Mountain (Tien Shan)". As a result of the analysis, it is concluded that in both works, the writer has shown different approaches to the problem despite the fact that his mission was the same. The author has encountered the outlooks of human being of the West and the East in "Who am I" having certain autobiographical features, and as a result of which, he answered the question "who am I". The author has considered the West stronger in terms of altruism. In the article, the author's judgment was evaluated. The article mentions that moral and ethical problems are presented in the story "On the Mountain of God" in another context - on the background of the author's thoughts on the Turkic world. It is noted that the author takes his hero to the God purposefully. Because coming face to face with and worshipping the God is a matter related to the history of Turkic people and his memory and a people who have fallen away from the God live in a variety of tragedies.

The article concludes that Aghaoglu's approach to the problem has been proven in terms of choice of subject, genre and style.

Шахбаз Шамиоглу (Мусаев)

**Духовно-этические проблемы в иммиграционный период
литературно-философской прозе Ахмада Агаоглу**

Резюме

В этой статье духовно-этические проблемы в произведениях А.Агаоглу были проанализированы на основе литературно-философских работ писателя «Кто я» и «В Небесных Горах». В результате анализа делается вывод о том, что в обоих произведениях, автор продемонстрировал различные подходы к проблеме, несмотря на то, что его миссия была одинаковой. Автор противопоставил взгляды людей с Запада и Востока в этой произведении («Кто я»), имеющей

некоторые автобиографические черты, в результате чего он достоверно ответил на вопрос «кто я». Автор считает Запад более сильным с точки зрения альтруизма. В статье было оценено суждение автора.

В статье упоминается, что моральные и этические проблемы представлены в рассказе «В Небесных горах» в другом контексте - на фоне мысли автора о тюркском мире. Отмечается, что автор целенаправленно встретил своего героя с Богом. В этот момент он приходит к такому выводу, что это вопрос связан с историей тюркского народа и его памятью, и люди, которые отпали от Бога, будут подвергнуты многочисленным трагедиям.

В статье делается вывод, что подход Агаоглу к проблеме был доказан с точки зрения выбора темы, жанра и стиля.

Rəyçi: Abid Tahirli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AFSANEH SOLTANİRAD
T.C. GAZİ ÜNİVERSİTESİ
afsane@mail.ru

ANADOLU'DA TÜRKÇE ESER YAZAN
MÜTEFEKİR ŞAHSİYET ÜZERİNE
KISA BİR DEĞERLENDİRME

Anahtar kelimeler: Anadolu, Türk Edebiyatı, eser, şair, konu

Keywords: Anatolia, Turkish literature, work, poet, subject

Ключевые слова: Анадолы, турецкая литература, произведение, поэт, тема

Anadolu'da Türkçe eserler XII.-XIII. yüzyılda dinî, destanî ve tasavvufî ürünlerle başlar. Anadolu'da oluşan *Battal-name*, *Danışmend-name* ile Oğuzcanın, edebî bir yazı dili durumuna gelebilmesinde birbiri ardından sürekli olarak doğudan gelen Türklerle Doğu Türkçesi geleneğini yardımı bulunmakla birlikte Anadolu'da yetişen şairlerin çabalarının etkisi olmuştur. XIII. yüzyılda Anadolu'da Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatın başlamasında alperenlerin, Horasan erenlerinin, Ahmed-i Yesevî dervişlerinin, Hacı Bektaş Veli, Ahi Evren gibi Türk diliyle halkı aydınlatan mutasavvıfların din ve tasavvuf düşüncesinin Anadolu'yu, Rumeli'yi Türkleştirme şevkinin yarattığı heyecanın Türk halkının ruhunda yoğun olarak yerleşmiş olmasındandır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin ilimde Arapça'yı, edebiyatta Farsça'yı kullanmaları İran Selçuklu Devleti olan İlhanlıların ve ortak İslam kültürünün geleneğidir. Karamanoğlu Şemseddin Mehmed Bey'in 1277'de çıkardığı fermanla Türkçe'yi Anadolu'da devlet dili ilan etmesi ve yönettiği her yerde Türkçe'nin konuşulmasını istemesi çok önemli bir aşamadır.

Anadolu'da XVIII. yüzyılda dinî-tasavvufî eserler ağırlıktadır. Eserlerini Farsça yazmış olan Mevlânâ Celâlüddin-i Rûmî'nin oğlu Sultan Veled'in tasavvuf konusunda yazdığı Türkçe gazelleri vardır.

Şeyyad Hazma din, tasavvuf, din dışı konularda hece ile ve aruz vezniyle şiirler yazmıştır. *Yusuf ile Züleyha* eseri Anadolu'da yazılmış ilk mesnevîdir. Türkçenin kısa ünlü sesleri bol olan bir dil olduğu için Türk şairlerin aruz vezniyle şiir yazmakta çok güçlük çektiklerinden, daha önce söz etmişim. Türkçe kelimeleri aruz kalıplarına uygularken kısa ünlünün uzatılması (imâle) gerektiğinde Türkçe kelimelerin ahengi bozulmaktadır. Bu yüzden şairlerimiz aruzla Türkçe güzel şiir yazılmayacağından ve Türkçe'nin yetersizliğinden şikayet etmişlerdir. Âşık Paşanın *Garib-nâme*'sinde:

*Türk diline kimsene bakmazıdı
Türklere hergiz gönül akmazıdı*

şikayetini başka şairler de yapmışlardır.

XIII. yüzyıldan XV. yüzyılın ortasına kadar süren Eski Anadolu Türkçe'sinde Arapça ve Farsça kelimeler bulunmakla birlikte Türkçe kelimeler ağırlıktadır. Beylikler devrini içine alan bu yüzyılda yazılan manzum ve mensur eserlerin sayısı artmış, yapılan çevirilerle dil daha gelişmiş ve zenginleşmiştir. Beyliklerin başında bulunan beyler şairleri ve yazarları korumuşlar, kendilerine ve halka yararlı olan eserleri yazdırmışlar, Arapça'dan ve Farsça'dan çeviriler yaptırmışlardır. Hz. Muhammed'in mucizelerinin, Hz. Ali'nin savaşlarının anlatıldığı dinî-destanî mesnevîler yazılmış, bunlar halk meclislerinde hikaye anlatan "kıssa-han" lar tarafından okunmuştur. Bu dinî ve destanî mesnevîlerin çoğunda kullanılan aruz vezni 6+5 duraklı 11heceli ve 6+6+3 duraklı 15 hecelinin Türkçe'nin ahengine ve şiir zevkine uygun düştüğünden bu eserlerle hazırlanmış olan edebî ortam XV. yüzyılın başında Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'i gibi Türkçe başarılı eserlerin yaratılmasını sağlamıştır. Yine beylikler döneminde *Kur'an* çevirileri, çok okunan Fâtiha, Mülk, Tebâreke ve İhlâs gibi surelerin çevirileri yapılmıştır. Pratik hayatla ilgili olarak yazılan tıbbî eserler, hayvan sağlığı ve bakımı ile ilgili baytar-nameler, avcılıkla ilgili bâz-nâme, rüya tabiri, kıymetli taşlarla ilgili eserler yazılmış ve çevrilmiştir. Bütün bu eserlerin dili arı ve açıktır. Bu eserler Türkçe'yi geliştirmiş ve zenginleştirmiştir.

XIV. yüzyılın divan sahibi şairler artmış, tasavvufa ait iki büyük mesnevî olan Âşık Paşanın 1330'da yazdığı *Garib-nâmesi* ile Gülşehrî'nin 1317'de *Mantıku't-tayr* çevirisi bu yüzyılda yazılmıştır. 12 bin beyit dolayındaki *Garib-nâme*'nin dili arı olup şiir yönünden biraz kurudur. *Mantıku't-tayr* arı dille yazılmış olup şiir yönünden çok başarılı bir mesnevîdir. Âşık Paşa ile Gülşehrî'nin az sayıda gazelleri vardır. Bu yüzyılda din dışı telif ve tercüme mesnevîler de artmıştır.

Nesir alanında Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa'nın *Kâbus-nâme* ve *Merzuban-nâme* çevirileriyle Kul Mes'ud ve Mercimek Ahmed'in *Kelile ve Dimne*, Kadı Darir'in *Yüz Hadis Çevirisi*'nde dil oldukça sade bir Türkçe'dir.

XV. yüzyılın başında II. Murad Mercimek Ahmed'den *Kâbus-nâme*'yi açık (rûşen) bir dille yeniden tercüme etmesini istemiştir. Yine bu yüzyılın başında Ahmed-Dâî şiirlerini sade bir dille yazmıştır. Dâî'nin *Miftâhü'l-Cenne* adlı dinî eseri arı dilinin güzel bir örneğidir.

Yine XV. yüzyılın başında Süleyman Çelebi'nin *Vesîletü'n-Necât* adıyla 1409'da yazdığı *Mevlid*'i 14. yüzyılda Peygamberin mucizelerinin ve

dinî hikâyelerin hazırladığı edebî ortamda yazılmıştır. Süleyman Çelebi'nin içten gelen dinî duygularını çok sade ve akıcı bir Türkçe'yle dile getirmiş olması yüzünden, ayrıca *Mevlid*'in okunması Türk halkı üzerinde bir ibadet etkisi yarattığından yüzyıllar boyunca *Mevlid* sevilerek okunmuştur.

XV. yüzyılda Necâtî başta olmak üzere bir kısım şairler Türkçe'nin şiirde daha çok yer alması için uğraşmışlar, Türkçe deyimleri, atasözleri, konuşma kalıplarını şiire sokmaya çalışmışlar, Türkçe redifleri pek çok kullanarak şiirlerinde Türkçe'yi Arapça ve Farsça'ya üstün kılmaya çalışmışlardır.

XV. yüzyılda Visâlî, XVI. yüzyılda Mahremî, Nazmî aruz vezniyle hiç Arapça ve Farsça kelime kullanmadan şiir yazmayı denemiştir.

XV. yüzyılda nesirde Âşık Paşazade'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı ile Neşrî'nin *Cihannüma*'sı sade tarih üslûbunun örneğidir. Eşrefoğlu Rumi'nin *Müzekki'n-nüfûs*'u tasavvuf ve ahlâk konusunda sade dille yazılmıştır. Ebulhayr-ı Rumi'nin *Saltuk-name*'sinin dili ise arı Türkçe'dir. Sinan Paşanın *Tazarruât*'ındaki kolay ve rahat söyleyişi cümlelerin sonunda seciler, yer yer devrik cümleleri ile çok çekici bir üslûbu vardır. *Tazarruât*'taki bu ahenkli üslup "Sinan Paşa üslubu" adıyla tanınmıştır. Türkçe kelimelerin yanında Arapça, Farsça kelimeler kullanılmışsa da dili anlaşılır bir Türkçe'dir.

XVI. yüzyılda Sehî, Latîfî, Âşık Çelebi, Beyânâ, Ahdî tezkereleri anlaşılır bir dille yazılmıştır. Hoca Saadeddin Efendinin *Tâcü't-tevârih* adlı ünlü tarihinin sade bir dille yazıldığını söyleyemeyiz. Ancak mantıklı ve itinalı üslûbu ile edebî tarih nesrinin güzel bir örneğidir. Âli'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ı, İbni Kemal'in *Câmiü'n-Nesâyi*'i ve Kınalı Zade'nin *Ahlâk-ı Alâyî*'si ağır bir dil ile yazılmış sayılmaz.

XVI.yüzyılda Divan edebiyatındaki başarı ve parlaklık XVII.yüzyılda da sürer. Şeyhülislâm Yahya, Nâilî, Neşâtî, Nâbî gibi şairlerin divanlarından seçilmiş, gazeller, beyitler, Türk dilinin şiirde ulaştığı doruğu gösterirler. Bu yüzyılda Nef'î divan edebiyatının en büyük kaside yazarıdır. Kasidelerindeki sağlam, düzgün söyleyişi ve tok sesiyle kaside alanının en başarılı şairidir. Gazel alanında da Türkçe'nin ahengini yakaladığı güzel beyitleri, dizeleri vardır:

Belâ budur ki alıştı belâlarına gönül

Gamın da gelse dile bâis-i meserret olur

Neşâtî ile Nâilî anlamda ve söyleyişte kusursuz yazmaya önem vermişlerdir. "Sebk-i Hindi" denilen anlamda derinliğe, hayalde inceliğe ve yeniliğe önem verilen bir üslupla yazmışlardır. Şiirlerinde Farsça ve Arapça kelimelerden ve tamlamalardan da yararlanarak kusursuz bir söyleyişle Osmanlı Türkçesinin en güzel gazellerini yazmışlardır. Neşâtî'nin de şiirde ulaştığı kusursuz güzel söyleyişe aşağıdaki beyit iyi bir örnektir:

*Gittin ammâ ki kodun hasret ile cânı bile
İstemem sensiz olan sohbet-i yârânı bile*

XVII. yüzyılda divan şiirinde mahallilik artmış olup özellikle mesnevîlerde görülür. Nev'izade Atayı *Âlem-nümâ* mesnevîsinde İstanbul'a ait tasvirlerle çok yer vermiştir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında yetişen Nâbî divan edebiyatının önde gelen şairlerindendir. Şiirlerinde his ve hayalden daha çok düşünceye yer vermiştir. Devrinin bozukluklarını, hayatla ve insanlarla ilgili deneyimlerini çok kolay ve rahat bir söyleyişle ifade etmiştir. Gazellerinin çoğunu sade ve anlaşılır bir dille yazmıştır. Nâbî:

Dîvân-ı gazel nüsha-i Kâmus değildir

dizesinde gazellerden oluşan divanın Kâmus gibi bir sözlük olmadığını söyler. Nâbî düşünceye dayanan hikmetli sözlerinden dolayı şiirde “hikemî vâdî” adı verilen çıkırı açmış bir şairdir. Kendi döneminde, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yetişen şairlerin çoğu Nâbî'nin etkisinde kalarak onun şiir söyleme tarzında şiirler yazmışlardır. Nâbî'den örnekler:

*Bâğ-ı dehrin hem hazânın hem bahârın görmüşüz
Biz neşâtın da gamın da rûzgârın görmüşüz*

*Cem'in tamâma erüp devri câm kalmıştır
O câmdan da bu mecliste nâm kalmıştır*

XVII. yüzyılda Kâtip Çelebi nesir alanında eserler yazmış değerli bir ilim adamıdır. Tarih, coğrafya, ahlâk ile ilgili eserlerinde sade bir dil kullanmıştır. Arapça olarak yazdığı *Keşfü'z-zünnun*'u bibliyografya konusunda çok tanınmış bir eserdir.

XVII. yüzyılda Peçevî ile Nâimâ tarihleri sade bir dille yazılmıştır. Özellikle *Koçu Bey Risalesi* sade nesrin güzel bir örneğidir. Nev'i-zâde Atayî'nin önemli biyografik bir eseri olan *Zeyl-i Şakayık*'ın dili ne yazık ki ağırdır. Ancak Veysî ile Nergisî'nin anlaşılması güç olan nesir dili yanında sade sayılır.

Evliya Çelebi 10 cilt tutan *Seyahât-nâme*'si ile çok tanınmış bir gezginimizdir. İstanbul başta olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok şehirlerini görmüş Arabistan'ı ve İran'ı gezmiş, batıda Macaristan, Lehistan, Almanya başta olmak üzere İsveç'e kadar gitmiş ve buralarda gördüklerini anlatmıştır. *Seyahât-nâme*'nin dili pek sade değildir. Evliya Çelebi'nin *Seyahât-nâmesi*'nde tarih, coğrafya, edebiyat, sosyoloji, folklor vb. alanlarda çok değerli bilgiler vardır.

XVIII. yüzyıla gelinceye kadar şiirde söylenecek herhangi bir söz kalmamış, geçmiş yüzyıllarda şairlerimiz her alanda çok güzel örnekler vermişlerdir. Bu yüzden XVIII. yüzyıl şairleri şiirde bir yenilik gösterememenin sıkıntısı içindedirler. Sâbit şiirlerinde Türkçe deyimleri, atasözlerini ve konuşma dilinin bazı özelliklerini kullanıp bunlarla tevriyeler, sanatlar yaparak bir yenilik göstermek istemişse de şiirlerinin anlaşılmasını daha da güçleştirmiştir. Divan şiirinin tekniğini çok iyi bilen bu şairler daha çok geçmiş devirlerin büyük Türk şairlerine nazireler yazmakla uğraşmışlar, Nedim ve Şeyh Galip gibi herhangi bir yenilik gösterememişleridir.

Bu yüzyılda Koca Ragıp Paşa Nâbî'nin hikmetli şiir söyleme tarzında çok başarılı olan bir şairdir. Koca Ragıp Paşanın aşağıdaki dizeleri bugün de söylenen tanınmış sözleridir:

*Eğer maksûd eserse mısra-ı ber-ceste kâfidir.
Şecâat arz ederken merd-i kıptî sirkatin söyler.
Ne arasan bulunur derde devâdan gayrı.*

XVIII. yüzyılda *sefaret-nâmeler*'den bazıları sade dil ile yazılmıştır. Yine bu yüzyılda önemli bir biyografi yazarı olan Müstakim-zâde Sadeddin Efendinin *Devhat 'ül-Meşâyih*'i ile *Safayî Tezkeresi* oldukça sade bir Türkçe ile yazılmıştır. *Vekayü'l-Fuzalâ*, *Esrar Dede Tezkiresi* ve Vehbî'nin *Sur-nâme*'si süslü nesirle yazılmış önemli eserlerdir.

XIX. yüzyılda Enderunlu Vâsıf'ın şiirlerinde dil sade Türkçe'dir. Enderunlu Vâsıf halkın yaşayışını, görenek ve geleneklerini şiirlerine konu ederek halk zevkine inmiştir. Böylece İstanbul halkının konuşma dilini ve yaşantısını geniş ölçüde şiire sokmuştur. Vâsıf şiirlerinde Nedim'in etkisinde kalarak onun tarzını taklit etmek istemişse de Nedim'in zekası ve kültürü Vâsıf'ta bulunmadığı gibi şiirleri de Nedim'in şiirlerindeki estetik değeri taşımadığından bayağılaşmıştır. Ancak halkın dilini aruzla ifade ederken canlı ve başarılıdır. Vâsıf'ın:

*O gül-endâm bir al şala bürünsün yürüsün
Ucu gönlüm gibi ardınca sürünsün yürüsün*

beytinde gerçek şiirin sesi ve zevki vardır. Vâsıf iki şarkısında her dördlüğün sonunda tekrarladığı aşağıdaki dizelerinde de Türkçe'nin güzel sesini duyarız.

*Sirişk-i çeşminin bak farkı var mı çağlayandan
Her ne cevri eylersen et ahdi ferâmûş eyleme*

Bu yüzyılda İzzet Molla şiirlerinde divan edebiyatının estetiğine ve zevkine bağlı olan başarılı bir şairdir. Türkçe'yi aruz vezniyle ifade ederken şiirlerinde Türkçe'nin söz dizimine özen gösterir. İzzet Molla'nın her zaman tekrarlanan;

*Gerdun sitemi bahtı siyâh etməye dəğmez
Billah bu gamhâne bir âh etməye dəğmez*

beyti bilgece söylediği sözlerindendir. Yaşamayı ve eğlenmeyi seven İzzet Molla bahar mevsimi geldiği halde keyiflenemediğini belirttiği şu beyti Türkçe'yi aruzla söyleyişteki ustalığının örneğidir:

*Bir mevsim-i bâharına geldik ki âlemin
Bülbül hamûş havz tehî gülsitan harâb*

HACI BAYRAM VELİ'NİN DİL POLİTİKASI ÜZERİNE

Medenî toplumların geçmişlerini inceleyen bilim adamları, yükselme çağlarının temelinde inanan, çalışan şuurlu şahsiyetlerin varlıklarını görürler. Bu şahsiyetler milletlere hayat veren ebedî bir ruh gibidirler. İşte bu şahsiyetlerden biri de Hacı Bayram Velî'dir (2). İslâmiyet'in kabulünden sonra nesillere dinî terbiye ile vicdanî ve ahlâkî davranışları telkin eden, toplumu mânâ etrafında bütünleştirmeye yönelten tevhid değer hükmünü benimsemiş örnek şahsiyetlerden biri olan bu büyük veli, Anadolu'da ve Rumeli'de birlik ve beraberliğin sağlanması ve Türk'e Türk diliyle seslenilmesi idealiyle hareket etmiştir.

Hacı Bayram Velî'nin yetiştiği çağda, Mevlânâ, Hacı Bektaş-ı Velî, Yunus Emre gibi yapıcı ve insanları birleştirici düşünürlerin etkinlikleri çok önemlidir. Ayrıca ahîlik örgütü, Moğollardan kaçıp Anadolu'ya gelen Türklerin yerleşmesinde, ticaret hayatında, Türklerin ön safa geçmesinde, şehirciliğin benimsenmesinde, Türk törelerinin canlı tutulmasında çok etkili olmuştur. Hacı Bayram Velî'nin bilgisi, görgüsü bir yönüyle medreseye, bir yönüyle de kendinden önce yaşayan Mevlânâlara, Yunus Emrelere dayanmaktadır(4). Hacı Bayram Velî'nin başarısında, hem medrese bilimlerini iyi bilmesi, hem de tasavvufu içtenlikle benimsemesi etkili olmuştur(5).

Devrin padişahı Sultan II.Murad, Hacı Bayram Velî'yi hakkındaki söylentiler üzerine Edirne'ye davet etmiştir. Şimdi Edirne'deki Câmîi Atik'te "Makâm-ı Hacı Bayram-ı Velî" yazısının altındaki kürsüde, padişahın da hazır bulunduğu, bir çok ulemâ ve bilgin huzurunda bir kaç defa vaaz ve nasihatta bulunmuş ve Hünkârın da takdirini kazanmıştır. Edirne seyahati sırasında Gelibolu'ya da uğrayan Hacı Bayram Velî'ye Yazıcıoğlu Mehmed ve kardeşi Ahmed Bîcan intisap etmiştir. Hacı Bayram'ın büyüklüğünü anlayan II.Murad, Bayramiyye mensuplarından vergi alınmamasını emretmiştir. Ayrıca Edirne'de Hacı Bayram adına bir mahalle ve zâviye ile çeşitli vakıflar da kurulmuştur(6).

Hacı Bayram, eser yazmaktan çok “*insanla meşgul olma*”yı tercih etmiştir. Onun eli altında tasavvufi terbiyesini tamamlayan bazı sufilere eser ve müritlerine bakılırsa onun Osmanlı topraklarında var olan dinî- tasavvufî hayattaki tesiri daha kolay anlaşılmış olur. Hacı Bayram Velî’yi gerek hususî hayatında, gerekse devlet erkânıyla olan siyasî ilişkilerinde, maneviyata aşırı düşkün mistik bir mutasavvıf olmaktan çok, hayatın pratik ve günlük olaylarına kolayca intibak edebilen, popüler, dünyayı asla ihmal etmeyen hatta bütün müritlerini son derece disiplinli bir şekilde çalışmaya ve hayat mücadelesine alıştıran, gününün büyük bir kısmını tarlada, bağda, bahçede çalışarak geçirip zamanında işini, zamanında da ibadetlerini muntazam, plânlı ve disiplinli bir şekilde geçirmeyi ve değerlendirmeyi daima prensip edinmiş bulunan bir hayat adamı olarak görüyoruz(7).

“*Şeyhü’r- Rûm*” diye de tanınan Hacı Bayram’ın ve devletin resmî din politikası doğrultusunda hareket eden ilk Bayramî şeyhlerinin Anadolu halkı arasında **birlik ve beraberliğin sağlanması** ve mânevî hayatın şekillenmesi konusunda büyük katkıları olmuştur.

XIV. yüzyılda Anadolu’da ve Rumeli’de devam eden İslâmlaşma ve Türkleşme olayı, XV. yüzyılda daha güçlü bir biçimde devam etmiştir. Bu yüzyılda, Türk dili ve edebiyatının gelişmesine dönemin sultanı II.Murad önderlik yaparken, Anadolu’nun manevî mimarlarından Hacı Bayram Velî de bu politikayı destekleyici gayretler içinde bulunmuştur.

Hacı Bayram Velî, Anadolu’da dil ve kültür birliğinin sağlanmasında Türkçe’nin fonksiyonunu idrâk etmiş **Türkçe eserler yazılmasında** ve bazı **eserlerin Türkçeleştirilmesinde** yol gösterici olmuştur. Onun tasavvuf tefekküründe dil fonksiyoner olarak yaşadığı dönemdeki Anadolu Türk’ünü birliğe götüren araçtır. Ahmed Bîcan’ın **Envârü’l-Âşıkîn**’i, Yazıcıoğlu Mehmed’in **Muhammediye**’si, Eşrefoğlu Rûmî’nin de **Müzekki’n-Nüfus**’u bu ideallerin ışığında yazılmış eserlerdir(3).

Hacı Bayram Velî’nin Türkçeye önem vermesinin, ilginç örneklerinden biri de, onun tercümeyle önem vermesidir. Hacı Bayram Velî, sohbetlerde okunmak üzere, **Fahreddin Irakî**’nin “**Leme’ât**” adlı eserini, İnce Bedreddin’e tercüme ettirmiştir. Yine Hacı Bayram Velî’nin halifelerinden Şeyh Ulvan Şirazi’nin, şeyhinin vefatından önce **Şeyh Mahmud Şebusterî**’ye ait “**Gülşen-i Râz**” adlı eseri, Türkçe’ye kazandırdığını görüyoruz(3).

Hacı Bayram Velî günümüze kadar ulaşan şiirlerinin sayısı dördtür. Oldukça sade bir dille yazılmış bu manzumelerin üçü hece, biri de aruz vezniyle yazılmıştır.

1. *İlâhî Zikir*

*N’oldu bu gönlüm, n’oldu bu gönlüm,
Derd ü gâminla doldu bu gönlüm.*

*Yandı bu gönlüm yandı bu gönlüm,
Yanmada derman buldu bu gönlüm.*

*Gerçi ki yandı, gerçeğe yandı,
Rengine aşkın cümle boyandı.*

*Kendide buldu, kendide buldu,
Matlabını hoş buldu bu gönlüm.*

*Elfakru fahrî, elfakru fahri
Demedi mi âlemleri fahri.*

*Fakrını zikret, fakrını zikret,
Mahv u fenâda buldu bu gönlüm.*

*Sevdâ-yı a'zam sevdâ-yı a'zam,
Bana k'olubdur arş-ı mu'azzam.*

*Mesken-i cânân mesken-i cânân,
Olsa aceb mi şimdi bu gönlüm..*

*Bayramî imdi, bayramî imdi,
Yâr ile bayram eyledi şimdi.*

*Hamd ü senâlar, hamd ü senâlar
Yâr ile bayram etti bu gönlüm.*

2. İlâhî Taksim

*Çalabım bir şâr yaratmış
İki cihân âresinde
Bakıcak dîdâr görünür
Ol şârın kenâresinde.*

*Nâgihân ol şâra vardım
Anı ben yapılır gördüm.
Ben dahi bile yapıldım
Taş u toprak âresinde.*

*Şâkirdleri taş yonarlar
Yonub üstâda sunarlar,*

*Tanrının adın anarlar
Her bir taşın pâresinde.*

*Ol şârdan oklar atılır
Gelür sineme dokunur,
Âşıklar cânı satılır
Ol şârın bâzâresinde.*

*Şâr dedikleri gönüldür
Ne âlimdür ne câhildür,
Âşıklar kanı sebildür
Ol şârın kenâresinde.*

*Bu sözü mü ârif anlar
Câhiller bilmeyüb tanlar,
Hacı Bayram kendi banlar
Ol şârın minâresinde.*

3. İlâhî Savt

*Hiç kimse çekebilmez
Pekdir feleğin yayı
Derdine gönül verme,
Bir gün götürür vâyı.*

*Gelür güle oynaya
Aldır seni çapüktür,
Bir bunculayın fitne
Kande bulunur âyı.*

*Bir fânî vefasızdır
Kavline inanma hiç,
Gâh yohsulu bay
Eyler gâh yohsul eder bayı.*

*Çün yüzünü döndürdü
Bir lahza karar etmez.
Nice seri pâý eder
Döner ser eder pâyı*

*Denir vâhid vahdette
Kesrette kanı tefrik*

*Hızr ermedi bu sırra
Bildirmedi Musa'yı.*

*Hayrân kamu âlimler
Bu ma'nînin altında,
Kâftan kâfa hükmeden
Bilmez bu muammayı*

*Miskin Hacı Bayram sen.
Dünyaya gönül verme,
Bir ulu imârettir
Alma başa sevdâyı.*

4. İlâhî

*Bilmek istersen seni
Cân içinde ara cânı
Geç cânından bul ânı
Sen seni bil sen seni.*

*Kim bildi ef'âlini
Ol bildi sıfâtını
Anda gördü zâtını
Sen seni bil sen seni.*

*Görünün sıfatındır
Ânı gören zâtındır
Gayri ne hâcetindir
Sen seni bil sen seni.*

*Kim ki hayrete vardı
Nûra müstağrak oldu
Tevhîd-i zâtı buldu
Sen seni bil sen seni.*

*Bayram özünü bildi
Bileni anda buldu,
Bulan ol kendi oldu
Sen seni bil sen seni. (3)*

AHMED-İ BİCAN

Ahmed Bîcan, XV. Yüzyılda II. Murad ve II. Mehmed dönemlerinde Gelibolu'da yaşamıştır. Babası Yazıcı Salih, “Şemsiyye” adlı Türkçe astroloji kitabının yazarıdır. Yazıcı Salih'in oğulları Yazıcıoğlu Mehmed ve Ahmed Bîcan dönemin önemli yazarlarından. Bu iki kardeş ilk eğitimlerini babalarından almışlar, Hacı Bayram Velî'yle tanışmışlar ve ona intisap etmişlerdir.

Ahmed Bîcan, Bayramiyye tarikatının “*insan yetiştirme politikası*” doğrultusunda eserler vermiştir. Tasavvuftan günlük hayata, tabiatan metafiziğe çok çeşitli konularda eserler veren yazar, bu çeşitliliğin özel atmosferini ifadeye yetebilecek genişlikte bir kelime hazinesine sahiptir.

Yazar, dinî ve tavavvufî konuları, ansiklopedik ve halk inanışlarıyla ilgili verdiği bilgileri halkın anlayacağı basit kelimelerle, benzetmelerle ve sade bir şekilde ortaya koyar. Ahmed Bican'ın eserlerinde, “tahkiye”den “delil ve ispat” yoluna kadar bütün anlatım şekillerine rastlamak mümkündür. Yazarın eserleri; yüzyıllar boyu halk tarafından ilgiyle okunmuş, yaygınlık kazanmış eserlerdir.

Ahmed Bîcan'ın eserlerinin anlatışında, “*müşahade, tasvir, tefekkür, rivayet, efsane, hurafe, menkabe, din, öğretim, öğüt yan yana yürümektedir*” diyen Vasfi Mahir, ayrıca onun sade dille yazılmış eserlerinin kelime ve kavram yönünden zengin ve üslûbunun da tabîî ve canlı olduğunu belirtmektedir”(9).

Ahmed Bîcan'ın eserlerindeki cümle yapısı ve ifade şekli, **eserin konusuna** ve **hitap edilen zümreye** göre değişiklik göstermektedir. Tasavvufî bir mahiyet taşıyan Münteha'daki dil ile bir ansiklopedik muhtevalı Acaibü'l-Mahlûkât ve Dürr-i Meknûn'daki cümle yapısı ve ifade şekli farklıdır. Halka yönelik eserlerindeki düz cümlelerden oluşmasına karşılık, belli bir zümreye hitap eden eserinde ise Farsça edatlarla yapılmış birleşik cümlelerin oranı daha fazladır(10).

Ahmed Bîcan, Envârü'l-Âşıkîn adlı eserini **Türkçe yazış** amacını şöyle belirtmektedir:

“Bir karındaşum var idi. ‘Âlim va ‘ârif ve fâzıl ve kâmil Tanrının hâsı ve erenlerün serveri idi. Ve dahı cihanun kutbı Şeyh Hacı Bayramun sırrı idi. Ve dâim ben miskin ve derviş Ahmed-i Bîcan aydurdum ki dünyanun bekâsı yok ve rüzgârın vefâsı yok. Bir yâdigâr düz ki ‘âlemlerde okunsun (...) Elhâsıl ‘ilmün hâsılın bir yire cem’ eyledi ve andan sonra bana ayıtdı : -İy Ahmed Bîcan işit, ben senün sözünle cem’i ‘âlemün şerâyı’ın ve hakâyıkın bir yire cem’ eyledüm. İmdi sen dahı gel, bu kitabı ki Megâribü’z-zamândur. Bunı **Türkî diline dündürgil**. Ta kim bu bizim ilin kavmi dahı ma’arifden ve envâr-ı ‘ilimden fâ’ide göreler. Ben miskin dahı anun mübarek sözi ile işbu kitâbum kim Envârü’l- Âşıkîn’dür”.

Ahmed Bîcan'ın digər eserlerini de halkın anlayabileceği sade Türkçe yazmış ve kendi ilinin halkının bu eserlerden faydalanmaları idealini taşımıştır:

“Velî Hacı Bayram âli himmetinden istifade idüp bu Acâibü'l-Mahlûkât'ı Türkî'ye döndürdüm. Bir yire cem' idüp gene adına Acâibü'l-Mahlûkât didüm.

Ümmid budur ki tamam olup okuna, Bîcan'ı duâdan unutmayalar”.

Ahmed Bîcan'ın, eserlerini belli siyasî ve kültürel eğilimler doğrultusunda verdiği, eserlerindeki kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Yazar, yabancı dille yazılan eserlerden **kendi halkının da yararlanması** arzusunu taşımış, çeviri yaparken bu amaçla hareket etmiştir.

SONUÇ:

Anadolu'da XVIII. yüzyılda dinî-tasavvufî eserler ağırlıktadır. Eserlerini Farsça yazmış olan Mevlânâ Celâlüddin-i Rûmî'nin oğlu Sultan Veled'in tasavvuf konusunda yazdığı Türkçe gazelleri vardır.

Şeyyad Hazma din, tasavvuf, din dışı konularda hece ile ve aruz vezniyle şiirler yazmıştır. *Yusuf ile Züleyha* eseri Anadolu'da yazılmış ilk mesnevîdir. Türkçenin kısa ünlü sesleri bol olan bir dil olduğu için Türk şairlerin aruz vezniyle şiir yazmakta çok güçlük çektiklerinden, daha önce söz etmişim. Türkçe kelimeleri aruz kalıplarına uygularken kısa ünlünün uzatılması (imâle) gerektiğinde Türkçe kelimelerin ahengi bozulmaktadır. Bu yüzden şairlerimiz aruzla Türkçe güzel şiir yazılmayacağından ve Türkçe'nin yetersizliğinden şikayet etmişlerdir. Âşık Paşanın *Garib-nâme*'sinde:

*Türk diline kimsene bakmazıdı
Türklere hergiz gönül akmazıdı*

şikayetini başka şairler de yapmışlardır.

XIII. yüzyıldan XV. yüzyılın ortasına kadar süren Eski Anadolu Türkçe'sinde Arapça ve Farsça kelimeler bulunmakla birlikte Türkçe kelimeler ağırlıktadır. Beylikler devrini içine alan bu yüzyılda yazılan manzum ve mensur eserlerin sayısı artmış, yapılan çevirilerle dil daha gelişmiş ve zenginleşmiştir. Beyliklerin başında bulunan beyler şairleri ve yazarları korumuşlar, kendilerine ve halka yararlı olan eserleri yazdırmışlar, Arapça'dan ve Farsça'dan çeviriler yaptırmışlardır.

Kaynakça:

1. Hasibe MAZIOĞLU'nun "Köklü ve Zengin Dilimiz Türkçe" Türk Dili, S. 622, Ekim 2003, s. 359-390] makalesinden özetlenerek alınmıştır.
2. BAYRAMOĞLU, Fuad, **Hacı Bayram Veli, Yaşamı-Soyu-Vakfı**, 2C. Ankara 1983;
AYNİ, Mehmed Ali, **Hacı Bayram-ı Veli**, İstanbul 1343;
3. CEBECİOĞLU, Ethem, **Hacı Bayram Veli ve Tasavvuf Anlayışı**, Ankara, 1994;
Şemseddin SAMİ, **Kâmûsu'l-A'lâm**, C.2, s.1428 ; GÖLPINARLI, Abdülbâki, **Melâmilik ve Melâmiler**, İstanbul 1931.
4. GÜZEL, Abdurrahman, **Hacı Bayram Veli'nin Üç İlahisinin Tasavvufî Açidan Açıklaması**, IV. Vakıf Haftası münasebetiyle sunulan tebliğ, Ankara 1987 VGM. yay. s.158.
5. ÇUBUKÇU, Agâh, **Hacı Bayram-ı Veli'nin İslâm Felsefesinde Yeri**, I. Hacı Bayram Veli Sempozyumu Bildirileri 8-9 Mart 1990, TC. Ankara Valiliği İl Kültür Müdürlüğü yay. s. 68.
Sarı Abdullah BOSNEVİ, age, s.237;
Bursalı Mehmed TAHİR age, s.4.
6. GÖKBİLGİN, Tayyib, **Edirne ve Paşa Livâsı**, s.36.
7. KÜÇÜK, Hasan, Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatler ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri, İstanbul 1976, s.103.
8. İPEKTEN, Haluk, **Divan edebiyatında Edebî Muhitler**, M.E.B. yay., İstanbul 1996, s. 24.
9. KOCATÜRK, Vasfi Mahir, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ankara 1970, s. 301.
10. OÇAK, Aynur, **"Gelibolulu Ahmed Bîcan'ın Eserleri Üzerine Bir İnceleme"** Basılmamış doktora tezi, Çanakkale 2000, s. 108-109.
11. Ahmed Bîcan, **Envârü'l-Âşıkîn**, Süleymaniye Ktp., Hasib Ef. N. 211, yk.2b.

A.Soltanirad

**A brief review on a scholar who has written
a turkish masterpiece in anatolia
Summary**

Masterpieces in Turkish start in the 12th – 13th Centuries in Anatolia with religious, epic and Sufistic products. Anadolu'da oluşan Although in becoming a literary language of "Battal-name", "Danışmend-name" and

“Oğuzcan” created in Anatolia continuously following one after the other with the Turks who came from the East assisted to the tradition of the Eastern Turkish, efforts of the poets who grown in Anatolia were effective. At the start of Religious-Sufi/Mystic Turkish Literature in the 13th Century in Anatolia religion and sufi/mystic thought of Sufis/Mystics who enlighten the people with Turkish language such as “Alperenler” (fighters), “Horasan Erenleri” (Horason Dervishes), “Hacı Bektaş Veli”, “Ahi Evren”, etc. was the excitement created for Turkification of Anatolia, Rumelia settled intensively in the soul of the Turkish people. That the Anatolian Seljuk State used the Arabic language in science, and used Persian language in literature was the tradition of Ilkhanids which was an Iranian Seljuk Empire and Common Islamic Culture. It was a most important stage that "Karamanoğlu Şemseddin Bey" proclaimed Turkish language as a state language in Anatolia with a Firman (Decree) issued by him in 1277 and ordered that Turkish language must be spoken in every territory under his sovereignty.

Rulers (Ott. Beyler), who were the heads of Regions (Ott. Beylikler) that were ruled over by them, had protected all poets and writers, had them written all masterpieces which were beneficial to them and the people, and had them translated works from Arabic and Persian.

Number of XIV-Century Poets of the classical school (Ottoman, "Divan") were increased, "Garip-nâme" written by "Âşık Paşa" in 1330 and the translation of "Mantıku't-tayr" by "Gülşehrî" in 1317, a two great mystical poets (ott. mesnevî) on "Tasavvuf" (Islamic Mysticism), had been written in that Century. The language of "Garib-nâme", composed of approx. 12 thousands of couplets, is pure, but it is somewhat dry in terms of poetry. "Mantıku't-tayr" has been written with a pure language, and is a successful "Mesnevî" in terms of poetry. "Âşık Paşa" and "Gülşehrî" have got a few numbers of lyric poems (gazel). Non-religious copyright and translation "Mesnevî" works (mystical poems) have also increased in this century.

A. Солтанирад

Написанная в анадолу на турецком языке оценка произведений выдающейся личности

Резюме

Турецкая литература -это литература и письменные источники на турецком языке. Ее история уходит корнями в османский период(XII-XV) века. Эти книги – турецкие произведения носят суфийский характер.

Османская литература имела религиозный характер и была ограничена требованиями ислама. На ее развитие оказали огромное влияние древние традиции персидской и арабской литературы. Современная турецкая литература развивалась под влиянием Запада и получило название «Танзимат».

Диванная поэзия Османской империи начала складываться в XIII-XV веках. Поэты сочиняли стихи в форме тюрских четверостиший, аруз. Кроме того они заимствовали поэтические формы месневи, касыда, газель. Несколько турецких писателей включая Сулеймана Назифа ,Назима Хикмета, Орхана Кемаля, Орхана Памука приобрели известность не только в Турции ,но и во всем мире.

В XIV веке Диванная поэзия увеличилась в кругу высшего класса, и была свободна от мистических идей ислама. Это разделение отразилось у Сельджуков и османской империи. Первые диванные поэты Ахмед-и Даи , Гази Бурханеддин и Ахмед-Паша.

Reyçi: Alemdar Cabbarlı
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYBƏNİZ HÜSEYNOVA
ADİU(UNEC),
"Azərbaycan dili" kafedrası, dosent

CAVİD YARADICILIĞINDA LİRİK-FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏLƏR

Xalqımız, tariximiz nə qədər yaşayacaqsə, Hüseyn Cavidin
irsi də o qədər yaşayacaqdır.

Ümummilli lider H.Əliyev

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, fəlsəfə, gözəllik, lirika, düşüncə

Keywords: Hussein Javid, philosophy, beauty, lyricism, thinking

Ключевые слова: Гусейн Джавид, философия, красота, лирика,
размышление

Hüseyn Cavid...Bu ad ədəbiyyatımızda əvəzsiz bir iz qoyub getmişdir. Cavid böyük sənətkardır. "Cavid yaradıcılığının böyüklüyü isə onun fəlsəfi qatındadır"- desək, yanılmarıq.

Cavid yazdığı əsərlərdə düşündürməyə çalışırdı. O, hər əsərə dərin məna qatı verir, oxucunu düşündürürdü. Bu baxımdan da, deyə bilərik ki, onun elə bir əsəri yoxdur ki, fəlsəfi məzmunundan kənar olsun.

"Əgər belə bir sual verilsə ki, Hüseyn Cavid yaradıcılığının başlıca poetik mənası və Cavid sənətinin fəlsəfi-estetik məzmunu nədən ibarətdir? Həmin suala daha dəqiq və doğru cavab bu ola bilər: insanları birləşdirən, yaxın və doğma edən mənəvi amillərin təsdiqi və onları bir-birindən ayıran, yadlaşdırən qorxunc ehtirasların inkarı" (1,311).

Cavid yazıçılıqdan öncə bir filosof idi. Fəlsəfəni bədiiliklə, bədiiliyi fəlsəfə ilə rəngləndirən Cavid ideallar varlıq arasındakı ziddiyyət, ideal həqiqət axtarıcılığına istiqamətlənən xəyallardan yaranan lirik-fəlsəfi düşüncələri şeirlərinin başlıca məzmununa çevirə bilirdi. Fəlsəfi-idealist məzmununda yazılmış bir çox şeirlərində, xüsusilə, «Sən nədən? Kimsən?» şeirində şair özünü dərk etməyə çalışan bir obraz, filosof kimi çıxış edir.

Cavid şeirlərində özünü yaradırdı, bəzən gözəllik aşiqi, bəzən qayğılı, narahat düşüncələr və zəngin xəyallarla yaşayan filosof, bəzən vəfalı aşiq kimi... Şairin lirik "mən"-i xarakterli aşiqdir:

Xəyal!.. Əvət, yaşadan yalnız əhli-halı odur,
Yaşarsa bir könül, az-çox xəyal içində yaşar.
Cavidin lirik qəhrəman həqiqət axtarışındadır:
Bu dərinlikdə bir həqiqət var,

Gizlidir gərçi kor beyinlər için;
Lakin ülviyyətilə həp parlar,
Bəllidir görmək istəyənlər için.(2,56)

Bu bənddəki Cavidin fikirləri təsəvvüf dünyagörüşünü əks etdirir. Cəlaləddin Rumi də naqis və qəlb inamına əsaslanmayan ağılı korun əlindəki əsaya təşbeh edir, yəni Tanrı həqiqətini bəsirət gözü ilə görməyən adamı kora bənzədir. Cavid gələcək taleyini də lirik duyğularla əks etdirmək qabiliyyətinə sahib idi:

Bu cançəkişməyə verdim riza ki, bəlkə yarın
Bu zülmü duymayaraq bəxtiyar olar onlar.
Əvət, bu nəmli, işıqsız, bu kirli zindanlar,
Yerim deyildi, fəqət kəndim ixtiyar etdim,
Mənim bu, işlə vəzifəmdir. Əlvida!...Getdim (4, 379).

"Cavidin təxminən otuz yaşındaykən, əsrin başlanğıcında Tiflisdə yazdığı şeirdən qopub gələn bu misralar bir daha söyləyir ki, o özü çətin taleyindən xəbərdarmış, cəfali alın yazısını könüllü qəbul edibmiş və ömür payını gələcəklilərə, sabahkı nəsillərə görk olsun deyə sürürmüş" (4, 379)

Cavid şeirlərində gözəllik aşiqi olurdu. Gözəllik fəlsəfəsi onun şeirlərinin bir özəyi, bir qayəsidir. Qəlibə salına bilməyən, heç bir qayda ilə tənzim olunmayan gözəllik Cavid yaradıcılığında da fərdiləşmiş, eyni zamanda da, bəşəriləşə bilmişdir. Şairə görə bütün gözəlliklər həyat üçündür. Tədqiqatçı Məsud Əlioğlu Cavid yaradıcılığından danışarkən onun gözəllik konsepsiyasını da açmağa çalışır. "Gözəl olan bir şey isə yüksəkdir, ülvidir, real varlıq isə bu səviyyəyə qalxmamışdır. Demək, böyük ideal ülviyyətə, gözəlliyə yüksəlmək üçündür» (5,203).

Bu baxımdan şairin "Bənim Tanrım" şeri onun gözəllik fəlsəfəsini tamamilə açır:

Hər qulun cihanda bir pənahı var,
Hər əhli-halın bir qibləgahı var.
Hər kəsin bir eşqi, bir ilahı var;
Bənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir.(2,130)

Təsəvvüf ədəbiyyatına görə, gözəllik Tanrıdan gəlir. M.Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» əsərində qeyd etdiyi kimi: «Yaxşıdan hər nə sadir oldusa, yaxşıdır» Yəni Allah gözəl olduğu üçün onun yaratdığı hər bir şey də gözəldir. Təsəvvüfə görə, bədənə nur və gözəllik verən ruhdur. Haqqın

camal və cəlal gözəlliyi öz varlığını ruh vasitəsilə bədəndə təzahür etdirir. Cavid də bu şeirində deyir:
Həzz etmədim firqədən, cəmiyyətdən,
Zevq alamam hərbdən, siyasətdən,
Bir şey duymam fəlsəfədən, hikmətdən;
Bənim ruhum gözəllikdir, sevgidir.(2,130)

Şeirdə yer alan “Sevgisiz bir başda əqrəblər gəzər” poetik ifadəsi Füzulinin Həbibiyə yazdığı təxmisindəki “kəlləmin sümükləri içində əqrəblər məskən saldıqda belə sənəin məhəbbətini unutmamam” anlamı misraları çox xatırladır (2,10).

Lakin böyük şair sevgini gözəllikdən də üstün tutur, sevginin özünü gözəl hesab edir:

Gözəl sevimlidir, cəllad olsa da,
Sevgi xoşdur, sonu fəryad olsa da.
Uğrunda bənliyim bərbad olsa da,
Son dildarım gözəllikdir, sevgidir.(2,130)

"Hər yer səfalı, nəşəli" şeirində gözəlliyi sevdiren sevginin təsvirini görürük:

Həp sevgidir gözəlliyi insana sevdiren,
Məhrumi-əşq olunca gözəllik də can sıqar (2,61).

Cavidin qadınlara olan münasibəti də ali idi. Bunu onun bütün əsərlərində görmək olar. Şairin lirik poeziyasının zirvəsində duran “Qadın” şeirində Cavidin qadınlara olan münasibətini görmək olar.

Qadın-günəş, çocuq-ay...nuru ay günəşdən alır,
Qadınsız ölkə çapuq məhv olur, zavallı qalır.
Qadın əlilə fəqət bəxtiyar olur şu cihan.
O bir mələk... onu təqdis edər böyük yaradan.

Cavidin bu şeiri tanınmış ilk sufi qadın Rəbiə-əl Ədəviyyənin «Bütünlüklə Allahın yanına yüksəlsə, o da kişinin çatdığı mənəvi yüksəkliklərə ucala bilər» fəlsəfəsi ilə yəsləşir:

O pək sevimli, gözəl, incə, nazlı bir xilqət,
Onun ayaqları altındadır fəqət cənnət:
Qadın gülərsə şu ıssız mühitimiz güləcək,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək.

Hətta şair daha da irəli gedərək qadını kişilərdən də üstün tutur, dünyanı qadınlarsız təsəvvür etmir. Məhəmməd Peyğəmbərin “Cənnət anaların ayağı altındadır” kəlməsini şeirin misrasına çevirən Cavid qadını günəşlə müqayisə edir.

Verdiyimiz nümunələrə də əsaslanaraq, “qadın-gözəllik-sevgi” üçlüyü Cavid yaradıcılığının fəlsəfi konsepsiyasını təşkil edir - desək, heç yanılmazıq.

Cavidin sufi baxışlarının izlərini bütün əsərlərdə görmək olar. Şair maddi ehtirası ağıl və elm ilə qarşı-qarşıya qoyur. O, sufilərin hiss, rasionalistlərin isə ağıla münasibətlərini, ağıl və hissin vəhdəti haqqındakı konsepsiyanı öz fəlsəfi baxışları ilə bədiiləşdirir. Abdulla Şaiq Cavidin yaradıcılığından danışarkən haqlı olaraq deyirdi: “... Cavidə insanların səadəti ağıl ilə qəlb arasında olan ahəng və uyğunluqdadır. O, qəlbsiz insanları bəşəriyyət üçün çox zərərli görür. O, bu iki qüvvəni müsbət olaraq özündə inkişaf etdirmiş insanlar görməyi arzu edir...” (1, 22)

Cavidi əvəzsiz, dahi edən də, məhz onun fəlsəfəsi, həyata baxışı, ümumbəşəri, ilahi mövzulara yeni nəfəs, yeni ruh verməsində idi

Məsud Əlioğlu, Yaşar Qarayev kimi, Səlahəddin Xəlilov kimi tədqiqatçılar şairin əsərlərindəki fəlsəfi qatın dərinliklərinə nüfuz edə bilsələr də, ədəbiyyatımıza Cavid fəlsəfəsinin bütöv bir sistem kimi inşa edilməsinə xidmət edən qiymətli materiallar versələr də, hələ də açılmayan məqamlar, araşdırılmayan Cavid fəlsəfi qalmaqdadır. Çünki Cavid yaradıcılığı bir ümmandır, hər kəs bu ümmandan "götürsə", yenə də tükənməz.

Ədəbiyyat:

1. Cavid xatırlarkən (Hüseyn Cavid haqqında məqalə və xatirələr toplusu). “Zərdabi”, Bakı. 2012, 592 səh.
2. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2005, 256 səh.
3. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2005, 352 səh.
4. Hüseynov Rafael. Əbədi Cavid. Bakı: "Nurlan", 2007, 840 səh.
4. Xəlilov S.S. Cavid fəlsəfəsi (2-ci kitab: klassik Şərq və müasirlik). Bakı: “Nurlar” nəşriyyatı, 2009. – 128 s.
5. Məsud Əlioğlu. Məhəbbət və qəhrəmanlıq. Bakı: "Yazıçı", 1979

А.Гусейнова

Лирико-философские размышления в творчестве Джавида

Резюме

Поэт и драматург Гусейн Джавид создал новый стиль и форму психологической и философской драмы, а также оказал сильное

влияние на формирование азербайджанской литературы XX века. Своими произведениями, в которых заложены мотивы философской лирики и вопросы гуманизма, Гусейн Джавид открыл новую страницу в литературе и драматургии Азербайджана.

В статье анализируются философские концепции заложенные в стихах Гусейн Джавида.

В данной статье раскрыты такие концепции поэта, как красота, правда и любовь.

A.Hüseynova

Reflections of philosophical lyrics in creativity of javid

Summary

The poet and playwright Huseyn Javid created a new style and form of psychological and philosophical drama, had a strong influence on the formation of Azerbaijani literature of the XX century.

Reflections of philosophical lyrics in creativity of javid

Hussein Javid opened a new page in the literature and dramaturgy of Azerbaijan with his works, which reflected the motifs of philosophical lyrics, questions of humanism and philanthropy.

In the article philosophical concepts in verses of Hussein Javid are analyzed.

Here were studied the concepts of beauty, truth, love of the poet.

Rəyçi:

Vəfa Mahmudova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏHİLƏ HÜMMƏTOVA

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

hummatova@gmail.com

İ. NƏSİMİ POEZİYASINDA İŞLƏNMİŞ QOŞMALARIN MƏNA NÖVLƏRİ

Açar sözlər: Nəsiminin poeziyası, qoşma, arxaik qoşma, qoşmanın mənə növləri

Ключевые слова: Поэзия носа, привязанность, позвоночник, смысл привязанности

Key words: Poetry Nos, Attribution, Voice of Story, Smiley Connection

Köməkçi nitq hissələri içərisində xüsusi yer tutan qoşma əsas söz köklərindən əmələ gəlib şəkilçiləşməyə doğru inkişaf edən, həm də hər ikisindən fərqlənən bir nitq hissəsidir. Qoşma ismin adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarına qoşularaq onlarda müxtəlif mənə çaları – bənzətmə, səbəb, məqsəd, zaman, birgəlik, fərqlənmə, istiqamət, məsafə, nisbət, kəmiyyət və s. yaradır. Qoşmalar nəinki ədəbi danışığ üslubunda, həmçinin bədii üslubda aktiv istifadə olunan nitq hissəsidir. Xüsusən bənzətmə, müqayisə qoşmalarından poetik kateqoriyalardan olan təşbehin yaradılmasında istifadə olunur. Bədii əsərlərdə bir hadisənin, obrazın və ya məfhumun müəyyən cəhətdən başqa bir hadisəyə, şəxsə və ya məfhumla bənzədilməsi ilə formalaşdırılan təşbeh həmin cəhətləri daha qabarıq və qüvvətli şəkildə nəzərə çatdırır.

Araşdırmaya cəlb etdiyimiz İ. Nəsimi poeziyasında qoşmaların müxtəlif mənə növlərindən, xüsusən bənzətmə, zaman və birgəlik qoşmalarından poetik məqsədə yönəldilmiş dil vahidi kimi geniş şəkildə istifadə edilmişdir. İ. Nəsimi yaradıcılığında üstün mövqedə olan qoşmaların bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi işlənmişdir: kimi, içrə, üzrə, sonra, cə, cə, dək, ilə (-la, -lə), özgə, tək, ötrü, artıq və s.

Bəzi qoşmalar müasir ədəbi dilimizdən fərqli fonetik tərkibdə işlənmişdir: ilən, kibi, təki, ayru, qarşu və s.

Bir sıra qoşmalar isə arxaikləşmişdir: cılayın//ciləyin, layın//ləyin...

İ. Nəsimi yaradıcılığında işlənmiş qoşmaların qrammatik mənə növlərini izləyək:

Bənzətmə bildirən qoşmalar bunlardır: **kimi\\kibi, tək\\təki, cılayın//ciləyin, layın, var, vəş.** Bənzətmə qoşmaları ismin adlıq və yiyəlik hallarında işlənə bilən sözlərə qoşulur. **Kimi, tək** qoşmaları ədəbi dilimizin bütün inkişaf dövrlərində üstün mövqedə olmuşdur. İstər folklor, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızda müqayisə, bənzətmə qoşmaları fikrin semantik

tutumunun daha obrazlı, emosional verilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Kimi qoşmasının **kibi** forması İ. Nəsimi poeziyasında işlək olmuşdur:

Yüzündə, ey sənəm, görəli zülfü xalını,

Dami-bələda danə **kibi** danəyəm yenə (s. 68).

Tək qoşması: Şölə ki düşmüş Xızır **tək** ol abi-heyvan üstünə (s. 62).

Nəsiminin misralarında bu qoşmanın **təki** variantı da müşahidə edilir: Mən ol qəvvəs **təki** can tərkin etdim (s. 70); Məgər cənnət **təki** hübbülvətənsən? (s. 183).

Tək qoşmasının dialektlərdə **təkin** şəklində işlənməsi daha çox müşahidə edilir.

Poetik məqsədə xidmət edən bənzətmə qoşmalarının müasir ədəbi dilimiz üçün arxaıqlaşmış formaları da Nəsimi poeziyasında üstün mövqedədir. **Cılayın/ciləyin, ləyin** bu qəbildən olan və müasir ədəbi dilimiz üçün artıq arxaıqlaşmış qoşmalardır:

Aləmdə bu gün **sənciləyin** yar kimin var?

Bir **mənciləyin** məxzəni-əsrar kimin var? (s. 279).

Və yaxud:

Ey aşiq, anın zülfünə yapış bu cahanda,

Bir **ancılayın** dilbəri-əyyar ələ gəlməz (s. 83). Beytin mənası belədir: Ey aşiq, bu cahanda onun zülfündən (saçından) yapış. Onun **kimi** hiyləgər, kələkbaz, çevik gözəl ələ gəlməz.

Onu da qeyd edək ki, arxaik **cılayın/ciləyin, ləyin** qoşmaları **kimi, tək** qoşmalarının sinonimidir. Hətta Nəsiminin dilində **cılayın, ləyin** və **kimi, tək** qoşmalarının bəzən eyni misrada, bəzən də bir beytin misralarında müvazi işlənməsi halları da müşahidə olunur:

Bir dəxi səndən istərəm **ancılayın** xəbər **kimi** (s. 98);

Ey sənəm, eşqin yolunda qamətin **tək** doğruyam,

Çəksələr **Mənsurləyin** bərdar, səndən dönməzəm (s. 147)

İ. Nəsiminin poetik dilini zənginləşdirən və çox nadir hallarda istifadə etdiyi bənzətmə qoşmasından biri də fars mənşəli “var” qoşmasıdır:

Könlümüz nuri-təcəlli, cismimizdir kuhi-Tur,

Canımız didara qarşı oldu **Musavar** məst (s. 323).

Beytin mənası: Könlümüz görünən işıq, cismimiz Tur dağıdır. Canımız ilahi görünüş qarşısında Musa **kimi** məstdir, sərxoşdur.

“Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti” ndə yazılır: “Var (f) – fars dilində isimlərin axırına gələrək “kimi, tək” və “olan”, bəzən isə mənsubiyyət mənası bildirir (məs.: tutivar – tuti kimi; şahvar – şahə layiq, şahənə; ümidvar – ümidli, ümidi olan)” (1. 35).

Nümunə kimi verdiyimiz beytin semantik tutumu “var” ın məhz bənzətmə qoşması olduğunu sübut edir.

Nəsiminin başqa bir beytində “ləyin” qoşmasının “var” morfemi ilə müvazi olaraq işlədilməsinə də təsadüf edilir: Gəl asıl bərdar çün **Mənsurləyin, Mənsurvar** (s. 28).

Misranın leksik-semantik yükündən məlum olur ki, Mənsur isminə artırılan “ləyin” **kimi, tək** qoşmasının sinonimidir. “Var” ifadəsi də həm **kimi, tək**, həm də **layiq** (Mənsura layiq, Mənsur kimi) anlamında götürülə bilər: Gəl dara çəkilməmiş, dar ağacından asılmış Mənsur kimi, Mənsura layiq asıl.

Göründüyü kimi, İ. Nəsimi məzmunca eyni, bəzən də çox yaxın, lakin mənşəcə türk və fars sözlərindən istifadə etməklə lirik qəhrəmanını əqidə və məslək yolunda Mənsur kimi cəsur olmağa səsləyir.

Yeri gəlmişkən, şair fars mənşəli “var” qoşmasının sinonimi kimi bəzən “vəş” qoşmasından da istifadə edir:

Necə **Fərhadvəş** könlüm alıbsan

Ki, Şirin tək camalın dilrübədir (s. 291).

Göründüyü kimi, Nəsimi təkrara yol verməmək, beytin bədii siqlətini, emosional təsir gücünü qüvvətləndirmək üçün bir beytdə həm fars, həm türk mənşəli sinonim qoşmalardan istifadə etmişdir. “Vəş” fars dilində isimlərin sonuna artırılaraq “kimi”, “tək” mənasını bildirir.

Birgəlik bildirən qoşmalar: ilən, birlə, ilə, -la, -lə. Adlıq halda olan isimlərə, yiyəlik halda olan əvəzliliklərə qoşularaq birgəlik, iştirak, vasitə, tərz, məkan obyektini bildirir. Bu qoşmalar Nəsimi poeziyasında həm müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki **ilə (-la, -lə)** formasında, həm də **ilən** fonetik tərkibdə üstün mövqedə olması ilə seçilir. Xüsusilə **ilən** qoşması daha aktiv işlənmiş, hətta bir çox qəzəllərdə rədif kimi istifadə edilmişdir:

Ey yanağından xəcil gül laleyi-həmra **ilən**,

Qanımi tökdü gözün, hər ləhzə bir sevda **ilən** (s. 187);

Eşq **ilə** mən aşınayəm, əql **ilə** yad olmuşam (s.149);

Əzəldə qılmışam **eşqinlə** peyman... (s. 92).

Nəsimi poeziyasında az müşahidə olunan **birlə** qoşması da işlənmişdir: Kişi kim xacəsi **birlə** qənimət tutsa xəlvətini, Qılır xadim eşigində səadətəxt dövlətini (s. 104).

“ Müasir ədəbi dilimizdəki ilə (-la, -lə) qoşmasının arxetipi kimi “birlən” morfemi götürülür” (2. 338).

Fərqlənmə bildirən qoşmalar. Fərqlənmə qoşmaları çıxışlıq halında olan əvəzlilik və isimlərə qoşularaq seçilmək, fərqlənmək, istisnalıq, xüsusiləşmə mənalarını bildirir. Nəsiminin yaradıcılığında təsadüf olunan fərqlənmə qoşmalarından **özgə, ayru** üstün mövqedə durur:

Canü tənə Nəsiminin sənəni **səndən özgə** yox,

Var isə **səndən özgə** gər, can ilə təndə arə gəl (s. 131);

Səndən **ayru** könlümə yoxdur vəfalı yarü dust (s. 205)

Özgə, ayru//ayrı qoşmaları ədəbi dilimizin bütün inkişaf dövrlərində aktivliyi ilə seçilən dil vahidləri olmuşdur.

İ. Nəsiminin misralarında “artıq” qoşmasına da təsadüf edilir. “Artıq” qoşması ismin çıxışlıq halında olan sözlərə qoşularaq xüsusiləşmə, məhdudluq anlayışı yaradır:

Ey lütfi-hüsnün kişvəri, yandım, irişdir vəslinə,

Çün **səndən artıq** kimsədə yoxdur bu əhsan, qandasən? (s. 188)

Artıq qoşması “...artırıldığı sözün, birləşmənin ifadə etdiyi işin dairəsinin şəxsi feildəki eyni işdən məhdud olduğunu göstərir” (5, 345).

Səbəb, məqsəd və aidlik bildirən qoşmalar: üçün, ötrü. Nəsimi dilində adlıq və yiyəlik hallarda olan sözlərə qoşulan **üçün** qoşmasının **içün//çün//çin//üçün** variantlarında işlənməsi müşahidə edilir və aidlik, səbəb, məqsəd məzmunu ifadə edir:

Müddəi yanar demiş qəmdə, Nəsimi **içün**,

Qəmdə yanan yarı **çün** yar sevər, yanaram (s. 145);

Zülfü rüxsarını görməklik **üçün** leylü nahar,

Oxuram səbi məsani ilə Quran, bəri gəl (s. 133);

Gözündən fitnə yayılmış cahanə,

Anınçün bu cahan qovğayə düşmüş (s. 349).

Onu da qeyd edək ki, səbəb, məqsəd və aidlik qoşmasının **çün** forması İ. Nəsimi poeziyası üçün daha xarakterikdir.

Qeyd. **Üçün** qoşmasının ilkin formada “uc,ucu” sözündən törəndiyi elmi faktlarla öz təsdiqini tapmışdır. Prof. Ə. Tanrıverdi **üçün** qoşmasının “uc”, “ucu” sözündən törəmə olmasını bir sıra arqumentlərlə təsdiqləyir. Müəllif bu qoşmanın həm yazılı abidələrin dilində, həm də şifahi xalq ədəbiyyatında işlənməsini nümunələrlə verir (2, 335).

Canlı danışmaq dilində də səbəb məzmunu “ucundan”, “ucbatından” sözlərində daha aktivdir.

İ. Nəsiminin dilində az da olsa, səbəb və məqsəd məzmunu ifadə edən “ötrü” qoşmasından da istifadə edilmişdir. **Ötrü** qoşması çıxışlıq halda olan isim, əvəzlik və məsdərlərə qoşulur:

Nə fəttansan ki cümlə **səndən ötrü**

Cahan ucdan-uca qovğayə düşmüş (s. 345). Verilmiş nümunədə **ötrü** qoşması səbəb məzmunu bildirir.

Sahə, səth, məkan bildirən qoşmaları: içrə, üzrə. İsmi adlıq halına qoşulan bu qoşmalara Nəsiminin dilində az rast gəlinir: Zülməti-nəfs **içrə** imanın çərağın piş qıl... (s. 191); Başını qəbr **içrə** daşa urubən oyanəsən (s. 190).

“Yer, sahə, iç məzmunlarını ifadə edən, çox vaxt ismin yerlik hal şəkilçisinin sinonimi kimi işlənən **icrə** qoşması...” müasir ədəbi dilimizdə öz işləkliyini itirmək üzrədir (6, 224).

Nəsiminin misralarında səth, məkan məzmunlu “üzrə” qoşmasına da təsadüf edilir: Mah **üzrə** zülfünü gecə dağıtma kim, məni Aşüftə rüzgarı pərişanü zar edər (s. 251). Yanaq **üzrə** saçın tavusa bənzər (s. 345).

İsmi adlıq halına qoşulan “üzrə” qoşması müasir dilimizdə əsas, isnad, mənbə mənalarını bildirir.

Kəmiyyət qoşması: ca. Bu qoşma adlıq halda olan isim və əvəzlilərə qoşularaq kəmiyyət, ölçü məzmunu yaradır. Dilimizin bütün inkişaf dövrləri üçün səciyyəvidir:

Mişkin saçına verdim iki cahanı, ey yar,

Assiya uğrayana **qılca** ziyan gərəkməz (s. 318).

Beytin mənası belədir: Ey yar, sənin müşk qoxuyan saçına iki cahanı verdim. Bu cür qazancı olanın **qıl qədər** ziyan etdiyi deyilməz.

Kəmiyyət məzmunu bildirən “ca” qoşması “qədər” qoşmasının sinonimi kimi işlənir. İmadəddin Nəsimi poeziyasında müşahidə edilən “ca” qoşması əksərən “bu” əvəzliyinə qoşulub:

Susadım vəslinə, ey çeşmi-heyvan, bəri gəl,

Yıxma hicrində məni **bunca**, gəl, ey can, bəri gəl (s. 132).

Fələyin əsli nədəndir, mələyin nəslə nədən,

Adəmin surətinə **bunca** tələbkər nədir? (s. 233)

Ziddiyyət və ya qarşılıq qoşması: qarşı/qarşı. Bu qoşma ismin yönəlmiş halında olan sözlərə qoşularaq, əsasən, qarşılıq, ziddiyyət, ziddiyyətli yönəltmə, istiqamət –yönəltmə məzmunları ifadə edir. Nəsiminin əsərlərində müşahidə olunan “qarşı” qoşması qarşılıq, ziddiyyət deyil, istiqamət – yönəltmə məzmunu yaradır:

Navəklərinə **qarşı** ya can tuta, ya sinə... (s. 46)

Aşıqın üzü həmişə dilbərə **qarşı** dönər... (s. 176)

Pərvanəsifət oldum o rüxsarına **qarşı**... (s. 360)

Üzünə **qarşı** sücud eylər mələk... (s. 363).

Zaman məzmunlu qoşmalar: sonra, əqdəm, bəri, dək, qəbl, əzəl. Zaman mənalı qoşmalar ismin çıxışlıq halında olan sözlərə qoşulur (dək qoşması yönəlmiş halda olan zaman məzmunlu adlara qoşulur). İ. Nəsiminin misralarında müşahidə edilən zaman qoşmalarını izləyək:

Sonra. Sonra qoşmasının “türkoloji ədəbiyyatda son+ğaru” modelinin inkişafı əsasında yarandığı göstərilir. İ. Nəsiminin misralarında intensiv işlənməyib: Çün Süleyman mülkünü qoydivü getdi dünyadan, Qaldı andan **sonra** bu mülki-Süleyman sizlərə (s. 47).

Qəbl (qabaq). Ərəb mənşəlidir. **Qəbl** “ əvvəl, qabaq, irəli, ön” mənalarını bildirir:

Dərdə müştəq olmayan kimdir ki, dərman istəyə?

Qəbləlmövti bilməyən sən sanma ki, can istəyə (s. 51).

Qəbl qoşması, demək olar ki, digər misralarda müşahidə edilmir. Qoşmanın qoşulduğu **mövti** sözü də ərəb mənşəlidir (mövt), “ölüm” mənasını verir. **Qəbləlmövti** “ölümdən qabaq” deməkdir.

Bəri qoşması. Bu qoşma intensiv işlənməyib. Zaman məzmunlu “gündən” sözünə qoşularaq onun semantik yükünü daha qabarıq şəkildə bildirir: Vəchini səbül-məsani oxuyan gündən **bəri**, Gör ki, nə divanə düşmüş aşiqin divanəsi (s. 105).

Əqdəm. Ərəb mənşəlidir, “daha əvvəl” mənasına uyğun gəlir: Yer ilə göy bina olmazdan **əqdəm**, Nəsimi aşiq idi ol cəmalə (s. 70). Misrada olmazdan (olmamışdan) feli sifətindən sonra zaman məzmunlu “vaxtdan, zamandan” ismi işlənməmiş, ixtisar edilmiş, lakin ona aid olan -dan şəkilçisi feli sifətin üzərinə keçmişdir, yəni substantivləşmişdir (Yer ilə göy bina olmamış zamandan, vaxtdan əvvəl Nəsimi o cəmalə, üzə aşiq idi).

Əzəl: Bu söz də ərəb mənşəlidir, “daimilik”, “birinci, ilkin” mənalarını bildirir. “Əvvəl” sözü ilə sinonimdir. Özündən qabaq çıxışlıq halda olan söz tələb edərək zaman məzmunu yaradır: Səndən **əzəl**, ey qəmər, aşiqə gəldi bir xəbər... (s. 98).

Dək. Şəkilçi formasında olan **dək** qoşması da özündən əvvəl yönük halda olan zaman məzmunlu sözlərə qoşularaq onlardakı temporallığı qüvvətləndirir: Bu Nəsimi nalə eylər **sübhədək** bülbul kimi... (s. 171); Ellər uyar gecələr, mən **sübhədək** ah eylərəm (s. 181).

Misraların hər birinin semantik yükünü müəyyənləşdirərkən məlum olur ki, qoşmaların, onların qoşulduğu sözlərin və feillərin arasında zaman baxımından çox güclü semantik bağlılıq var. Göründüyü kimi, temporallığın yaradılmasında zaman mənalı qoşmalar da müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, İ. Nəsiminin poeziyasında bədii nitqin estetik dəyərini qüvvətləndirən qoşmaların bir qismi omonim xüsusiyyəti ilə seçilir. Belə ki, Nəsimi qoşma kimi işlətdiyi sözləri başqa misralarda əsas nitq hissəsi kimi də verir. Məsələn:

Özgə. Sifət kimi: Başı top olsun anın **özgə** cövkən istəyə (s. 51)

Qoşma kimi: Kim ki **didarından özgə** nəsnə istər, ey sənəm,

Yetməsin həqdən nəsibi, əhli-didar olmasun! (s. 185)

Bəri: Zərf kimi: Mədədin qandadır, ey rəhməti-rəhman, **bəri** gəl (s. 132)

Qoşma kimi: Vəchini səbül-məsani oxuyan gündən **bəri**... (s. 105)

Ayrı: Qoşma kimi: **Qəddindən ayrı**, ey can, sərvir-rəvan gərəkməz (s. 318)

Sifət kimi: Bülbüli-qüdsi isən, **ayrı** gülüstan gözləmə (s. 236)

İlə Qoşma kimi: Hur **ilə** cənnətdə məqam eyelədi... (s. 189)

Bağlayıcı kimi: Mülk **ilə** mal, ey məlik, kimsəyə çün qalmamış... (s. 36) və s.

Biz bu məqalədə klassik ədəbiyyatın ən görkəmli söz ustadı, XIV yüzilliyin filosof şairi İmadəddin Nəsiminin poeziyasında poetik siqləti ilə incə, zərif duyğulara qanad verən, bədii nitqin estetik dəyərini qüvvətləndirən, poetik kateqoriyaların (xüsusilə təşbehin) yaradılmasında, temporallığın ifadəsində müstəsna əhəmiyyət daşıyan qoşmaların rolunu və qrammatik məna növlərini az da olsa, işıqlandırmğa çalışdıq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1981
2. Ə. Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010
3. İ. Nəsimi. Mən bu cahana sığmazam. Bakı, 1991
4. Y. Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2007
5. Q. Kazimov. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). Bakı, 2010
6. M. Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). Bakı, 2007

R.Hummatova

The type of poetry in the poetry of I. Nesimi

Summary

The applies to the most commonly used stylesheet, as well as in the supernatural style. In the poetry of Nasimi used different meanings of conjugation. Poet has directed this episode with his poetic speech. Part of the Nessimi poetry is published in our newest literary language. Insertion of the phonetic composition differs from our literary language.

Some applications will be erased. The meaning of the one used in Nasimi is different from the contemporary literary texts. The originals are Turkish, Arabic and partially Persian.

Nasimi gives some of the words as both an appendix and an essential part of his speech. The poet uses poems for poetic purposes.

Типы смысла вложений в поэзии И.Насими

Резюме

Приложение является частью широко используемого стиля речи, а также в художественном стиле. В поэзии Насими использовались различные значения привязанностей. Поэт направил эту часть своей речи на поэтическую цель. Часть поэзии Нессими является частью нашего современного литературного языка.

Ряд вложений в фонетическом составе отличается от нашего литературного языка. Некоторые приложения удаляются. Значение единиц, используемых при создании Насими, не отличается от современных литературных языков.

Оригиналы являются турецкими, арабскими и частично персидскими. Насими дает некоторые слова в качестве приложения и важной части его речи. Поэт использует поэмы для поэтических целей

Rəyçi: Hüseynov Məhərrəm
Filologiya üzrə elmlər doktoru

SAMİRƏ ƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZYAŞLILARIN TƏRBİYƏSİNDƏ TƏSVİRİ SƏNƏTİN VƏ FOLKLORUN ROLU

Açar sözlər: folklor, tərbiyə, təlim, nümunə, informasiya

Ключевые слова: фольклор, поведение, обучение, образец, информация

Keywords: folklore, behavior, training, sample, information

Uşaqların tərbiyə işinin düzgün qurulması, xüsusən, onların vətənpərvər ruhda tərbiyə olunması ilk növbədə, onları əhatə edən mühiti, onların fərdi dünyagörüşü və qabiliyyətlərini nəzərə alaraq müxtəlif incəsənət sahələrinin bu işə peşəkarcasına cəlb edilməsindən asılıdır. Milli duyğu və düşüncə estetikizimlə sıx şəkildə bağlıdır. Məhz buna görə də, vətənpərvərlik hislərinin estetik planda aşılması tərbiyə işində daha effektivdir. Bu həm də ondan irəli gəlir ki, incəsənətin bütün sahələri etnik-milli düşüncə bazasına əsaslanır. Məlum həqiqətdir ki, hər bir xalq mövcudolma tarixi boyu bütün milli-mənəvi varlığını özünün incəsənətində, söz sənətində, memarlığında, rəssamlığında, musiqisində və s.- də təzahür etdirir. Bu incəsənət sahələrinin uşaqlara aşılması ilə onların estetik zövqü ilə vətənpərvərlik duyğuları paralel olaraq inkişaf edir.

Hər incəsənət sahəsi öz spesifik cəhətləri baxımından müəyyən mürəkkəbliyə kəsb edir. Lakin bu mürəkkəbliyin içərisində, heç şübhəsiz, uşaqların psixologiyasına uyğun olan, onların inkişafına müsbət təsir edə bilən sadəliklər də vardır. Uşaqların, eyni zamanda gənclərin düzgün tərbiyəsində pedaqoji və metodik baxımdan professionallıq ilk növbədə özünü bu mürəkkəbliyə içərisində o sadəliyi düzgün seçib ayırmaqda, onları müəyyən olunmuş məqsədə peşəkarcasına yönəltməkdədir.

İncəsənət növləri içərisində uşaqların tərbiyə olunmasında təsviri sənətin rolu və əhəmiyyəti digər növlərlə müqayisədə xeyliartıqdır. Bu da ilk növbədə təsviri sənətin əyanilik prinsipi ilə uşaqların psixologiyası arasındakı uyğunluqdan irəli gəlir. Məlumdur ki, təsviri incəsənət gözlə görülüb qavranılan sənətdir. O, əyani olaraq seyr oluna bilir. O, incəsənətin zəngin növ çeşidləri içərisində «... gerçəkliyi əyani obrazlarla əks etdirməsi, real aləmi həcm, rəng, məkan, əşyaların maddi forması, işıq-hava mühiti və s. kimi gözlə qavranılan, obyektiv sürətdə mövcud olan əlamətlərini təsəvvürdə canlandırması» (1, 261) ilə fərqlənir. Əgər diqqət yetirsək görərik ki, təsviri sənətlə gözlə görülən və obyektiv şəkildə mövcud olan əlamətlərə əsaslanaraq meydana gəlmək xüsusiyyəti baxımından ətraf aləmlə əhatə olunmuş, onu əhatə edən real və sosial gerçəkliyi lazimi səviyyədə

dəyərləndirməyi, qavramağı bacarmayan uşaq psixologiyası arasında funksional təsir baxımından uyğunluq mövcuddur. Hər bir uşaq ətraf aləm və sosial gerçəklik barədə təsəvvürlərini aldığı **informasiyalar** vasitəsilə inkişaf etdirir, mükəmməlləşdirir. Uşağın düzgün tərbiyəsi və dünyagörüşünün sağlam, ümumbəşəri və milli mədəni-əxlaqi dəyərlər üzərində qurulması onun qəbul etdiyi informasiyanın mərhələli və sistemli olmasından asılıdır. Geniş mənada götürüldükdə, ətraf aləmlə təmasda uşağa təsir edən hər şey **informasiyadır**. Bu mənada incəsənətin növü kimi təsviri sənət də informasiyadır. Təsviri incəsənətin informativ baxımdan xarakteri onun uşağa təsir mexanizmlərini şərtləndirir. Araşdırmalarımızdan belə qənaətə gəldik ki, təsviri sənət əyanilik prinsipi baxımından uşağa iki aspektdə informasiya ötürmək səciyyəsinə malikdir:

1. Statistik informasiya;
2. Dinamik informasiya.

Təsviri sənət uşaq psixologiyasına statistik informasiya baxımından təsir edərkən hər hansı bir əşya və varlıq haqqında donuq təsəvvür yaratmaqla kifayətlənir. Bu halda uşaq ya həyatda ona tanış olan əşya və varlıq, ya da ilk dəfə tanış olduğu əşya haqqında təsəvvür əldə edir. Təsviri sənətin verdiyi statistik informasiyanın əsas səciyyəsi ondan ibarətdir ki, bu yolla əşya və varlıq haqqında yönəldici, istiqamətverici təsir də göstərmək mümkündür. Məsələn, milli-etnik dünyagörüşdə, milli-mifoloji təsəvvürdə simpatik planda xatırlanan, totemistik heyvanlara məhəbbət, yenə də milli-mifoloji tənəklərdə antisimpatik planda xatırlanan real və mifoloji varlıqlara nifrət hisslərini təsviri sənətdə rəssam müdaxiləsi, yönəldicilik və istiqamətvericiliklə yaratmaq mümkündür. Daha sadə şəkildə ifadə etsək, rəssamın, heykəltaraşın müəllif münasibətindən asılı olaraq eyni bir varlığın təsviri simpatiya da, antipatiya da doğura bilər. Təsviri sənətdə uşaqların düzgün istiqamətləndirilməsi müəllif müdaxiləsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Təsviri sənətin dinamik informasiya vermək xüsusiyyəti ilk növbədə özünü müəyyən bir proses və hərəkət barədə məlumat vermək səciyyəsinə göstərir. Məsələn, hər hansı bir hərəkətdə olan bir əşyanın, yaxud qarşılıqlı münasibətdə olan əşyaların təsviri uşağa dinamik proses haqqında informasiya verir. Bu zaman yenə də müəllif müdaxiləsi yönəldicilik funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, iki ordu arasında döyüşü təsvir edən əsərdə müəllifin yaradıcı müdaxiləsindən asılı olaraq, tərəflərdən hansının ədalətli, qəhrəman, daha cəsur olduğu aydın olur. Əlbəttə, bu cür proses və dinamiklik təzahür etdirən təsviri əsərlər uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasına, estetik zövqlərinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Təsviri sənətin dinamik informasiya vermək xüsusiyyətini açmaq baxımından M.Nəcəfovun fikirləri maraq doğurur: «Təsviri incəsənət anlayışına daxil olan sənətlər (rəngkarlıq, qrafika, heykəltaraşlıq) tarixi hadisələri və ya

müasir həyat hadisələrini müəyən zaman daxilində cərəyan etdirməkdə çətinlik çəkir. Lakin bundan heç də belə nəticə çıxmır ki, bu və ya digər bir şəkildə, yaxud heykəldə ideya, məzmun, süjet, həyəcanı ifadə etmək mümkün deyil. Təsviri incəsənətin növləri başqa sənətlərə nisbətən xeyli məhdud olsa da, hadisələrin inkişafda göstərmək, mürəkkəb məzmunu, maraqlı süjeti təsvir vasitəsi ilə vermək imkanına malikdir» (2, 4).

Tədqiqatlarda təsviri sənətin uşaq və gənclərin tərbiyəsində rolu məsələsi geniş təhlil olunmuşdur.

Digər bir tədqiqatçı, H.Hüseynovun ayıraraq fərqləndirdiyi aşağıdakı istiqamətlər də təsviri sənətin uşaqların tərbiyəsində rolunu dəqiq ifadə edir:

«1. Təsviri incəsənət məktəblərdə politexnik təlimi həyata keçirmək üçün əsas vasitələrdən biridir.

2. Ümumtəhsil məktəblərində təsviri incəsənət pedaqoji bir vasitə olub, şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

3. Təsviri incəsənət yaddaşı, obrazlı təfəkkürü, cismin zəhəri əlamətlərini seçmək qabiliyyətini və yaradıcılıq bacarığını inkişaf etdirir.

4. Təsviri incəsənət fikrin ifadə vasitələrindən biri olub, məktəbdə digər dərslərin öyrənilməsinə asanlaşdırır.

5. Təsviri incəsənət şagirdlərin mədəni səviyyəsini yüksəldir və estetik hisslərin inkişafına xidmət edir» (3, 4).

Göründüyü kimi, müəllif təsviri incəsənətin əsas əhəmiyyətindən birini ideya-siyasi tərbiyədə rol hesab edir. Əslində, həmin dövrdə, ictimai elmlərin ideoloji təzyiq altında olduğu vaxtda «ideya-siyasi tərbiyə» ifadəsi indiki anlamda «ideya-estetik və vətənpərvərlik duyğularının yaradılması» mənasına uyğun gəlir.

Uşaqların vətənpərvərlik hisslərinin inkişafında təsviri sənətin növlərindən rəngkarlıq və heykəltaraşlıq daha çox rol oynayır. Təsviri sənətin qrafika növü də ideyanı aydın ifadəsi ilə bu prosesdə iştirak edir və tərbiyədə lazımi effekt verir.

Uşaqların gündəlik təmasda olduğu dərslər vəsaitlərinin, xüsusən də humanitar təmayüllü dərslər vəsaitlərinin milli folklor düşüncəsindən gələn motivləri əks etdirən rəsm əsərləri ilə zənginləşdirilməsi ilkin milli tərbiyəyə müsbət təsir göstərir. Həm də milli məzmunlu folklor motivləri, yaxud vətən təbiətinin təsvirinə aid rəsmlər, eyni zamanda Azərbaycan tarixi ilə bağlı müxtəlif rəsmlər elə seçilməlidir ki, o rəsmlərlə təmasda uşaqlar öz vətən təbiətinin gözəlliyindən, tarixi şəxsiyyətlərinin qəhrəmanlığından qürur duysunlar. Xüsusən tarixi şəxsiyyətlərin portretləri uşaqlarda öz tarixi keçmişinin əzəməti barədə aydın təsəvvür yaratmalıdır.

Təsviri sənətin heykəltaraşlıq növünün monumental sahəsi geniş təsir göstərməklə müəyyən ideya təbliğ edir. Əgər monumental heykəllər vətən tarixinin qəhrəmanlığına həsr olunursa, onun ayrı-ayrı şəxsiyyətlərini əyanlaşdırırsa, deməli, vətənpərvərlik hisslərinin güclənməsinə xidmət edir. Təsviri incəsənət müraciət etdiyi mövzu müxtəlifliyi baxımından müxtəlif janrlara ayrılır. Qədim dövrlərdən bu günə qədər müxtəlif xalqların incəsənəti öz mövzusunı dövrün hakim sosial-fəlsəfi görüşlərindən, həmin dövrün sosial-ictimai simasını şərtləndirən dünyagörüşlərindən asılı olaraq, bəzən də bu görüşlərə müxalifət ovqatından götürmüşdür. qədim Şərq təsviri sənətinin dini-mifoloji məzmunu, mifoloji məzmun kəsb etməklə monumentallıq kəsb edən Yunan təsviri sənəti, Orta əsrlər təbiət təsviri ilə ornementallığın tülvari təsvirinə əsaslanan müsəlman təsviri sənəti-miniatur, yaxud dünya təsviri sənətinin intibahı hesab olunan XVI-XVII əsrlər Qərbi Avropa incəsənəti (İtaliyada «Borokko» incəsənəti, Flamanq incəsənəti, Hollandiya, İspaniya, Fransa təsviri incəsənəti) öz mövcud olduğu dövrün ideoloji və estetik görüşlərindən qaynaqlanaraq meydana gəlmişdir. Lakin bütün bu təsviri sənət növlərini birləşdirən sənətin estetik harmoniya və gözəllik axtarışları olmuşdur.

Qədim və zəngin tarixə malik Azərbaycan təsviri sənətinin müasir mərhələsi üçün də mövzu baxımından janr rəngarəngdir.

Vətənpərvərlik mövzusu Azərbaycan təsviri sənətinin, demək olar ki, ən aparıcı mövzusudur. Bu mövzu Azərbaycan təsviri sənətində bir neçə istiqamətdə özünü göstərir:

1. Vətən təbiətinin təsviri;
2. Vətən tarixi ilə bağlı mövzuların təsviri.
3. Azərbaycanın müasir problemlərinin, əsasən, rəngkarlıq və qrafika üsulu ilə təsviri; (Qarabağ müharibəsi, erməni terrorizmi vəs.);
4. Azərbaycan folklor motivləri əsasında etnik-mifoloji təfəkkürün aşılması və s.

Bu mövzu rəngarəngliyi içərisində sonuncu - folklor motivlərinə müraciət uşaqların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində xüsusi effektdə malikdir. Bunun bir səbəbi folklor motivlərinin və mövzularının uşaq psixologiyası tərəfindən asan qəbul olunmasıdır, digər səbəbi Azərbaycan folklorunda vətənpərvərlik mövzularının qırmızı bir xətlə keçməsidir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı elə zəngin bir xəzinədir ki, burada xalqın bütün tarixi keçmişi, etnik-mental xüsusiyyətləri, ictimai görüşləri, vətən və yurd haqqında düşüncələri əks olunmuşdur. Bu mənada folklor milli-mənəvi yaddaşın qorunduğu yaddaş bankıdır. Folklorun bu cəhətini görkəmli folklorşünas alim H.İsmayılov belə xarakterizə edir: «Planetin o xalqları daha çox xoşbəxtidirlər ki, onların tarixin keşməkəşlərindən keçərək Ana

yasa kimi müraciət etdikləri, onun diqtə etdiyi əxlaqi-sosial və ictimai-siyasi, hətta ekoloji prinsip və meyarlarla zaman-zaman qoruyub bu günümüzə gətirib çatdıran zəngin folkloru, ən iri struktur vahidi olan epos mədəniyyəti vardır. Türk xalqları bu baxımdan son dərəcə bəxtəvərdir. Onların mənəvi mədəniyyət tarixinin ana axarında yer alan, özülündə dayanan, eyni zamanda dünya xalqlarının şifahi düşüncələri içərisində əvəzsiz etnik folklor tipi hesab olunan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri vardır» (4, 9).

Alimin dəqiq xarakterizə etdiyi kimi folklor milli kimliyin bankıdır. Əlbəttə, uşaqların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində folklor bu baxımdan əvəzolunmaz bir vasitədir. Növ və janr rəngarəngliyinə malik Azərbaycan folklorunda, xüsusən onun epik növlərində folklor informasiyaları vasitəsilə xalqın coğrafiyası, tarixi lokalizasiyası, etnik-mifik, mənəvi-əxlaqi görüşləri, etnoqrafiyası, məişəti əks olunmuşdur. Müasir qloballaşma şəraitində, hər cür yad mədəniyyətin milli kimliyimizə hücum etdiyi bir dövrdə uşaqları, gəncləri yalnız və yalnız folklorla tərbiyə etməklə milli ruhda tərbiyə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IX cild, Bakı, 1986.
2. Təsviri incəsənət. Bakı, 1962.
3. Hüseynov H. I-V siniflərdə təsviri incəsənətin tədrisinə dair. Bakı, 1975.
4. «Ortaq türk keçmişindən ortaqlıq türk gələcəyinə» III uluslararası folklor konfransının materialları. 13-16 noyabr 2005-ci il.

S.Aliyeva

The role of folklore and art in educating the younger generation

Summary

In this article theoretical problems of various artistic and aesthetic spheres use in child rearing having main scientific problems of pedagogy were mentioned, specially importance of folklore that national and moral values is more purely protected, was explained.

The author has shown more clearly about explaining ideas of folklore monuments to the children by the principle of making fine art visually.

In this article all of these were analyzed under concrete samples in accordance with pictures drawing on the basis of "Kitabi-Dada Gorgud" monuments motives.

Роль фольклора и искусства в воспитании молодого поколения
Резюме

В статье говорится о теоретических проблемах применения различных художественно-эстетических отраслей в воспитании детей, которое является одной из основных научных проблем педагогики, в частности определено значение в этом деле фольклора, сохранившего в себе национальные и нравственные ценности.

Автор отмечает, что идеи фольклорных памятников более ясно воспринимаются детьми при разъяснении их посредством принципа наглядности изобразительного искусства.

В статье все эти вопросы проанализированы с приведением конкретных примеров на основе рисунков по мотивам литературного памятника «Китаби-Деде Горгуд».

Rəyçi

Afaq Ramazanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ИЛГАР КАСУМОВ
научный сотрудник НИИ крымскотатарской
филологии, истории и культуры этносов
Крыма, КИПУ, г. Симферополь, Республика Крым,
Российская Федерация
УДК 801.81-343.512.19
e-mail: ilgar_gasymov@mail.ru

“КЁРОГЪЛУ” ДЕСТАНЫНЫНЪ КЪЫРЫМТАТАР ВАРИАНТЫНЫНЪ ШЕКИЛЛЕНМЕ ТАРИХЫ

Açar sözlər. Koroğlu dastanı, folklor, epos, kırımtatar şifahi xalq ədəbiyyatı.

Ключевые слова. Дестан “Кёроглу”, фольклор, эпос, крымско-татарское устное народное творчество.

Key words: Dastan Koroglu, folklore, epic, Crimean Tatar oral folk art.

Меселенинъ актуаллиги. Дигер тюрк халкълары киби къырымтатар халкъынынъ да фольклоры зенгиндир. Лякин башкъа тюрк халкъларындан фаркълы оларакъ бугунъгедже къырымтатар шифаий халкъ эдебиятынынъ эксерий нумюнелери ильмийсевиеде огренильмедиле. Буларнынъ сырасында бир чокъдестанлар киби “Кёроглу” эпосынынъ къырымтатар версиясы да теткъикъатлардан четте къалды. Халкъагъыз эдебиятынен багълы ильмий эсерлернинъ къытлыгъы азырда къырымтатар фольклоршынаслыгъынынъ энъ актуаль ве кескин проблемасыдыр. Дестанларнынъ талилинен багълы чалышмаларнынъ етишмемезлиги себебинден “Кёроглу”нынъ къырымтатар вариантынынъ ильмий эсасларнен араштырылмасыны зарурлы саямыз.

Макъаленинъ макъсады– “Кёроглу” дестанынынъ къырымтатар вариантынынъ шекилленме тарихыны менбалар ве делиллер вастасынен араштырмакътыр. Къырымтатар халкъагъыз иджады умумтюрк фольклор медениетининъ айрылмас биркъысымыдыр. Шунъа коре де “Кёроглу”нынъ къырымтатар вариантынынъ шекилленме тарихынынъ умумтюрк фольклор контекстинде талили ильмий эсасларнынъ ваджип талапларына джевап бере.

Эсас мевзу. Халкъ агъыз эдебиятынынъ мисильсиз инджилеринден сайылгъан дестанлар къырымтатар фольклор медениетининъ мутешем саифелеридир. Къырымтатар дестанлары къырымтатар халкъынынъ шанлысёз ве саз сарайыдыр. Улу кечмишни хатыраларгъа синъдирген дестанлар онынъ буюк маневий серветидир. Эсасен къыпчакъ ве огъуз

тюрклерининъ шифайи сѣз санатынынъ магърур абиделерини кыысмен озюнде джемлеген кыырымтатар халкъ агъыз иджады озьгюнлигинен башкъаларына нисбетен джазибели ве ренкаренктир. Кыырымтатар халкъынынъ гъурур чешмесинден олып, кедайларнынъ эпик репертуарларында юз-юз йылларнен севиле-севиле йырланылгъан “Чорабатыр”, “Эдиге”, “Къопланды батыр”, “Кёрогълу”, “Ашыкъ Гъарип”, “Таир ве Зоре”, “Арзы ве Гъамбер”, “Керем ве Асылхан”, “Къозукюрпеч” ве дигер бенъзерсиз дестанлар ойларымызгъа салмакълы дестектир. Кыырымтатар шифайи эдебиятынынъ зенгинлигине токъунгъан фольклоршынас Дж.Бекиров да чалышмаларында йигирминджи асырнынъ биринджи ярысына къадар олгъан девирлерде онларнен къараманлыкъ ве ичтимаий-турмуш дестанларынынъ кыырымтатар халкъы арасында кениш даркъалгъаныны къайд эте[1, с.6].

Тюрк халкълары фольклорынынъ дигер эпик эсерлери киби “Кёрогълу” эпосынынъ да кыырымтатар халкъы арасында эски заманлардан берли кениш даркъалувы адий тесадюф дегиль. “Эдиге”, “Чорабатыр” ве гъайрыларынен бирликте мешур дестаннынъ кыырымтатар халкъ агъыз эдебиятында бир къач вариантта озюне къавий ер алмасы табиий аляметлернен багълыдыр. Онларнен халкънынъ рухыны тылсымлагъан, юзлернен теткъикъатчынынъ дикъкъатыны озюне джелъп эткен эпоснынъ тюрк халкъларынынъ фольклор медениетинде мустесна ери бар. Бир чокъ корюмли фольклоршынаслар бильгилеринде “Манас”ны, “Алпамыш”ны, “Деде Къоркъуд”ны, “Эдиге”ни, “Чорабатыр”ны ве бу сырада адлары анъылмагъан онларнен дестанларны умумтюрк халкъ агъыз иджадынынъ шах эсерлери киби дегерлендирелер. Бизимдже, “Кёрогълу”бу шах эсерлернинъ сѣз таджыдыр, деп айтсакъ, гъалиба, ич те янъылмамыз. Иште шу назар нокътасындан фольклоршынас Ф.Баятнынъ бакъышлары тюшюнджелеримизни нурландыра: “Тюрклернинъ кениш территорияларгъа даркъалмаларынен фаркълы джогъграфияларда, мухтелиф халкъларнынъ арасында шекилленген “Кёрогълу” дестаны энъ азы 17 тюрк ве 8 тюрк олмагъан (курд, араб, таджик, гурджи, аджар, эрмени, абхаз, афгъан) халкъ эдебиятында языгъа алынгъан шеклинен ве эр халкъта онларджа вариантта мевджуттыр. Тюрк халкъларына менсюп олмагъан вариантларнынъ эксериси, меселя, эрмени ве гурджи вариантлары терджиме ве озюмсиме ёлунен мейдангъа кетирильди. Мындан гъайры “Кёрогълу” ингилиз, алман, френк, рус, фарс, маджар, булгъар, чех ве словак тиллерине де терджиме этильди. Бир дестаннынъ бу къадар вариантынынъ олмасы ве онынъ бир чокъ тиллерге терджимеси тек “Кёрогълу”гъа хастыр”[2, с. 56].

Кыырымтатар къайнакъларында “Кёрогълу” эпосынынъ Кыырымда ильк нешрининъ кечкен асырнынъ биринджи ярысына тесадюф

этмеси акъкъында малюматлар бериле. Бугуньгедже кырымтатар халкъ агъыз эдебиятында “Кёрогълу”нынъ эки варианты дюнья юзю коръди. Олардан биринджиси шаир Осман Амит тарафындан торланып 1938-нджи сенесинде “Эдебият ве культура” журналынынъ 9-нджи санында басылды[3, с. 109]. Сонърадан фольклоршынас алим Дж. Бекиров тарафындан мезкюр вариант “Дестанлар”китабына кирсетильди. Сонъки девирлерде исе анавы вариант “Йылдыз” журналындадаа бир кере янъыдан дердж олунды [3, с. 97]. Къайд этмек керек ки, Дж. Бекиров “Кёрогълу”нынъ бу вариантыны дигер кырымтатар дестанларынен бирликте 1999-нджи сенедетюркиедэ эки тильде нешрине наиль олды [4, с. 13]. Дестаннынъ О. Амит нешрининъ сёйлейиджиси белли дегиль ве колеми буюк олмагъан бу вариант бир сыра къусурларгъа маликтир.- Эсерде сюжет ве адиселернинъ арды-сыралыгъынынъ низамлы кетишаты толгъун шекильде ифаделенмеген. Гъалиба, дестаннынъ метни я сёйлейиджининъ агъзындан мукеммель суретте язылып алынмагъан, я да эсер нешир олунгъан вакъытта бирде-бир техникий хаталаргъа, яхут та базы кыскъартувларгъа огъратылгъан. Дж. Бекировнынъ дашу ёнелиште алынып барылгъан чалышмаларында дестаннынъ къурулышынынъ пек тегиз, эм де анылайышлы тасвирленмегени акъкъында фикир юрю-тиле[5, с. 50].

“Кёрогълу”нынъ экинджи варианты исе бизим тарафымыздан 2009-нджи сенедэ латин ве кирил элифбелеринде Къырымда дюнья юзю коръди. Альбуки, дестаннынъ бу вариантыны 1935-нджи сенедэ Якъуб Зеки махсус оларакъ Бакугъа давет этильген Иван Чобановнынъ агъзындан язып алгъан эди. Лякин къолязма баягъы йыллар девамында басылмады. Бу девирде Бакуда нешир олунгъан “Эдебият” газети “Фольклор топланылыр”серлевалы макъалесинде мезкюр мевзунен багълы хабер берип язгъан эди: “АЗОЗФАН-нынъ фольклор секциясы мешур халкъ къараманы Кёрогълунынъ мухтелиф вариантларыны топламакъта. Азербайджандан гъайры Тюркие, Гурджистан, Озьбекистан, Татарстан ве Крым вариантлары къолда этильгендир. Крымда 20 йыл Кёрогълу узеринде чалышкъан Чобанов аркъадаш Бакугъа давет олунгъан ве ондан Крым варианты язылып алынгъан”[6, с. 7]. “Кёрогълу” эпосынынъ кырымтатар версияларыны козеткенде Я. Зекининъ языгъа алгъан ве азырда Бакуда Азербайджан Миллий Илимлер Академиясынынъ М. Физулий адына Къолязмалар Институтынынъ архивинде сакъланып къалгъан къолязма оригиналлиги ве мукеммеллигинен дикъкъатны джелъп эте. Фикримиздже, шарты оларакъ 8 меджлистен ибарет олгъан дестаннынъ бу версиясы эсернинъ нисбетеназ денъиштирилъмелерге огъратылгъан эски вариантларындан биридир.

“Кёрогълу”нынъ кырымтатар версиясынынъ дигер эпик нумюнелерге нисбетен даа кеч языгъа алынмасы дестаннынъ Кырымда догърудан-догъру шекилленме тарихынен багълы дегиль. Бизимдже, “Кёрогълу” эпосынынъ Кырымда шекилленме тарихы, эсернинъ онлардже вариантларынынъ Кавказларда, Тюркиеде, Орта Асияда ве дигер тюрк халкълары арасында кениш даркъалув заманына тесадюф эте.

Бу бакъыштан “Кёрогълу” дестанынынъ Кырымда та эски заманларда, бельки ханлыкъ девринден де эвельки вакъытларда шекилленюви истисна дегиль. Ойларымызнынъ эсаслы ве мантыкълы изаланувына Т. Усеиновнынъ теткъикъатлары онемли ильмий истикъаметтир [7, с. 9-10]. Профессор шу ёнелиштеки чалышмаларында Кырым ханлыгъы деврининъ кырымтатар агъыз эдебиятында аталар сёзлери, тапмаджалар, лятифелер, халкъ йырлары, манелер, чынълар, масаллар ве и. жанрларнен бир сырада дестанларнынъ да халкъ арасында кениш даркъалгъаныны тасдикълай [8, с. 329-331].

Мезкюр мевзудаки араштырмаларнынъ сырасында Н. Сейтягъевнинъ де бильгилери, занымызджа, джиддий меракъ догъура: “Ханлыкъ девринде Кырымда дестаннын асыл Анадолу ве Азербайджан вариантлары иджра этиле эдилер. Олар Анадолуда ве Азербайджанда айтылгъан “Кёрогълу”дан эм тиль, эм де колем джеэтинден пек аз фаркъ эте эдилер. Буны эм земаневий кырымтатар ве классик азери сюжетлерининъ умумийлиги, эмде эсернинъ кырымтатар ве тюрк вариантларындаки лирик йырларнынъ бир-бирине якъынлыгъы косътере” [9, с. 37].

Кырымтатар къайнакълары башкъа тюрк халкълары арасында олгъаны киби “Кёрогълу” дестанынынъ Кырымда да кениш суретте даркъалгъанына делялет эте. Юзйыллар бою агъызлардан агъызларгъа кечип кельген дестан халкънынъ тилинде улулашты, шанлы къараманнынъ батыране нагъмелери кедайларнынъ намлы йырларына чеврилди. Кечкен асырнынъ эвеллеринде севилип айтылгъан буюк дестан хаялий тефеккюрден аятий театр саналарына юксельди. “Ашыкъ Гъарип”, “Арзы ве Гъамбер”, “Къозукурпеч” киби мешур дестанларнен бирликте “Кёрогълу” эпосы кырымтатар театр медениетини джанландырып зенгинлештирди ве сейирджилерни айретлендирди. Я. Зекининъ дестаннынъ сёйлейиджисинен багълы муим малюматлары фикримизге къолтута: “И. Чобанов кырымтатар шифайи халкъ эдебиятынен якъындан меракълангъан ве бу саада огъурлы наилиетлерге иришкен. О, бир сыра кырымтатар дестанларыны – “Ашыкъ Гъарип”ни (4 саат), “Хуршут бек”ни (2 саат), “Къозукурпеч”ни (2 саат), “Алим”ни (3 саат), “Арзы ве Гъамбер”ни (1 саат), “Кёрогълу”ны (2 саат) саналаштыргъан. Шу эсерлер бир къач кере санада ойнанылгъан” [6, с. 183].

Дестанлар тюрк озан-ашыкларынынъ (кедайларынынъ) чокъасырлыкъ иджадынынъ махсулыдыр. Дигер тюрк тилли мемлекетлердеки киби орта асырлар эпохасында Къырымнынъ да буюк ашыкъларнынъ ватаны олмасыны эдебий менбалар исбатлай. Занымызджа, шу себептен де башкъа тюрк халкъларындаки киби къырымтатар фольклорында да “Кёрогълу”нынъ чокъ вариантлы олмасы истисна дегиль. Дестанлар бутюн халкънынъ тилинде эзберленсе де, онынъ меаретли иджраджылары ве бу эсерлерни эль арасында даркъаткъанлар эсасен кедайлардыр. Къырым чар Русиесининъ табилигине кечкен сонъ, халкънынъ баягъы бир къысмы, шу джумледен, сербестликте иджат этмеге алышкъан кедайлар да сазлары омузларында тувгъан ильни терк этмеге меджбур олдылар. Мына шу себептен де языгъа алынмагъан буюк колемли халкъ агъыз эдебиятынынъ бир чокъ нумюнелери унутылды. Н. Сейтягъевнинъ теткъыкъларында да бу делиллерозъ аксини булды: “Рус истилясындан сонъ башлангъан кутълевий иджретлер ве къырымтатар шеэр медение-тининъ чёкмеси акъибетинде Къырымда ашыкълар институты гъайып олды. Бунунъ нетиджесинде бир вакъытлары профессиональ шекильде иджра этильген буюк колемли романик ве къараманий Дженубий тюрк дестанларындан бугунъге къадар тек къыскъа вариантлары етип кельдилер. Шу джумледен, XIX – XX асырларда профессиональ олмагъан кедайлар тарафындан айтылгъан “Кёрогълу” дестанынынъ варианты асыл азербайджан ве къумукъ версияларындан баягъы къыскъадыр” [9, с. 37].

“Кёрогълу” дестанынынъ Къырымда шекилленме тарихына токъунгъан Н. Сейтягъев озъ араштырмаларында эпоснынъ къырымтатар вариантынынъ Азербайджан менбаларындан ярарлангъаныны итираф эте. О, бильгилеринде мезкюр меселенен багълы ачыкълай ки, фольклорымызда къараманий ве ичтимаий-турмуш дестанларынынъ бир вакъытта теракъкыят эткенлерини козь огъуне алсакъ, “Кёрогълу”нынъ бизге Анадолудан я да Азербайджандан анда яратылгъан ичтимаий-турмуш дестанларынен бир вакъытта кельгенини тахмин эте билемиз. Алимнинъ фикриндже бугунъ Къырымда сакъланылгъан “Кёрогълу”нынъ метнининъ асыл Азербайджан ве Анадолу версияларындан аз фаркъ эткени, XVII – XVIII асырларда Къырымда шу дестаннынъ алынып менимсенильген, къырымтатар тарихына, менлигине ве Къырым вазиетине уйгъунлаштырылгъан миллий версиялары дегиль де, асыл Азербайджан ве Анадолу вариантларынынъ иджра этильгенини тасдикълай. Муэллифнинъ бакъышларына коре дестаннынъ Азербайджан вариантлары Къырымгъа биваста Анадолу ве Кавказ ёлларынен кельмеси мумкюн эди [9, с. 33, 35].

“Кёрогълу” дестанынынъ Къырымда шекилленме тарихыны козеткенде муим тарихий делилдерни хатырлатмакъны зарурлы, эм де

ваджип саямыз. Огъуз-тюрк эпик тefеккюрининъ махсулы олгъан “Арзы ве Гъамбер”, “Керем ве Асылхан”, “Ашыкъ Гъарип”, “Таир ве Зоре” киби ичтимаий-турмуш дестанларынынъ Къырым вариантлары кырымтатар тилининъ ялыбою диалектинде, яни огъуз тиллер группасына аит этильген шиведе языгъа алынгъандыр. Шунынъ киби “Кёрогълу” да кырымтатар тилининъ факъат бу диалектинде мевджут олгъан екаяне къараманлыкъ дестаныдыр. Занымызджа, “Кёрогълу”нынъ ве айны заманда огъузларгъа махсус олгъан башкъа фольклор нумюнелерининъ Къырымда даркъалув шекилленишинде огъузларнынъ якъындан иштираги итибарлы къайнакътыр. Эски девирлерде дженубий Азербайджанда темели кёюлгъан ве кыскъа бир заманда эксери тюрк халкълары арасында кениш даркъалгъан “Кёрогълу” дестаны бу бакъышларнынъ инкяр этильмез ильмий, эм де амелий тасдикъыдыр. Улу дестаннынъ Къырымда пейда олувы ве шекиллениви де бу табий аляметнинъ йылтыравукъ тарихий саифесидир.

Нетиџе. Бир сыра бильгилерде “Кёрогълу” дестанынынъ Къырымда пейда олувынынъ орта асырларнен алякъадарлыгына истинат этиле. Бу бакъыштан дестаннынъ Къырымда пейда олувында анъаневий умумтюрк ашыкъ яратыджылыгынынъ къаршылыкълы санаткярлыкъ багъларынынъ барлыгы эаслы ве салмакълы делильдир. Занымызджа, “Кёрогълу”нынъ кырымтатар вариантынынъ Къырымда пейда олувы ве онынъ шекилленив тарихы орта асырлар кырымтатар ашыкъ иджадынынъ гурьдели эпохасынен биваста багълыдыр.

Къулланылгъан эдебият:

1. Бекиров Дж. Дестанлар / Дж. Бекиров. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты, 1980. – 152 с.
2. Bayat F. “Koroğlu” dastanında iki keçid rituali”/ Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər / F. Bayat // Bakı: “Nurlan”. – 2009. – С. 56-67.
3. “Йылдыз” журналы, №2, Къырымдевокъувпеднешир – 2010 – 145 с.
4. Kasumov İ. «Kırımtatar xalq yaradıcılığı», / İ.Kasumov // «Kırımtatar dastanları», Bakı – Nurlan. – 2003. – 167 s.
5. Бекиров Дж. Кърымтатар халкъ агъыз яратыджылыгы / Дж. Бекиров. – Ташкент: «Укъитувчи», 1988. – 278 с.
6. Касумов И.А. Кёроглунен багълы базы къайдлар ве тюшюнджелер/И.А.Касумов//В сборн. «Кёрогълу» дестаны. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2009. – 184 с.
7. Усеинов Т. Б. Къырымтатар эдебиятынынъ орта асырлар девир. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 1999. – 176 с.

8. Усеинов Т. Б. Крымскотатарская народная литература периода Крымского ханства / Т. Б. Усеинов // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 54. – С. 329-331.
9. Сейтягъев Н.С. Къырымда «Кёр оглу» дестаны ве онынъ янъы варианты / Н.С. Сейтягъев // В сборн. «Кёрогълу» дестаны. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2009. – 184 с.

İ Kasumov

The history of the formation of the crimean tatar version of the epic of “köroğlu” in the crimea

Summary

“Köroğlu” rightly ranks among the outstanding epic artifact of the common Turkic folklore. The oral literature tradition of Turkic peoples includes dozens of its variations. Some versions of the Epic of “Köroğlu” can also be encountered in the folklores of the Arabs, Kurds, Armenians, Georgians, Tajiks, Afghans, Abkhazians and Adzharians. The widely known epic has been translated into popular Romano-Germanic and Slavic languages. As of today, there are two major versions of the Crimean Tatars’ epic. This article explores the history of the formation of the Crimean Tatar version of the epic of “Köroğlu” in the common Turkic context. The position of the epic in the Crimean Tatar oral folk art is observed. The study examines the historical stages of the development of the epic in the Crimea and conducts extensive research on the origins of the Crimean Tatar version of “Köroğlu”. The views of the Crimean Tatar folklorists on this subject are studied and the attitude to their activity is expressed. The study argues the facts of adopting the Crimean Tatar variant of the epic from Azerbaijani sources.

İ.Kasumov

“Koroğlu” dastaninin kırımtatar variantinin təşəkkülü

Xülasə

“Koroğlu” dastanı ümümtürk folklor mədəniyyətinin şanlı söz abidələrindən biridir. Türk xalqlarının ağız ədəbiyyatında epik nümunənin onlarla variant və versiyaları mövcuddur. Eyni zamanda ərəb, kürd, gürcü,

erməni, tacik əfqan, tacik, abxaz və acar xalqlarının da şifahi ədəbiyyatlarında “Koroğlu”nun versiyaları rastlanır. Geniş arealda yayılan əsər roman-german və slavyan dillərinə də tərcümə olunub. Bugünə kimi kırım-tatar dilində məşhur dastanın iki variantı nəşr olunub. Məqalədə “Koroğlu” dastanının kırım-tatar variantının şəkillənmə tarixi ümümtürk kontekstində təhlil edilir. Eposun kırım-tatar xalq ağzı ədəbiyyatındakı mövqeyi müşahidə olunur. Araşdırmada əsərin Kırım da tarixi inkişaf mərhələləri izlənilir və kırım-tatar “Koroğlu”sunun meydana gəlmə yolları üzrə geniş tədqiqat aparılır. Kırım-tatar folklorçularının bu məsələ ilə bağlı fikirləri məqalədə öyrənilir və onlara münasibət bildirilir. Tədqiqatda eposun kırım-tatar variantının formalaşmasında Azərbaycan mənbələrindən faydalanılması elmi dəlillərlə izah olunur.

Rəyzi: Mahmud Allahmanlı
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SEVDA İMANOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu
sevda@mail.ru

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA MAGİK GÖRÜŞLƏRLƏ BAĞLI OBRAZLAR

Açar sözlər: nağıl, obraz, magiya, süjet, mətn

Ключевые слова: сказка, образ, магия, сюжет, текст

Keywords: fairy tale, image, magic, plot, text

Folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyasının tədqiqi üçün həm say, həm də məzmun baxımından ən zəngin materialı nağıllar verir. Belə ki, bu janr nümunələrində magiyanın ən unudulmuş formaları izlər, cizgilər, elementlər baxımından da olsa gəlib çatmışdır. Bu da, heç şübhəsiz, nağılların janr tipologiyası ilə bağlıdır. Bundan əvvəl təhlil olunmuş fikirlərdən də göründüyü kimi, nağıllar daşdığı informasiyanın etnik-mədəni əhəmiyyəti baxımından xalqın heç nə ilə əvəz olunmayacaq, qiymətli yaddaş xəzinəsidir. Nağıllar tarixin haqqında heç bir sənədin qorunub qalmadığı ən qədim dövrlər haqqında belə qiymətli məlumatları özündə qoruyub saxlayır. Bu cəhətdən Azərbaycan nağılları magik görüşləri əks etdirən obraz və motivlərlə zəngindir.

Bildiyimiz kimi, nağılların toplanması və nəşri sahəsində böyük işlər görülmüş, çoxlu nağıl nəşrləri, o cümlədən nağılların beşcildlik və oncildlik nəşrləri həyata keçirilmişdir. Bu nağılların əksəriyyətində magik motivlərə rast gəlirik. Magiya özünü xüsusilə sehrli nağıllarda göstərir. Bu da təbiidir, çünki sehr, magiya bu nağıl qrupunun əsas poetik göstəricilərini təşkil edir.

Nağıllarımıza nəzər saldıqda magiyanın ən müxtəlif təzahür formalarına rast gəlirik. Məsələn, “Oxxayın nağılı”nda cürbəcür magik çevrilmələrin şahidi oluruq. “Ceyran”ın nağılında da magik çevrilmələrə rast gəlirik (1, 361-365). “Sehrli boyunbağı” nağılında süjet sehrli element olan boyunbağının üstündə qurulmuşdur (1, 366-375). “Sehrli üzük” nağılında da üzük magik predmetdir və qeyri-adi funksiyalara malikdir (3, 204-208). “Tilsim padşahının qızı” nağılında magik üsullarla cildini dəyişə bilən qızın atası birbaşa sehr, tilsimlə bağlıdır (1, 141-155). “Sehrli köməkçilər” nağılında padşah oğlu çətin tapşırıqları magik predmet – sehrli üzük vasitəsi ilə həyata keçirir (2, 309-318). “Daş üzük” nağılında da ilanın keçələ verdiyi üzük magik predmetdir: ilan “üzüyü keçələ verib dedi:

– Keçəl, bu üzüyü heş kəsə verməzsən. Elə ki suya girdin, təmiz çimdin, ondan sonra ürəyində hər nə tutsan, desən: “üzük, səndən istəyirəm”, o saat hazır olar...”

İlkin Rüstəmzadə Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricilərindən bəhs edən tədqiqatında nağıllardakı qeyri-adi əşyalar sırasında sührli üzük, sehrli papaq, sehrli od, sehrli şamdan, sehrli torpa, sehrli yaylıq, sehrli kisə, sehrli tütək, sehrli tac, sehrli xalça, sehrli toppuz və s. kimi əşyaları qeyd edir (4, 163-166).

Bu əşyaların hamısı magik funksionallığa malikdir. Məsələn, sehrli papağı başına qoyan qəhrəman görünməz olur, yaxud üzük də qəhrəmanı görünməz edir, eləcə də üzük vasitəsilə insanın arzuları həyata keçir, xalça uçur, sehrli torpa vasitəsilə saysız yeməklər əldə etmək olur, sehrli yaylıq açılanda iki köməkçi hazır olur, sehrli əsa vasitəsi ilə insanlar və digər canlılar daşa döndərilir və s.

“Sehrli keçi” nağılında keçi magik qabiliyyətlərə malikdir və ölüb-dirilə bilir (3, 125-127).

Təkcə predmetlər deyil, mücərrəd əşyalar da sehrli ola bilir. Bunu biz “Keçəl”in nağılında görürük. Keçəl şeytandan tilsim öyrənir və bu tilsim vasitəsi ilə insanları bir-birinə yapışdırır. O, bu üsulla padşahın qızı ilə evlənir. İ.Rüstəmzadənin tədqiqatında keçəlin istifadə etdiyi tilsim-dua “sehrli söz” adı altında qeyd olunmuşdur (4, 167).

“Sehrli söz”, yəni tilsim duası magik formul olub, buirbaşə magik görüşləri təcəssüm etdirir. Nağıllarda bu dua, bəzən “ismi-əzəm” də adlandırılır. Dərvişlər bu dua-tilsimi oxuyaraq müxtəlif şəkillərə düşə bilirlər.

Nağıllarda tez-tez magik fənd olan tilsimlərə rast gəlirik. Bəzən gözəl padşah qızları, bəzən də şər qüvvələrlə mübarizə aparan qəhrəman tilsimə salınır. Məsələn, “Tilsimə düşmüş qız” nağılında çay kənarındakı pərilər burada heyvan otararkən yuxuya getmiş qızı tüklü heyvan cildinə (qılıca) salırlar. Nağıllarda tilsim, tilsim sahibi olmaq magik biliklərə, sehrli qabiliyyətlərə malik olmaq kimi səciyyələndirilir. Hətta nağıllarda **“tilsimli” ifadəsi**, yəni “tilsimli olmaq” mənasında bir ifadə var. Bu ifadə birbaşə magik bilikləri təcəssüm etdirir. Məsələn, “Sehrli güzgü” nağılında deyilir: “Gəlin tilsimliydi axı, hər şeydən də xəbərdardı”.

Göründüyü kimi, gəlinin tilsimli olması onun bilikləri ilə əlaqələndirilir. Bu biliklərsə sehr, magiya ilə bağlı biliklərdir.

Nağıllarda sehr, cadu, ovsun, tilsim kimi magik vasitələrdən istifadə edən əsas obrazlardan biri dərvişdir. Məsələn, “Dərviş Xudayarın nağılı”nda olduğu kimi. Nağıllarda dərvişlər bütün hallarda sehr və magik biliklərlə bağlıdırlar. Bunlar həm bədxah, həm də xeyrixah olurlar. Fəaliyyətlərinin müsbət, yaxud mənfi istiqamətindən asılı olmayaraq, onlar qeyri-adi biliklərə, magik qabiliyyətlərə sahibdirlər. Məsələn, “Qızıl qoç” nağılının qəhrəmanı Məlik

və keçəl sirlərlə dolu bir qalaçaya rast gəlirlər. Sahibi görünməyən əllər bunları qalaçaya dəvət edir, qulluğunda durur. Gecə çox yorulmuş Məlik dərhal yuxuya gedir. Ancaq ayıq-sayıq olan keçəl yatmır: “Gecədən bir xeyli keçmişdi. Keçəl gördü ki, otağın qapısı taybatay açıldı. İçəri qara əmmaməli, qara əbalı, qara başmaqlı üç dərviş girdi. Dərvişlərin birinin əlində qara təsbəh, birinin əlində qara əsa, birinin əlində qara qəbzəli qılinc varıydı. Əlində qılinc olan dərviş dedi:

– Ağa dərvişlər, nə deyisiniz, bunları qılincdən keçirimmə? Qorxuram, gedib sirrimizi yayarlar.

Əli təsbəhli dərviş dedi:

– O yatan cavan oğlan padşah oğludu. Öldürsən, atası sənnən qanını alacaq. Özü də bu oğlan həməən adamın əmisi oğludu ki, firəng padşahının qızını almaq eşqinə düşmüşdü, ala bilmədi, firəng padşahı da onu öldürüb torpağını dağıtdı, tamam vilayətini yernən yeksan elədi. Bu biri də keçəl idi, ona hələ ölüm yoxdu. O anadan olanda ölüb-dirilən ulduzun çıxdığı vaxta düşüb. Odu ki, bu keçəl bir dəfə ölüb, yenə diriləcək.

Əli əsalı dərviş dedi:

– Bəs bunları neyləyək?

Təsbəhli dərviş dedi:

– İndi ki bunlar bizə pənah gətiriblər, elə yaxşısı budu ki, onlara kömək eləyək, yazıqdırlar”.

Bu epizodda magik görüşlərlə bağlı bir çox ünsürlər var. Həmin ünsürlər nağıl poetikasının tələblərinə uyğun olaraq epik təhkiyəyə xidmət etsə də, magik görüşlərin izlərini saxlamaqda davam edir. Onlara diqqət edək:

a) Sirli qalaça: Qala nağıllarda təcrid olunmuş məkandır və həmişə sirlərlə bağlı olur. Qəhrəman qalaya daxil olmaqla, əslində, sirlər dünyasına daxil olur. Bu cəhətdən, Məliklə keçəlin gəldikləri qala sirli qala kimi magiya ilə bağlıdır. Qalanın magiya ilə əlaqəsi ilk növbədə sirr ünsürü ilə müəyyənləşir. Sirr – informasiya, bilik hadisəsidir. Bu qalanın sirrinin dərvişlərlə bağlanması həmin srrin magik mənşəyini göstərir. **b) Sehrli qala:** Qala həm də sehrlidir. Verdiyimiz parçadan da göründüyü kimi, Məliklə keçəli bədəni görünməyən iki əl qarşılayır. Demək, bu sirli qala həm də sehrli qaladır. Sehr isə birbaşa magiyanın təzahür formalarından biridir. **c) Üç qara geyimli dərviş:** Göründüyü kimi, qalanın bütün sirri, sehrli dərvişlərlə bağlıdır. Dərvişlər sirr-sehr sahibi olan, qeyri-adi qabiliyyətlərə malik magik varlıqlardır. **d) Magik bilik:** Dərvişlər Məlik və keçəllə əvvəlcədən tanış olmasalar da, onlar haqqında biliklərə sahibdirlər: kim olduqlarını, keçmişlərini və gələcəklərini bilirlər. Bu biliklər magik qabiliyyətlər sayəsində əldə olunmuş biliklərdir. **e) Magik müdrilər:** Dərvişlər keçələ nə etmək olduğunu öyrətməklə onları düzgün yola yönəldirlər. Onlar, beləliklə, Məlik və keçəlin keçmiş həyatlarından xəbər

tutduqları kimi, gələcək həyatlarının da necə olacağından xəbərdardırlar. Onlar qəhrəmana yol göstərməklə, qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş tale sxeminin həyata keçməsinə yardım edirlər. Bu da öz növbəsində magik biliklərə malik olan dərvişləri tale semantemi ilə bağlamağa imkan verir.

Qeyd etdiyimiz kimi, nağıllarda dərvişləri xeyirxah və bədxah olmaqla iki planda görürük. M.Kazımoğlu vahid obrazın bu ikili təbiəti haqqında danışarkən qeyd edir ki, istər xeyiri, istərsə də şəri təmsil edən sehrkar dərvişlərin qeyri-adi varlıq olduqlarını nəzərə çatdırmaq üçün nağılcı onları gözdən-könüldən uzaq olan xüsusi bir məkanla əlaqələndirir. “Ağ atlı oğlan” nağılında dərvişin yaşadığı yer “dərənin lap qurtaracağında, heç kəsin ağına gəlməyən bir yer” kimi təsvir edilir” (5, 51). Göründüyü kimi, M.Kazımoğlu xeyirxah və bədxah dərvişlərin nağılın poetik strukturunda həmişə vahid xüsusi bir məkanla əlaqələndiyini vurğulamaqla bu obrazın mətnlərdəki fərqli mənə şəkillərinin vahid obraz kökünə bağlandığını da vurğulamışdır. M.Kazımoğlu nağıllardakı dərviş tiplərinin müqayisəli şəkildə təhlil edərək yazır ki, xeyirxah sehrli qüvvə kimi təsvir edilən dərvişlər, adətən, nağıllarda adi dərvişlərdən fərqləndirilir: “Mən pay alan dərvişlərdən deyiləm, pay verən dərvişlərdənəm”... Bu sözlər göstərdiyi yardımın müqabilində qəhrəmandan heç nə ummayan xeyirxah dərvişlərin dilindən deyilir. Amma sehrkar dərvişlərin heç də hamısını təmənnasız yardımçı qüvvə saymaq olmaz. Verdiyinin müqabilində pay uman dərvişlərə də tez-tez rast gəlirik. Bu dərvişlərin umduğu pay isə elə-belə paylardan deyil. “Yeddi dağ alması” nağılında div baş qəhrəmana sehrli məkandan sağ-salamat qayıtmaq üçün tilsim öyrədir, bunun əvəzində qeyri-adi almalardan birinin ona verilməsini tələb edir. Baş qəhrəman sehrli almanı dərvişə vermək istəmədikdə dərviş onu öldürmək fikrinə düşür. Baş qəhrəmanı öldürmək niyyətində olan dərvişi xeyirin təmsilçisi adlandırmaq, təbii ki, mümkün deyil (6, 68). N.Albayrak da yazır ki, dərviş – yoxsulluğu, əzabkeşliyi mənimsəmiş, təvazökar və hər şeyi xoş görən şəxsdir. “Dərviş” sözü də termin olaraq müəyyən bir təriqətə daxil olan, onun yasa və törələrinə tabe olan şəxs deməkdir. Dərvişlikdə yemək, içmək, danışmaq və yatmaq ən az səviyyəyə endirilir, ibadət, zikir və təfəkkür artırılır. Beləcə ruhi yetişkənliyə və mənəvi mövcudluğa yetməyə çalışırlar (7, 121). Qeyd edək ki, H.Quliyev folklor mətnlərindəki, o cümlədən nağıllardakı dərviş obrazlarını Müdrik Qoca arxetipi baxımından tədqiq etmiş və folklordakı dərviş tipinin 9 struktur əlamətini müəyyənləşdirmişdir. Müəllif yazır: “Müdrik Qoca arxetipinin paradiqması kimi dərviş obrazı mətn-şüur münasibətlərində konkret qəliblərdə təcəssüm olunur. İstər nağıl, istərsə də dastan mətnlərində dərviş obrazının ənənəvi, qəlibləşmiş və sabit rast gəlinmə situasiyası vardır ki, bütün bunların əsasında müsbət müdriklik və ağsaqqallıq semantikasından doğan fəaliyyətlər dayanır. Həmin situasiyaları, əsasən, aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Övladvermə situasiyası; 2. Yolgöstərmə situasiyası; 3. İnformasiyavermə situasiyası; 4. Sehrli vasitəvermə situasiyası; 5. Çevirmə situasiyası; 6. Yalançı dərvişliketmə situasiyası; 7. Advermə situasiyası; 8. Bəxtvermə situasiyası; 9. Butavermə situasiyası” (8, 112).

Müəllifin qeyd etdiyi bu situasiyalar, göründüyü kimi, “müsbət” dərviş tipinə aiddir. Lakin H.Quliyev belə hesab edir ki, “mənfi” dərviş tipləri də Müdrik Qoca arxetipinə bağlanır: “Xalq yaradıcılığında dərviş daha çox Müdrik Qoca arxetipinin enerjisini, əcdad kultu ilə bağlı simvol və işarələri, kişi və yaradıcı başlanğıcla bağlı metaforik düşüncəni, qəhrəman və triksterlik, müdriklik və axmaqlıq modellərini özündə təcəssüm etdirir” (8, 110). “Dərvişlərin təsvirində Müdrik Qoca arxetipinə məxsus ikili keyfiyyəti də görmək mümkündür. Belə ki, dərviş obraz paradigması öz təbiətində Müdrik Qoca arxetipinin hər iki mahiyyətini yaşadır. Folklor mətnlərində dərviş ikili mahiyyətdə ortaya çıxır. O, bir tərəfdən yardımçı, ilahi informasiyanın ötürücüsüdürsə, digər tərəfdən oyunbazlıq edib insanları bəlaya düşür edir. Yəni onun təbiətində həm mədəni qəhrəman, həm də trikster fazaları vardır” (8, 111).

Fikrimizcə, aparılmış təhlillər nağılların magik görüşlərlə bağlılığını təsdiqləməyə imkan verir. Əldə etdiyimiz qənaətə görə, nağıllarda heç vaxt “təmiz” magiyadan söhbət gedə bilməz. Çünki nağıl bir folklor janrıdır və onun öz poetik tipologiyası var. Nağıl – epik təhkiyə hadisəsidir və süjetin qurulması üçün istifadə olunan bütün materiallar epik təhkiyəyə xidmət edir. Magik görüşlərin nağıllardakı semantik strukturu və tipologiyası da bu qanunauyğunluğun təsir dairəsindən kənara çıxmır. Bu mənada, biz nağıllarda “təmiz magiyanı deyil, onun yalnız ünsürlər şəklindəki izlərini görə bilərik. Apardığımız təhlillər də məhz bunu ortaya qoydu. Magiya xüsusilə sehrli nağılların poetik strukturunun ayrılmaz səviyyəsini təşkil etməklə, nağılın poetik konstruksiyasını təşkil edən elementlərə öz təsirini göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru külliyyatı, I cild. Nağıllar I kitab / Tərtib edənlər H.İsmayılov və O.Əliyev. Bakı: Səda: 2006, 400 s.
2. Azərbaycan folkloru külliyyatı, II cild. Nağıllar II kitab / Tərtib edənlər H.İsmayılov və O.Əliyev. Bakı: Səda: 2006, 400 s.
3. 32. Azərbaycan folkloru külliyyatı, III cild. Nağıllar III kitab / Tərtib edənlər H.İsmayılov və O.Əliyev. Bakı: Səda: 2006, 400 s.
4. . Rüstəməzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 368 s.
5. Kazımoğlu M. Dərvişlər: Sehrkarlıq və oyunbazlıq // “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, 2005, № 4, s. 49-67

6. 106. Kazımoğlu M. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 2005, 186 s.
7. Albayrak N. Ansiklopedik Halk Edebiyyatı Sözlüğü. İstanbul: Leyla ile Mecnun Yayıncılık, 2004, 540 s.
8. Quliyev H. Müdrik Qoca arxetipinin semantik strukturu və paradigmaları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 216 s.

С.Иманова

**Образы, связанные с магическими представлениями
в Азербайджанских сказках
Резюме**

В статье исследуются образы, связанные с магическими представлениями в Азербайджанском фольклоре. Персонажи, связанные с магическими представлениями в Азербайджанском фольклоре классифицируются в две группы: персонажи, непосредственно отражающие магические представления и образы героев с магическими оттенками. Типологическая общность персонажей первой группы – это то, что в поэтики этих образов магия играет основную роль.

То есть, это персонажи не только связанные с магией. Магия является основной составляющей поэтики этих персонажей, а также напрямую определяет сущность и функцию этих образов.

S.İmanova

**Images associated with magical representations
in the Azerbaijan fairy tales
Summary**

The article examines images associated with magic representations in Azerbaijan folklore. In Azerbaijani folklore characters relating to magical outlooks are classified within two groups due to their typological characteristics: characters directly embodying magical outlooks and depictions of heroes associated with magical features.

Typological feature combining characters belonging to the first group is the principal role of magic in poetics of these characters. Thereby these characters do not just simply relate to magical personages. Magic directly defines the nature and function through completely forming poetics of these characters.

Rəyçi

**Afaq Ramazanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

Г.С, САУДАБАЕВА
д.п.н., асс. профессор Казахский Национальный Педагогический
Университет имени Абая. Республика Казахстан, город Алматы.:
GylmiraS75@mail.ru

Б., КИЯСОВА
к.п.н., асс. профессор Казахский Национальный
Педагогический Университет имени Абая. Республика
Казахстан, город Алматы. bakhyt2006@mail.ru

А.М, КОЖАН
магистр педагогики и психологии, преподаватель
Казахской академии Спорта и Туризма. Республика Казахстан,
город Алматы

ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ В СОЦИОКУЛЬТУРНОМ РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Açar sözlər: milli dəyərlər, universal dəyərlər, sosisium, insan kapitalı, milli faktor

Ключевые слова: национальные ценности, общечеловеческие ценности, социум, человеческий капитал, национальный фактор

Key words: national values, universal values, society, human capital, national factor

Проблема раскрытия содержания единства общечеловеческих и национальных ценностей в развитии личности педагога представляет собой достаточно сложный процесс потому, что он охватывает важные сопряжённые понятия, о которых будущим учителям необходимо иметь хотя бы общее представление.

Единство (применительно к морали)- это, в основном, социально-этический принцип, который обобщённо выражает общечеловеческую норму поведения, устоявшиеся в обществе моральные требования. Применительно к личности это означает выполнение требований, которым нужно всегда следовать в единстве мировоззренческих взглядов, убеждений и практических действий; иметь сознательное отношение к выполнению общественного долга, высокое чувство личной ответственности за совершённые действия. Единство-это слитность мыслей, слов и поступков. Общечеловеческие качества личности учителя также предполагают единство поведения и убеждений. Его человеческие личностные качества это, прежде всего, благородство, душевная

чуткость, патриотизм, дружелюбие, ответственность, честность и др., которые неотделимы от профессии учителя и основаны на принципе гуманизма взаимоотношений учителя с учащимися.

Ценности (этические)- это одна из форм проявления взаимоотношений людей в обществе, межличностных отношений в ученическом коллективе и за его пределами. Поступки учителей и учащихся имеют определённую значимость, они показывают пути воздействия на школу, родителей, затрагивают интересы социально-профессиональной жизни людей, способствуют или препятствуют прогрессу общества. Ценности всегда связаны с понятиями добра и зла, выражают интересы определённых групп общества и они, часто, обуславливаются общечеловеческими составляющими.

Национальная идея *Mángilik El*, 24 августа 2014 года у подножия священной горы Улытау. Президент нашего Казахстана Нурсултан Назарбаев сказал : «Моя мечта и мысли о том, чтобы Казахстан существовал вечно. Поэтому я предложил идею «*Mángilik El*». Мы делаем все, чтобы стать таковой. Мы – многонациональная страна. Так сложилось исторически. Наша задача- сохранить единство общества. Единство Казахстана- это единство нашего многонационального народа... не будь глубоки корни у старого дуба, не устоять ему в бурю»[1]

Огромную значимость сегодня приобрели слова, сказанные в «Обращении Ассамблеи народа Казахстана к гражданам страны (Астана, 17 января 2014 г.): «Провозглашена национальная идея «*Mángilik El*», рожденная всем тысячелетним историческим опытом казахского народа, казахстанским путем, пройденным за годы независимости. Единая цель- это укрепление Независимости нашей Родины – Казахстан! Единые интересы- это наши общие ценности, стремление жить в свободной и процветающей стране! Единое будущее- это расцвет нашего общего дома- Республики Казахстан.

«*Mángilik El*», - это мощное мобилизующее начало для выполнения стратегической задачи- вхождения Казахстана в число 30-ти самых развитых стран мира».

Ассамблея народа Казахстана подчеркнула: 1) выполнение стратегических задач, стоящих перед народом Казахстана быть достигнуто благодаря уникальной модели, созданной в Казахстане- модели общественного согласия и национальной модели, созданной в Казахстане- модели общественного согласия и национального единства; 2) для выполнения новых прорывных задач- построение стабильного, процветающего Казахстана, создания общества благоденствия на нашей благословенной земле необходима сплоченность и единение[2].

Национальный фактор – это объективный, прогрессивный процесс духовно-нравственного сближения людей различных национальностей. Необходимо научиться понимать культуру разных людей на основе социально-экономических интересов государств в единстве взаимопроникновения богатства и многообразия национальных культур.

В современном образовании нередко выделяют две тенденции: одна из них направлена на унификацию, отказ от этнокультурного разнообразия в формировании содержания образования; другая отражается в процессе подготовки молодёжи к жизни и эффективной деятельности в условиях развития этнического общества. Возникает противоречие между необходимостью выполнения системой образования интегративной функции и задачей трансляции национальной культуры того или иного народа подрастающим поколениям. Существует также и другое противоречие, между формированием общечеловеческих и Национальных (этнических) ценностей в структуре личности школьников и будущих учителей.

Разрешение данных противоречий заключается в обосновании необходимости единства общечеловеческих и национальных ценностей в процессе образования личности, определении принципиальных основ функционирования учебно-воспитательного процесса общеобразовательной школы и вуза в достижении такого единства.

Единение человечества, являющееся неизбежным результатом развития человеческой цивилизации, требует формирования такой личности, в которой бы гармонично сосуществовали общечеловеческие и национальные ценности. Именно эта гармония и определяет духовное богатство человека. В то же время объединение различных цивилизаций невозможно без подлинного духовного сближения народов, их всестороннего, творческого сотрудничества на основе сближения культур, не путём унификации, а средствами их гармонического взаимного дополнения. Подлинное духовное сближение наций возможно, если при решении единой общечеловеческой задачи будут учитываться национальные особенности. В современных социокультурных условиях развития общества содержание образования выражает общечеловеческие ценности в национальной форме. Однако национальные элементы выражаются не только в форме (национальные педагогические идеи, система национального воспитания, средства и приёмы педагогического воздействия), но и в особенностях содержания образования, поскольку в нём отражается культура народа и его менталитет.

Сущность взаимосвязи общечеловеческого и национального в образовании заключается в том, что «национальное» сохраняется и

развивается, как своеобразная форма выражения «общечеловеческого». Национальные компоненты содержания воспитания во многом оказываются формой по отношению к тому общему, единому в своей идейной основе, которое мы определяем как общечеловеческое. Под этим подразумевается вся широкая сфера культуры – от школьного образования до науки, от специфических и нравственных норм, характерных для данного народа, до высших принципов морали, от некоторых сторон быта до основных норм общечеловеческого бытия.

Диалектическое единство общечеловеческих и национальных ценностей является методологической основой образования молодёжи в современных социокультурных условиях. Одним из проявлений этого единства является взаимообогащение национальных культур, что оказывает существенное влияние на воспитание молодого поколения в духе восприятия общечеловеческих и национальных ценностей. При этом материальные ценности должны быть производными от подлинных духовных ценностей, основой которых является человек, его земное счастье и благополучие, его коренные цели и идеалы. Возможны также и псевдоценности, т.е. сознательно искажённые ценности, которые обычно и нередко публично провозглашаются для достижения временного преимущества или даже победы над противником, оправдания собственных действий необходимых для завоевания или удержания власти. Взаимоотношение общечеловеческого и национального определяется как сложный, многогранный процесс взаимодействия, взаимообусловленности, взаимного дополнения национальных и общечеловеческих культур и их ценностных ориентаций. Приоритет в этом взаимодействии принадлежит именно общечеловеческим ценностям как синтезированным, интегрированным из национальных систем образования. Только при таком условии можно достичь гармонии между этими ценностями. Среди различных общечеловеческих ценностей многие авторы выделяют такие ценности, как Человек, Природа, Родина, Любовь, Дружба, Милосердие, Истина, Мудрость, Достоинство, Гуманизм, Образование, Культура и т.д. К национальным ценностям можно отнести традиции, обычаи, жизненный уклад, патриотизм, уважение к старшим, бережное отношение к женщине и многое другое. Следует отметить, что национальные ценности не остаются неизменными, они постоянно развиваются. В прошлое уходят отжившие традиции, которые не соответствуют современным реалиям, темпу и духу развития народа, требованиям времени. На смену им приходят новые или, преобразованные в новых условиях, старые традиции, которые представляют собой результат прогрессивного развития собственной этнокультурной системы, а

также положительного влияния культур других народов на развитие общечеловеческого сознания. Национальные приоритеты развиваются в соответствии с развитием общечеловеческой цивилизации, но они должны сохранять своё содержание и специфические формы, которые положительно влияют на этнокультурное образование народа.

Методологической основой образования в современных условиях является соблюдение меры соотношения национального и общечеловеческого в содержательном и процессуальном компонентах образования, как процесса и результата обучения, воспитания и развития личности. Другой методологической основой единства общечеловеческого и национального в образовании являются исторические идеи выдающихся мыслителей Запада и Востока. Тема общечеловеческих ценностей Дружбы, Любви, Истины, Милосердия занимает важное место в поэтических произведениях, например, Ибн Сины (Авиценна), в трудах великого мыслителя и педагога Алишера Навои, которые в своих произведениях писали о дружбе народов, любви к человеку и Родине [3]. Их работы были посвящены общечеловеческим, гуманистическим ценностям, которые сегодня могут служить источником формирования этнического образования и культуры в современном обществе.

Последователи А. Навои - Бабур, Агахи, Фуркат, Муками и др. продолжили его гуманистические традиции, идеи добра, справедливости, тягу к знаниям, человеколюбия, любви к Родине, которые являются важной методологической основой рассматриваемой проблемы [4].

Хотелось бы отметить огромные общечеловеческие ценности. Стремление к знаниям и развитию личности своего народа. Через подготовку педагогов в соответствии с требованиями времени в Азербайджане. В VIII-XII веке арабский язык был не только языком религии, но и языком науки, а также государственным языком на всём мусульманском Востоке. Мусульманская система образования развивалась. Нужны были образованные люди, знавшие мусульманское богословие, арабскую философию, медики, географы, историки, астрологи, математики и другие. Возник новый тип учебных заведений-медресе, имевший две ступени среднюю и высшую. В XII веке медресе были в таких городах Азербайджана как Нахчыван, Гянджа, Бейлеган, Тебриз, Шемаха, Хамадан. В конце XIX века благодаря новометодному обучению количество педагогических кадров увеличилось. В разных регионах Азербайджана были созданы новометодные школы (так называемые школы усули - джадид). В этих школах преподавали известные представители азербайджанской интеллигенции, деятели просвещения тех лет. Первые из таких школ были открыты С.А.

Ширвани в Шамахи (1870), М.Т.Сидги в Ордубаде (1892), М.М.Наввабом в Шуше (1895) и другие. В 1901 году в Баку впервые на Востоке была открыта женская мусульманская школа.

В Баку построено училище (школа нового типа, пансион) Гаджи Зейналабдин Тагиевым (нефтепромышленник - миллионер). Данная школа в 1913 году стала учительской семинарией для девушек мусульман.[5]

В этом году исполнилось 25 лет дипломатическим отношениям между братскими странами Казахстаном и Азербайджаном. Мы постоянно обмениваемся опытом, а также с большим интересом следим за достижениями в области образования и подготовки кадров.

Выдающийся крымско-татарский просветитель Исмагил Гаспринский также внёс большой вклад в проблему воспитания молодёжи на основе единства общечеловеческих и национальных ценностей. Он считал, что только в их взаимодействии можно достичь глобальных цивилизованных успехов.

В романе «Дар уль-Рахат мусульманлары» («Мусульмане страны благоденствия») он нарисовал картину перспективы возможного единства двух цивилизаций на основе общечеловеческих и моральных принципов, отстаивал синтез этих двух культур, символом которых являются архитектурные памятники мавританской Гранады. Будучи правоверным мусульманином, одной из главных задач своей просветительской деятельности И. Гаспринский видел в содействии этому единству, в подъёме уровня жизни мусульманского Востока, что возможно только на основе единения мусульманской религиозной духовности с европейским научно-техническим прогрессом. Именно во взаимодействии культур мыслитель видел путь к прогрессивному развитию всех народов. На страницах газеты «Терджиман», которая выходила на крымско-татарском и русском языках, в учебниках и научно-популярных изданиях того времени он последовательно проводил мысль о необходимости изучать языки, национальную культуру, её традиции, обычаи, правила поведения других народов и особенно соседних. Огромный вклад в развитие идеи единства общечеловеческого и национального в образовании внесли европейские мыслители. Большой интерес в данном контексте представляет произведение великого чешского педагога Я.А.Коменского «Панпедия», в котором он обосновал развёрнутую программу универсального воспитания всего человечества. Существенную часть в этом педагогическом творении занимает искусство обучения мудрости и особенно формирование у детей умений жить в мире с другими детьми и взрослыми, выполнять взаимные обязанности, уважать и любить людей[6]. П.Ф.Каптерев

также выдвинул в своё время идею единства национального и общечеловеческого в образовании. Он считал, что «педагогическая деятельность осуществляется на основе национального идеала и, вместе с тем, трансформируется в деятельность по достижению общечеловеческого идеала». К особенностям педагогического процесса, обусловленным национальными ценностями, он относил язык, религию и быт. Усвоение родного языка им рассматривалось, как приобщение к национальным духовным ценностям и, вместе с тем, к общечеловеческим знаниям, формирующим научные воззрения на окружающий мир. П.Ф. Каптерев призывал развивать в детях чувство принадлежности ко всему человечеству, «сколько возможно сокращать в школах мысли о том, что родной народ - единственный носитель истинной культуры, а прочие народы должны быть служебными данному». По его мнению, педагогическая деятельность первоначально осуществляется на основе национального идеала, а затем трансформируется в деятельность по достижению общечеловеческого идеала. В воспитании, -подчёркивал он,- нужно обратиться не к одному народу, а ко многим, рассмотреть их идеалы и ценными чужими свойствами пополнить недостатки своего национального идеала; «народное» нужно сочетать с инородным, с всенародным и общечеловеческим [7]. Для понимания сущности диалектического взаимодействия общечеловеческих и национальных ценностей в образовании особое значение имеют положения М.М. Бахтина о человеке, как уникальном мире культуры, вступающем во взаимодействие с другими личностями-культурами, творящем себя в процессе такого взаимодействия и воздействующем на других [8]. Проблемой общечеловеческого и национального занимались также такие выдающиеся философы современности, как А. Тойнби и Н.Я. Данилевский. Большое значение в современном образовании имеют идеи российского мыслителя Н.К.Рериха о взаимопонимании, взаимном дополнении и сотрудничестве различных культур. При обосновании единства общечеловеческого и национального, как методологической основы образования необходимо учитывать, что образование само является общечеловеческой ценностью, которая проявляется в национальных системах образования, имеющих, естественно, специфические национальные черты, обусловленные культурно-историческими условиями и ментальностью того или иного социума. Однако национальная специфика образования, отражающаяся в его содержании и форме, не всегда способствует формированию личности, в которой бы гармонично интегрировались общечеловеческие и национальные ценности. Таким образом, ещё

одной методологической основой современного этнокультурного образования является соответствие его содержания общечеловеческим ценностям. Для достижения единства общечеловеческих и национальных ценностей исследователи этой проблематики Х.Асоев, Е.А.Подольская и другие считают возможным её проектирование и решение на следующих основных принципах:

- гуманизации - его реализация предполагает признание человеческой личности, как основной ценности мировой цивилизации, её прав на свободу, счастье, развитие и проявление всех способностей независимо от расовой, этнической и культурной принадлежности; организацию учебно-воспитательного процесса как субъект-субъектного взаимодействия;

- диалога культур – означает отказ от европейской центричности образования и переход к полицентричной модели образования. Этот принцип предполагает отражение в содержании преподаваемых в школе дисциплин культурного многообразия мира, процесс его взаимосвязи, взаимообусловленности и взаимообогащения культур, изучение достижений различных этнокультурных систем и их вклада в развитие мировой цивилизации;

- организации – следует понимать как внедрение в учебно-воспитательный процесс общеобразовательной школы диалога развития и разумного соотношения различных по характеру культур, изучаемых учащимися во времени;

- культуросообразности – предполагает осуществление гражданского воспитания в единстве с глубоким и всесторонним изучением историко-культурного развития всех народов, проживающих в стране. Это обеспечивает гармонический синтез общечеловеческих, гражданских и этнокультурных составляющих развития личности;

- толерантности – означает признание равноправности всех народов, равноценности их самобытных культур, направленность на формирование толерантных межэтнических и межкультурных отношений, умений и навыков по воспитанию у школьников дружественных межнациональных отношений;

- этнопсихологизации - предполагает создание оптимальных условий в педагогическом процессе общеобразовательной школы для интеграции представителей различных народов в другие культуры на основе учёта их особенностей;

- этнопедагогизации – означает формирование личности учащихся с опорой на национальные традиции, обряды, обычаи и другие национальные и духовные ценности;

- полилингвизма – предполагает нацеленность процесса обучения на овладение учащимися несколькими языками, в том числе языками народов ближайшего окружения;

- деятельностный - заключается в ориентации процесса обучения на овладение учащимися умениями и навыками межкультурной коммуникации;

- системности - обеспечивает целостность, последовательность, взаимосвязь и взаимообусловленность всех уровней подготовки школьников к эффективной творческой жизнедеятельности в современных социокультурных условиях развития общества [9].

Осуществление этих и других принципов в теории и практике подготовки будущих специалистов, безусловно, поможет активному становлению личности школьников, формированию у них ценностного отношения к восприятию единства общечеловеческих и национальных взглядов в развитии современного общества, выработке у учащихся гуманистического и интернационального мировоззрения. Это можно проследить на значимости национальной системы образования в практике воспитания, например, крымско-татарского народа.

Необходимо подчеркнуть, что основой национальной системы воспитания правомерно является молодая, на сегодня, наука – этнопедагогика. Любому человеческому сообществу присуща передача накопленного опыта жизни деятельности подрастающему поколению. При отсутствии такой передачи каждое новое поколение было бы вынуждено заново познавать этот опыт, то есть сообщество оказалось бы не в состоянии обеспечивать свое дальнейшее развитие. Подобные сообщества со временем исчезают, не имея возможности продолжать свое существование как особые единицы. Развития получают лишь те сообщества, в которых передача опыта старших поколений молодым поколениям достигла должной высоты. Например, казахская этнопедагогика рассматривается как отрасль общей этнопедагогики, которая занимается исследованием своеобразия целей, задач, методов, приёмов и способов воспитания, традиционно присущих казахстанскому народу. Национальные традиции казах. касаются различных сторон воспитания: умственного, трудового, физического, нравственного, эстетического, экологического, патриотического и других сторон развития школьников и молодёжи. Все они отражают основные направления воспитания и развития личности казахской этнопедагогике. Умственное воспитание является неотъемлемым компонентом этнопедагогике и предусматривает ознакомление детей с окружающим миром, формирование у них познавательных интересов, интеллектуальных умений и навыков развития познавательных способностей,

интересов, любознательности, мышления, организацию общения с мудрыми людьми. Многочисленные афоризмы, пословицы и поговорки казахского народа свидетельствуют о его стремлении к знаниям. Также подчёркивается роль школы, книги в духовном росте человека, в обогащении его знаниями.

Дидактические принципы и методы обучения, направленные на приобретения знаний, интуитивно выработанные казахским народом, близки современным принципам научной педагогики. Народ советует во время учёбы проявлять упорство, ибо только так можно достигнуть желаемого результата.

Будущим педагогам полезно напомнить, что этнопедагогика - это актуальное, своеобразное направление в современной педагогической науке, которое изучает культуру, быт, обучение и воспитание молодёжи, их отношения в процессе становления и развития личности, в условиях её формирования и становления в многонациональной среде. Истоком появления этого направления является понятие «этнос» (гр. *ethnos* - общество, группа, племя, народ). Его можно интерпретировать, как многовековые условия жизни определённой народности, нации, которые возникли на основе общности их территории, языка и его проявлений в разноязычных группах, а также возникновение новых этнокультурных, бытовых, хозяйственных и межличностных отношений, появившихся в процессе контакта с другими этносами. При этом данное педагогическое направление, безусловно, взаимосвязано с этнопсихологией. Это также своеобразное направление в современной психологической науке, которое изучает особенности сознания и самосознания личности, её этнические, психологические, психофизиологические и социокультурные пути психологизации подрастающего поколения в условиях их проживания в полиэтнической среде. Безусловно, что эти взаимосвязанные направления помогают молодёжи в их этнокультурном образовании. Его можно рассматривать как образование, содержание которого направлено на сохранение национальной самобытности народа, создание и развитие национальной системы обучения и воспитания подрастающего поколения и освоения им ценностей мировых культур. Это также понимание характера межэтнических отношений, в условиях проживания подрастающего поколения в многоконфессиональном составе населения страны. Данные направления во многом основаны на этнической (народной) культуре. Её содержание обуславливается многоукладной культурой народа, которая передаётся, как правило, в семье, которая проживает в данной местности и эта культура меняется при переезде семьи в другой регион проживания. С изменением места проживания семьи сохраняются или частично видоизменяются традиции,

привычки, обычаи, мифы, поверья и народный фольклор, которые передаются подрастающему поколению.

С частичным рассмотрением вышеуказанных направлений нас интересует, безусловно, этнопедагогика, как очень ёмкое и многоаспектное направление педагогической науки. Его содержание многообразно и направленно, например, у нашего казахского народа, на развитие речи и, связанного с ней интеллекта, оно предлагает также семейные народные средства, такие, как колыбельные напевы, сказки, песни. Особое место занимает словесное состязание «Айтыс» с музыкальным сопровождением самого состязающего. Отточенное ораторское искусство, а также молниеносный ответ в стихотворной форме. Где состязающие затрагивают любые темы социума. Большое значение в развитии интеллекта придаётся загадкам и их использованию в традиции становления личности, как средства умственного развития и проверки мудрости школьников. Казахские загадки содержат в себе также объекты и явления природы, органы человека, животных и растения, фрукты и овощи, предметы быта, одежду, обувь, канцелярские принадлежности, орудия труда и т.д. В последние годы с развитием науки и техники у многих народов появились загадки и о новых достижениях человека в этих областях. Таким образом, народная мудрость, загадки, поучения и наставления охватывают практически все стороны жизни людей, предметы и явления. Происходит своеобразное развитие личности благодаря сближению различных национальных культур на базе общечеловеческих ценностей. В итоге это приводит к взаимному обогащению личности, пониманию её особенностей проживания, обучения и воспитания в многонациональной среде, построению межличностных взаимоотношений на основе мира, дружбы, признания права каждого народа на его достойное самовыражение и защиту от любого насилия.

Список литературы

1. Интервью Президента РК Агенству «Хабар»: «Размышления у подножья Улытау» (24 августа 2014 года) [//pravo.zakon.kz/4648972-intervju-...копия](http://pravo.zakon.kz/4648972-intervju-...копия)
2. Обращение Ассамблеи народа Казахстана к гражданам страны (Астана, 17 Января 2014г.)
3. Навои А. Пятерица. – Ташкент, 1986.
4. Ганкевич В. Ю., Шендрикова С. П. Исмаил Гаспринский и возникновение либерально-мусульманского политического движения. – Симферополь, 2008.

5. Руфат Лятиф Оглы Гусейнзаде, Тариел Мамед Оглы Мамедов. "Педагогика" Баку 2015.
6. Коменский Я. А. Панпедия: Искусство обучения мудрости. – М., 2003.
7. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения / Под ред. А.М.Арсеньева.-М., 1982.
8. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества.- М., 1986.
9. Асоев Х. Подросток в сфере национальных ценностей и проблем. - М., 1995.

*Saudabayeva Q.S.,
Kiyasova B.A.,
Kojan A.M.*

**Gələcək müəllimlərin şəxsiyyətinin sosio-mədəni
inkişafında universal və milli dəyərlər**

Xülasə

Məqalədə milli faktorun məzmunu, universal və milli dəyərlərin vəhdəti araşdırılır. Müəllif həm də gələcək müəllimin şəxsiyyətinin inkişafı, dünya sivilizasiyasının inkişafı naminə insanlığın vəhdəti, mədəniyyətlərə-rası dialoq, təhsildə menecment, tolerantlıq, etnopedaqogika və s. məsələlərə də toxunur.

Məqalədə şərq və qərbin görkəmli alim və filosoflarının fikir və mülahizələri təhlil edilir və göstərilir ki, həmin ideya və fikirlər təhsildə universal olanla millinin vəhdətinin metodoloji əsasları kimi çıxış edir.

Məqalədə həm də bu tezislər irəli sürülür: gələcək müəllimlər üçün “etnopedaqogikanın” əhəmiyyəti, “etnopedaqogikanın” aktual və özünə-məxsus istiqamət olması, fərqli milli mədəniyyətlərin yaxınlaşması sayəsində şəxsiyyətin inkişafı və s.

*Saudabayeva G.S.,
Kiyasova B.A.,
Kojan A.M.*

**General and national values in socio-cultural development
of the persons of future teachers**

Summary

This article examines the content of the national factor, the unity of universal and national values. Development of the personality of the future teacher. The unity of mankind as a necessity for the progress of world civilization. Formation in the future teachers of humanization, dialogue of cultures, management in education, tolerance, ethno-pedagogy and other. Analysis of the ideas of outstanding thinkers and scholars of the West and East, as a methodological basis for the unity of the universal and national in education. On the considerable usefulness of "ethnopedagogy" as an actual and unique direction of pedagogical science for future teachers. Development of personality through the rapprochement of various national cultures.

Rəyçi

**Afaq Ramazanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

NƏRGİZ ƏLİZADƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: nargizzaali@gmail.com

ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ İNTERNET İMKANLARINDAN İSTİFADƏ YOLLARI

Açar sözlər: interaktiv təlim, innovasiya, texnologiya.

Ключевые слова: интерактивное обучение, инновация, технология

Key words: interactive training, innovation, technology.

Ədəbiyyatın tədrisində internetdən məhsuldar və məqsədyönlü istifadə yollarını tədqiq edərkən, əvvəlcə, onun dünya təcrübəsində təhsil məqsədləri üçün necə istifadə edildiyi araşdırılmışdır. Müəyyənləşdirilmişdir ki, dünya təcrübəsində məktəb daxilində yerli şəbəkələrin yaradılması, məlumatların məsafədən çatdırılması 1970-1980-ci illərə təsadüf edir. Yerli şəbəkələr məktəb kompüter laboratoriyalarında informasiyaların müəllim-şagird, şagird-şagird arasında mübadilə edilməsinə şərait yaratmaqla təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərirdi.

Lakin məktəblərin arasındakı məsafənin uzaqlığı daha geniş şəbəkələrin qurulmasına mane olurdu. 1980-ci ildən başlayaraq artıq belə şəbəkələr yalnız rayon daxilindəki məktəblərdə deyil, rayonlararası əlaqələrin də yaradılmasında böyük əhəmiyyət daşımağa başladı. 1990-cı illərdə şəbəkələr elə geniş miqyasda yayıldı ki, artıq məktəblilər yüzlərlə və minlərlə kilometr uzaqlıqda olan kompüterlərlə ünsiyyətə girib müxtəlif məlumatlar əldə edə bildilər. Nəticədə dünyanın ümumi şəbəkəsində minlərlə geniş şəbəkələr və ölkələr arasında məlumat mübadiləsi həyata keçirilməyə başlandı.

İnternet - kompüter texnologiyalarının informasiya çatdırma və təhsil sahəsi üçün əhəmiyyətli olan digər xidmətlərini daha da inkişaf etdirdi. İnternet vasitəsilə istifadəçilər kommunikasiyalar, media və kompüter texnologiyalarına birbaşa inteqrasiya edərək məlumatları göndərə və əldə edə bildilər. Hazırda internet aşağıdakı məqsədlərlə istifadə imkanlarına malikdir:

1. Yer kürəsini əhatə edən elektron poçt xidməti;
2. Qruplarla müzakirələrin təşkili;
3. Konfransların təşkili;
4. İnformasiya yayımı;
5. Digər (ictimai, əyləncə, yeniliklər) məqsədlərlə.

Məktəblərdə təhsilin təşkili zamanı internetdən istifadə aşağıdakı məqsədlərə nail olmaq üçün əhəmiyyətli hesab edilir:

1. Məktəblərdə şagirdlər daha geniş cəmiyyət üçün faydalı olmaq və işləmək üçün hazırlanırlar;
2. Fərdlərin gələcəkdə internetdən istifadə ilə əlaqəli tələbatı ödənilir;
3. Təhsil işçilərinin müəyyənləşdirdiyi təlim məqsədləri və nəticələrinə nail olmaq üçün şagirdlərin kommunikasiya sistemində fəaliyyətlərinin təşkili ilə bağlı ehtiyacları nəzərə alınır.

İnternet nəhəng bir şəbəkədir. Təhsilin təşkili üçün onun müxtəlif imkanları mövcuddur:

- Elektron poçt fəaliyyəti (Problemin həlli ilə bağlı nəticələri, hesabatları, yenilikləri və digər materialları göndərmək);
- Sual-cavab (İstənilən məsələ ilə bağlı verilən sualları cavablandırır verilən ünvana göndərmək);
- İnternet səhifələrinin yaradılması;
- Distant təlim.

Məktəblilərin təhsil aldıkları məkandan ayrılmasına heç bir ehtiyac olmadan ümumi qovşağa qoşulma və informasiya əldə etmə imkanı qazanması böyük bir irəliləyiş və təlimin təşkilində əhəmiyyətli yenilikdir. Bu, şagirdlərin vaxtına qənaətə və təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir;

- Tədris edilən mövzu ətrafında verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi məqsədilə internet səhifələrində aparılan araşdırmalar zamanı tədqiqatçı-şagird yazıçının yaşadığı dövr, onun həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı mövzu ətrafında əlavə informasiyalar əldə edir, həmin informasiyaları yaratma fəaliyyətinə qoşulur, müstəqil təlimə hazırlanır. Bu zaman onun tədqiqatçılıq bacarıqlarının və bununla da tənqidi təfəkkürünün inkişafına geniş şərait yaranmış olur;

- Müxtəlif siniflər, məktəblər və şəhərlər arasında əlaqəli konfrans, debat, müzakirə dərslərin həyata keçirilməsinə imkan yaranır. Bu cür dərslər şagirdlərin ictimai bacarıqlarını inkişaf etdirir, eləcə də onların təlimə marağının yüksəldilməsinə xidmət edir;

- Üzrlü səbəbdən dərslərdə iştirak edə bilməyən şagirdlərin təlimi elektron poçt xidmətləri və ya müxtəlif internet səhifələrinin "messenger" (ismarıc çatdıran) imkanlarının vasitəsi ilə təşkil edilir;

- Şagirdlərin ədəbiyyatla bağlı istər yerli, istərsə də beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dəstəklənən layihələrdə iştirak etməsinə şərait yaradır.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisinin təşkili üçün yararlı ola bilən internet saytlarının sayı hər gün artmaqdadır. Odur ki, tədris zamanı istənilən mövzu ilə bağlı axtarıqların aparılmasını təmin edən müvafiq saytları tapmaq mümkündür.

Təcrübə göstərir ki, təlim mövzusu ilə bağlı ən dəyərli, məqsədəuyğun materialları ehtiva edən 4-5 internet səhifəsinin müəllim tərəfindən əvvəlcədən seçilərək, şagirdlərə tövsiyə edilməsi daha səmərəli nəticələr verir.

Təcrübələr zamanı müəyyən edilmişdir ki, internet səhifələrindən istifadə təlimin hər üç mərhələsində (təlimə hazırlıq, təlim vaxtı və öyrənilənlərin yekunlaşdırılması) səmərəlilik baxımından çox əhəmiyyətlidir. Tədris edilən mövzu şagirdə tanış deyilsə və ya az tanışdırsa, o, kompüter vasitəsilə internet səhifələrdən yeni informasiyalar əldə edir, bunları öz tapıntısı kimi dəyərləndirir və araşdırmalarının diapazonunu daha da genişləndirməyə cəhd edir. Beləliklə, əldə etdiyi hər yeni məlumat araşdırmaların məhsulu kimi dəyərləndirilir. Mövzu mənimsənildikdən sonra da araşdırmalar aparmaq faydasız deyil. Əksinə, şagird artıq mənimsəmiş olduğu məlumatları internet səhifələrindəki informasiyalarla müqayisə edir, onların arasında fərqli cəhətlər aşkar edirsə, məsələ ətrafında geniş müzakirələr açır. Faktlarla bağlı məlumatları dəqiqləşdirmək məqsədilə, internet səhifələrində digər mənbələrə üz tutur. Bu da öz növbəsində şagirdin araşdırma və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişafına xidmət edir. Digər tərəfdən, əgər şagird dərsləklə internet səhifələri arasında bir fərq görmürsə, bu onun biliklərinin təkmilləşməsinə daha yaxşı təsir göstərir, mövzunun mənimsənilməsinə yardımçı olur.

Praktik nümunə olaraq tədqiq etmək istədiyim mövzu V sinifdə “M.Ə.Sabirin satiraları”dır, İKT-nin həm internet, həm də multimedia imkanlarından istifadə etməklə şagirdlər dərslər zamanı yalnız şairin yaradıcılığının təlimi ilə məşğul olmur, həm də axtarış səhifələrindən əldə etdikləri məlumatlar vasitəsi ilə sinifdə baş verən təlimi müasir həyatla əlaqələndirirlər.

Şagird təqdimatlarının İKT vasitəsi ilə tərtibinin, onların rəngarəngliyi, fikir ifadəsinin müxtəlifliyini təmin etməklə bərabər, həm də şagirdlərin estetik baxımdan formalaşmasında əhəmiyyətli vasitə olduğu müşahidə edilmişdir.

Eksperiment zamanı ictimai bacarıqlar iki aspektdən gerçəkləşdirilmişdir. Belə ki, şagirdlər M.Ə.Sabir yaradıcılığını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə əlaqləndirərkən yüksək səviyyəli idraki fəaliyyətlə yanaşı, həm də ictimai biliklər əldə etmişlər ki, həmin biliklər də həyatı problemlərlə əlaqələndirilmişdir. Bu həm də qrup fəaliyyətləri zamanı şagirdlərin qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Kiçik qruplarda bir-birinin hüquqlarına hörmət bəsləyərək, fərqli fikirlərə dözümlü olaraq birgə fəaliyyət göstərmək ictimai münasibətlərin formalaşması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bütün bu fəaliyyətlərin İKT vasitəsi ilə təşkili həm informasiya əldə etmək üçün mənbələrin geniş çeşidini, həm də ünsiyyətdə və qarşılıqlı fəaliyyətdə olduğu icmaların müxtəlifliyini təmin edə bilər.

Bu dərslərdə nəzərdə tutulan mühüm məsələlərdən biri də qrup tapşırığının yerinə yetirilməsi məqsədlərində internetdən istifadə edilməsidir. Bu da, şagirdin fərdi maraqlarının çoxluğun maraqları ilə uzlaşdırılmasının təşkilinə xidmət göstərmişdir. Bununla bərabər, kompüterə olan böyük maraq və kompüterdə çalışmaq həvəsi onların dərslər prosesində fəallığını artırmış, təlimin səmərəliliyini təmin etmişdir. Texnologiyalardan informasiya əldə

etmək, onlardan yaradıcılıq məqsədləri üçün istifadə etməyi öyrənmək şagirdin maraqlarının düzgün istiqamətləndirilməsi sahəsində aparılan əhəmiyyətli işdir. Bütün bunlar şagirdlərin İKT-dən düzgün istifadə etməsi və davamlı təhsil almağın yollarının öyrənilməsi istiqamətində atılmış ilk uğuru addımlar kimi dəyərləndirilir.

Aparılan təcrübələr və əldə edilən nəticələr sübut etmişdir ki, həqiqətən ədəbiyyatın tədrisində internetdən istifadə şagirdlərin tədqiqatçılıq və idraki fəallığının yüksəldilməsi ilə həmin bacarıqların formalaşmasında çox səmərəli vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. B., "Təhsil" jurnalı, 2013, N-10, səh.4-16.
2. Fəal təlim və məktəb rəhbərliyi / "Fəal təlim məktəbləri şəbəkəsinin yaradılması" mövzusunda keçirilmiş seminarın materialları. Bakı, YUNİSEF, 2000.
3. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. B., ADPU, 2008, 479 səh.
4. Щуркова Н.Е. Педагогическая технология. М., «Педагогическое общество России», 2002, 224 стр.

Н.Ализаде

Возможности интернет пути использования информационных и коммуникационных технологий в процессе преподавания литературы

Резюме

В этой статье сравниваются положительные и отрицательные аспекты традиционных и интерактивных методов обучения. Интерактивные методы играют важную роль в развитии умственной деятельности учащихся. Кроме того, нет необходимости покидать место, где ученики получают образование. Они имеют доступ к общему соединению и получают информацию. Это важное новшество в организации обучения. Изучая способы использования Интернета в преподавании литературы, изучалось, как оно используется в образовательных целях в мировой практике. Локальные сети обеспечивают обмен информацией в школьных компьютерных лабораториях для обмена учителями, учениками и учениками. Интеграция нескольких школ в широкополосную сеть

служит для расширения доступа к информации для школ. Эффективное использование интернет-возможностей ОИК означает профессионализм преподавателя литературы. Использование ИКТ и его возможностей Интернета в мировом образовательном опыте рассматривается как качество процесса обучения.

N.Alizade

Ways to use the internet of Information and communication technologies in the process of teaching of literature

Summary

This article compares the positive and negative aspects of traditional and interactive teaching methods. Interactive methods play a major role in the development of students' mental activities. Also, there is no need to leave the place where the pupils get education. They have access to the common junction and get information. This is a major innovation in organizing the training. Studying the ways of using the Internet purposefully in the teaching of literature, it has been studied how it is used for educational purposes in world practice. Local networks provide information exchange in school computer labs for exchange of teachers, pupils and pupils. The integration of several schools across the broadband network serves to increase the access to information for schools. Efficient use of OIC's internet capabilities means the professionalism of the teacher of literature. The use of ICT and its Internet capabilities in world educational experience is regarded as the quality of the learning process.

Rəyçi: Məlahət Babayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XANIM SULTANOVA
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

M.Ə.SABİR SATIRALARINDA İNAMLAR SİSTEMİ VƏ SINAMALAR

Açar sözlər: mifologiya, mifopoetika, mifoloji obrazlar, mifoloji yaddaş, damdabaca, xortdan, xohan.

Ключевые слова: мифология, мифопоэтика, мифологические образы, мифопоэтическая память, дом, даваджа, хортдан, хohan.

Keywords: mythology, mythopoeic, mythological images, mythological memory, hornbeam, barrel

Bütün mifik inamların uzun illər yaşamasında hər bir xalqın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin böyük rolu vardır. Dünya mifologiyasında ümumi qəbul olunan elementlər sonralar hər bir etnosun öz təbiətinə uyğun formalaşır. Bu isə mifik inamları yaşıdan, qoruyub saxlayan ən böyük qüvvədir. Folklorşünasların, mifoloqların və etnoqrafların ayrıca din və ya mifologiyadan danışmaqda çətinlik çəkdikləri zaman işlətdikləri anlayış mifik inamlardır. Digər xalqlar kimi xalqımızın təfəkküründə olan çox sayda inamın kökləri mifoloji düşüncənin ilkin çağlarına qədər uzanır. Bu inamlar içərisində bəziləri tam şəkildə olmasada bu günki günümüzədək qorunub saxlanmışdır. Mifik inamların qorunub gələcək nəsillərə ötürülməsində ənənə davamçısı kimi şair və yazıçıları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ədəbi incilərimizin əksər janrlarında mifoloji inamların izləri vardır. Əsərlərində bu inamlara müraciət edən şairlərdən biri də M.Ə. Sabirdir.

Müəyyən elementlərlə bərabər Sabir satiralarında tənqid hədəfi olan cindarlıq, falçılıq kimi bir çox məşğuliyyətlər Azərbaycan xalqının mifoloji düşüncəsində köklü yer tutan amillərdəndir. Ənənə daşıyıcısı olan hər bir xalqlarda bu nümayəndələr müxtəlif adlarla və xislətlərlə göstərilir. Danılmaz bir faktdır ki, hal-hazırda Azərbaycanın bütün məkanlarında falçılıqla məşğul olan insanlar mövcuddur. Hətta bu şəxslərin bəziləri parapsixologiyaya həsr olunmuş televiziya verilişlərinə də dəvət olunurlar. O biri dünya gücləri ilə rabitə yaradaraq olacaqlar haqda bilgi əldə etmək məqsədi daşıyan bu ritual əski çağlardan müasir dövrümüzdə qədər yaşamaqda davam edir. Dünya ədəbiyyatımızda olduğu kimi Türk xalqlarının da yazılı nümunələrində bu ritual haqqında zəngin məlumatlar mövcuddur. Belə ki, sümüklə, noxudla, üzüklə suya baxıb fal açmaq xalqımızın içərisindən çıxmış bəzi şəxslərin bu günə qədər qoruyub saxladığı

sənəti olmuşdur. Mifoloji və folklor mətnlərində əski çağatay ədəbiyyatında, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının bütün dövrlərində bu ritual haqqında məlumatlar əldə etmək olar. Araşdırıcıların fikrincə sinkretik şaman sənətində mühüm yeri olan falçılığın etnoqrafik təbiətinin öyrənilməsi ilk şamanların daha çox falçı olduqlarını göstərir. “Səlcuqnamə”, “Kitabi-Diyarbəkriyyə” əsərlərində “Oğuznamə”lərdə savaştan öncə fal açıb falın göstərdiyinə görə hərəkət eləyən türk hökmdarlarından danışılır. Bu haqda yüzlərlə mənbələrdən misallar gətirmək olar. Falçılıq islam kodeksinə görə haram sayılsa da şamanizmdən qorunub saxlanan ritual kimi Azərbaycan türkləri arasında əksər hallarda inamla qəbul olunandır. Ona görə də falçılığa inam janrından asılı olmayaraq ədəbiyyatımızın bütün sahələrində öz əksini tapır. Sabir satiralarında bu falçılıq və cindarlıq sənətini ifrat dərəcədə inanan tipləri tənqid atəşinə tutsa da və onları mövhumat kimi qələmə versə də əslində özü də bu ritualları dilə gətirməklə onlara yeni can vermiş, Azərbaycan xalqının yaddaşında qorunub saxlandığını sübut etmişdir. Həqiqətən də “Mahiyyət etibarilə bir halda ki, onlar (mifik inamlar. X.S) yaşayır, etnik stereotipləri müəyyən edir, etnosun yaşamasının bu və ya digər ehtiyaclarına cavab verir, deməli onlar mövhumat, keçmişin qalığı gözü ilə baxıla bilməz. Çünki heç bir etnik mədəni ənənə öz özünü təşkil və tənzim edən sistem olaraq yaşamaqdan qalmış və ömrünü başa vurmali olan nəyi isə güclə yaşatmağa çalışır.”(2.253) Sadəcə Sabir cindarlara, falçılara hədsiz dərəcədə inam gətirib talelərini və sağlamlılıqlarını həvalə edən tipləri gülüş hədəfinə çevirir. Sabir qəhrəmanı “Xanbibim falçı” deyərkən qürur hissi keçirir. (3.172) Övladı xəstələnədə

Gər dəysə soyuq, sancılanıb olsa da bimar,
Hökm et gələ cindar;
Göstərmə təbibə o ciyərguşəni zinhar,
Qoyma ola murdar; - söyləyir (3.19)

Və yaxud da,

Təyin elə cindarı ki, etsin ona imdad,
Ta dəyməyə həmzad;

Şairin yaradıcılığında tez-tez “şeytan”, “dəli şeytan”, “cin”, “can” kimi sözlər də qeyd etdiyimiz kimi ədəbiyyatımızda mifoloji modelin bərpasında öz cizgiləri ilə çıxış edirlər.

İndi adamlar deyəsən cindilər,
Cin nədi, şeytan kimi biindilər. (3 .147)

Əlbəttə ki, bu mifoloji obrazlar demonik varlıqlar sayıldıqlarından şər qüvvəni təmsil edirlər. Bu obrazlar haqqında dərin araşdırmaya ehtiyac duymasaq da satirikin “Qorxuram” şeirində müraciət etdiyi “cin” və “can”

obrazlarını tədqiqata cəlb etməyi münasib hesab etdik. Araşdırmamızdan məlum oldu ki, Sabir cin və can sözlərini yanyana ardıcılıqla işlətməkdə heç də ancaq ritm, ahəng, qafiyyə uyğunluğunu nəzərdə tutmayıb. Onlar mahiyyət etibarilə demonologiyani təmsil etsələr də eynimənalı sözlər deyillər. Aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

Mənzil olur gah mənə viranələr,-
Cin görürəm, can görürəm, qorxmuram (3 .93)

Bildiyimiz kimi metoforik varlıqlardan biri də cinlərdir. Onlar əski və ənənəvi təsəvvürlərdə var olduğuna inanılan, lakin gözlə görünməyən, ən çox xtonik sferalarda gözə görünən mifoloji varlıqdır. Türk mifoloji sözlüyündən aldığımız məlumata görə xtonik sferalarda yaşayan Allahın adından Qurandan qorxan, insanları dəyişə bilən, nə vaxt nə zaman görünəcəkləri bəlli olmayan, insanlara zəfər toxundura biləcəyi inanılan, adi ölümlülərin gözlərinə görsənməyən, hər şeyi tərsinə yerinə yetirən, kiçik boylu təsəvvür olunan demonoloji personajdır.

Mifoloji görüşlər sistemində bu obraz həm xeyir, həm də şər qüvvəni təmsil edə bilər. Azərbaycan poeziyasında bir çox poetik söz ustaları mifopoetik modelin yaranmasında “Cin” obrazından tez-tez istifadə etmişlər. Yəni bu obraz demonik xisləti ilə xalqa tanış olan bir obrazdır. Ənənəvi demonoloji təsəvvürdə olan çox sayda personajlar var ki, sonralar ümumi şəkildə “cin” adı altında anlaşılmışdır. Bəzi mənbələrdə guya onlar hətta “cin adlanan” xəstəliyin təcəssümü kimi təsvir olunur. Lakin Sabirin “Qorxuram” şeirində “cin” obrazı ilə yanaşı işlədilən “can” obrazı poeziyada mifik mənə daşıyıcısı kimi nadir halda işlədilib. Bu obraz türk mifoloji sözlüyündə də demonoloji təsəvvür daşıyan obraz kimi göstərilir. “Can” obraz kimi mifopoetik düşüncənin daşıyıcısı olan ənənəvi cəmiyyət adamlarının təfəkküründə “cin” obrazından tamamilə fərqlənir. Elmi mənbələrdə qeyd olunduğu kimi mifoloji təsəvvürlərdə quş, ilan və ya balıq canı ən çox özündə təmsil eləyən universal kosmik simvollar sayılır. Bir sıra başqa dillərə əksərən tək bir sözlə verilən bu anlayışın arxasında əski türklərin olduqca zəngin və rəngarəng təsəvvürlər sistemi dayanır. Türk xalqlarının canla bağlı əski dini mifoloji görüşlərinin bir yaşantısı kimi Altaylarda bilinən bir inanışa görə insan övladının canı göylərdə Sütağ göl deyilən yerdə olar və uşaq doğulan zaman Yaradan Tanrı onun ruhunu həmin yerdən alar və yeni doğulacaq uşağın cisminə can verərdi. Şamanist əqidələrə görə insan heç də ruhun bədəni tərk etməsi ilə ölmürdü. İnsanın sadəcə ölməyi üçün bədənə güc verən, onu hərəkətə gətirən canın uçub getməsi lazım idi. “Can quşu” poetik deyiminin kökü ruh haqqındakı həmin əski təsəvvürlərlə bağlıdır. Quş biçimində təsəvvür olunan can Altay nağıllarında ordunun

üstündə uçan qara berkut kimi göstərilir. O qara berkut ordunun canı kimi təsəvvür olunur. Qəhrəman yalnız həməən quşu məhv etməklə orduya qalib gəlir. (2.73-74)

Əski türklərin dilində can sözü “ruh, tin” mənalarında da işlənmişdir. Bu söz M.Kaşqarının “Divan...”-ində “er tini emrildi”, “anına tini kəsildi” (onun canı çıxdı) və bu kimi savlarda bir neçə dəfə qeyd olunur. Bu mənalar Altay türklərinin dilində müxtəlif tərkiblərdə qorunub saxlanmışdır. Qədim türklərdə insanın nəfəsinin kəsilməsi, ruhun uçub getməsi şəklində təsəvvür olunurdu. Buna görə də əski türk yazılı abidələrində “öldü yerinə bəzən “uçdu”, “şahin oldu” (şunkar boldu) kimi ifadələr işlədilir. Onların təsəvvüründə “can”, “tin” və yaxud “ruh” bədənəndən gödək ip şəklində çıxar və əgər günahsız adamın canı isə onda göylərə uçar. (2.362)

Belə məlum olur ki, günahkar insanın canı, isə ruhu göylərə uçmadan yer üzündə sərgərdən dolaşar. Qeyd etmək istərdik ki, “günahkar ruh”, “incidilmiş ruh” və bu kimi ifadələr dünya ədəbiyyatında şəər qüvvə daşıyıcısı olan demonoloji obrazların ekvivalenti kimi işlədilir. Bu U.Şekspirin, M.Y.Lermantovun, A.S.Puşkinin və.s. bu kimi dahilərin əsərlərində əks olunur. Mifik düşüncəyə görə “can” maddi təsəvvür olunur. Bu haqda ətraflı araşdırma aparmış N.Baskakov “Qədim Altay türklərinin inancında” məqaləsində təsdiqləyir. (4.4)

Deməli yer üzündə gəzən təsadüfi halda gözlə görünməsi təsəvvür olunan “can” günahkar insanın ruhudur və günahkar olduğu üçün demonoloji xüsusiyyətlər daşıyır. Azərbaycan xalqının bir çox bölgələrində yaşlı nəsiləndən eşitdiyimiz bir ifadə var. Müəyyən psixi sarsıntı keçirən insanlara “ruh tutub” deyərlər. Ehtimal edirik ki, mifoloji inanca görə bu ifadə elə yer üzündə sərgərdən gəzən hansısa bir günahkar insanın “can”ıdır. Sabirin də “Qorxuram” şeirində təsvir etdiyi “can” sözünün insanlara xəter yetirə biləcək demonoloji obrazla bir başa bağlılığı var. Ona görə də böyük sənətkar İslamın qanunlarını öz şəxsi istəklərinə uyğun təhrif edib, şəxsi məqsədləri nəminə zorla xalqa təbliğ edən və özlərini “əsl müsəlman” adlandıran insanların qorxulu obyekt olduqlarını daha qabarıq və təsirli şəkildə çatdırmaq üçün illərlə sadə xalqın adı çəkiləndə qorxu hissi keçirdiyi “cin”i və “can”ı onlarla, yəni həməən dırnaqarası müsəlmanlarla, müqayisədə zəif məxluq kimi təqdim edərək:

Cin görürəm, can görürəm qorxmuram deyir.

Göründüyü kimi Sabir şeiri ideya mövzu, obraz, janr və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə çox zəngindir.

Sabir yaradıcılığında xəlqilik baxımından etnosun davranış stereotiplərinin, düşüncə eyniliyinin ifadəsi kimi sınaqlara da yer verilmişdir. Ümumiyyətlə sınaqlar arxaik mifoloji cizgiyə malik qiymətli qaynaqdır. Lakin kononik tipli olmadığı ilə səciyyələnen digər inam və

etiqad, yasaq tipli mətnlər kimi mifoloji görüşlərlə bağlı sınaqlar və onların janr göstəriciləri haqda da elmdə sabit və ortaq konsepsiya kimi qəbul edilən fikir hələ ki yoxdur. Tanınmış mifoloqlardan C.Bəydili, Y.Pavlova, O.Xristoforova və b. açıq etiraf edirlər ki,(5).(6) sınaqlar funksional göstəricilərə və intuitiv amillərə əsaslanır. (2. 321)

Aldığımız bilgilərə görə “mifoloji düşüncənin məhsulu kimi meydana çıxan sınaqlar gerçəkdə baş verən hansısa situasiyanın yozumudur. Ondan ənənə daşıyıcıları öz davranış tərzlərini qurmaq üçün istifadə edirlər. Sınaqların müxtəlifliyi ilə bərabər verdiyi proqnozların variantları da olduqca məhdud saydadır. Həmin variantların əsas tipini olacaqların pisə və ya yaxşıya, xeyrə və ya şərə, uğura və ya uğursuzluğa yozulması təşkil edir. Professor Arif Acalovun tərtib etdiyi “Azərbaycan mifoloji mətnlərin”də xalqımıza məxsus 70-ə qədər sınaqlar və yozumlarla tanış oluruq. Məs: İt uluyanda heç vaxt xeyir çəkməzlər. Və yaxud yemək zamanı duz tökülsə ehtiyatlı olmaq lazımdır. Dava düşər. (1.158) Türk mifoloji sözlüyündən aldığımız məlumatlara görə” bu sınaqlar etnosu əhatə edən ətraf aləmin, gerçəkliklərin ənənə daşıyıcısı, bu etnosun insanından ötrü özlüyündə zəncir kimi bir-biriylə bağlı işarələrlə dolu mətn olduğunu göstərir. ”Onun etnik stereotiplərin proqramlaşdırılma dili olaraq nizamlayıcı funksiya daşması isə öz ifadəsini etnosa (və ya insana) yozum modeli verilməsində tapır”(2.322) Yəni olanlar və sonradan baş verənlər xalq təsəvvürlərində sınaqdan çıxıb modelləşibdir. Araşdırıcılar sınaqları “elmi” və “mövhumi” olduqları şəkildə bölgüləşdirmənin əleyhinə çıxırlar. Bu çoxluğun ümumiləşdirici fikrinə əsaslanır, elmi və mövhumi dəyəri göstərilir.

Azərbaycan xalqının mifoloji ənənə daşıyıcılarının düşüncəsində elə sınaqlar var ki, onlar hələ də mifoloji mətnlərə daxil edilməmiş və onlar haqda bilgi verilməmişdir. Hesab edirik ki, belə sınaqlardan biri də bir iş görəndə və yaxud gələcək plan haqqında söz deyilən zaman, tək səbrin vurulmasıdır. El arasında deyərlər ki, ”tək səbrin düşər düşməzi olar” Tək səbr uğursuzluq əlaməti kimi dəyərləndirilir. Bu sınaqda insanların ifrat münasibəti Sabir tərəfindən tənqid atəsinə tutulmaqla illərlə bu sınaqın xalq arasında modelləşməsinin təstiqidir.”Səbr

Şeirində söz ustadı tək səbri böyük bir xalq üçün “bəla” hesab edir.

Ta gəlirik biz də bir az anlayaq,
Məhzəri- ırfanda vurur tək səbir,
Ya deyirik işləri samanlayaq,
Məclisi -əyanda vurur tək səbir.(3.114)

Şair qeyd edir ki, tək səbr stereotipi tək Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda uğursuzluq əlaməti sayılır.

Yalxı bizi eyləməyib müptəla,
Səfheyi –Qafqazı tutub bu bəla,
Qaxda, Qazaxda, Şəkiddə bərməla
Şişədə, Şirvanda vurur tək səbir.

Göründüyü kimi tək səbirin coğrafi sərhədləri bir o qədərdə məhdud deyildir. Lakin şairin bu sınağını daha çox proqnozlaşdırıb qarşıda olacaqlardan öncədən xəbərdar olmaq və fəaliyyətini ona uyğun quran bəzi bölgələrin ənənə daşıyıcılarının fikirlərini daha da qabardaraq gülüş hədəfinə çevirir.

Lakin o yerlərdə gedir, durmayır,
Bir elə layiqli kələk qurmayır,
Gəncədə derlərsə vurur, vurmayır,
Öylə ki, Səlyanda vurur tək səbir.

Şeirdən açıq aydın məlum olur ki, Azərbaycan xalqının mifoloji ənənə daşıyıcısı

olan adamlarının təfəkküründə tək səbir uğursuzluq nişanəsi kimi dəyərləndirilir.

Apardığımız araşdırmalardan məlum olur ki, Sabir yaradıcılığında mifoloji görüşlər sadə xalq dilindən gələn qida ilə canlanmış, bu görüşlərdən qaynaqlanan ifadələr isə çox zaman satiranın tələblərinə uyğun şəkildə işlənmiş, seçilmiş konkret mətnlərə isə müasir tələblərə uyğun mənə verilmişdir. Realist şair satiralarında istifadə etdiyi mifik şərtliliklərin, elementlərin, obrazların, inamların, sınaqların böyük əksəriyyətini poetik yüksəkliyə qaldıraraq mürəkkəb bir həyat hadisəsini asan yollarla oxucuya çatdırılmasına kömək etmişdir. Konkret ünvanlara şahlara, milyonerlərə, əyanlara və s. qarşı çevrilmiş satira ilə yanaşı şairin ümumiyyətə aid kinayələri var ki, mifoloji motivlər bu kinayələrin doğurduğu gülüşü daha da güvvətləndirir.

Çünki bu mücərrəd mənada ümumiləşdirmə yox, ayrı ayrı fərdlərin məcmusudur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Acalov A. Azərbaycan mifoloji mətnləri ön söz mətnlərin tərkibi. Bakı. Elm. 1988. 1948
2. Bəydilli Cəlal. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı. Elm. 2003. 408 səh

3. Sabir M.Ə. Nophopnamə . Bakı. Yazıçı.1980.s.558

Rus dilində ədəbiyyat

4.Баскаков Н. Душа в древних верованиях тюрков Алтая «Советская этнография» ж., 1973, № 5.

5. Повлова .Е. Опыт классификации народных примет. Паремическое исследование. Сб.ст.Москва.1984.

6.Христофорова О.К. вопросу о структуре примет: [//www.ruthenia.ru/folklore/hristoforova2.htm](http://www.ruthenia.ru/folklore/hristoforova2.htm).

КН.Sultanova

The confidence system and practices in M.A.Sabir's satiras

Summary

M.A.Sabir is one of the greatest figures of Azerbaijan poetry of XX century. His creativity affected to development of satire not only in Azerbaijan but also in other countries of the world. The scientists dealing with Sabir's creativity, described in their works his great maintenance to the development of literature. In X.Sultanova's article "The confidence system and practices in M.A.Sabir's satiras", the essential problem and other different mythical conditionalities are also were investigated. The author has paid special attention to the topic – Sabir and mythopoetic tradition and has explained the essence of mythical characters in the poet's works demonstrating a unique approach to the life of a mythopoetic model in poetry. His creativity especially the works where the mythical figures such as "barrel", "hornbeam" were described in satirical context was thoroughly investigated and was determined the role of this figures in realizing of the inner essence lyrical hero.

Система поверий и верований в сатирах М.А.Сабира

Резюме

М.А.Сабир является одним из ярких представителей азербайджанской поэзии XX столетия. Его творчество оказало влияние на развитие общественной сатиры не только в азербайджанской, но и в мировой литературе. Исследователи, занимающиеся изучением творчества Сабира, в своих работах достаточно полно отразили неоспоримые заслуги великого поэта в развитии литературы.

В данной статье к анализу привлекается проблема, нуждающаяся в силу своей недостаточной освещенности в дальнейшем изучении. Особое внимание автор статьи уделяет вопросу обращения Сабира к мифопоэтической традиции. Наглядно показана специфика подхода поэта к созданию мифологических образов. Всесторонне раскрыто в статье творчество Сабира в плане подачи мифологических образов в сатирическом контексте. Определяется роль этих образов в передаче внутренней сути лирического героя и т.д.

Rəyçi:

Flora Nacıyeva

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

TAMİLLA QAFAROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
t.gafarova@outlook.com

METAFORANIN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA ROLU

Açar sözlər: metafora, obrazla, dil hadisəsi, nitq vasitəsi, bədii yaradıcılıq

Key words Metaphor , Images, Speech event, „Means of speech , Literary activities

Ключевое слова: метафора, изображений, средство речи, литературная деятельность

Metafora bir əşya, varlıq və hadisəyə məxsus əlamətin başqa bir əşya, varlıq və ya hadisə üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranır.

Metaforanı təşbehlə (bənzətmə ilə) qarışdırmaq olmaz. Hər ikisi müqayisə, bənzətmə əsasında yarandığı üçün bəzən onları fərqləndirmək çətin olur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, təşbehdən fərqli olaraq metaforada qarışdırılan tərəflərdən biri iştirak etmir. Məsələn, "Üzü günəş kimi işıq saçan qızım susmasın" cümləsində üzün günəşə bənzədilməsi ilə təşbeh yaradılmışdır. Həmin cümləni "Günəşim susmasın" şəklinə salsaq metafora yaranacaq. "Günəş" sözü bütöv cümlədəki başlıca fikri ifadə etməklə metaforaya çevrilir. İnsana, canlıya aid olan əlamətin cansızların, təbiətin üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranan metaforalar bədii ədəbiyyatda çoxluq təşkil edir. Aşıq Ələsgərin "Dağlar" qoşmasının aşağıdakı misralarında işlənən metaforalar bu baxımdan çox səciyyəvi olub şeirə xüsusi gözəllik, təravət vermişdir:

Metafora - sözün məna və məzmunla zənginləşdirilməsidir. Bu termin etimoloji baxımdan bir obyektin müəyyən keyfiyyət və əlamətinin digərinin üzərinə köçürülməsini ifadə edir. Gerçəklikdəki əşya və hadisələr arasında müəyyən əlaqələr mövcuddur. Bu əlaqədən biri oxşarlıq əlaqəsidir ki, əşyaların biçimi, rəngi, funksiyasına görə özünü göstərir. Məsələn: günəşin dəyirmi formada olduğu üçün topa, sarı rəngdə olduğuna görə, qoğala, qızmar olduğuna görə kürəyə bənzətmək olar. Bu oxşarlıq xüsusiyyətləri məhz imkan verir ki, bir əşya və ya hadisənin adını digərinə köçürərək metafora alınsın. Metaforanın istifadə olunmasında məqsəd isə canlılığın danışq dilində ifadəlilik, emosionallıq bədii yaradıcılıqda isə obrazlılıq yaratmaqdadır. Metafora ümumiyyətlə emosional, ekspressiv xarakterli canlı danışq dilinə məxsusdur. Lakin bəzi hallar olur ki, nəzəri şərhinə ehtiyac olan hadisələr çətin dərk edilir. Metafora burada fikrin çatdırılmasına böyük köməklik edir.

Poeziyanın əsasını təşkil edən, var dövləti hesab olunan metaforanın bədii üslubda daha mənalı və daha orijinal formaları mövcuddur. Bədii

yaradıcılıqda metafora ən qüvvətli bədii ifadə və təsvir vasitəsi kimi istifadə olunur.

Metaforanı Aristotel semasioloji hadisə kimi qiymətləndirmişdir. O, metaforanın əmələ gəlməsini müxtəlif əşya və hadisələr arasındakı oxşarlıq əlaqələrinin mövcudluğu və adları olmayan əşyaların adlandırılması ilə əlaqələndirilir. Bədii vasitə kimi metaforanın rolunu isə qədim Roma alimi Kvintilian təyin etmişdir.

Üslubiyyatda mövcud olan üslubi priyomlardan biri kimi metafora gözlənilməzlik dərəcəsinə görə təsnif oluna bilər. Belə ki, ilk dəfə işlənən, oxucu üçün yeni və gözlənilməz olan metaforalar orijinal, yəni, əsl meforalardır. Nitqdə tez- tez istifadə olunan və lüğət tərkibində dilin ifadə vasitəsi kimi yer tutan metaforalar isə köhnəlmiş və ölü metaforalardır. Bunlar oxucu üçün təzə deyil, çoxda yüksək emosionallıq yaratmır.

Əlaqələndirilən əşya və hadisələr arasında bənzərlik nə qədər az olsa, metafora bir o qədər çox gözlənilməz, ekspressiv olur.

Metafora bütün əsas nitq hissələri ilə ifadə olunan və bütün cümlə üzləri kimi iştirak edə bilər. Metaforada əşya və hadisələr arasındakı oxşarlıq dərəcəsi onun cümlədəki funksiyasına və ifadə olunduğu nitq hissəsinə görə fərqlənir. Beləki, metaforaya təyin, ya da xəbər rolunda olan söz və ya söz birləşməsi ilə ifadə olunanda onu aydınlaşdırmaq çox asan olur. Bəzən müəyyənləşdirmə prosesi çətin olur, əsasən zərflə ifadə olunan metaforada.

Bəzən ali metaforalar məna ilə zənginləşdirilir, yəni onların əvvəlki mənası yeni mənası ilə yanaşı bərpa olunur. Bu, metafora vasitəsilə yaranmış mərkəzi təsvirin əsas sözə aid olan əlavə sözlərlə əhatələnməsi ilə edilir. Yəni yazıçı dəqiq təsəvvür yaratmaq məqsədilə metafora qrupu yaradılır. Bu metafora qrupu ölü metaforanı canlandıraraq ona yeni həyat verir. Belə metaforalar uzun müddətli metaforalardır.

Lakin uzun müddətli metaforalar yalnız adi metaforalar vasitəsilə yaranmır. Yəni metaforadan da bu məqsədlə istifadə etmək mümkündür.

Yeni metaforalara əsasən poeziya və mənzum nəsrə rast gəlmək olar. Adi metaforalar isə qəzet məqalələrində, elmi dildə və s. əsasən ifadə vasitəsi kimi istifadə olunur.

Yeni və adi metaforalar arasında dəyişməz əlaqə vardır. Yeni metaforalar tez-tez təkrar istifadə nəticəsində adılşə, əksinə adi metaforalar isə uzun müddətli metaforalar vasitəsilə yeniləşə bilər.

Əgər metafora cansız əşyalara canlıların, xüsusə insanın xassələrini köçürməklə yaranırsa, bu metaforalara ədəbiyyatşünaslıq üslubiyyatında təcəssüm və ya təşxis deyilir. Əgər insan xassələri təbiət qüvvə və hadisələrinin üzərinə köçürülsə, bu antropotorfizm xarakterli metaforadır.

Məsələn: “ şəhərin üzü”, “ göyün üzü”, “ buludlar ağlayır ”, “ göylər qəzəblənib” və s.

Metaforaların yaranmasında leksik – semantik söz qrupları xüsusi iştirak edir.

Müsbət və ya mənfi obrazların təsvir edilməsindən asılı olaraq bu söz qruplarından istifadə olunur. Bu cür qruplara aşağıdakılar daxildir:

- a) heyvan, quş və həşərat adları;
- b) bitki, meyvə və ağac adlarının bir qismi;
- c) qiymətli mineral və metal adları;
- d) ilin fəsilləri;
- e) sutkanın müəyyən vaxtları;
- f) təbiət hadisələrini bildirən adlar;
- g) göy cisimlərinin adları;
- h) “Aləm”, “dünya”, “cahan” sözləri;
- i) Qiymətli parça adları;
- j) Dini - əsatiri anlayış bildirən sözlər və s.

Atalar sözlərinin yaramasında heyvan, quş və bitki, meyvə adlarından metafora kimi istifadə olunur. Məsələn: “meşədə armudun yaxşısını çaqqal yeyər” və s.

Hər xalqın dilində özünəməxsus məcazlar sistemi mövcuddur. Bu məcazlar həmin xalqın yaşadığı coğrafi şərait, təbiət, iqlim, mühit, təsərrüfat fəaliyyəti və s. ilə bağlıdır. Məsələn: ingilislərdə güc, qəvvət rəmzi olan at fransızlarda sağlamlıq və çalışqanlıq, almanlarda isə zəhmətkeşlik rəmzidir, lakin həşəratlara bütün xalqlarda ziyanverici, cinayətkar adamların timsalı kimi baxırlar. Arılar və qarışqalar isə mərdlik, səxavət və əxlaq rəmzi hesab olunurlar. Fransızlarda qaz axmaq, tovuzquşu özündən razı , toyuq əxlaqsız qadın, ingilislərdə cücə qorxaq, ördək isə ərköyün adamları təmsil etmək məqsədilə istifadə olunur. Fransız və almanlarda isə ördək yalançı şaiyə yayanların rəmzi hesab olunur.

Azərbaycan qələm ustaları gözəl qadın, onun cizgi və xüsusiyyətlərini adətən qızılqulə, lələyə və başqa güllərə bənzədirlərsə, hind söz ustaları isə həmin müqayisəni lotos çiçəyi ilə verirlər.

Azərbaycan dilinə bir çox xarici əsərlər tərcümə olunmuşdur. Əgər orijinal əsəri və tərcümə variantlarını götürüb baxsaq onlarda bir birinə uyğun gəlməyən müəyyən cümlələr, sözlər və fikirlər müşahidə edərik. Bu isə təbii haldır, çünki əsərdə elə sözlər olur ki, onları tərcümədə olduğu kimi verdikdə müəyyən uyğunsuzluqlar yaranır. Tərcümənin çətinliyi orasındadır ki, müəllifin malik olduğu sərbəstlik imkanlarına tərcüməçi malik deyil. Təbiidir ki, müəllif öz əsərini istədiyi üslubda yazsa bilər. Bu səbəbdən də tərcümə əsərlərində mütərcimin orijinaldan uzaqlaşma halına yol verməsi müəyyən mənada məcburiyyətdir. Təbii ki, metaforaların tərcüməsində də

müəyyən qədər çətinliklərə rast gəlmək mümkündür. Bunu əsərləri təhlil edəndə daha çox ayırd etmək mümkündür. Belə çətinliklər Şekispirin əsərlərində daha çox özünü göstərir.

Məsələn: “Otello” faciəsində metaforaların təsnifatına nəzər yetirək:

1) pərdə I səhnə

Iago/ But I will wear my heart upon my sleeve

For daws to peck at...

Səh. 9

“**For daws to peck at...**” bütövlükdə metaforadır; “Dolaşa” mənasını verən “daws” metaforasını yazıçı axmaq, sadəlövhlər adamları və onların təmsalında Otellonu nəzərdə tutur. Bu metaforanı tam olaraq orijinal metafora hesab etmək olar.

2) Iago| And thought he is in a fertile climate dwell,

Plague him with flies....

“**he in a fertile climate dwell**” cümləsi ilə Yaqo demək istəyir ki, Otello Dezdemonaya ilə bir yerdədir, o, bu dəqiqə xoşbəxtdir. “Xoş, mülayim iqlim” Dezdemonanın təması, ünsiyyətidir. “Plague him with flies” – “milçəklə zəhləsini tök” deməklə Yaqonun dilindən yenə dramaturq metafora yaradır. Yəni “milçək kimi zəhləsini tök, xoşbəxtliyini burnundan gətir” mənasını verən bu metafora adi xarakterli metaforadır. Çünki milçək murdar, zəhlətökən adamları təmsil edən bir həşəratdır və həmişə məcaz kimi çox əsərlərdə istifadə olunur. Bu baxımdan bu, artıq işlənmiş metaforadır.

3) Iago\ Your heart is burst, you have lost half your soul,

Even now, now very now, an old black ram.

Is tugging your white ewe, Arise, arise;

Awake the shorting citizens with the bell,

Or else the devil will make a grandsire of you....

(səh.10)

“An old black ram” – “qoca qara qoç ” – Otellodur. Onu qoça oxşadaraq Yaqo həm onun qara və yaşlı olduğunu, həm də qoç kimi tərs və özündən razı olduğunu bildirmək istəyir. İsimlə ifadə olunmuş bu metafora öz yeniliyi və orijinallığı ilə seçilir. Həmçinin, “white ewe” – “ağ qoyun, ağ əmlik ” adlandırılan Dezdemonaya da bu metafora obyektinə çevrilmişdir. Yaqo onu ağ əmliyə bəzətməklə onun ağ gözəl olduğunu, lakin qoyun kimi ağılsız olduğunu demək istəyir. Bu metaforada həmçinin öz gözlənilməzliyi ilə maraqlı oyadır.

“Or else the devil will make a grandsire of you ” misrasındakı “devil” metaforası yenə də Otelloya aiddir. “Şeytan sizi baba edəcək” cümləsi ilə o,

həmçinin Otello və Dezdomonanın uşaqlarında şeytan olacağını demək istəyir. Bu metafora artıq öz yeniliyini itirdiyi üçün adıləşmişdir.

Dilin zənginliyi imkan vermişdir ki, Şekspir öz əsərlərində bir çox dil hadisələrindən çox istifadə etsin. Şekspir yaradıcılığı məhs buna görə çox fərqli və zəngindir.

Ədəbiyyat

1. Galperin “Stylistic”
Moscow – 1971
2. Müasir Azərbaycan dili.
Bakı – 1978
3. Vilyam Şekspir “Pyeslər”
Bakı Yazıçı – 1989
4. <https://literarydevices.net/metaphor/>

Т. Гафарова

Роль метафоры в художественной литературе

Резюме

В современном английском языке широко используются метафоры. В статье говорится о метафоре и её роли в творчестве Шекспира. Метафоры в языке играют большую роль как основные средства речи. С этой точки зрения статья может иметь большое значения для лиц, изучающих английский язык и интересующихся творчеством Шекспира. В лексикологии — смысловая связь между значениями одного полисемантического слова, основанная на наличии сходства (структурного, внешнего, функционального).

Метафора часто становится эстетической самоцелью и вытесняет первоначальное исходное значение слова. У Шекспира, например, часто важен не исходный житейский смысл высказывания, а его неожиданное метафорическое значение — новый смысл. Это приводило в недоумение - Льва Толстого, воспитанного на принципах аристотелевского реализма. Проще говоря, метафора не только отражает жизнь, но и творит её. Например, Нос майора Ковалёва в генеральском мундире у Гоголя — это не только олицетворение, гипербола или сравнение, но и новый смысл, которого раньше не было.

The role of metaphors in artistic literature

Summary

In simple English, when you portray a person, place, thing, or an action as being something else, even though it is not actually that “something else,” you are speaking metaphorically. For example, the phrase, “My brother is the black sheep of the family,” is a metaphor because he is not a sheep, nor is he black. However, we can use this comparison to describe an association of a black sheep with that person. A black sheep is an unusual animal, which typically stays away from the herd, and the person being described shares similar characteristics. Furthermore, a metaphor develops a comparison that is different from a simile, in that we do not use “like” or “as” to develop a comparison in a metaphor. It actually makes an implicit or hidden comparison and not an explicit one.

Metaphors are widely used in modern English. The article deals with the metaphor and its role in literature. Metaphor plays a great role as a main speech means in the language. In this regard, the article might be important for English learners and the ones who are interested in literature.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

TURAL ADIŞİRİNOV
Lənkəran Dövlət Universitetinin
tural.adisirinov@mail.ru

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN REALİST-MAARİFÇİ GÖRÜŞLƏRİ

Açar sözlər: maarifçilik ideyaları, “Əlifba” layihəsi, məktəb, tədris vasitələri, poeziya, dram, “Aldanmış kəvakib”, maarifçilik hərəkatı, Azərbaycan maarifçiliyi, şeir yaradıcılığı

Ключевые слова: идея просвещения, проект «Алфавит», школа, образовательные инструменты, поэзия, драма, повест «Обманутые звезды», просветительное движение, азербайджанское просвещение, творчество поэзии.

Key words: enlightenment ideas, "Alphabet" project, school, educational tools, poetry, drama, "Aldanmış Kawakib" novel, educational movement, Azerbaijani enlightenment, poetry creativity.

Azərbaycan ədəbi və ictimai fikir tarixində Mirzə Fətəli Axundzadənin xidmətləri olduqca böyükdür. Zəngin yaradıcılığa malik olan ədib təkcə Azərbaycan ədəbi və fəlsəfi düşüncəsində deyil, eyni zamanda Yaxın Şərq maarifçilik hərəkatının qabaqcıl nümayəndəsi, materialist filosofu kimi tanınmışdır. Azərbaycan dramaturgiyasının, realist bədii nəsrin, ədəbi tənqidin, materialist estetikanın banisi olan Mirzə Fətəli Axundzadə həmçinin ərəb-fars dillərini də mükəmməl bilərək Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmış, dərin fəlsəfi məzmunlu məqalələr qələmə almışdır.

Dahi dramaturq maraqlı əsərləri ilə maarifçiliyin fəlsəfəsini yaratmış, onu sistemləşdirmiş, bitkin şəkildə ortaya qoymuşdur.

Məlumdur ki, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropadan başlanan maarifçilik hərəkatı bütün dünyaya yayılaraq XIX əsrdən Azərbaycan ədəbi – ictimai fikrinə də sirayət etmiş, ilkin olaraq A. Bakıxanov, M. Ş. Vazeh, İ. Qutqaşanlı, Q. Zakirin yaradıcılığında öz rüşeymlərini göstərmiş, sonra isə M.F. Axundzadənin yaradıcılığında sistemə salınaraq inkişaf etdirilmişdir. Bir məsələni unutmayaq ədalətsizlik olar ki, uzun illər himayəsi altında yaşadığımız Rusiya xalqımız üçün nə qədər siyasi despot rolunu oynasa da, maarifçilik ideyalarının təhsilimizə, məktəb hərəkatımıza gətirilməsində böyük rol oynamışdır ki, bu da çar Rusiyasının irticaçı, müstəmləkəçi məqsədlərindən irəli gəlsə də, yerli xalqın dilinin öyrənilməsi, rus dilinin onlar arasında təbliği və bununla əlaqədar rusdilli qəza məktəblərinin açılması irəliyə doğru bir addım kimi qiymətləndirilməlidir. Unutmayaq ki, Azərbaycan maarifinə əvəzsiz simalar bəxş etmiş Qori Müəllimlər Seminariyasını 1876-cı

ildə ruslar açmışdılar, onun müsəlman şöbəsinin açılması uğrunda mübarizəni isə M.F. Axundzadə Hüseyn Əfəndi Qayıbovla birgə aparmış, nəhayət, M.F. Axundzadə bu xoşbəxt günü görməsə də, şöbə onun ölümündən bir il sonra, 1879 – cu ildə açılmışdır. Bu xidmət mənə elə gəlir ki, dahi M.F. Axundzadənin maarifçilik görüşlərinin, demokratik arzularının zirvəsidir. Bu xidmətə görə biz M.F. Axundzadəni Azərbaycan müəllimlərinin ulu babası adlandırmağa borcluyuq.

M.F. Axundzadə sistemli maarifçiliyin əsasını qoymaqla bərabər, onun milli zəmində hərəkətlərə çevrilməsinə kömək etmiş, özündən sonra yetişən ədib və dramaturqların bu istiqamətdəki fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. Məhz M.F. Axundzadə ilə başlayıb XIX əsrin II yarısı, XX əsrin əvvəllərində inkişaf edən maarifçilik dövrü bədii-estetik fikri, zəngin milli xüsusiyyətləri, əlvan koloriti, tipik realist özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir.

M.F. Axundzadə maarifçilik və demokratik baxışlarını 1857 -ci ildə yazmış olduğu “Aldanmış kəvakib”[2] povestində və 1860 -cı ildə yazmış olduğu “Kəmalüddövlə məktubları”[2] fəlsəfi traktatında geniş şəkildə əks etdirmişdir. Əsərdən aydın olur ki, şahzadələr ölkələrində hökm sürən ağır vəziyyətlə barışa bilmir, ölkələrinin mədəni geriliyinə acıyır, düşmüş olduqları fəlakətlərdən xilas olmaq üçün yollar axtarırlar. M.F. Axundzadə öz əsəri üçün iki şahzadə (Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlə timsalında) obrazı düşünərkən onların öz ölkələrində hökm sürən ədalətsizlikləri aradan qaldırmaq məqamında təsvir edərək artıq dünya maarifçilərinin ümumbəşəri prinsiplərindən çıxış edirdi. Həmçinin əsərdə dini dünyagörüşün tənqidi məsələsi deməyə əsas verir ki, bu əsər maarifçilik ideyalarına dərinlən bələd olan bir müəllifin qələmindən çıxmışdır.

M.F. Axundzadənin maarifçi görüşlərinin formalaşması bilavasitə şəxsi həyatı ilə bağlı olmuşdur. O, 1836-1840-cı illərdə Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi kimi çalışmış, beynəlmiləlçi maarifçi kimi formalaşmışdır. Bizə belə gəlir ki, ən mükəmməl multikultural dəyərləri M.F. Axundzadənin maarifçilik görüşlərində axtarmaq lazımdır ki, ədib bu istiqamət üzrə fəaliyyətində rus, gürcü, polyak, hind, ləzgi və digər xalqların nümayəndələri ilə dostluq əlaqələri saxlamışdır. Görkəmli maarifçinin metodik görüşlərini araşdıran professor Camal Əhmədov onun dərslik yazmaq fəaliyyətini yüksək dəyərləndirmişdir. Bu münasibətlə alim yazır: “ O, (M.F. Axundzadə nəzərdə tutulur – T.A) müəllim işlədiyi illərdə və sonrakı dövrlərdə Azərbaycan maarifinin böhranlarını aradan qaldırmaq üçün çarələr axtarmış, pedaqoji baxımdan əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Ən başlıcası M.F. Axundovun müəllim – metodik fəaliyyəti, dərslik hazırlamaq niyyəti ilə bağlıdır. M.F. Axundov 1839 -cu ildə “Əlifba” dərsliyini tərtib etməyə başlamışdır. Bu dərsliyi sonralar o, 1857 -ci ildə hazırladığı yeni əlifba layihəsi əsasında təkmilləşdirmiş və tamamlamışdır” [5,s.106 – 107].

M.F. Axundzadənin yeni əlifba uğrunda apardığı 30 illik mübarizə onun maarifçilik fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Onun maarifçilik görüşlərinin kökünü yeni əlifba layihəsi uğrunda mübarizəsində axtaran akademik Feyzulla Qasımzadə “M.F. Axundovun həyat və yaradıcılığı” adlı monoqrafiyasında yazır: “M. F. Axundov bütün ömrü boyu xalqın tərəqqisi uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. Yeni əlifbanın maariflənmə və savadsızlığın ləğvi işində müstəsna əhəmiyyəti olacağını bilən Axundov onun həyata keçirilməsi uğrunda 30 ilə yaxın çalışmış, İrana və Türkiyəyə getmiş, Rusiya və Avropa ölkələrinə məktublar göndərmiş, dost və tərəfdaşları ilə yazmış, onun gənc nəsil tərəfindən öyrənilməsi üçün yollar və vasitələrə əl atmış, heç bir şeyi əsirgəməmişdir” [9, s. 316]. Görkəmli maarifçinin ərəb əlifbasını dəyişdirmək uğrunda mübarizəsi qaragüruhçuların hər cür səyinə baxmayaraq tərəqqipərvər qüvvələr tərəfindən rəğbətlə qarşılanaraq alqışlanmış, hətta təltifə layiq görülmüşdür. 1863 – cü ildə böyük ədib “Əlifba layihəsi”nin müzakirəsi məqsədilə Türkiyədə Fuad Paşanın Cəmiyyəti Elmiyyəsində olarkən özünün qəddar düşməni, İran şairi Sürüşün Cəmiyyət üzvlərini onun əleyhinə qaldırmasına baxmayaraq layihəni həyata keçirmək cəhdinə görə alqışlanaraq paşa tərəfindən “Məcidiyyə” ordeninə layiq görülmüş, çox təəssüf ki, layihə qəbul olunmamışdır. Professor Həmid Məmmədzadə M.F.Axundzadənin ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi uğrunda mübarizəsinin milli və beynəlmiləl xarakterindən danışarkən yazır ki, “ ...böyük vətənpərvərin ömrünün yetkin dövrünün demək olar, əsas hissəsini həsr etdiyi bu mübarizə eyni zamanda ərəb əlifbasında yazan xalqların, o cümlədən öz xalqının ana dilində təhsili uğrunda, ana dilində kitab və mətbuatın yaranması və nəhayət, milli maarifin və mədəniyyətin inkişafı uğrunda mübarizə idi” [11,s.7].

Dahi mütəfəkkir özünün yeni “əlifba layihəsi”ni doğma yurdu Nuxada da müzakirə etmək istəmiş, bu məqsədlə 1868 – ci ildə Nuxaya gəlmiş, lakin onun bu cəhdi də həmyerlilərinin mövhumatçılığı və cəhalətpərəstliyi ucbatından müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdır.

M.F. Axundzadənin pedaqoji görüşləri çoxcəhətli olmuşdur. Onun maarifçi görüşlərində uşağın ailədə tərbiyəsi mühüm yer tutur. Maraqlıdır ki, bu böyük mütəfəkkir ailə tərbiyəsi haqqında sadəcə fikir söyləməmiş, öz qənaətlərini,özünə, öz ailəsinə tətbiq etmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumatlardan bildiyimiz kimi, ədibin 13 övladı olmuş, onlar uzun ömür sürməmiş, yalnız qızı Nisa xanım və oğlu Rəşid sağ qalmışlar. Bu baxımdan onun oğlu Rəşidə tərbiyə baxımından ünvanladığı məktublar bütün gəncliyə ünvanlanmışdır. Dahi ədib oğlu Rəşidin təhsil və tərbiyəsinə xalqının tərəqqi və yüksəlişi kimi baxmışdır. Onun təhsilə, maarifə verdiyi ən böyük qiymət qızı Nisa xanımı bütün qohum – qardaşlarının ondan öz döndərməsinə baxmayaraq Tiflis Qızlar Gimnaziyasında oxutmasında, XX əsrin görkəmli maarifçisi Rəşid bəy Əfəndizadəni hərbiçi olmaqdan çəkindirib, adını Qori

Müəllimlər Seminariyasının müsəlman şöbəsində yazdırmasında özünü göstərmişdir.

Azərbaycan maarifçiliyi ilə bağlı məsələyə elmi nöqteyi – nəzərdən yanaşsaq sovet dövrü tədqiqatlarında həmişə rus maarifçilərinin fikirləri öyülmüş, hər zaman çarizmin vurduğu zərbələrdən yan qaçıb, rus inqilabçı – demokratlarının fikirlərinin Azərbaycan mədəniyyətinə üstün şəkildə təsirini göstərməyə çalışmışlar. İkrəh doğurucu məsələdir ki, nədənsə həm rus, həm də Azərbaycan pedaqoqlarının qələmində M.F. Axundzadənin maarifçi görüşləri sanballı bir mövzu kimi öz əksini tapmamış, məhz Axundzadənin min bir əziyyəti hesabına açılmış Qori Seminariyasının Qazax bölməsini başa vuran görkəmli pedaqoji fikir araşdırıcısı Əhməd Seyidovun nə “Pedaqogika tarixi” dərsliyində, nə də “Azərbaycanda pedaqoji fikir tarixindən” kitabında M.F. Axundzadəyə yer verilməmişdir. Bizcə, bunun yeganə elmi səbəbi sover ədəbiyyatşünaslığının və pedaqoji fikrinin M.F. Axundzadənin əqidə bütövlüyünün təbliğinə qoyduğu ideoloji yasaqlarla bağlı olmuşdur. Lakin çox yaxşı haldır ki, bir sıra araşdırıcılar XIX əsr maarifçiləri sırasında M.F. Axundzadənin də maarifçilik fəaliyyətindən azacıq söhbət açmışlar. Ateizmin tüğyan etdiyi sovet cəmiyyətində İslam dinini kökündən balatalamış, həmişə və hər yerdə dini dəyərləri, onun əxlaqi – mənəvi keyfiyyətlərini inkar etmişlər. Fikrimizcə, M.F. Axundzadə heç zaman dinə qarşı çıxmamış, İslam dininə qara yaxan, onu öz mənfələri naminə inkar edib, yalnız və yalnız öz mənfələrini güdən “din biliciləri”ni, xurafatçıları, sadə xalqı aldadıb düzgün yoldan döndərən din başçılarını, axundları, seyidləri, mollaları və digərlərini tənqid edib xalqı universal şəkildə maarifləndirmişdir.

Böyük maarifçi yalançı din xadimlərinin ikiüzlülüynü, onların dindən savadsız adamları aldatmaq üçün bir vasitə kimi istifadə etdiklərini onların üzünə dediyi üçün qəzəbə gəlmiş, hətta 1878-ci ildə böyük ədib dünyasını dəyişəndə Zaqafqaziya Şeyxülislamı Molla Əhməd Səlyani onun meyit namazını qılmaqdan imtina etmiş, cənazəsi dörd gün ortada qalmışdır. Xalqı üçün sinəsində alovlu bir ürək gəzdirən bu dahi insanın həyatının bu müdhiş anı görkəmli “Molla Nəsrəddinçi” Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin qələmində aşağıdakı kimi diqqətimizə çatdırılır: “Şeyxül – islam Molla Əhməd Mirzənin vəfat xəbərini eşidib dedi: “Mən Mirzə ilə çox müsaihətdə olduğumdan onun əqidələrinə dürüst bələdəm. Bu bələdiyyət, mənə onun namazını qılmaqdan imtina etməyə məcbur edir” [7,s.336]. Biz ədibin əsərlərini diqqətlə oxuduqda onlarda dinə qarşı heç bir etiraz sədası eşitmirik. Əksinə, dahi Mirzə Fətəli yüksək multikultural dəyərlər nümayiş etdirərək yazırdı: “Mən bəşər dostu bir insanam”.

Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, M.F.Axundzadənin maarifçi görüşlərinin əsas qayəsi cəhalətə, mövhumata və fanatizmə qarşı mübarizə,

elm və maarif uğrunda çalışmaq, Avropa ölkələrinin üstün mədəniyyətini Azərbaycanda yaymaq, şəxsiyyətin azadlığına nail olmaq idi. Mirzə Fətəlinin demək olar ki, bütün əsərlərində qaldırdığı mühüm ictimai problemlər bütün müsəlman aləminin həyat tərzini, dünyagörüşü ilə bağlı idi və umumbəşəri əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu problemlər ədibin əsərlərində mücərrəd şəkildə qoyulmamış, o, həmin məsələlərə xurafatla barışmaz mübarizə fonunda yanaşmışdı. Əbəs deyil ki, ədəbiyyat tarixi ədibin “Kəmalüddövlə məktubları”nı yüksək dəyərləndirərək “xurafatla mübarizədə yüz minlik bir ordunun görə bilmədiyi bir işi görən əsər” kimi öymüşdü.

Bir sözlə, dahi M.F.Axundzadə maarifçi görüşlərində bəşəriyyətə xidmət etmiş, xalqların maariflənməsi, tərəqqi yolu ilə irəliləməsi, millətlərin dostluğu və qardaşlığı, insanın azad və xoşbəxt yaşaması uğrunda döyüşən bir vətənpərvər kimi özünü göstərərək dünya ədəbiyyatının ölməz simaları sırasına öz adını qızıl hərflərlə yazmışdır. Sanki dahi dramaturq aşağıda ifadə etdiyi kəlamı öz həyatı üçün söyləmişdi: “Dünyada insan üçün ən böyük ləyaqət hissi özündən sonra yaxşı ad qoyub getməkdir ki, bu da yalnız yaxşı əməllər sayəsində ola bilər”

Hazırda təhsilə yeni yanaşma müstəvisində dahi dramaturqun elmi tərcümeyi – halının və ədəbi irsinin yeni texnologiyalar üzrə mükəmməl tədrisi məktəblərin, ədəbiyyat müəllimlərinin qarşısında duran qaçılmaz vəzifələrdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundzadə.M.F.Əsərləri : Üç cildə. Cild I. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2005, 296 s
2. Axundzadə. M.F. Əsərləri: Üç cildə.Cild II. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2005, 376 s
3. Axundzadə. M.F. Əsərləri. Üç cildə. Cild III. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2005, 296 s
4. Axundov. M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987, 356 s
5. Əhmədov. C. Ədəbiyyat tədrisi metodikası: Dərslik. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1992, 455 s
6. Əfəndiyev. H. M.F. Axundov realist – satirik nəsrinin davamçıları. Bakı: Azərnəşr, 1974, 171 s
7. Haqverdiyev. Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. Cild II. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2005, 408 s
8. Qasımlı. F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1974. 386 s
9. Qasımlı. F. M. F. Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərnəşr, 1962, 377 s

10. Məmmədzadə. H. Mirzə Fətəli Axundov və Şərq. Bakı: Elm, 1971, 367 s
11. Məmmədzadə. H. M.F. Axundzadənin yeni əlifba layihələri və məktubları: "Axundzadə. Əsərləri. Üç cildə. Cild. II. Bakı: "Şərq – Qərb", 2005, s 7

Т.Адыширинов

**Просветительные реалистические взгляды
М.Ф.Ахундаде**

Резюме

Статья Турала Адиширинова «Просветительные реалистические взгляды М.Ф. Ахундаде» рассказывает о просветительских встречах видного драматурга М.Ф. Ахундаде.

Автор ссылаясь на образ жизни и творческие примеры Ахундаде, она приносит свое просвещение в интересные факты. Исследователь использует факты для проведения интересных и всесторонних образовательных мероприятий М.Ф.Ахундаде. Также в статье отношение М.Ф. Ахундаде к советской педагогической идее выражается в конкретных научных идеях. В статье автор также пытается прояснить темные страницы своего образа жизни как гениального драматурга. Связь М.Ф.Ахундаде с литературной средой Шеки, обсуждение «Алфавита» в Шеки и его неудача - один из самых интересных аспектов статьи.

Один из самых интересных аспектов статьи, презентация М.Ф. Ахундаде в контексте образовательных встреч - представить его как мастера мультикультурному ценностями.

T.Adishirinov

**“Realistic-enlightener meeting of
Mirza Fatali Akhundzade”**

Summary

Tural Adishirinov's article “Realistic-enlightener aspects of M. F. Akhundzade” tells about enlightening meetings of prominent dramaturg M. F. Akhundzade. The author draws attention to interesting facts by referring to M. F. Akhundzade's lifestyle and creative examples.

The researcher uses the facts to deliver interesting and comprehensive educational activities of M.Ahundzade. Also in the article, M.F.Akhundzade's attitude to the Soviet pedagogical idea is expressed in concrete scientific ideas.

In the magazine, the author also tries to clarify the dark pages of his life-style as a genius playwright. M.F. Akhundzadeh's connection with Sheki literary environment, discussion of "Alphabet" in Shaki and failure of the article.

One of the most interesting aspects of the article, M.F. Akhundzade has multicultural values in the context of enlightenment meetings.

Rəyçi: Yədulla Ağazadə
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

RAUF BAĞIROV
Lənkəran Dövlət Universiteti
rauf.bagirov.79@list.ru

S.Ə.ŞİRVANININ “RƏBİÜL-ƏTFAL” DƏRSLİYİNDƏ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Seyid Əzim, dərslik, təmsil, klassik, pedaqoji fəaliyyət

Ключевые слова: Сейид Азим, учебник, басня, классический, педагогическая деятельность

Key words: Seyid Azim, textbook, fable, classic, pedagogical activity

XIX əsr Azərbaycan maarifçiləri arasında S.Ə.Şirvani özünəməxsus yer tutur. Yenicə fəaliyyətə başlayan anadilli məktəblərdə ana dilində lazımi dərsliklərin olmaması faktı digər tərəqqipərvər ziyalılarımız kimi, Seyid Əzimi də çox narahat edirdi. O da digər maarifpərvərlər kimi xalqın tərəqqisi yolunda qarşıya çıxan bu kimi problemləri həll etmək üçün əlindən gələni edirdi

S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığı Azərbaycanda anadilli məktəblərin yox dərəcəsində olduğu bir dövrə təsadüf edir. Həmin vaxt ərəb-farsdilli dini təhsildən dünyəvi təhsilə keçid məqamı yetişmişdi. S.Əzim anadilli məktəb yaratmaq uğrunda mübarizə aparanların önündə gedən ziyalılardan M.F.Axundov, H.Zərdabi, M.Şahtaxtinski, M.T.Sidqi kimilərinə bu müqəddəs işdə köməklik göstərənlərdən biri olmuşdur.

XIX əsrdə Azərbaycanda bir neçə tipdə məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan ən geniş yayılanı dini təhsil verən məktəblər idi. Belə bir mühitdə Azərbaycan dili dərsliklərinə böyük ehtiyac duyulurdu. Məhz bu baxımdan da doğma dilimizdə dərslik yazmaq ənənəsinin əsası bu dövrdə qoyuldu.

Seyid Əzim şairliyi ilə yanaşı həm də böyük müəllim idi. Onun yaradıcılığının böyük bir hissəsi pedaqoji fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. O, şagirdlərə elm, bilik verə bilmək üçün dərslik və vəsaitlərin zəruriliyini dərk edirdi. Odur ki, pedaqoji fəaliyyətə başladığı ilk gündən milli dərslikləri ərsəyə gətirmək üçün səy göstərirdi. Nəticədə, müəllim işlədiyi dövrlərdə o da maarifçiliyin böyük missiyasından kənarda qalmamış, “Rəbiül-ətfal” və “Tacül-kütub” kimi mükəmməl dərsliklərin tərtibinə nail olmuşdur. Şair əvvəllər onları müstəqil dərslik kimi təqdim etmişdir. Daha sonralar isə onları “Müntəxəbat” adı altında yenidən işləmişdir. Lakin o, sağlığında ikən bu əsərləri nəşr etdirə bilməmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas, tədqiqatçı prof. X.Məmmədov qeyd edir ki: “Seyid Əzimin “Rəbiül-ətfal” və “Tacül-kütub”dan başqa şəriət fənninin tədrisindən ötrü tərtib etdiyi “Əhvali-ənbiya” adlı bir dərsliyi də var. (3. 58)

“Rəbiül-ətfal” dərslində toplanmış poetik nümunələr milli uşaq ədəbiyyatımızın ilk nümunələri idi. O çağa qədər yazılmış uşaq kitab və dərslərinin dili qəliz və çətin olduğundan balacaların yaş, bilik və anlam səviyyəsinə uyğun deyildi. Bu baxımdan da Seyid Əzimin yeni formada tərtib etdiyi kitabların dili sadə, anlaşıqlı və aydın olduğuna görə uşaq və yeniyetmələr tərəfindən sevilirdi. Bununla yanaşı, Seyid Əzim özünə qədərki öyüd-nəsihət, təmsil və mənzum hekayələri öz yaradıcılığında müəyyən qədər təkmilləşmiş formada vermişdir ki, bu da uşaqların marağının artmasına səbəb olmuşdur.

Şair “Rəbiül-ətfal”ın müqəddiməsində həyatda bir sıra faydalı mətləblərin olduğunu qeyd edir və onların öyrənilməsini, mənimsənilməsini bütün insanlar üçün vacib sayır. Bunlar, əsasən əsrlər boyu bəşər cəmiyyətinin sınağından çıxmış əxlaq normalarından ibarətdir və onların əksəriyyəti milli fərqlərdən asılı olmayaraq bütün xalqlar üçün müştərəkdir. Bu ideyalar şairin maarifçilik görüşləri ilə yaxından səsleşir.

Seyid Əzimin uşaqlarda görmək istədiyi bu əxlaqi keyfiyyətlərin təbliğinə az və ya çox dərəcədə onun özünə qədərki sənətkarların yaradıcılığında da rast gəlirik. Lakin Seyid Əzimin əsas xidməti ondan ibarət idi ki, o, sözünü birbaşa uşaqlara deyir və təbii ki bu zaman uşaqların yaş, maraq və bilik dairəsinin də tələblərini nəzərə almağa çalışırdı.(4, 88)

«Rəbiül-ətfal» sözü iki komponentdən ibarətdir. Ərəb dilində “rəbiə” bahar, “ətfal” sözü isə uşaqlar mənasındadır. “Uşaqların baharı” deməkdir. Şair bu adı dərsləyə təsadüfi seçməmişdir. Burada bahar sözü məcazi mənadadır. Çünki baharda təbiət canlanır, güllər-çiçəklər açır. Bir sözlə - bahar xəyala, duyğuya “qol-qanad” verdiyi kimi, uşaqlara da sevinc bəxş edir. Bu baxımdan da məcmuə “Uşaqların baharı” adlanır.

XIX əsr ədəbiyyatında fərqli bir yer tutan Seyid Əzim Şirvani “Rəbiül-ətfal” dərslində toplanan əxlaqi-didaktik nümunələrlə Azərbaycan maarifçi ədəbiyyatına öz töhfəsini vermiş, mədəni geriliyi, cəhəlati pisləyərək millətin geridə qalmasının səbəblərini ümumi savadsızlıqla, elmsizliklə əlaqələndirmişdir.(5, 213)

“Rəbiül-ətfal” Azərbaycan məktəb tarixində ilk mükəmməl tədris kitablarından biridir. Dərslər mənzum hekayə, öyüd, nəsihət, təmsil və müxtəlif tərbiyəvi əhvalatların təsvirindən ibarətdir. Şair onların bir hissəsini şəxsi həyat təcrübəsi və müşahidələri əsasında yazmış, digər hissəsini isə Şərq mənbələrindən, əsasən Nizami və Sədinin əsərlərindən təbdil və tərcümə etmişdir.

“Rəbiül-ətfal” dərsləri 210 səhifədən, 170-dən artıq bədii əsərdən ibarət olmuşdur. İlk dəfə həmin dərsləkdən şairin özünün açdığı “Məclis” məktəbində istifadə olunmuşdur. Dərsləkdəki mətnlər üç yerə bölünürdü. Birinci bölmədə 70 hekayə, Sədinin “Gülüstan və “Bustan” əsərlərindən

tərbiyəvi parçalar verilmişdir. İkinci bölmədə 51 nəsihət, şairin fars və rus dilli kitablardan tərcümə etdiyi əsərlər öz əksini tapmışdır. Üçüncü bölmədə isə, şairin özünün yazdığı öyüd-nəsihət, doğruluq, səxavət və əxlaq haqqında mövzulara yer verilmişdir.

Göründüyü kimi, Seyid Əzim dərslikdə öz əsərlərinə də yer vermişdir. Bu baxımdan, “Aslan və iki öküz”, “Xan və dehqan”, “Aslan və siçan” və s. əsərləri nümunə göstərmək olar. Şair tərtib etdiyi kitabı Zaqafqaziyada ibtidai məktəblərin müfəttişi vəzifəsində işləyən A.O.Çernyayevskiye təqdim etmişdir. Bu tərtibat Çernyayevskinin çox xoşuna gəlmişdir. Odur ki, o öz “Vətən dili” kitabını hazırlayarkən Seyid Əzimin şeirlərindən də istifadə etmişdir.

Məcmuədə ənənəvi başlıqdan sonra “Nazimin ifadəsi” adlı bölmə gəlir. Ədib burada yaşadığı yer haqqında geniş məlumat verdikdən sonra dərsliyin yazılma səbəblərini onun dibaçə hissəsində göstərir. Şair orada “didaktika”nın böyük əhəmiyyətə malik olmasını qeyd edərək, dünyada ən böyük elmi mərifət elmi hesab edir.

“Rəbiül-ətfal” dərsliyi bütün bunlardan sonra başlanır. Dərslikdə 6 lətifə də verilmişdir:

1.Peyğəmbərin Əli ilə zarafatı. 2.Əlinin səhabələrlə zarafatı. 3.Şahın xidmətçisi ilə zarafatı 4.Xəlifə və Bəhlul 5.Harun və Bəhlul 6.Əlinin Ömər və Əbubəkr ilə zarafatı Dərslikdə lətifələrin verilməsi şagirdin tədris zamanı gərgin zehni əmək sərf edərək yorğunluğunu aradan qaldırmaq üçün verilmişdir. Həm də bu lətifələr özləri də təkcə yumor hissi doğurmur, onlarda da kifayət qədər mənə və hikmət mövcuddur. (5, 209). Bu lətifələrdə ağıl və düşüncənin təbliği, avamlığın, cahilliyin tənqidi aparıcıdır.

Dərslikdə toplanmış hekayələrin hər birinin mövzusu müxtəlif və rəngarəngdir. Onları müvafiq olaraq əsasən belə qruplaşdırmaq olar:

- 1.Didaktik mövzuda yazılan hekayələr
- 2.Dini mövzuda yazılan hekayələr
- 3.Satirik mövzuda yazılan hekayələr
- 4.Təmsillər.

Dərslikdə kifayət qədər didaktik mövzuya həsr edilmiş hekayə toplanmışdır. Ədib bu hekayələrdən bəzilərinə 15 yaşlı oğlu Mir Cəfərə müraciətlə başlamışdır. O, nəsihət edir ki, mənim yolumla getmək o qədər də vacib məsələ deyil. Bəlkə də sənə nəzərinə mənim tutduğum yol doğru deyil. Amma sən hansı yolun yolçusu olursansa ol, arif ol, ürfan sahibi ol.

Seyid Əzim bir maarifçi kimi, təbii hüquq nəzəriyyəsinin mövqeyində durduğuna görə hər cür dil və irqi təəssübkeşlik hisslərindən uzaq idi. O, belə hesab edirdi ki, insanlar anadan bərabər doğulmalarına baxmayaraq, yetişdikləri yerin, iqlimin və mühitin təsiri altında onların rəngində, tərbiyəsində fərqlər yaranır. Amma bu, adamların yüksək və alçaq irqdən olduqlarını söyləməyə əsas vermir. Şair bu düşüncəsi ilə çox aydın və güclü bir məntiqə söykənirdi. O, uşaqlara millətçilik təəssübündən uzaqlaşmağı, bütün millətlərə qardaşlıq gözü ilə baxmağı tövsiyə edirdi:

*Əql peyğəmbərin qılıb rəhbər
Öyrən ədəbi-məzhəbi, Cəfər!
Demirəm mən gedən təriq ilə get
Əqli tut, ol gözəl rəfiq ilə get.*

İdeya baxımından bu Azərbaycan ədəbiyyatı üçün yeni mövzu deyildir. Məlum olduğu kimi Abbasqulu Ağa Bakıxanov da XIX əsrdə “Nəsihətnamə” yazmışdır. Ancaq onun “Nəsihətnamə”si ümumi xarakter daşıyır. Seyid Əzimin didaktikası isə konkret olaraq oğluna ithaf olunur.

İkinci qrupa daxil olan şeirlər dini mövzuya həsr olunub. Şair belə şeirlərində oğlu Mir Cəfərə dünyanın faniliyini izah edib onu nəfəsdən çəkindirir, dünya nemətlərinə uymamağa, axirətini düşünməyə çağırır.

“Rəbiül-ətfal” dərslində nəzərə çarpan üçüncü qrup hekayələr isə satirik ruhda qələmə alınan əsərlərdir. Bunların hər biri özünəməxsus süjet xətti və kompozisiyaya malik olduğu üçün onları bir mənada mənzumə də adlandırmaq olar. Şairin mövzu rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edən satiraları içərisində demək olar ki, cəmiyyəti düşündürən bütün mövzulara aid əsər tapmaq mümkündür.

Satirik mövzuda yazılmış hekayələrdən “Xeyir söyləməzin hekayəsi”, “Baqqalın arvadının hekayəsi”, “Şagirdin müəllimə kələk gəlməsi”, “Dilənçi və xəsis” və s. göstərmək olar. Bu əsərlərində dövrün eybəcərliklərini, nadanlığı amansız surətdə tənqid atəsinə tutan ədib sadələşlən, axmaqlığı pisləyirdi. Onun fikrincə, insan yalnız ağıl vasitəsilə öz-özünü idarə edə bilər. Bu tipli əsərlərin məzmun xəttində insanın kamilləşməsi ideyası dayanır. Kamil olmayan insan nəinki özünü, hətta ətrafındakıları da gülünc vəziyyətdə qoya bilər. Dəfələrlə satirik nümunələrdə öz əksini tapan bu tipli mövzunun əhəmiyyətini önə çəkən şair əsərin sonunda oxucuya çox inandırıcı dillə qəhrəmanın gülünc bir vəziyyətə düşməsinə təqdim edə bilər. Bu dərslərdə olan nümunələr bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu baxımdan da uzaqgörən şair dərsləyə o materialları seçib daxil etmişdir ki, hər bir dövr baxımından uşaqların mənəvi ehtiyacını ödəyə bilsin. Bu kimi əsərlərin tədrisi şagirdlərdə xüsusi maraq doğurur. Təəssüf ki, müasir məktəb dərslərlərimizdə şairin bu cür əsərlərinin tədrisinə yer verilməmişdir. Amma bu tiptə olan əsərlərin dərsləyə salınması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, belə əsərlərlə şagirdləri tanış etmək onlarda bir sıra əxlaqi fikirlərin formalaşmasına səbəb olar. Çünki bu şeirlərdə onların həyatında mühüm dönüş yarada biləcək fikir və ideyalar mövcuddur.

Dərslikdə özünə yer almış dördüncü mövzu təmsillərdir. Seyid Əzim Azərbaycan ədəbiyyatında həm də təmsil ustası kimi şöhrət tapmışdır. Onun “Rəbiül-ətfal”ında nəzm formasında 21 təmsil verilib. Mövzu baxımından bu təmsillər çoxşaxəli və rəngarəngdir. “Qaz və durna”, “Ayı və siçan”, “Dəvə və balası”, “Siçan və pişik”, “Siçan və balası” və s. bu qəbil təmsillərdəndir. Şairin başqa əsərlərinə nisbətən təmsillərinin dili olduqca axıcı və sadədir.

S.Ə.Şirvaninin əxlaqi-tərbiyəvi mahiyyət daşıyan təmsilləri və öyüdləri arasında sıx əlaqə vardır. Hər iki janrda olan əsərləri onun pedaqoji fəaliyyəti ilə bağlıdır. Uşaq psixologiyasına bələdçilik onu belə bir nəticəyə gətirmişdir ki, uşaqlar quru nəsihətçiliyi qəbul etməz. «Aslan və iki öküz», «Dəvə və eşşəyin yol getməsi», «Siçan və pişik», «Eşşək və arılar», «Misal» kimi bir sıra təmsilləri uşaqlarda əxlaqi-tərbiyəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına xidmət edir.

Həmçinin məcmuədə verilmiş “Xoruz və Çaqqal”, Qaz və Durna”, “İtlə Pişiyin söhbəti”, “Dəvə və balası”, “Aslan və Qarışqa” “Ayı və Siçan” və s. əsərlər əxlaqi-didaktik məzmunlu təmsillərdir. Bu təmsillərin bəziləri tərcümə və iqtibas, bəziləri isə orijinal əsərlərdir.

Şairin uşaq şeirləri sırasında təmsilləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. “Onun təmsillərində ən gözəl insani sifətlər-qorxmazlıq, dostluq, xeyirxahlıq, yoxsula əl tutmaq, bütün işlərdə vicdanlı olmaq təbliğ olunur, xəbislik, paxıllıq, qorxaqlıq, namərdlik kimi qeyri insani-sifətlər pislənilir”. (4, 89)

Şair «Eşşək və arılar» təmsilində elmə qarşı biganə olanları, onun qədrini bilməyən nadan, cahil və qanmaz adamları tənqid edir. Müəllif təmsildə məhşur atalar sözü “Zər qədrini zərgər bilər” qənaətinə gəlir.

*Seyyida, elmi açma nadanə
Kim, düşərsən cahanda nöqsanə.
Çəkmə kalayı-şeyri bazarə,
Gövhəri arz elə xəridarə
Nə bilir dürr qədrini əllaf
Yoxdu bazari dəhrdə sərraf*

Əzimin yazdığı bu dərslik Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi tarixində uşaqların yaş və anlaq səviyyəsinə uyğun yazılmış ilk mükəmməl ədəbiyyat müntəxəbatıdır. Məlum olduğu kimi Şərqdə uşaqlarda müqəddəs duyğular yaradıb inkişaf etdirmək üçün həmişə dini, əxlaqi, tərbiyəvi, tarixi mövzulardan istifadə edilmişdir. Buna görə də müəllif Orta əsr kitablarının poetik ənənəsinə və Şərq üslubuna uyğun olaraq sözünü tövhid, minacat və

peyğəmbərin tərifi ilə başlayır, peyğəmbərlərimizin mübarək hədislərindən danışaraq uşaqların anlama biləcəyi tərzdə verirdi.

“Rəbiul-ətfal” məcmuəsi öz quruluşu etibarilə Nizami Gəncəvinin “Sirlər Xəzinəsi” və Şeyx Sədinin “Bustan” əsərini xatırladır. Şair adını çəkdiyimiz əsərlərdə olduğu kimi “Rəbiul-ətfal”ı da müstəqil hissələrə ayırmışdır. Burada “Sirlər xəzinəsi”ndə olduğu kimi, əvvəl hikmətlər, moizələr, nəsihətlər verilir, sonra isə ona uyğun hadisə danışılır. Xüsusilə bu metod şairin oğluna müraciətlə yazdığı öyüdlərdə özünü göstərir. Məsələn, şairin “Müctəhidin təhsildən qayıtması” mənzum hekayəsinin əvvəlində zəhmət çəkmədən əldə edilən gəlirlərin ziyanlı olduğu bildirilir. O, hər bir hissəni oğlu Mir Cəfərə öyüd-nəsihət, məsləhət vermək məqsədilə müraciətlə, xitabla başlayır. Bu müraciətlərlə şair uşaqları mərifətə, elmə, biliyə, ədəbə, əxlaqa, düzgünlüyə, insanlığa çağırır, müsbət insani keyfiyyətləri özündə ehtiva etməyə səsləyirdi. Lakin şair burada konkret şəxsi nəzərdə tutmur, ona görə də müraciətləri ümumi xarakter daşıyır. Daha doğrusu, bütövlükdə bu müraciətlər dövrünün yeniyetmə və gənclərinə yönəldilmişdir. O, gənc nəslin xoşbəxt gələcəyini onların mədəni inkişafında, elmində və təhsilində görürdü. Şair insanların mədəni geriliyini, cəhalət içərisində yaşamağını, millətin geridə qalmasının səbəblərini elmsizliklə əlaqələndirirdi. Bu məqsədlə şair “Rəbiul-ətfal” dərslində vermiş olduğu mənzum hekayə, təmsil, iqtibas, tərcümə və təbəddülərində bu kimi mənfi halların aradan qaldırılması kontekstindən çıxış edir və insanları qəflət yuxusundan ayılmağa çalışırdı.

Dərslərdə müəllif “Loğmanın satılması”, “Xeyir söyləməz”, “İsgəndər ilə dəli”, “Bağdad xəlifəsi və Bəhlul”, “Axır qəbiristanına gələcək” və s. hekayə və lətifələri xalq nağıllarından və “Molla Nəsrəddin” lətifələrindən istifadə etməklə vermişdir.

Seyid Əzim yaradıcılığında ilk dəfə olaraq nadanlar və nadanlıq anlayışı onun realist satiralarının aynasında durulur, bir ictimai proses kimi öz əlamətləri ilə görünməyə başlayır.

Seyid Əzim bütün əsərlərində hər dövr üçün aktual olan problemlər qaldırır ki, bu da onu gənclərin təlim – tərbiyəsində, ümumilikdə götürdükdə bütün millətin maariflənməsində böyük rol oynayan təəssübkeş bir şair kimi tanıtmışdır.

Seyid Əzimin “Rəbiül-ətfal”ı A.Bakıxanovun “Nəsihətnamə”sindən, M.Ş.Vazeh və İ.Qriqoryevin “Kitabi türki”sindən sonra Azərbaycan məktəblilərinin müəllimi üçün üçün yazılmış ən sanballı dərsləkdir. Ümumiyyətlə götürdükdə bu əsər milli uşaq ədəbiyyatı yaratmaq sahəsində ilk təşəbbüsdür. “Bir sıra spesifik hallar nəzərə alınsa, hətta demək olar ki, uşaq ədəbiyyatımızın həqiqi tarixi “Rəbiül-ətfal”dan başlanır”(6, 14).

“Rəbiül-ətfal” məcmuəsinin tərtibi prinsipi onun janr və pafos əlvanlığını təmin etmişdir. Öyüd və nəsihətlərdə irəli sürülmüş fikirlərin uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə əyaniləşdirilməsi şairi mənzum hekayə, təmsil, hədis və s. ədəbi formalara, lirik, satirik və didaktik pafosa müraciət etməyə gətirib çıxarmışdır. (6, 15)

Seyid Əzimin “Rəbiül-ətfal” məcmuəsindəki şeirlərinin dili bədii-semantik yeniliyi ilə seçilir. Amma şair klassik kitab dilinin təsir dairəsindən çıxıb bilməmişdir. Toplu ədəbi məzmununa və məqsədinə görə tamamilə müasirdir. Onun yaradılmasında formaca klassik divan tərtibinin tələblərinə riayət olunmuşdur. Əsər “Dibacə” ilə, yəni ön söz və girişlə başlanır. Burada şair dərslərin məqsəd və məzmunu haqqında məlumat vermişdir. Bundan əlavə, “Tohid”, peyğəmbərin tərfi, dövrün şahlarına tərif hissələri gəlir. Dil baxımından bunlara yanaşdıqda həmin hissələr klassik-kitab dilinin ölçüsündədir.

Şair məcmuəyə fars-tacik şairi Übeyd Zəkaninin “Siçan və pişik dastanı” adlı alleqorik poemasını müstəqil tərcümə edərək daxil etmişdir. Hətta həmin poemada rəsmi-ənənəvi bölmələr də ənənəvi dil norması ilə başlanır.

“Rəbiül-ətfal” toplusunda Seyid Əzimin klassik-kitab dilindən hərfən mənimsədiyi dil üslublarından biri xitab-müraciət məqamında nitqin qələzləşməsi, ərəbcə-farscanın leksik-qrammatik sıxlaşmasıdır. Dərslərdə “Mir Cəfərə xitab”, “Oğluma xitab”, “Oğluma nəsihət” başlıqları altında 25 fəslə bölünmüşdür.

“Rəbiül-ətfal” dərslərində xitablar öyüdü məzmununa, misalın mənasına uyğunluğu, münasibliyi ilə diqqəti cəlb edir; bədii xitab zəmin rolunu oynayır, ekspozisiya funksiyası daşıyır. (1, 37). Dərslərdə öyüd, nəsihət üstünlük təşkil etdiyinə görə ən işlək xitab “ey oğul”dur. Bununla da şair dahi Nizaminin oğluna nəsihətlərinin nəcib ənənəsini öz əsərlərində canlandıraraq yaşadır. Konkret problemlər qrupu ilə bağlı olan xitablarda fikir hiss olunur. Müraciətlərdə şairin söhbətə, nəsihətə uyğunluğu öz ifadəsini tapmışdır. “Cəfər, ey qönçəyi-gülüstanim”, “Ey gözü nuri, ey ətəyi-xuda”, “Cəfər, ey sadəlvəhü pakzəmir”, “Vaqif ol, ey nəcibü fərzanə”, “Cəfər, ey ahuyi-biyabanəm...” və bu kimi öyüdü istiqaməti və məzmunu hiss olunur. Bu baxımdan da xitab konkret məna daşıyır. Xitabların obrazlı aləmi öyüdlərdə, misallarda konkretləşir, dərinləşir, əyani bədii təcəssümünü tapır. Xitab bu halda müqəddimə kimi maraqlı doğurur, öz aləmi ilə öyüd aləminə yol açır. (1, 37)

Məlum olduğu kimi şair “Rəbiül-ətfal” toplusuna daxil etdiyi ibrətli hekayələri, alleqorik əsərləri uşaqların tərbiyəsi və mütaliəsi üçün nəzərdə tutmuşdur. O, buradakı parçaları bu gün yazaraq, sabah isə öz üsuli-cədid məktəbində uşaqlara oxumuşdur. Düşünmək olar ki, Seyid Əzim uşaqlar

üçün qələmə aldığı əsərlərinin dilini sadədən mürəkkəbə prinsipi əsasında yazmışdır. Başqa sözlə desək, məktəbə təzə gələn uşaqlar üçün sadə dildə yazsın və yavaş-yavaş leksikonu çətinləşdirsin. Məsələyə bu baxımdan yanaşmaq düzgün deyil. Çünki onun bütün hekayələrində, alleqoriya, mənzum hekayə və satiralarında sadə, aydın və mürəkkəb, qəliz yerlər növbələşir. Məsələn, biz “Qaz və durna” şeirinə nəzər salanda onda xalis azərbaycanca misralar müşahidə edirik:

*Bir göl içrə üzürdü bir yekə qaz,
Özinə fəxr edib uzatdı böğaz
Dedi: mən bir acibə quşam
Üç hünər var məndə, xeyli xoşam:
Uçaram göydə, həm suda üzərəm,
Quri yerdə boyun çəkür gəzərəm...*

Amma buna baxmayaraq, mətndə uşaqlar üçün çətin anlaşılan belə vahidlər var: *diraz, göftüگوی-bihudə, talib, zifən, zifünün*. Təbii ki, Seyid Əzim bu sözlərin mənasını dərş əsnasında şagirdlərinə açmışdır.

Yaxud da “Loğmanın satılması” hekayəsində bu nümunələrə diqqət yetirək:

*Belə derlər ki, həzrəti-Loğman
Həbəş əhliydı, ya ki ol Sudan.
Ona dəydi həvadisın xəbəri,
Satdılar qul kimi o pürhünəri
Yusif asa o mahi – ürfani
Keyd ilə satdı fəvci – ixvani...*

Göründüyü kimi, bu iki mənzum parçadan gətirilən nümunələrdə bəzən az və bəzən də çox, bütün hissələrdə Azərbaycan dilində kütləvi şəkildə işlənməyən ərəb-fars sözləri və izafətləri mövcuddur. Bir cəhət maraqlıdır ki, şairin satira, mənzumə dili bir çox hallarda qəzəllərinin, ümumiyyətlə, lirik əsərlərinin dilindən çətindir. Nəzərə belə çarpır ki, bu, şairin formaca yeniliyi və axtarışı ilə bağlı olmuşdur. O, şeirlərindən tədrisdə istifadə etdiyi və mənalarını dərş zamanı uşaqlara açdığı üçün belə çətin dildə yazırdı. Şairin belə bir metoddan istifadə etməkdə məqsədi öz şagirdlərini klassik ədəbiyyatı başa düşməyə hazırlamaq olub.

“Rəbiül-ətfal” dərşliyi bəhr baxımından da diqqəti cəlb edir. Belə ki, əsər xəfif və səri ölçülərində yazılmışdır. Seyid Əzimin Azərbaycandilli poeziya yaradıcılığında xəfif bəhrinin xüsusi yeri vardır. Aktivliyinə görə bu bəhr həzəc və rəməldən sonra üçüncü yerdə durur. Şairin epik-didaktik,

alleqorik əsərlərində, məsnəvi formasında xəfif bəhri hegemon mövqedədir. "Rəbiül-ətfal"dakı 4 əsərdən və "Siçan və pişik dastanı"ndan başqa, yerdə qalanları-180 parça şeir-məsnəvi xəfif bəhrindədir" (2, 35). Şairin anadilli poeziyasında "səri" bəhri qeyri-aktivdir. Bu tipli epik-didaktik şeirlər özünü cəmi bir neçə nümunədə göstərir. Başqa sözlə, şair bu bəhrdə 5 əsər yazmışdır. Beş əsərin hamısı janr formasına görə məsnəvidir. Başqa bir tərəfdən yanaşdıqda, bu bəhrdə olan əsərlərin bir qisminin iqtibas və ya tərcümə olduğunu müşahidə edirik. "Siçan və pişik dastanı" əksəriyyəti pişik, siçan, it obrazlı alleqorik əsərlərdir. Dərsliyə bu bəhrdə yazılan 4 nümunə və bir də "Siçan və pişik dastanı" daxil edilib.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.B.M.Məmmədşad. Seyid Əzim Şirvani anadilli poeziyasında bədii dil (jurnala əlavə).Bakı, "BDU",1998.40 s.
2. B.M.Məmmədşad. Seyid Əzim Şirvani anadilli poeziyasında vəzn (jurnala əlavə).Bakı, "BDU", 1999.44 s.
- 3.X.Məmmədov XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1992, s.58
- 4.X.Mustafayeva. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.Bakı "Elm" 2011. – 292 s.
- 5.S.İbrahimov. M.Həsənova. Azərbaycanda ədəbiyyatın tədrisi tarixi. Bakı: "MBM" 2016, 400 s.
- 6.Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri.Tərtib edən: X.Məmmədov. – Bakı, "Maarif", 1990.- 224 s.
- 7.T.Hacıyev.Azərbaycan ədəbi dil tarixi.Bakı- "Elm" – 2012 – 410 s.

R.Bagirov

Upbringing problems in the textbook of S.A.Shirvani' s "Rabiul – Atfal" Summary

The article deals with the upbringing problems in the textbook of "Rabiul - atfal" by S.A.Shirvani. S.A.Shirvani has a special position among the Azerbaijani enlighteners of the 19th century. At that time there were no proper books in the native language at national schools which just started functioning, worried S.A.Shirvani much as the other progressive intellectuals did. He, as the other educators, did his best to solve all the problems in the way of the progress of people.

In addition to his poetry Seyid Azim was also a talented teacher. The great part of his creativity is closely connected to his pedagogical activity. To give

students science and knowledge he realized the necessity of textbooks and teaching aids. Thus, since the first day he made efforts to bring up national textbooks. The poetic samples collected in the textbook of "Rabiul-atfal" were the first examples of our national children's literature.

Р. Багиров

**Проблемы воспитания в учебнике «Рабиул – атфал»а
С.А.Ширвани
Резюме**

В статье рассматриваются проблемы воспитания в учебнике «Рабиул – атфал»а С.А.Ширвани. С.А.Ширвани занимает особое место у азербайджанских просветителей XIX века. Тогда не было надлежащих книг на родном языке в национальных школах, которые только начали функционировать, очень беспокоил С.А.Ширвани так же, как и другие прогрессивные интеллектуалы. Он, как и другие просветителей, прилагал все усилия, чтобы решить все проблемы на пути прогресса народа.

В дополнение к его стихам Сейид Азим был также талантливым учителем. Большая часть его творчества тесно связана с его педагогической деятельностью. Чтобы дать студентам науку и знания, он осознал необходимость учебников и учебных пособий. Таким образом, с первого дня он прилагал усилия для воспитания национальных учебников. Поэтические образцы, собранные в учебнике «Рабиул-атфал», были первыми примерами нашей национальной детской литературы.

Rəyçi: Elşad Səfərli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LEYLA ALLAHVERDIYEVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti

MÜSTƏQİLİK DÖVRÜNDƏ KOMEDİYA

Açar sözlər: teatr, komediya, komik, səhnə, dram

Ключевые слова: театр, комедия, комикс, сцена, драма

Key words: theater, comedy, comic, stage, drama

Viktor Hüqo yazırdı: "Teatr optik cihazdır. Tarixdə, həyatda, insanda olan hər şey sənətin magik çubuğu ilə vasitəsi ilə burda öz əksini tapa bilər". (1; 30)

Bu gün sənətin magik çubuğu həyatımızdan səhnəmizə nələri çıxarır? İçərisində yaşadığımız həyat hər şeyi bizə sona qədər açma bilmir, ona görə də həyatı bəzən sənətin, xüsusilə də sənətin vasitəsi ilə öyrənmək ehtiyacı yaranır. Fikrimizcə, hələ neçə min il əvvəl insan teatrı bu ehtiyacdən yaradıb və neçə min il sonra da insan teatrı bu ehtiyacdən yaşadır. Odur ki, teatr özümüzlə tanışlıq, günümüzlə görüş yeridir...

Müasir səhnədə nə özümüzü tragik qəhrəman, nə də günümüzü tragik mövzu kimi görmürük, həyatımız səhnəyə ya dramla çıxır, ya da komediya ilə. Dram daha çox tarixi mövzularda yaranır, ümumiyyətlə, komediyani günün janrı elan etmək olar. Onu da deyək ki, komediya nəinki bu günün elə dünənimizin də janrı olub, dramaturgiyanın Azərbaycan ədəbiyyatına gəlişi də komediya ilə baş verib. Nəyə görə faciə, dram yox, məhz komediya, özü də altı komediya bir-birinin ardınca. Bu adi bir təsadüfdür, yoxsa məntiqi qanunuyğunluq?

Teatrşünas Vidadi Qafarlı bu sualın cavabını belə verir: "Sözsüz ki, bunun bir çox səbəbləri var idi. İlk səbəb o idi ki, milli pərdəli teatrimiz həyata gözünü faicə janrı ilə açan Dünya teatr prosesinin tərkib hissəsi kimi, bu prosesin dialektik, məntiqi davamı və nəticəsi kimi başqa cür edə də bilməzdi, necə ki, etmədi-dünyaya gülə-gülə komediya janrı ilə gəldi". (3; 48)

Ədəbiyyatşünas alim H.İsrafilovun fikrincə isə, "Axundovun yalnız komediya janrına üstünlük verməsi hər şeydən əvvəl onun dünyagörüşü və sənətin həyatla əlaqəsinə münasibəti ilə bağlı idi. O, əsasında və məğzində tənqid və satira olan bədii janrlara "insanların əxlaqını yaxşılaşdırdığı, oxucu və qulaq asanların ibrətləndiyi" üçün üstünlük verirdi". (2; 18)

Göründüyü kimi, elmi-nəzəri fikir, bu hadisəyə müxtəlif yanaşmalar etmişdir. Axı bizim ədəbiyyatımız buna qədər daha çox tragik notlara köklənmişdi, onda satira ancaq ünsür şəklində idi. Bu məntiqdən çıxış edəndə Axundzadə gərək tragediya yazardı, amma komediya yazdı. Çünki onun sənət kredosu dövrünü, ictimai-sosial həyatı ədəbiyyata gətirmək idi və bunun üçün ən yaxşı vasitə də elə komediya idi.

Tragik və dramatik obrazlar komik obrazlar qədər zamanəsinin qəhrəmanı ola bilmirlər, Otello da, Hamlet də istənilən bir zamandan və istənilən bir yerdən baxanda görünürlər. Skapen XVII əsr Fransasının, Xlestakov XIX əsr Rusiyası üçün xarakterikdir. Axundzadənin səhnəyə çıxardığı cahillər də, Mirzə Cəlilin çıxardığı itilgentlər də həmin zamanın canlı salnaməsi, tariximizdən bir parçadırlar. Ümumiyyətlə, hər dövrün özünün komediyasının yaranmaı çox vacibdir, çünki komediya tragediya və dramdan daha çox zamanın yaddaşını səhnənin yaddaşına həkk edir. Səhnənin yaddaşı isə istər nəsrin, istərsə də poeziyanın yaddaşından daha güclü, daha siyarətedicidir, çünki gördüklərimizi daha gec unudur, daha çox hiss edirik.

İlk komediya yaddaşımızda hacı qaralar, məstəli şahlar, şəhrəbanu xanımlar, hacı qənbərlər, şeyx nəsrullahlar vardı. Sovet dövründə isə komediya səhnədə öz mövqeyini digər janrlara udurur. Bəlkə də elə bu səbəbdəndir ki, sovet dövrünün səhnə yaddaşı özünəqədərki dövrdən daha zəifdir və o zamanın ovqatını daha az ifadə edir.

Bəs bu gün səhnəmizin komediya yaddaşında nələr var? Komediya sovet dövründən fərqli olaraq bu gün səhnədə daha çox mövqe sahibidir. Səhnəmizə günümüzün ilk yaddaşı Elçinin komediyaları ilə gəldi və bu komediyalar zamanı dəliliyin zamanı elan etdi.

Doxsanıncı illər komediyasında dəlilik ruhi-psixoloji hal deyil, qəfil siyasi-ictimai dəyişikliklərin, kataklizmlərin gətirdiyi dalğadır. "Ah, Paris, Paris!"də hələ bir məhəllə içində olan bu dalğa "Mən sənin dayınam"da artıq teatrı bürüyüb və "teatr da özünə gülür". "Ah, Paris, Paris!" komediyasının personajları hələ ətrafında nələr baş verdiyini sona qədər anlamayan, qəfil dalğanın gətirdiyi qəfil burulğandan xilas, çıxış yolu arayan insanlardır. Onlar bu çıxış yolunu Parisdə görürlər.

"Ah, Paris, Parisdə!"də personajlar hələ çıxış yolu uğrunda mübarizədədirlərsə, Elçinin sonrakı komediyalarının hər birində onlar bir cür çıxış yolu tapa biliblər. "Mən sənin dayınam" komediyasında qəhrəman çıxış yolunu öz uydurulmuş qəhrəmanında - Dayıda, "Dəlixanadan dəli qaçıb və yaxud mənim sevimli dəlim" komediyasında öz uydurulmuş dünyasında, "Mənim ərim dəlidir" pyesində isə özünü dəliliyə qoymaqla tapır. Göründüyü kimi, hər üç əsərdə ümid ancaq yalana qalıb, xilas yolu uydurmadır. Bu komediyaların hər biri bizə deyir ki, artıq həyatımızda gerçəklər öz yerini yalanlara verir və biz istəsək də, istəməsək də, hərəməz bir cür bu yalanın iştirakçısıyıq. "Mənim ərim dəlidir" komediyasında Kişi istəsə də, istəməsə də dəli rolunu davam etdirmək, "Mənim sevimli dəlim"də isə Baş Redaktor dəli olduğunu boynuna almaq məcburiyyətindədir. Doxsanıncı illərin əvvəlində yolunu və səmtini azmış insanların komediyası öz yerini doxsanıncı illərin sonunda ağıllı olub yaşaya bilməyənlərin komediyasına verdi və bu komediya

səhnədən tamaşaçıya bu mesajı ötürdü. "Sən və sənin ətrafındakı hər kəs dəlidir". Tamaşaçı da "Mənim sevimli dəlim" komediyasının "Bəlkə, elə bunlar normal adamlardır, sən özün birtəhərsən?" deyən qəhrəmanı kimi özü özündən və ətrafındakılardan şübhələndi.

İkiminici illər komediyasında artıq çaxnaşma və vurnuxma öz ömürünü başa vurmuşdur. Dəlilik səhnədə artıq kataklizmlərin gətirdiyi burulğan deyil, ruhi-psixoloji haldır. Buna görə də o, məhəllədə, evdə, redaksiyada deyil, öz ünvanında Ruhi xəstəliklər klinikasıdır. İkiminici illər səhnəsində qəhrəman özünü dəliliyə qoymur, o, artıq "dəlilik mərtəbəsinə yüksələ" bilib, dəlilik "Şekspir" komediyasında Baş həkim üçün nə "Mənim ərim dəlidir" pyesində olduğu kimi "ağıllı"lardan sığınmaq, maddi tələbatını ödəmək vasitəsidir, nə də "Mənim sevimli dəlim" komediyasında olduğu kimi zorla vurulmuş damğadır, dəlilik Baş həkim üçün könüllü sığınacaq, mənəvi tələbatdır, ona görə də o, pasiyentlərini müalicə etməyə yox, özü də onlardan biri olmağa can atır. "Şekspir"-in personajları doxsanıncı illər komediyasının personajları kimi hara, nəyə tapınacağının qeyri-müəyyənliyi içində vurnuxmurlar, artıq onlar yekdilliklə müəyyənləşdirmişlər, xilas Yad planetdədir.

Bu əsərdə Yer üzünün mizanı pozulmuş, baş-ayaq bir halı komik durum yaradır. Bu elə bir komiklikdir ki, onda qətiyyət gülüş yoxdur, onu seyr edən tamaşaçının dodağında gülüş deyil, qəlbində xof yaranır, o, özü özündən və öz halından əndişələnir.

Rusiyanın Ria Novosti teatrın bədii rəhbəri, dünyaca məşhur teatr rejissoru Rimas Tuminas müsahibələrinin birində söyləyir ki, "müasir pyeslərdə mən vacib olanı tapmıram-insan taleyi haqda söhbəti. Onlarda insana görə ağrı hissi yoxdur. Əsasən sarkazm, qəzəb, daha çox çirkinlik görmək arzusu. Nə qədər çox ləkə olsa, o qədər yaxşıdır elə bil". Doğrudan da, müasir komediyalarımızda ləkənin çoxluğu komik situasiyanın dərinliyini yaradır. Özümüzü nə qədər eybəcər, həyatımızı nə qədər çirkin görsək, bir o qədər bədii müvəffəqiyyətə yaxınlaşırıq elə bil.

Odur ki, səhnənin rəngləri hər komediyadan komediyaya daha da tündləşir. "Teleskop" komediyasında həyatımız o qədər eybəcər, özümüz isə o qədər idbar görünürük ki, bu cəmiyyətdə, bu insanlar içərisində yaşamaqdansa, axirəti, ölümü daha üstün tuturuq. XX əsrin əvvəllərində komediyamız ölüləri diriltməyə çalışırdısa, XXI əsrin əvvəllərində diriləri ölümə səsləyir. Bəlkə də, elə bu bədbinlik qoymur ki, bu gün dramaturgiyamızda tragediya yaransın, çünki məlumdur ki, tragediya daha nikbin janrdır və bu dərəcədə ümitsizlik yalnız komediyada ifadə oluna bilər. Onu da deyək ki, ümitsizliyi ifadə edən müasir komediyanın özü də bir ümitsizlik içindədir. O, səhnəyə artıq qüsurlar və nöqsanlara mənəvi məlhəm olmaq üçün deyil, məlhəmsiz xəstəliyə tutulduğumuzu söyləmək

üçün çıxır və bizə təkidlə təlqin edir ki, dərin bir uçurumda, həllolunmaz bir çıxılmazlıq içindəyik.

Son illərin komediyası isə dəliliyin havası yox, pulun bəlasına düşmüş insanların komediyasıdır. Bu komediyada hər kəs milyonların peşindədir, hər kəs zənginlik arxasınca qoşur. Milyonlara çatmaq üçün gedən qızğın mübarizədə o dərəcədə əcaibləşib-qəraibləşirik ki, nə doğma bir kəsin ölümünün ağrısını yaşayıırıq, nə də vətən acısını. "Teleskop"da ata can üstə ikən pulunu axtaranlar, "Oliqarx"da doğmasının cənəzəsi üstündə vəsiyyəti davası edənlər, "Vəsiyyət"də milyonlara sahiblənmək üçün doğmalarının dirilməsinə razı ola bilməyənlər, "Miras"da zənginlik eşqi ilə vətənə arxa çevirməyə hazır olanlar müasir həyatımızın səhnədən görünən mənzərələridir. Əlbəttə, bunlar yalnız səhnədən görünən deyil, elə həyatdan da görüb-görünən mənzərələrdir. Onda sual olunur ki, həyatda gördüklərimizi səhnədən görüncə əhvalımız niyə dəyişir? Çünki biz teatra yalnız həyatı görmək üçün deyil, həm də həyatımızdan zövq almaq üçün gəlirik. Səhnəyə yalnız çir-çirkabı çıxaran komediya isə bizi zövqdən, sənəti isə gözəllikdən məhrum edir. Sənətsə gözəllikdir, burda hətta eybəcərlik də estetik kateqoriyadır. Özü də yalnız səhnədə güldüyümüz deyil, zaldakı gülüşümüz də estetik kateqoriyadır, onun da sənətə daxil vardır, teatr divarları arasında onun da gözəlliyi şərtidir. Burda hırıltının və gülüşün min cür əcaib-qəraib formalarının eşidilməsi teatrı küçə-bazar meydanları ilə eyniləşdirir, teatr isə məktəbdir, hətta nəinki məktəb, biz həmişə onu məbəd deyər tanıyıyıq, ehtiram etmişik. Amma bəzən məbəd dediyimiz teatrın zallarında elə gülürük ki, küçə-bazar gülüşləri bunun yanında toya getməli ola. Çünki küçə-bazar meydanlarında görüb-eşitdiklərimizi səhnədən görüncə teatrdə olmağımız adına gülüşümüz gözəlləşir.

Lessinq deyirdi ki: "Teatr gözü və qulağı sıgallayır". Amma bu gün səhnədə milyonlar uğrunda gedən mübarizələrdəki rəzilliklər, bacardığıca daha çox əzilib-büzülən maviilər, hərzə-hədyan danışığılar nə gözümüzü sıgallayır, nə də qulağımızı. Gözümüz eybəcərliyə, qulağımız boşboğazlığa öyrəşdikcə səhnədə həyatımız, zalda isə özümüz eybəcərləşirik. Komediya yalnız gülmək və güldürmək üçün deyil, həm də düşünmək və düşündürmək üçündür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hüqo V. "Kromvel dramına ön söz" // "Ədəbiyyat qəzeti", 2017, 20 yanvar, 32s.
2. İsrailov H. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri (1980-1920). Bakı, 1988, 288s.
3. Qafarlı V. Azərbaycan teatrının poetikası. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2012, 160s.

L.Allahverdiyeva

**The comedy of the era of independence
Summary**

Comedy genre in contemporary stage of national drama was studied in the article. The comic situation and the problem in contemporary comedy were researched. This research had been realized by referring to only the materials of stage not to all drama materials. Literal- esthetic values of nowadays comedy stage were defined and impression coming from there to audience is discussed. Comedy is the main genre in contemporary Azerbaijan drama. The investigation predmet of the article is the problems of creating this genre in drama, its developing directions and realizing on stage. When the author studying modern developing level of the comedy, touched to the creation of this genre in Azerbaijan literature. Modern level of genre developing has been studied from the point of today's comedy.

Л.Аллахвердиева

**Комедии эпохи независимости
Резюме**

В статье исследуется жанр комедии в современной национальной драматургии. Рассматриваются вопросы решения проблемы комического в современной комедии. В работе автор ссылается не на весь драматургический материал, а только на сценические постановки. Также в работе говорится о художественно-эстетических ценностях в современной комедии и о том впечатлении, которое она производит на зрителя. Комедия является ведущим жанром в современной азербайджанской драматургии. Вопросы возникновения этого жанра в драматургическом процессе, направления развития и постановки на сцене также является предметом исследования. Исследуя современный этап развития жанра комедии автор, также делает экскурс в историю возникновения этого жанра в Азербайджанской литературе.

**Rəyçi: İsa Həbibəyli
Akademik**

SƏYYARƏ ƏLİYEVƏ

ADU

sayyare.aliyeva@gmail.com

DORIS LESSİNG YARADICILIĞINDA ŞƏRQ MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: Doris Lessinq, Şərq, humanizm, Qızıl Gündəlik.

Ключевые слова: Дорис Лессинг, Восток, гуманизм, Золотой дневник.

Key words: Doris Lessing, East, humanism, Golden Notebook.

2007-ci ildə Nobel mükafatına layiq görülmüş Doris Lessinq dövrünün görkəmli romançılarından biri olmaqla yanaşı, yaradıcılığında Şərq dünyagörüşünü inikas etdirən yazıçılardan olmuşdur. Onun yaradıcılığı feminizm, humanizm kimi ideyaların ifadəsi kimi bir çox ədəbi tənqidçilər və ədəbiyətşünaslar tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır. Bununla belə, onun roman və toplularında şərq dünyagörüşü və fəlsəfəsinin ifadəsi mövzusunda araşdırmalar nisbətən yeni bir istiqamətdir.

İranın Kirmanşah əyalətində dünyaya göz açmış və daha sonra Rodeziyada yaşamış Doris Lessinq (Doris Mey Teylor) bu illərdən yaddaşına həkk olunmuş xatirələrini daha sonra əsərlərində feminizm, irqçilik və ümumiyyətlə insanpərvərli kimi ideyaların ifadəsində istifadə etmişdir.

Şərq fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olan Lessinq insanpərvərliyin mükəmməl təəcəssümü olan həmin fəlsəfəni əsərlərində əks etdirməklə yanaşı, ümumiyyətlə həmin illərin xatirələrini də əsərlərində bilavasitə ifadə etmişdir.

Ədəbi fəaliyyətə “Otlar oxuyur” (“The Grass is Singing”) ilə 1949-cu ildə (bəzi mənbələrdə isə 1950-ci ildə) başlayan Doris Lessinq artıq bu əsəri ilə gələcək parlaq yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən sayıla biləcək bir mövzunun təməlini qoyur. Bu əsər ağdərili sahibkar ailəsinin xanımı ilə qaradərili xidmətçi arasında yaranan, o zamankı cəmiyyət üçün anomal görünən münasibətlər üzərində köklənir. Bir sözlə, bu, məhəbbət və nifrət, eləcə də bu fonda öz kəskin müdaxilələrini əskik etməyən aşılmaz irqi konfliktlərdən bəhs edən bir hekayədir. “Otlar oxuyur”un yazılmasına əsas səbəblərdən biri Lessinqin müstəmləkə Rodeziyasından yaddaşlara həkk olunmuş uşaqlıq xatirələri və zəncilərə qarşı gördüyü haqsızlıqlar olmuşdur.

Afrikanın əyalətlərində keçirdiyi həyat nəticə etibarı ilə onun uzun müddət tükənməyən yazıçı ilhamının qaynağı oldu. 1950-ci və 60-cı illərdə Britaniya kommunist partiyasının və nüvə silahına qarşı hərəkatın fəallarından biri olduğu, aparteid rejimini tənqid etdiyi üçün onu Cənubi Rodeziyada, Cənubi-Afrika Respublikasında “arzuolunmaz şəxs” (persona non-grata) elan etdilər. Doris müəyyən bir dövrdə Böyük Britaniyada

kommunistlərə və pasifistlərə qoşulmuş, özünü feminist ədəbiyyata həsr etmişdi. Bundan sonra elmi fantastika, ardından sufizmlə maraqlanmağa başlamışdı. Tənqidçilər Lessinqin maraq dairəsinin davamlı olaraq dəyişməsinə izləyə bilmirdilər və onun yazılarına müvafiq damğanı yapışdırmağa həmişə gecikirdilər. Lessinq kommunizmin gələcəyi barəsində umidsiz və feminizmin perspektivləri barədə skeptik olduğunu cəmiyyət qarşısında açıq şəkildə bəyan etdikdən sonra ədəbi çevrələrdəki tənqidçilər də onun kitabları barədə ortaq məxrəc tapmaq ümidini tamamilə itirdilər və Lessinqdən əllərini üzdülər. Doris Lessinq özü belə hesab edirdi ki, formal təhsil ala bilməməsi onun üçün müsbət hal idi. Çünki Dorisin dünyagörüşü avrosentrizm təlqinlərindən təsirlənməmiş, bu hal isə onu xarici təsirlərdən qorumuşdur.

Gəncliyində Doris ehtiraslı bir dinləyici idi və onun marağını çəkən həmsöhbətlərinin bəhs etdikləri mövzulardan hər şeyi sanki süzərək öz daxilinə atırdı. Şəxsi təcrübəyə əsaslanmayan həyat haqqında hazır təsəvvürlər, şablonlar, “ağıllı görünən axmaqlıqlar” Dorisi qıcıqlandırır.

Lessinqin hələ ilk əsərləri – “Otlar oxuyur”, “Marta Qest” XX əsr ədəbiyyatının ən yeni realist nəsr əsərləridir. Onun çoxlu sayda roman, pyes, hekayələri dərc edilmişdir. Müəllifin məşhur romanlarından biri feminist ədəbiyyatının klassikası hesab olunan “Qızıl gündəlik” (The Golden Notebook) (1962) adlı romandır. Çoxlarının şah əsər adlandırdığı “Qızıl Gündəlik” romanı Lessinq yaradıcılığının əsl nümunəsi hesab edilə bilər.

1962-ci ildə Doris Lessinqin ən məşhur romanı olan “Qızıl Gündəlik” nəşr olunduğu zamanlarda o özünü bir yandan artıq texniki olaraq savadlı, yetişmiş ədəbiyyatçı kimi, digər tərəfdən ilk ədəbi ilhamını itirmiş kimi hiss edirdi. Qismən də şotland psixiatr Ronald Lenqin kitablarından təsirlənərək yazdığı “Qızıl Gündəlik”də Lessinq özünün alter-egosunu kəşf edirdi. Əsərin qəhrəmanı orta yaş böhranı və yaradıcılıq ehtirası ilə üzləşmiş qadın yazıçı Anna Vulfdur. Roman yalnız incə psixoloji təcrübə kimi tanınmır, həm də cəsarətli formal eksperiment kimi qəbul edilir. Əsərdə Lessinq eyni zamanda dörd müxtəlif gündəliyi təqdim edir. Gündəliklərin hər biri onun həyatının müəyyən sahəsinə həsr edilmişdir: biri Afrikada keçirilən gənclik xatirələrinə, digəri siyasi görüşlərinə, o biri isə özündən uzaqlaşaraq sanki keçmişini kənar bir şəxs kimi görən insanın qeydlərinə... Sonuncu isə onun əsl gündəliyidir. Özünün “mən”ini tamamilə itirmək qorxusu ilə Anna bütün bu parçalanmış qeydləri birləşdirməyə səy göstərir. Digər əsərlərində olduğumu kimi burada da, həyat əhvalatından elementlər daşıyan “Qızıl gündəlik” romanı Lessinqin ən yüksək sənətkarlıq əsərlərindən sayılır.

Lessinq “Alfred və Emili” (Alfred and Emily) (2008) əsərində Birinci Dünya Müharibəsinin fonunda anasıyla atasının əhvalatını nəql edir. Kitabın ilk yarısını “döyüş olmasaydı, necə bir həyatları olardı” fikrindən çıxış

edərək qələmə alan yazıçı kitabın ikinci yarısında müharibənin həyatlarına vurduğu sağalmaz yaranı göz önünə gətirir. Xəyalında yaşatdıqlarını və bunun müqabilində gerçəkdə yaşananları tədiredici bir tərzdə yazıya köçürür.

Alfred və Emili xəyalında yaşatdıqları kimi xoşbəxt bir həyat sürərkən Alfred döyüşdə yaralanaraq şikəst olur. Emili isə xəstəxanada tibb bacısı vəzifəsini həyata keçirərək əsgərlərin acılarını paylaşır.

Anasıyla atasının müharibə səbəbindən parçalanmış həyatı Lessinqə dərin təsir göstərmişdir. Yazıçı bu əsərlə sanki valideynlərinə qarşı olan mənəvi borcunu ödəyir.

Yazıçı öz həyat təcrübəsini əsərlərində inikas etdirməkdə daha sonra da davam edir və artıq 1952-ci ildən sonradan “Zorakılığın övladları” (“Children of Violence”) adı ilə tanınacaq beş əsərdən ibarət müəyyən mənada avtobioqrafik sayıla bilən romanlar silsiləsini yazır. Əsərlərə diqqətlə yanaşdıqda romanda müəyyən qədər daha sonralar yazıçının əsas ədəbi priyomlarından olacaq elmi fantastikayla və bəzi sufi notlarla da rastlaşmaq mümkündür. Lakin buna baxmayaraq, yazarın sufi və elmi-fantastik düşüncə tərzini ən mükəmməl formada onun yaradıcılığının üçüncü mərhələsini özündə ehtiva edən “Arqodakı Kanopus: Arxivlər” silsiləsində üzə çıxır.

“Cəhənnəmə enmək üçün təlimat” və “Qürub çağından əvvəlki yay” romanları oxucunu pozulmuş psixikanın və dəliliyin dərinliklərinə aparırdı. “Arqodakı Kanopus: Arxivlər” silsiləsi isə gələcək haqqında vizioner-allegorik romanların tam bir silsiləsini təşkil edirdi. Burada personajlar - qadın və kişi arxetipləri kosmik məkanda qarşılıqlı təsirdədirlər. Bu silsilə “Şikəstə” (Shikasta) (1979), “Zona üç, dörd, beş arasında evliliklər” (1980), “Sirius təcrübələri” (1981), “Planet 8 üçün nümayəndə hazırlanması” (1982) romanlarından ibarətdir. “Şikəstə” romanını uşaqlıq illərindən bəri mövcud Şərq dünyaduyumuna təsirin aradan illər keçdikdən sonra meydana çıxan əks-sədası kimi qəbul etmək mümkündür.

Doris Lessinqə görə, bu gün gəldiyimiz nöqtədə insanlıq artıq özü haqqında heç olmadığı qədər məlumata malikdir. Ancaq gələcək nəsillərə qaranlıq qalan məsələ bizim bu məlumatları istifadə etməməyimiz olacaq. Yazıçı insanların özlərinə kənardan obyektiv baxmağı rədd etdiklərini ifadə edərək bütün sərtliyi ilə ictimai tənqid formalı əsərini təqdim edir. Lessinq həm çox açıq, həm də səmimi üslubu ilə oxucuları zalımlıq və cahilliyə hücum edərək fərdi cəmiyyətin maneələrini aşmağa, daha yaxşı bir dünya qurmağa çağırır.

Ümumiyyətlə, Doris Lessinq yaradıcılığında Şərq motivləri dedikdə qeyd olunan məsələləri onun yaradıcılığında ifadəsini tapmış sufi təlimi ətrafında birləşdirmək mümkündür. Daha öncə təhlil edilən insanpərvərlik -

istər feminist, istər irqçi, istərsə də ümumiyyətlə humanist ideyalar kimi Şərq dünyagörüşünün onun təfəkküründə əks olunmuş ifadəsi olmaqla yanaşı, həm də ədibin əsərlərində öz bədii ifadəsini tapmış sufizmin inikasıdır. Müge Qalin özünün "Between East and West: Sufism in the Novels of Doris Lessing" adlı kitabında bu məsələyə dair araşdırmalar aparmışdır. Bu baxımdan tədqiqatçının həmin kitabından olan bir fikri də maraqlıdır: "Qeyd etmək yerinə düşər ki, o, (Doris Lessinq - S. M.) xaos və puçluğu vurğulamaq baxımından kifayət qədər bacarıqlı idi, bu daha sonra erkən 60-cı illərdə sufi təlimlərə baş vurmaqla müşayiət olunmuşdu" (1; s.66). Tədqiqatçının da fikrindən aydın olur ki, Doris Lessinq demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyunca şərq motivlərinə istinad etmiş və yaaradıcılığının sonuna yaxın bütün bunları sufi təliminə əsaslanaraq ümumiləşdirmişdir.

Beləliklə, Doris Lessinq yaradıcılığı bir çox məqamlarda onun təfəkküründə öz izini qoymuş Şərq təsirinin inikası kimi çıxış edir və əsasən onun uşaqlıq və gənclik xatirələrinə əsaslanır.

Ədəbiyyat

1. Galin M. Between East and West: Sufism in the Novels of Doris Lessing. Albany: State University of New York P, 1997.
2. Lessing D. The Grass is Singing, New York, Harper Collins Publisher, 1981, 253 s.
3. Lessing D. The Four Gated City, London: Mac Gibbon and Kee, 1969.
4. Lessing D. The Golden Notebook, London: Michael Joseph, 1962.
5. Ornstein R. E. The Psychology of Consciousness. New York: Harcourt Brace Jovanovich Inc., 2006.
6. Pals J. L. Constructing the "springboard effect": Causal connections, self-making, and growth within the life story. In D.P McAdams, R. Josselson, & A. Lieblich, (Eds.), Identity and story: Creating self in narrative (pp.175-199). Washington, D.C.: American Psychological Association, 2006.
7. <http://worldlitonline.net/humanism-in.pdf> Humanism in Doris Lessing's Novels: An Overview, Mercy Famila, January 2011.
8. <http://www.dorislessing.org/ifthe.html>

S.Əliyeva

Eastern motives in Doris Lessing's creative activity
Summary

Literary heritage of prominent English writer Doris Lessing is famous enough. Literary works of this Nobel Prize laureate have been analysed from different points. However, the analysis of eastern motives in her creative activity is comparatively new direction.

Her novels as "Golden Notebook", "The Grass is Singing", "Alfred and Emily", and her series of novels as "The Children of Violence" and "Canopus in Argos: Archives" are analysed from the point of eastern motives. One of the most important moments mentioned in the article are her childhood and teen years spent in the East which had found their reflection in the literary ideas of her novels.

Author describes the influence of Eastern topic on Doris Lessing's creative activity. The article deals with the actual problem.

С.Алиева

Восточные мотивы в творчестве Дорис Лессинг
Резюме

Творчество известной английской писательницы Дорис Лессинг довольно известно. Творчество этой писательницы получившей Нобелевскую премию было использовано с разных направлений. Анализ восточного влияния в ее творчестве сравнительно новое направление.

Романы писателя «Золотой дневник», «Травы поют», «Альфред и Эмили», ее серии романов «Дети насилия», «Канопус в Аргосе: Архивы» рассматриваются с точки зрения восточных мотивов. В этом смысле особенно отмечается ее жизнь и воспоминания прожитие в Востоке.

Автор рассматривает влияние Восточной темы на творчество Дорис Лессинг. Статья посвящена актуальной теме.

Rəyçi: Yeganə Abdullayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dozent

SAMİRƏ ƏHMƏDOVA
ADİU
samira-ahmadova@mail.ru

H.CAVID YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜK MƏFKURƏSİ

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, türkçülük, Turan, ideya, məzmun

Ключевые слова: Гусейн Джавид, тюркизм, Туран, идея, сюжет

Keywords: Hussein Javid, Turkism, Turan, idea, content

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında öz dəsti-xəttini qoyan, böyük millətin qürur və şərəfini qoruyacaq gücə malik, xalqın dərini təkbaşına öz çiyinlərində qürurla daşıya biləcək ədiblərdən idi Cavid Əfəndi. H. Cavidin əsərlərinin gənc nəslin tərbiyəsində rolunu bilmək üçün hər şeydən əvvəl təbliğ etdiyi ideyaları başa düşmək vacibdir.

Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatında türkçülük ideyalarının alovlu tərənnümçülərindən biri olmuşdur. Onun əsərlərində türkçülük başda idi. Əsərlərinin özəyini təşkil edən digər ideyaların vəhdətində də Cavid Əfəndinin turançılıq ideyası dayanır.

Hüseyn Cavidin əsərlərinin təkcə ideya, məzmun və mövzusuna deyil, həm də ədəbi dilinə fikir versək, görərik ki, ədibin dilində çox saylı türk sözləri işlənməkdədir. Bu da təsadüfi deyil. Hüseyn Cavid bütün türk dünyası üçün yazıb-yaratmışdır. Hüseyn Cavid o sənətkarlardandır ki, müasir dilçilik problemlərindən olan Ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması üçün ideya vermiş, ədəbiyyatda da yeni və fərqli bir cığır açmışdır. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən M.H.Türkəqul yazır ki, H.Cavid İstanbul türkcəsi ilə Azərbaycan ədəbi türkcəsi arasında "bir körpü yaratmış və bu iki şivə arasındakı məsafəni qısaltmışdır" (2, 8). Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün bir nümunəyə baxaq:

Pəmbə, şəffaf, ipəkli bir çarşaf,
Lərzişi-səfvətilə hər saat;
Ruhi-məcruha eyliyor ithaf,
Nazənin bir firistə, bir afət.
Bu təsəttür nasıl da cazibədar!
Bunda pək incə bir lətafət var (2,64)

"Pəmbə çarşaf" adlı bu şeirinin dilinə nəzər salsaq, görərik ki, buradakı sözlərin çox hissəsi Türkiyə türkcəsindədir. O dövrdə Türkiyə və digər türk xalqları ilə mədəni əlaqələrin yaranmasında vacib amillərdən də biri məhz ədəbiyyat idi. Ədəbi əsərlərin dilinin türk xalqları tərəfindən anlaşılması üçün Cavid Əfəndi də bu yolu seçmişdi. Necə deyərlər, Cavid Əfəndi üçün vahid türk ədəbiyyatı, vahid türk mədəniyyəti içində idi.

Görkəmli ədibimiz Hüseyn Cavid əsərləri ilə müdrikcəsinə türk tarixindəki ən şanlı keçmişi də, ən böyük səhvi də öz oxucularına çatdırmış, türk soyundan olduğunu hər zaman vurğulamışdır. O, millət üçün gələcəyə işıq tutanlardan idi. Hüseyn Cavid "keçmişə baxır, gələcəyi görürdü" -desək, yanılmazıq. Maraqlısı odur ki, Cavid Əfəndi xalqın başına gələn, hətta gələcək bələlərin səbəbini bilir, sanki hayqıraraq bizi xəbərdar etmək istəyirdi.

Məmləkətlər, zavallı millətlər
Hər boyun бүkdü, türkə yalvardı,
Mərhəmət gördü... canı qurtardı.
Sonra lakin bu mərhəmət, bu aman,
İştə tarix!.. Türkə verdi ziyan (2, 53).

"Bahar şəbnəmləri" şeirindən verilən bu hisssədə diqqətimizi çəkən bir məqam oldu. Şair biz türklərin başına gələn bələlərin səbəbini türkün mərhəməti ilə bağlayır. Həqiqətən də, tariximizin qanlı səhifələrinə baxsaq, görürük ki, hamısı eyni ssenari ilə baş verir: Qatı düşmənlərimiz dəfələrlə türklərə qarşı soyqırımlar törətmiş, bir müddət sonra isə mərhəmətimizdən istifadə edərək özlərini bağışlatmışlar. Böyük ədibimiz də bu məqamı oxucuların nəzərinə çatdıraraq onların gözlərini açmağa çalışmışdır. Bir məqamı da qeyd edək ki, H.Cavid Bakıda törədilən soyqırım zamanı ermənilər tərəfindən əsirliyə götürülmüş, lakin qaça bilmişdir. Bu hadisə təfəsilatı ilə Abdulla Şaiqin "Xatirələrim"də öz əksini tapmışdır.

Ədib türklərin başına gələcək bədbəxtliyin bir səbəbini isə soy-kökədən qopmaqda, millətindən uzaqlaşmaqda, türk bağının qırılmasında görür. "Uçurum" əsərində ədib öz oxucularına Ulu nəsihətini el adət- ənənələrinə, əxlaqına, soyuna möhkəm bağlı olan Uluğ bəyin dilindən verir:

O gün ki, İstanbulda gənclik fransızlaşdı,
Getdikcə türk evladı uçuruma yaqlaşdı.
Yurdumuzu sardıqca düşkün Paris modası,
Hər kəscə örnək oldu sərsəm firəng ədası.
Sərxoşluq, iffətsizlik sardı bütün gəncləri,
Zəhərləndi getdikcə məmləkətin hər yeri (3,340).

"Uçurum" əsərində ədib Cəlalın ailəsinin faciəsini Avropa aristokrat məişətini və əxlaqını təlqin etməkdə görür.

Ədibin hər əsərində bir böyük Türk doğulur, hər cümləsində türkcülük yatır. Onun əsərlərinin əksəriyyətində də hadisələr Türk-Turan dünyasında cərəyan edir. Əsərlərinin qəhrəmanları da bu dünyadan seçilmiş igid, mərd türk oğul və qızlarıdır. Məhz buna görə böyük Səməd Vurğun ustadı tənqid edərək:

Nədən şerimizin baş qəhrəmanı

Gah Turandan gəlir, gah da İrandan? - deyər sual verirdi.

Cavid Əfəndinin hər əsərinin mahiyyət qatında türkçülüüyü sezmək heç də çətin deyil, sadəcə oxuyarkən bir tədqiqatçı gözü ilə baxmaq kifayətdir ki, başdan-başa böyük turançı olan Cavidı görək. O, türklərə məxsus xarakterləri əsərlərində əks etdirməklə türk olmağı ilə iftixar duyur sanki:

Zalımları, cəlladları çeynəyin, hiç qorqmayın,

Türk milləti, görülməmiş, boyun büksün, yalvarsın (2, 128)

"Qoca bir türkün vəziyyəti" adlı şeirdən verilən bu misralarda millətinə arxalanan və onlarla qürur duyan bir şairi görürük. Cavid Türk gəncliyini millət duyğusunun təntənəsi, Vətən, bayraq sevgisi, ədalət və həqiqət üçün mübarizəyə səsləyir, bunların Türk xalqı üçün müqəddəs dəyər olduğunu söyləyir.

Əvət, bu pək gözəl düşüncə, lakin

Səyahətdən zəvq alan bir türk için

Kırım yalıları, Idil boyları,

Qafqaz dağları, şanlı türk soyları,

Birər sərgidir – seyrinə doyulmaz (3,278).

Ədib "Uçurum" əsərindən verilən bu bənddə də biz türklərin ayaq basdığı, gözdiyi ərazilərin, eləcə də türk övladını izhar edir. "Maral" əsərində də türklərin tarixinin qədimliyinə işarə edən ədib qəhrəman bir türk övladını sözlər ilə canlandırır.

"Bən bir türküm, dinim, cinsim uludur;

Sinəm, özüm atəş ilə doludur.

Doludur, doludur,

Dur! Dur! Dur..." (3,62)

Hüseyn Cavidin əsərlərində türklərə həm də Avropalıların gözü ilə baxılır. "Şeyda" əsərində belə bir dialoqa rast gəlirik: Almaniyalı rəssam Maks Müller Şeyda ilə söhbət edərkən "Bilirsən ya, bən səni pək sevirim: çünki səndə bütün mənasilə türk nəcabəti görüyürəm".(3,242)- deyir. 1823-1900-cü illərdə yaşamış Maks Müller adlı alman əsilli filoloqla bu obrazın adının eyni olması isə daha da maraq doğurur. Hüseyn Cavid bəlkə də bu obrazı səbəbsiz yerə seçməyib. Çünki tarixdə Maks Müller adı ilə tanınan bu filoloqun türklərə qarşı xüsusi bir sevgisi olmuşdur. Araşdırmaları içində türk dil ailəsinin tədqiqinə önəm verən filoloq "Türk dilini araşdırarkən insan zəkasının dildə bacardığı böyük möcüzəni görürük"(5) deyərək öz təəccübünü gizlətmir.

H.Cavid yeri gələndə obrazların dili ilə oxucuları ruhlandırmağa, onların gözüni açmağa çalışır. Yeri gələndə, həm türk olmağı ilə qürur duyur, həm də oxucuları bunun fərqi varğama səsləyir: "Bayram! Oğlum, Qulaqlarını eyicə aç! Sözüümü, nəsihətimi dinlə!.. Sən bir baba yigitsən, bu hal sana yaraşmaz. Sən bir türk oğlusun, mərd oğul kökünü unutmaz. Ər

oğlu ər ol, qəlbini dar tutma!.. Baq nə diyorum sana, sözlərimi unutma!.. (Qayət şiddətli və ağır bir ahəng ilə)"(2,72). Bu cümlələrdə Cavidin səsini də, avazını da, hayqırtısını da eşidə bilərik, qürur hissini duya bilərik. H.Cavid yeri gələndə türklərin qadınlara olan münasibətini də öz əsərlərində əks etdirir. Qadına dəyər verməyən türk kişilərinə elə türkçülüklə ibrət dərsi verməyə çalışır. "Maral" əsərində Nadir bəyin dilindən verilən "...türklük səciyyəsi qadınlara "örtün!" deyər, əsla məcbur etməz və bu hal yalnız etiyaddan doğma bir məhkumiyyətdir ki, o da er-gec zail olar (3,92)" - cümlədə qadınlara olan zorakılığa qarşı bu cür etiraz edir.

Ümumiyyətlə, H.Cavid əsərlərində türkçülüyi təsviri etməkdən, turançı olmaqdan çəkinmirdi. O, öz əsərləri ilə türk tarixini səhnəyə gətirirdi. Hətta "Topal Teymur" əsərini M.Ə.Rəsulzadə "milliyyət" hissini təbliğ edən bir əsər kimi qiymətləndirir".

H.Cavid XX əsrdə Azərbaycanda türkçülük məfkurəsini daha yüksək zirvəyə qaldıran böyük ideoloq və bu ideyaları ədəbiyyata gətirən dahi şəxsiyyət olsa da, müxtəlif dil, dini etiqada və mədəniyyətə malik insanların çoxmədəniyyətlilik, çoxdillilik, çoxetiqadlılıq şəraitində bir-birinə münasibətdə xoşrəftarlılığı təlqin etmişdir.

Cavid Əfəndini qırılmaz zəncir ilə Turançılığa bağlayan sevdası elə onun əcali də oldu. Manqurtlaşma siyasəti yeridən Sovet quruluşu da bu səbəbdən onu elə-belə buraxa bilməzdi. Hüseyn Cavidin pantürkist damğası ilə 1937-ci ildə həbs edilib sürgün edildi. Böyük türk oğlu Cavid Əfəndi ömrü türklük üçün yaşadı, türklük yolunda öldü, Cavid ruhu isə TURANÇILIQ ideyası üçün bir məşəl oldu.

Ədəbiyyat:

1. Əlimirzəyev X. Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası (iki cildə). II cild. Bakı, "Elm və təhsil", 2009, 668 səh.
2. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 256 səh.
3. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 352 səh.
4. Mustafa Hakkı Türkecul, Azərbaycanlı Türk Şairi H. Cavid, İstanbul, 1963, 51 s.
5. İnternet resursu: <http://www.yazete.com/foto-galeri/turkler-hakkinda-kim-ne-demis/21183/sayfa-35/>

С.Ахмедова

Идеология тюркизма в творчестве Г.Джавида

Резюме

Гусейн Джавид является одним из наших писателей, который смог поднять тюркскую идеологию в азербайджанской литературе 20-го века. Тюркизм можно заметить, как в идее и сюжете произведений, так и на литературном языке Гусейн Джавида. Гусейн Джавид создавал турецкий образ и показывал древность, величие, благородство и героизм турок во всех своих работах. Идеология Гусейна Джавида бессмертна, потому что он, объединив язык, духовность нации, все национальные ценности, принял бессмертную идеологию тюркизма, и основой всех его произведений является идея тюркизма. Гусейн Джавид знал, что спасение тюркского мира, его место в истории и избавление нации от всех угроз - в идеологии тюркизма. В статье были исследованы идеи писателя о тюркизме.

S.Ahmedova

Ideology of turkish in the creativity of h.Javid

Summary

Hussein Javid, was one of our writers who raised the Turkic ideology in the 20th century Azerbaijani literature. Turkism can be seen both in the ideas and the plot of the work, and in the literary language of Hussein Javid. Hussein Javid created the Turkish image in all his works and showed the antiquity, grandeur, nobility and heroism of the Turks. The ideology of Hussein Javid is immortal, because he, having united the language, spirituality of the nation, all national values, accepted the immortal ideology of Turkism, and the basis of all his works is the idea of Turkism. Hussein Javid knew that the salvation of the Turkic world, its place in history and the deliverance of the nation from all threats - in the ideology of Turkism. Ideas of the author about Turkism were investigated in the article.

Rəyçi: Vəfa Mahmudova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ İNGİLİS POEZİYASI

Açar sözlər: müharibə, şeir, Rupert Bruk, Ziqfrid Sassun, Ayzek Rozenberq

Key words: war, poem, Rupert Brooke, Siegfried Sassoon, Isaac Rosenberg

Ключевые слова: война, стихотворение, Руперт Брук, Зигфрид Сассун, Айзек Розенберг

Bəşəriyyət tarixində İkinci dünya müharibəsinə qədərki ən böyük müharibə olan Birinci dünya müharibəsi bir çox sahələrə olduğu kimi ədəbiyyata da təsirsiz ötüşmədi. Birinci dünya müharibəsi əsgərlər, tibb bacıları, kədərli ailə üzvləri üçün müharibə dəhşətləri və yaşadıkları acı barədə yazmaq üçün ilham qaynağı olmuşdu. Müharibə və müharibə hekayələri yeni deyildi, lakin Birinci dünya müharibəsi tamamilə fərqli idi. Müharibədə döyüşən əsgərlər xidmət etdikləri dövrdə və müharibədən sonra çox böyük fiziki və emosional sınaqlarla qarşılaşdılar. Birinci dünya müharibəsi dövründə şeir yazmaq əsgərlər üçün duyğularını ifadə etmək, səngərlərdə baş verənləri əks etdirmək üçün çıxış yolu idi. Şeir onlara gündəlik həyatı və ümumiyyətlə müharibə barədə düşüncələrini gündəmə gətirməyə kömək etmişdi. Bu, əlbəttə ki, əsgərlərin dəhşətli təcrübələri haqqında şeirlər yazmaqlarının yeganə səbəbi deyildi. Əsgərlərə evə yazmağa, səngərlərdə gördükləri vəhşiliyi təsvir etməyə icazə verilmirdi. Beləliklə, onlar öz düşüncələrini şeir yazaraq kağız üzərinə köçürmək qərarına gəldilər. Əsgərlərin şeir yazmaqlarının digər səbəbi isə bu şeirləri yazmaq üçün kifayət qədər boş vaxtlarının olması idi. Hücuma məruz qalmadıqda və ya düşmən mövqeyə hücum etmədikləri zamanlarda əsgərlərin səngərlərdə vaxtını sərf edəcək başqa məşğuliyyəti demək olar ki, yox idi. Çünki döyüş sahələrində hərəkət qaranlıq düşənə qədər məhdudlaşdırılmışdı. Şeir yazmaq əsgərlər üçün bu uzun saatlarda səngərlərdə cansıxıcılığı aradan qaldırmağın bir yoluna çevrilmişdi.

İngilis ədəbiyyatında müharibə şairi kimi tanınan Rupert Bruk Birinci dünya müharibəsində iştirak edən ilk şairlərdən. [4] R. Bruk həm də ingilis ədəbiyyatının ən yaraşlıq şairi kimi tanınmışdı. Uilyam Batler Yeyts onu İngiltərənin ən yaraşlıq kişisi adlandırmışdı.

Müharibə başlayanda Bruk dövrünün bir çox kişiləri kimi könüllü olaraq orduya qoşulmuşdu. O, müharibənin ilk aylarını Belçikada keçirmiş və burada olarkən ona şöhrət gətirən müharibə haqqında beş sonetini yazmışdır. Şairin 1914-cü ildə qələmə aldığı həmin sonetlər ölümündən bir

müddət sonra məhz “1914” adı altında nəşr olunmuşdur. Bu sonetlərdə İngiltərə və İngiltərə uğrunda ölmək vəsf olunur. “Peace” Rupert Brükün ilk soneti idi.

Rupert Brükün şeirləri, o cümlədən “Peace” müharibənin ilk dövrləri üçün xarakterik olan idealizmi və saflığı özündə əks etdirir.[4] Brük şeirdə vətəninə olan sevgisini ifadə edir və müharibədə iştirak etdiyi üçün özünü xoşbəxt sayırdı.

Now, God be thanked Who has matched us with His hour,
And caught our youth, and wakened us from sleeping,
With hand made sure, clear eye, and sharpened power,
To turn, as swimmers into cleanness leaping,

Bizi unutmadığı üçün Yaradana təşəkkür edək biz indi,
Gənc yaşda yuxudan oyanmaq şansı verdi bizə,
Əllərimizə güc, gözlərimizə aydınlıq gətirdi,
Üzgüçülərin təmizlik sıçrayışı kimi çevriliş etmək üçün,

İlk misrada Brük Allahı xatırlayır və onlara müharibədə iştirak etmək fürsəti verənin və yuxudan oyandırının məhz Tanrı olduğunu açıqlayır. “To turn, as swimmers into cleanness leaping” misrasında istifadə olunmuş “üzgüçülər” təşbehi xristianlıqda müqəddəs ayinlərdən biri olan vəftiz- “suya batırma” mərasimini simvolizə edir.

“Sick hearts” dedikdə şair müharibəyə getməyənləri nəzərdə tutur. O, müharibədə vuruşmaq istəməyənləri “yarım insanlar” və “qəlbi xəstə” adlandırır, onlara hörmət etmədiyini göstərir. “Sevgi boşluğu” ifadəsi şairin yaxın zamanlarda münasibətini sonlandırıdığı qadına olan hisslərinin acı tonunu əks etdirir. Şeirin ikinci bəndində şair müharibənin insanları azadlıq, qəm və kədər olmağı bir həyatla təmin edəcəyini irəli sürür. O, həmçinin uzunsürən sülhdən bəhs açır. Bu sülhü sarsıda biləcək tək bir şey iztirabdır, lakin bu iztirabın da sonu var, hansı ki şair bunu ölüm adlandırır. Rupert Brük ölümü insanın ən pis dostu və düşməni adlandırır. Ölüm insan həyatının sonu deməkdir, amma o həmçinin sülh gətirir, hansı ki əbədidir.

Rupert Brükün “1914” adlı sonetlər toplusuna daxil olan ikinci soneti “Safety” adlanır. Bu şeirində də şair müharibənin gəlişini şadyanılıqla qarşılayır və ölümü insanları həyatın dəhşətlərinə qarşı qoruyan bir sığınacaq kimi təsvir edir.

Üçüncü və dördüncü sonetlər hər ikisi “The Dead” adlanır. Bu sonetlərində Brük yenidən ölümü saf, pozitiv hal kimi təsvir edir. Ölüm Brük üçün gecənin qaranlığında işıldayan sülh kimidir. Duyğusallıq və millətçilik Brük şeirlərində əsas mövzular idi.

“The Soldier” şairin “1914” sonetlər toplusuna daxil olan sonuncu və ən məşhur vətənpərvərlik şeiridir. Şeir bir növ müharibə lehinə manifestodur. Müəllifin müharibə haqqında duyğuları şeirdə öz əksini tapır. Şeir müharibədə öləcəyini bilən bir əsgərin dilindən deyilir. O, ölümünə görə oxucunun kədərlənməyini, yas tutmağını istəmir. Çünki o, ölkəsinə xidmət etməyə və ölkəsi uğrunda ölməyə hər an hazırdır. Onun üçün etdiyi bütün yaxşılıqlar və göstərdiyi gözəlliklərə görə o, həyatını İngiltərəyə borclu olduğunu hesab edir. Əsgər məzarının harda olmasından asılı olmayaraq məzarının belə İngiltərəni təmsil edəcəyini deyir.

Bruk bu şeirində öz ölümünü təsəvvür edir. Lakin belə bir vəziyyətdə qorxu və kədər hissi yaşamır, əksinə vətəni üçün ölməyi şərəf sayır. İngiltərəyə olan sevgisinin ölüm qorxusunu yox etdiyini söyləyir. Birinci dünya müharibəsinin ilk ayları üçün xarakterik olan vətənpərvərlik mövzusu “The Soldier” şeirinin əsas qayəsini təşkil edir.

Şair doğma vətəni İngiltərəni ona həyat verən, sevinc və şəfqət içində böyüdən ana adlandırır. Əgər ölkən sənə dostlar verirsə, çayları, günəşi, havası, çiçəkləri və torpağından zövq almaq imkanı verirsə, başqalarının bu gözəllikləri və azadlığı itirməməsi üçün ölmək bahasına olsa da, müharibədə vuruşmağa dəyər. O, həmçinin İngiltərə təbiətinin gözəlliyini vurğulayır.

If I should die, think only this of me:

That there's some corner of a foreign field

That is for ever England. There shall be

In that rich earth a richer dust concealed;

A dust whom England bore, shaped, made aware

Ölsəm əgər, bir şeyi bil haqqımda:

Əcnəbi sahədə kiçik bir guşə vardır

Hansı ki əbədi İngiltərə olacaqdır

O zəngin torpaqda kül gizlənməmişdir

İngiltərənin dünyaya gətirib formalaşdırdığı kül

Bəzi tənqidçilər “The Soldier” şeirini həddindən artıq duyğusallıq və narsist fantaziyası ilə əlaqələndirirlər. Lakin şeirin dərc olunan gündən bu günə kimi böyük oxucu rəğbəti qazanması əlbəttə ki, inkar edilməzdir.

Böyük müharibə kimi tanınan Birinci dünya müharibəsinin iştirakçısı, ingilis ədəbiyyatında müharibə şairi və ya səngər şairi kimi tanınan şairlərdən biri də Ayzek Rozenberqdir. 20-ci əsr Britaniya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Ayzek Rozenberq Birinci dünya müharibəsində vuruşan əsgərlərin çəkdiyi əzablar haqqında ürək ağrısı və xüsusi həssaslıqla yazırdı. Onun şeirlər toplusu olan “Poems from the Trenches” Birinci dünya müharibəsi ədəbiyyatının ən heyrətamiz nümunələrindən hesab olunur. Rozenberq tək şair kimi deyil, həm də istedadlı rəssam kimi də tanınmışdı.

Rozenberq yəhudi idi və bu xüsusiyyət onu digər məşhur müharibə şairlərindən fərqləndirirdi. Antisemitizm (Yəhudi əleyhdarlığı, Yəhudi düşmənçiliyi) Rozenberqi demək olar ki, hər yerdə, xüsusilə də orduda və şairlər arasında təqib edirdi.[1] Hətta dahi ingilis şairləri Tomas Eliot və Ezra Paundun Rozenberqə qarşı münasibətində antisemitizm hiss olunurdu. Şair ona qarşı göstərilən münasibətə laqeyd qala bilmir və "The Jew" şeirini yazır. O, şeirində "Why do they sneer at me? - Mənə nə üçün istehza ilə yanaşırlar?" deyərək ona qarşı olan mənfi münasibətin səbəbini öyrənməyə çalışırdı. 1914-cü ildə Birinci dünya müharibəsinin başlanması xəbərini alan Rozenberq bu xəbərə cavab olaraq "On Receiving News of the War" şeirini yazmışdır. Şeir müharibənin mənfi təsirini, xüsusilə məsum əsgərlərin ölümünü təsvir etmək məqsədi daşıyır və oxucuda qanlı döyüşlərin baş verdiyi müharibənin təsvirinin yaranmasına imkan verir. Rupert Brukdan fərqli olaraq Rozenberq müharibəyə könüllü şəkildə getməmişdi. İşə ehtiyacı olan şair 1915-ci ilin oktyabrında Keyptaundan vətənə qayıdır və anasına maddi dəstək olmaq üçün orduya qoşulur. O yazırdı: "Mən heç vaxt orduya vətənpərvərlik hissində görə qoşulmamışam. Heç bir şey müharibəyə haqq qazandıra bilməz. Hesab edirəm ki, bu bəlanın öhdəsindən gəlmək üçün hamımız mübarizə aparmalıyıq." (M.N.) Şairin xüsusilə Somme səngərlərində olarkən yazdığı və "Poems from the Trenches" adı ilə tanınan şeirlər toplusu Birinci dünya müharibəsi dövründə yazılmış ən heyranətəmin şeirlər hesab olunur. Bura "August 1914", "Break of Day in the Trenches", "Dead Man's Dump", "Louse Hunting", "The Immortals", "In The Trenches", "Returning, We Hear the Larks" kimi möhtəşəm şeirlər daxildir.[1] Rozenberqin müharibə şeirləri şəfqət və ironiyanın dərinindən birləşməsi ilə xarakterizə olunur. "Break of Day in the Trenches" şeirində şair cəbhədə baş verənləri acı bir istehza ilə qələmə alır, qanlı döyüşlərin baş verdiyi cəbhələri siçovulların yaşadığı, insanların isə öldüyü bir yer kimi təsvir edir.

1917-ci ildə Rozenberq səngərlərdən çıxarılaraq tel barikkadalarını möhkəmləndirmək üçün tikanlı məftilləri cəbhə xəttinə aparan diviziyaya transfer edildi. Bu hadisə şairin ən məşhur müharibə şeirlərindən biri olan "Dead Man's Dump" şeirini yazmasına səbəb oldu. Rozenberq şeirində müharibədə vuruşmağın heç də qəhrəmanlıq olmadığını söyləyir və oxucuya müharibə dəhşətlərini hiss etmək və öz gözləriylə görmək imkanı verir. Şeir qarşı tərəfdən gələn hücumların qarşısını almaq məqsədilə ön xəttə tikanlı tellər qurmaq üçün gedən əsgərin dilindən deyilir. Əsgər müharibə dəhşətlərini təsvir edir, hətta atəşkəs zamanı belə qorxu hissəsinin əsgərləri tərk etmədiyini söyləyir. Vuruşmaq üçün təlim keçsələr də müharibə onların gücünü alır, zəiflədir. Müharibə əsgərləri ancaq fiziki olaraq öldürmür, onlar sağ qalsalar da daxilən ölü kimidirlər.

1914-1918-ci illər arasında davam edən Birinci dünya müharibəsində iştirak edən və Britaniya ədəbiyyatına müharibə şairi kimi daxil olan dahi şairlərdən biri də Ziqfrid Sassun olmuşdur. Sassun müharibədən sağ qayıtmağa nail olan müharibə şairi idi.[2] Hələ tələbə ikən şeirlər yazmağa başlayan Sassun müharibə başlamazdan əvvəl bəzi şeirlərini dərc etdirməyə nail olmuşdu. 1913-cü ildə işıq üzü görən "The Daffodil Murderer" kitabı şairə müvəffəqiyyət qazandırmışdı. Qərb cəbhəsində xidmət etdiyi dövrdə Sassun müstəsna cəsarətiylə fərqlənmişdi. Yoldaşları göstərdiyi qəhrəmanlıqlara və ölümdən qorxmadığına görə ona Mad Jack (Dəli Cek) ləqəbini qoymuşdular. Sassun döyüşdə fərqləndiyinə görə həm də Hərbi Xaç ordeninə layiq görülmüşdü. Lakin ona qarşı olan rəğbətə, aldığı ordenə baxmayaraq şairin müharibəyə olan nifrəti getdikcə daha da artırdı. O, yüksək rütbəli zabıtları və onların müharibə siyasətini tənqid edən şeirlər yazmağa başlamışdı. Sassun əsgərlərin cəbhə xəttindəki palçıqla dolmuş, siçovul və birlərin qaynaşdığı səngərlərdəki alçaldıcı və qeyri-insani yaşayış tərzini göstərməyə çalışırdı. Onun bu mövzuda yazdığı şeirlərindən biri "Suicide in the Trenches" adlanır. Şeir müharibənin əsgərlər üzərindəki psixoloji təsirini oxucuya çatdırır. Ziqfrid Sassunun məşhur, sevilən müharibə şeirlərindən biri də "They" şeiridir. Sassun şeirdə sarkazm və istehzadan ustalıqla istifadə etməklə müharibəyə olan nifrətini dilə gətirmişdir.

Ziqfrid Sassunun Birinci dünya müharibəsinə cavab olaraq yazdığı məşhur şeirlərindən biri də "The Hero" şeiridir. Şairin "They" şeiri kimi "The Hero" şeiri də ironik-sarkastik xarakter daşıyır və şairin müharibə ilə bağlı məyusluğunu əks etdirir. Sassunun bir çox şeirləri kimi bu şeir də sadə, aydın və anlaşıqlı bir üslubda yazılmışdır. Dörd il davam edən Birinci dünya müharibəsindən tək kişilər deyil, qadınlar da təsirlənmişdi. Həyat yoldaşlarını itirən, ailənin bütün öhdəliklərini öz üzərinə götürən qadınlar duyğularını və düşükləri ağır vəziyyəti ifadə etmək üçün müxtəlif şeirlər yazırdılar. Müharibədən təsirlənərək yaşadıklarını qələmə alan qadınlar daha çox müharibə dövründə tibb bacısı kimi çalışan qadınlar idi. Belə qadınlardan biri Vera Britten idi. Vera Britten ingilis yazıçısı, şair və tibb bacısı idi.[3] O, 1915-ci ildə Qərb cəbhəsində vuruşan yaralı əsgərlərə kömək etmək üçün Fransada könüllü olaraq tibb bacısı kimi çalışmağa başlamışdı. Müharibə Vera Brittenin yaddaşında silinməz izlər buraxmışdı. O, qardaşı, nişanlısı və iki yaxın dostunu müharibədə itirmişdi. Onların müharibə dövründə bir-birinə yazdığı məktublar 1998-cildə "Letters from a Lost Generation: First World War Letters of Vera Brittain and Four Friends" adı altında nəşr olunmuşdur. "Perhaps", "To My Brother", "August, 1914", "The Superfluous Woman", "Hospital Sanctuary" yazısının sevilən müharibə şeirlərindəndir.[3]

Ədəbiyyat

1. Jean Liddiard "Isaac Rosenberg; Poetry out of my head and heart". London, Enitharmon Press in association with the European Jewish Publications Society, 2007, p. 149
2. Jean Moorcroft Wilson "Siegfried Sassoon: The Journey from the Trenches : a Biography (1918-1967)". New York, Routledge, 2003, p. 526
3. Neil Michael O'Mara "Over 100 Facts WW1". Andrews UK Limited, 2013, p. 36
4. Mike Read "Forever England: The Life of Rupert Brooke". London, Biteback Publishing, 2015, p. 384
5. Иван Захаров " Война в краю озер". Изд-во Беларусь, 1973, с. 318
6. <http://www.warpoetry.co.uk>

N. Mammadova

First World War and English poetry Summary

This article is about First World War and English poets who wrote different poems about WW1. Rupert Brook, also known as a war poet in English literature, was one of the first poets who took part in the First World War. Rupert Brook's poems reflect the idealism and purity. His best war poems are "The Dead", "The Soldier", "Peace". Critics say that Rupert Brook was not able to see the real horrors of the war. Therefore his war poems are deceptive and do not actually reflect the truth.

Isaac Rosenberg was one of the English poets who was known as a war poet. Isaac Rosenberg wrote about the suffering soldiers who fought in the First World War. "On Receiving News of the War", "Dead Man's Dump", "Louse Hunting", "The Immortals", "In The Trenches", "Returning, We Hear the Larks" are his best war poems. Siegfried Sassoon was also one of the most famous war poets in English literature. "The Hero", "They" are famous war poems by Siegfried Sassoon. Not only men, but also women wrote different poems about WW1. Vera Brittain, Eva Dobell were most famous women writers, who wrote poems about WW1.

Н. Мамедова

**Английская поэзия и Первая мировая война
Резюме**

Эта статья посвящена Первой мировой войне и английским поэтам, которые писали разные стихи о первой мировой войне. Руперт Брук, известный военный поэт в английской литературе, был одним из первых поэтов, которые принимал участие в Первой мировой войне. Стихи Руперта Брука отражают идеализм и патриотизм. Его лучшими военными стихами являются «Мертвые», «Солдат», «Мир». Критики говорят, что Руперту Бруку не удалось увидеть настоящие ужасы войны. Поэтому его военные стихи обманчивы и на самом деле не отражают истину.

Айзек Розенберг был одним из английских поэтов, который был известен как поэт войны. Айзек Розенберг писал о страдающих солдатах, которые сражались в Первой мировой войне. “On Receiving News of the War”, “Dead Man’s Dump”, “Louse Hunting”, “The Immortals”, “In The Trenches”, “Returning, We Hear the Larks” считаются его лучшими стихами. Зигфрид Сассун также был одним из самых известных военных поэтов в английской литературе. “The Hero”, “They” - знаменитые военные стихи Зигфрида Сассуна.

Не только мужчины, но и женщины писали разные стихи о первой мировой войне. Вера Бриттен, Ева Добелл были самыми известными писателями-женщинами, которые писали стихи о первой мировой войне.

Rəyçi:

Şahin Xəlilli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

TÜRKAN ZEYNALOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Turkanzeynalova1985@gmail.com

ABDULLA ŞAIQ ƏDƏBİ İRSİNİN İNGİLİS DİLİNƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: Abdulla Şaiq, şair, ədəbi irs, tərcümə, poeziya

Ключевые слова: Абдулла Шаик, поэт, литературное наследие, перевод, поэзия

Key-words: Abdulla Shaig, poet, literary heritage, translation, poetry

XX əsrin ilk çağları Azərbaycan ədəbiyyatı, eləcə də milli poeziyanın inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, belə bir ədəbi mühitdə “Azərbaycan romantik poeziyasının fəth etdiyi zirvədə qürurla dayanan, daim xoşbəxt gələcək və azadlıq ideyaları uğrunda çarpışan şairlər yetişmişdir ki, onların sırasında Hüseyn Cavid, Əlibəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhətlə yanaşı Abdulla Şaiqin də adı fəxrlə səslənir” (8, s.8). Çoxşaxəli yaradıcılığı ilə ədəbi məktəbin ən görkəmli nümayəndəsi, həm şair, dramaturq, nasir, maarifçi, pedaqoq kimi Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsini öz zəngin irsi ilə zینətləndirən Abdulla Şaiq keşməkeşli bir həyat yaşamışdır. Hələ kiçik yaşlarından, on iki yaşında olarkən anası ilə birlikdə Xorasana getməyə məcbur olsa da, burada olduğu on il müddətində fars dilini mükəmməl öyrənən Şaiq eyni zamanda Qərb ədəbiyyatını, eləcə də Rus yazarlarının əsərlərini də mütaliə edirdi.

“Bir şair kimi ədəbi fəaliyyətə başlayan Şaiqin ilk romantik şeirlərində həyatdan şikayət motivləri qüvvətlidir...İctimai həyatdakı haqsızlıqları incə şair qəlbilə duyan Abdulla Şaiq eyni zamanda onların aradan qaldırılmasına cəsarət axtarır. Lakin o, əsil şəərəni tapa bilmədiyindən, bəzən ümitsizliyə, hətta bədbinliyə qapılırdı”(7, s.145). Biz sonrakı çağlarda şairi sanki hayqıraraq, coşqun, cılığın, mübarizə ruhlu bir şair kimi görürük. Böyük sənətkarın “İrəli”, “Cəhalətlə mücadilə”, “Hamımız bir günəşin zərrəsiyik” və başqa şeirləri buna bariz misaldır. Bu kimi şeirlərində şairin artıq “ictimai həyatdakı haqsızlığa həsr olunmuş şikayət motivləri get-gedə üsyankarlıq hisslərinə, qüvvətli etirazlara çevrilir... “Vətən və xalq məhəbbəti onu bu mübarizəyə ruhlandırır, qələbəyə inamını artırır” (7, s.145-146). Şairin 1914-cü ildə qələmə aldığı “İrəli” şeirində bu hiss və həyacan daha aydın görünür:

İrəliyə doğru yürü, yersiz arxana baxma!

Gələcəyi düşün daim, onu gözdən buraxma!

Unutma ki, o alının altında nurlu gözlər

İrəlini görmək üçün verilmişdir, yol izlər.

Sən o parlaq yol izləyən gözlərini daima
İrəliyə dik hər zaman, yürü, yürü, durma, arş! (5, s.161).

Artıq bu misralarda heç bir bədbinlikdən, qüssə, qəm, kədərdən bir nişanə belə yoxdur. “Abdulla Şaiqin yaradıcılığı xalqın ziddiyyətli və yaxın, mürəkkəb tarixi keçmişinin bədii salnaməsidir... poeziya və nəsrin müxtəlif janrlarında gözəl sənət nümunələri yaradan Abdulla Şaiqin əsərləri dğvrün ədəbi prosesinin ancaq məzmununa, ruhuna, xarakterinə yox, eyni zamanda inkişaf meyillərinə ciddi təsir göstərmişdir” (6, s.133)

Onu da qeyd edək ki, ta qədimdən günümüzədək böyük bir dövrü əhatə edən, müxtəlif janrlarda yazıb-yaradan klassik Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən ibarət olan və ingilis dilində nəşr edilən Azərbaycan poeziyasının antologiyasında görkəmli şair Abdulla Şaiqin də ədəbi irsində bir neçə poetik nümunənin tərcüməsi verilmişdir. Yuxarıda verdiyimiz şeir parçasını ingilis dilinə klassik şeirin gözəl tərcüməçisi Dorian Rotenberg çevirmişdir. “İrəli” şeirindən bir parçanın tərcüməsinə baxaq:

Go forward, never turn back if there is no need.
Think of days to come, to the future alone pay heed.
Remember, those starry eyes, the ornaments of your head
Are given to you to see only that which lies ahead.
Let your eyes watch the radiant road that leads you onward to light.
Always strive forward, my love, do not stop, keep your aim in sight
(2, p.270).

Sətri tərcüməsi:

İrəliyə doğru get, heç vaxt geriye dönmə, ehtiyac yoxsa əgər.
Gələcək günləri düşün, yalnız gələcəyə diqqət yetir.
Yadda saxla, başının bəzəyi olan o ulduz kimi parlayan gözlər
Sənə ancaq irəliyə uzanan yolu görmək üçün verilib.
Qoy gözlərin səni işığa aparan parlaq yolu izləsin.
Həmişə irəliyə can at, əzizim, dayanma, məqsədinə çat.

Abdulla Şaiq şeirində olan gələcəyə inam, qarşıda cənnət kimi bir diyarın olduğunu göstərən və məhz bu səadətə çatmaq üçün ancaq irəliyə doğru səslənən şüarı tərcümədə də əks olunmuşdur. Şaiq şeirində olan hiss, həyəcan, intonasiya tərcümədə qorunmuşdur.

“Abdulla Şaiqin romantik-realist üslubu onun şeirlərinin dilinin sadəliyi, aydınlığı ilə seçilir...onun lirikasında ənənəvi təsvir vasitələrindən başqa, yeni təşbehlərə də müraciət edilmişdir. “Zamanın inqilabçılarına” şeirində inqilabçıların “vətən qayıqçıları”na, “elin şanlı hayqırıqçıları”na bənzədilməsi mənalı olduğu qədər də yenidir” (9, s.152-153).

Hardasız, ey vətən qayıqçıları!
Qaldı dərya üzündə yelkəniniz.
Susdunuz, yox sədavü şivəniniz,

Ey elin şanlı hayqırıqçıları! (5, s.143)

Abdulla Şaiqin bu şeirində nigarançılıq, küsgünlük hiss olunsa da, gələcəyə, işığa o qədər inam var ki, o bu inamla irəlidə yaranacaq azad, xoşbəxt həyatı görür. Onun əksər şeirlərində belə güclü çağırış və həyacan dolu misralar var. İstedadlı mütərcim Dorian Rotenberq bu misraları da məharətlə tərcümə etmişdir:

Where are you, helmsmen of our native land?
Your ships are tossed on the waves of the ocean.
Is it silenced, your voice full of fire and emotion?
O my people's glorious heralds, respond! (3, p.269)

Sətri tərcüməsi:

Hardasınız, vətənimin qayıqçıları?
Gəmiləriniz dəryanın dalğaları üstündə qalıb.
Odlu-həyacanlı səsiniz susdumu?
Ey elimin şanlı carçıları.

Bu şeirində böyük sənətkar, Abdulla Şaiqi azadlıq carçısı kimi görürük. Bu axtarış yollarında şair həqiqətən də zamanının inqilabçılarına "Hardasız, ey vətən qayıqçıları" kimi müraciət edir, onları qorxmamağa, fırtınalı dalğalarla çarpışmağa səsləyir:

Əldə etmək üçün böyük əməli
Qorxmayın, hər igidcə qalxışınız.
Fırtına, dalğalarla çarpışınız,
İrəli, arqadaşlarım, irəli (5, s.143).

Bu misraların ingilis dilinə edilmiş tərcüməsinə baxdıqda, bir daha əmin oluruq ki, mütərcim böyük istəklə Abdulla Şaiq irsinə müraciət etmiş və nəticədə onun tərcümələri uğurlu alınmışdır:

Strive forward to reach your great destination,
Arise and struggle, alert and brave.
Fight with the tempest and storm the wave,
Forward, my heroes, with determination! (3, p.269)

Sətri tərcüməsi:

Böyük məqsədə çatmaq üçün irəliyə can at.
Qalx və döyüş, zirək və cəsur ol.
Fırtına, tufanla dalğalarla döyüşün,
İrəli, qəhrəmanlarım, əzmlə!

"Azadlıq uğrunda vuruşan, inqilab bayrağını yerə qoymayan mübariz insanların, proletariat və onun partiyasının böyük əməllərilə yaxından tanış olmaq bu axtarış yollarında şairi çətinliklərə salır... bu axtarış yollarında şair həyat həqiqətinə get-gedə yaxınlaşır, onun xəyalında real lövhələr daha geniş yer tutmağa başlayır" (7, s.146). Buna rəğmən böyük sənətkarın 1910-cu ildə qələmə aldığı "Hamımız bir günəşin zərrəsiyik" şeiri daha xarakterikdir. Bu

şeyrdə artıq Abdulla Şaiq bütöv bir xalqın ayrılmaz olduğunu, bu xalqın birliyini, heç bir qüvvənin bu birliyi ayırmağa qadir olmadığını inamla, qətiyyətlə tərənnüm etmişdir:

Hamımız bir yuva pərvərdəsiyiz!
Hamımız bir günəşin zərrəsiyiz!
Ayramaz bizləri təğyiri-lisan,
Ayramaz bizləri təbdili-məkan.
Ayramaz bizləri İncil, Quran,
Ayramaz bizləri sərhəddi-şəhan.
Ayramaz bizləri ümman, mühit,
Ayramaz bizləri səhrayı-bəsit.
Ayramaz bizləri həşmətli cibəl,
Ayramaz Şərq, Cənub, Qərb, Şimal (1, s.34-35).

Bu birlik simvolu sayıla biləcək möhtəşəm şeirin ingiliscə tərcüməsinə baxaq:

Yet all of us come from a single nest,
All were born of the sun and fed at its breast.
No difference of language should tear us apart,
No distance should sever heart from heart.
Neither Gospels should part us nor the Koran,
Nor the boundaries set by shah or khan,
Neither rivers, nor lakes, no seas, nor oceans,
Neither mountains, nor deserts, nor storms ferocious,
Neither North, nor South, nor East, nor West;
Let us tear hostility out of our breast (4, p.271)

Sətri tərcüməsi:

Biz hamımız bir yuvadan gəlmişik,
Biz hamımız günəşdən doğulmuşuq, onun sinəsində böyümüşük.
Ayıra bilməz bizi heç bir fərqli dil,
Ayıra bilməz ürəklərimizi heç bir məsafə,
Ayıra bilməz bizi nə İncil, nə də Quran.
Ayıra bilməz şahların, xanların sərhədləri,
Ayıra bilməz nə çaylar, nə göllər, nə dənizlər, nə deryalar.
Ayıra bilməz nə dağlar, nə səhralar, nə müdhiş qasırgalar.
Nə Şimal, nə Cənub, nə Şərq, nə də Qərb.
Gəlin, kini, ədavəti qəlbimizdən ataq.

Mütərcim Dorian Rotenberq Azərbaycan xalqının birliyini, arzu və istəklərini özündə təzahür edən bu şeiri bacarıqla ingilis dilinə çevirmişdir.

“Ömrünün altmış ilini xalqına xidmətə yönəldən Abdulla Şaiq bir ədəbiyyatşünas-alim, bir çox dünya ədəbiyyatı nümunələrini dilimizə çevirən sənətçi, xalq elçisi, el ağsaqqalı kimi sayılıb, seçilib...bu gün də milli

dövlətçiliyimiz və müstəqilliyimiz uğrunda mübarizədə Abdulla Şaiqin yeri daha aydın görünür” (10, s.10). Böyük sənətkarın əsərlərinin nəinki ingilis dilinə, dünya xalqlarının dilinə tərcümə edilməsi zərurəti qarşımızda böyük vəzifələr qoyur. Bu eyni bir zamanda möhtəşəm bir sənətkarın zəngin ədəbi irsinə ehtiram, gözəl bir töhfə olar.

Ədəbiyyat

1. Abdulla Şaiq. Arazdan Turana, Bakı, Nurlan, 2004
2. Abdulla Shaik. “Look Forward”. (translated by Dorian Rottenberg) Azerbaijanian poetry. Progress Publishers, Moscow, 1969
3. Abdulla Shaik, “To the revolutionaries of Our Time”. (translated by Dorian Rottenberg) Azerbaijanian poetry. Progress Publishers, Moscow, 1969
4. Abdulla Shaik. “All of Us Are Born of the Sun”. (translated by Dorian Rottenberg), Progress Publishers, Moscow, 1969
5. Azərbaycan ədəbiyyatı, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çapıoğlu, 2006
6. Babayev Baba. Abdulla Şaiq. Azərbaycan ədəbiyyatı. Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çapıoğlu, 2006
7. Cəfər Xəndan. Abdulla Şaiq. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1972
8. Həbibbəyli İsa. Azerbaijani Poetry: Tradition and Modernity. Poetry of Azerbaijan (A Drop in the Ocean), Compiled and edited by Dr. Eynulla Madatli. Leaf Publications-İslamabad, 2010
9. Həbibbəyli İsa. Romantik lirikanın imkanları. Bakı, Yazıçı, 1984
10. Talıbzadə Kamal. “Ön söz”. Abdulla Şaiq. Arazdan Turana, Bakı, Nurlan, 2004

T.Zeynalova

The translation problem of literary heritage of Abdulla Shaig into English Summary

The article deals with the creative activity of outstanding poet, playwright, prose writer, enlightener and the great teacher Abdulla Shaig. Here is spoken about the his life where he spend in Khorasan. In the article is investigated the role of Abdulla Shaig in the development of national poetry. He always thought about the unity of the people.

Here is analysed his poems such as “Look Forward”, “To the Revolutionaries of Our Time”, “All of Us are born of the Sun” and others.

The translation activity of Abdulla Shaiq is also shown here. In the article also is spoken about his poems and its translation into English. As we know that the famous translator Dorian Rottenberg translated his poems into English. Here is spoken about the peculiarities of his translations and compared with original.

Т.Зейналова

**Проблема перевода литературного наследия Абдулла
Шаика на английский язык
Резюме**

В статье рассматривается творческая деятельность выдающегося поэта, драматурга, прозаика, просветителя и великого учителя Абдуллы Шаика. Речь идет о его жизни, проведенной в Хорасане. Здесь исследуется роль Абдуллы Шаика в развитии национальной поэзии. Его всегда занимала тема единства народа.

В статье анализируются его стихи, такие как «Вперед», «Революционерам нашего времени», «Все мы рождены от Солнца» и другие. Здесь показана также переводческая деятельность Абдуллы Шаика. В статье также говорится о его стихах и переводе их на английский язык. Известно, что знаменитый переводчик Дориан Роттенберг перевел его стихи на английский язык. В статье исследуются особенности его переводов и проводятся сравнения с оригиналом.

Rəyçi:

Leyli Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MƏLƏK MƏMMƏDOVA
ADU
melekmammedova@mail.ru

İKT TERMİNLƏRİNDƏ SİNONİMLİK SYNONYMY IN ICT TERMS

Açar sözlər: İKT, terminlər, sinonimlik, terminalogiya

Key words: ICT, terms, synonymy, terminology

Ключевые слова: ИКТ, термины, синонимия, терминология

İKT-nin terminoloji sistemində müşahidə olunan hallardan biri də terminlərin sinonimliyi hadisəsidir. Sinonimlik sözün, morfemin, konstruksiyanın, frazeoloji vahidlərin əsas mənasının uyğunluğu ilə təsahür edən terminoloji “sapma”dır. Terminlərin birmənalı və dəqiq olması müddəasının əksinə olaraq terminoloji sinonimləşmə İKT-də nadir hadisə hesab olunmur. Prof. N.B.Məmmədli belə bir nəticəyə gəlir ki, dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində terminoloji leksika zənginləşir və belə bir prosesdə dil təkcə yeni sözlər deyil, paralel sözləri də alır, bu halda sinonimlik yaranır [9, s. 114]. R.M.Şabanov “Azərbaycan dili terminologiyasında sinonimlik problemi” mövzusunda fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası da yazmış və bu hadisənin baş verməsinin səbəblərini izah etməyə çalışmışdır. Müəllif bu tədqiqat işində terminoloji leksikada sinonimlik, eləcə də morfoloji, sintaktik yolla yaranan terminoloji sinonimlikdən ətraflı bəhs etmişdir [14]. Beləliklə, sinonimlər: 1) bir anlayışı ifadə edirlər; 2) məna yaxud üslub çalarları ilə və ya hər ikisi ilə fərqlənilirlər; 3) kontekstdə qarşılıqlı əvəzlənməyə qadirdirlər. İKT sahəsi üzrə elmi ədəbiyyatı təhlil edərək qeyd etmək olar ki, kompüter sinonimlərinin çoxu sintaktik sinonimlərdir, yəni quruluşca əlaqəli, mənaca uyğun gələn terminlərdir. Onlardan bəzilərinə diqqət yetirək. 1) “Söz – söz birləşməsi” sinonimik uyğunluğu. Bu cür sinonimlərin əsas hissəsi kompüterin müxtəlif qurğularının adlandırılması üçün istifadə edilir, məsələn: *diskette – floppy disk – flexible disk (disket)*. Bunlar üslubi sinonimlərdir. *Diskette* əsasən danışığda işlənir, o biri iki sinonimə isə qəzet və jurnal məqalələrində, texniki təlimatlarda və kompüter dərsliklərində rast gəlmək olar, məsələn: *Floppy disk are a magnetic storage medium, which can be recorded, erased and used over and over again* [103, s. 24]. Disket informasiyanın təkrarən yazılıb silinməsi üçün maqnitli yaddaş qurğudur. Baxmayaraq ki, *diskette* danışığ üslubuna aiddir, o, MS-DOS əməliyyat sisteminin məlumatlarında da istifadə edilir: *insert diskette – disketi daxil edin*. *Chip – integrated circuit* [sɛ:kɪt] – *micro electronic circuit* sinonimlər qrupunda, ən çox işlənən, danışığ və publisistik üslubda istifadə edilən: *chip*-dir, o biri iki terminə isə yalnız xüsusi ədəbiyyatda rast gəlmək olar, məsələn: *A microprocessor*

[maikrəprosessə] is an entire processor on a single integrated circuit [103, s. 30].

Mikroprosessor – bir inteqral sxemli prosessordur. *The more expensive boards using fullfeatured chips are able to replicate [replikeit] much of the work stations with a video board* [139, s. 63].

2) Tamfunksiyalı inteqral sxemləri istifadə edən daha bahalı platalar, video – platalı işçi stansiyalarının gücü ilə işləməyə qadirdilər.

“Söz birləşməsi – söz birləşməsi” sinonimik uyğunluğu.

Bu tipli birləşmələr İKT terminoloji sistemi üçün daha səciyyəvidir. “Söz – söz birləşməsi” sinonimlik uyğunluğa nisbətən daha çox müşahidə olunur.

Bunu çoxsaylı sinonim qruplarında müşahidə etmək olar:

a) “sifət ← isim” söz birləşməsi “sifət ← isim” söz birləşməsinə uyğun gəlir, məsələn: *hard disk – right disk – hard drive* (sərt disk, vinçester)

b) “isim → isim” söz birləşməsi “isim → isim” söz birləşməsinə uyğun gəlir, məsələn: *frame header – frame preamble* – kadr başlığı

Bu növ sinonimik uyğunluqlar demək olar ki, tamamilə bir-birini əvəzləyəndirlər, kompüter mətnlərində bir cümlədə eyni zamanda 2 termin – sinonimə tez-tez rast gəlmək mümkündür. *Internal memory or main memory units were constructed on magnetic cores* – Daxili yaxud əsas yaddaş, maqnit ürəkçiklər üzərində yaddaşdır [103, s. 34]. 3) “Terminin tam forması – terminin qısa forması” sinonimik uyğunluğu. İxtisarlara – publisistikada geniş istifadə edilən, əsasən üslubi sinonimlərdir; məsələn, əgər hər hansı qəzet və ya jurnal məqaləsini götürsək, bir cümlədə ikidən beşə qədər və daha çox ixtisara rast gəlmək olar, orta hesabla isə bu cür məqaləyə 10-dan az olmayan belə termin daxil ola bilər. Məsələn: *Part of the original Power-PC announcement included an ABI that would abstract low-level hardware so that Mac, DOS, and Unix application would run on the same Power-PC system* – Power-PC sisteminin xarakteristikasında deyilir ki, o, Mac, DOS və Unix kimi aşağı səviyyəli aparat təminatına, Power-PC sisteminin gücündə işləməyə imkan verən ABİ interfeysini daxil edir [147]. MS-DOS məlumatlarında, terminin həm tam, həm də qısa formasının işləndiyini görmək olar. İstifadəçi komandanı əl ilə yığanda, o, əsasən terminin qısaldılmış variantını seçir. Çünki bu daha rahat və qənaətlidir. Danışıda isə komandanın mənasının başa düşülməsi üçün adətən terminin tam (bütöv) variantı işlədilir. Deməli, şifahi ünsiyyət prosesində terminin tam variantı, hələ lazım gələrsə, əlavə izahatlarla işlənir. Bu zaman qısaltmalardan nadir hallarda istifadə olunur. Əgər qısaltmalar işlənərsə, ondan sonra onun tam yazılış forması da deyilir. Yalnız ondan sonra termin anlaşılır, istifadəçi tərəfindən başa düşülür. Yazılı formada isə, terminin həm qısa, həm də tam variantı verilir. Bəzən hər hansı məsələ izah olunarkən, mətnin lap başlanğıcında ilk dəfə terminin tam forması və mötərizədə qısaldılmış şəkli

yazılır. Sonrakı cümlələrdə tam forma əvəzinə həmişə qisaldılmış variant işlənir. Bu daha çox elmi-tədqiqat əsərləri üçün səciyyəvidir. Belə olduqda həm vaxta, həm də həcmə qənaət olunur. 4) Terminlər – mütləq sinonimlər. Baxmayaraq ki, mütləq sinonimlik hadisəsi nadirdir, amma İKT terminologiyasında ona rast gəlinir. Mütləq sinonimlərə kompüter qurğuları, orada baş verən müxtəlif prosesləri ifadə edən terminlərin arasında rast gəlmək olar. Bu sinonimlər daha çox danışıda istifadə olunur, amma onları tez-tez kompüter mövzulu mətnlərdə də görmək olar. *Software-application* (kompüterin proqram təminatı), *display-screen* – monitor (monitor), *memory-storage* (yaddaş, yaddaş qurğusu). Bu sinonimlər tam əvəzlənə bilirlər. Məsələn: *when you are taking portables, you want the biggest, elearest display possible adding weight or hiking un the price. A good way to judge screens is to divide the screen size of the portable by its weight* – Siz portativ komputer seçdikdə, istəyirsiniz ki, onun monitoru böyük, təsviri dəqiq olsun və bütün bunlar onun çəki və qiymətinə təsir etməməlidir. Monitoru qiymətləndirməyin ən yaxşı üsulu – monitorun ölçüsünü kompüterin çəkisinə bölməkdir [145]. Monitor seçimi dərslərindən götürülmüş misalda, *display* və *screen* sinonimləri eyni mənanı – “monitor” mənasını ifadə edərək kontekstdə bir-birinin ardınca gəlirlər, burada müəllif eyni sözün təkrarından qaçıb. Əslində, bu termin-sözlər müxtəlifdir, mənşəyinə görə onları eyni leksik vahidlər hesab etmək olmaz. Lakin, onlar əsl lüğəvi mənalardan uzaqlaşmış, eyni kompüter qurğusunu ifadə etməli olmuşlar. Burada şərtlilik, mütəəssislərin ümumi rəyi, ənənə də müəyyən rol oynayır. Təcrübə göstərir ki, terminyaratmada bəzən bu tipli şərtliliklər də müəyyən rol oynaya bilərlər. Beləliklə, İKT terminologiyasında sinonimlik o qədər də nadir hadisə deyil. Ona həm danışıda, həm də xüsusi ədəbiyyatda verilmiş məlumatlarda – yazılı mətnlərdə rast gəlinir. Lazımsız məlumatı, verilənləri yaxud proqramın əlamətlərini *gibberish, gubbish, cruft, olwim, bells and whistles* kimi sözlərlə göstərmək olar. Demək olar ki, hər simvolun və ya işarənin iki və ya daha çox termini var: ulduz (simvol adı) – *gear, splat*; sual işarəsi – *ques, what*; diyez – *sharp, pigpen*; fiqurlu sol mötərizə – *wax, embrace*; nida işarəsi – *shrick, bang, wow*. Bu cür variativlik və ya semantik zənginlik, üslubi cəhətdən kiçildilmiş leksikanın xarakterik cəhətidir. Bunun sayəsində isə adlandırmanın ekspressiv çalarları yaranır. Bu sadalanan işarələrin bəziləri müəyyən qrup adamlar, eyni mövzu ətrafında toplaşmış yaradıcı kollektiv üçün sabit səciyyə daşıya bilər. Operativlik və yığcamlıq xatirinə yaradıcı qrup bu terminlərdən birinə üstünlük verib onu seçib işlədə bilər. Ona görə də, hər hansı yaradıcı qrup, eləcə də tədqiqatçı sinonim – termini hansı anlamda işlətdiyi barədə məlumat verməlidir. Həmin informasiya oxucu və ya istifadəçi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş olur. Eyni zamanda həmin informasiya termin dolaşılığını aradan qaldırır, anlayışın birmənalı yozumunu təmin etmiş olur. Elmi tədqiqat əsərlərində bu yanaşmanı

bəzən terminin müəllif tərəfindən qəbul edilmiş işçi anlayışı kimi də səciyyələndirirlər. Yəni, həmin tədqiqatda, məlumatda bu və ya digər konkret termin hansı mənada qəbul edilir. İşçi anlayış tam şərti də ola bilər. Tədqiqatçı hər hansı termini öz elmi əsərində şərti olaraq bu və ya digər anlamda qəbul edib işlədə bilər. Onun bu təklifi digər həmkarları tərəfindən qəbul olunmaya da bilər. Amma fakt faktlığında qalır. Tədqiqatçının bu terminlə hansı anlayışı ifadə etdiyi məlum olur və ikimənalı yanlış yozuma ehtiyac qalmır və əslində müəllif öz məqsədinə nail olur. Onun məqsədi heç də bu termini hamıya qəbul etdirmək deyil, öz elmi fikrini, fərziyyəsini oxucuya (istifadəçiyə) təqdim etmək idi və buna da nail olur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev B.T. Müasir Azərbaycan dilində leksik sinonimlər. NDA, Bakı, 1965, 25 s.
2. Abdullayeva N.S. Azərbaycan dilində sintaktik sinonimlik. DDA, Bakı, 1978, 56 s.
3. Howard B. Wired Home Improvement // PC Magazine. New York, September 17. 2002, p.63-64.
4. Кутыкова А.С. Человек - компьютер - будущее. М.: Высшая школа, 1995, 143 с.
5. Məmmədov N.B. Müasir Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər. NDA, Bakı, 1989, 28 s.
6. Məmmədov N.B. Terminologiyada sinonimlik və dubletlik məsələsi. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990, s.72-75.
7. Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik. NDA, Bakı, 1970, 25 s.
8. Məmmədova K.A. Azərbaycan ədəbi dilində frazeoloji sinonimlik. NDA, Bakı, 1983, 27 s.
9. Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı, 1997, 314 s.
10. Quliyeva M.M. Azərbaycan dilində eyniköklü sinonimlər. NDA, Bakı, 1994, 22
11. Seymour J. Company Line // PC Magazine. New York, May 8, 2001, p.85-86.
12. Seyidəliyev N.F. Müasir Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər. NDA, Bakı, 1989, 25 s.
13. Stone M.D. The Match Game. PC Magazine. New York, September 25, 2001, p.75-76.
14. Şabanov R.M. Azərbaycan dilinin terminologiyasında sinonimlik problemi. NDA, Bakı, 1998, 26 s.

M.Məmmədova

**Synonymy in ICT terms
Resume**

The article is about the synonymous terms in the ICT terminology system. Synonymy in ICT terminology is not so rare. By analyzing the scientific literature on ICT, it can be noted that most computer synonyms are syntactic synonyms, ie terms that are structurally related and, they are similar in meaning. Synonymic matching of "word combinations - word combinations" is more typical for ICT terminology system. Although the synonymy is rare, it can be found in ICT terminology. Absolute synonyms can be found in computer terminology that expresses different processes occurring in computer. These synonyms are more used in conversations, but they can often be seen in computer-related texts. In ICT terminology, the synonymy is found both in spoken language and information – written texts given in the special literature. In the usage of synonymous terms, any creative staff, as well as a researcher, should provide information on the meaning of the synonym term.

M.Меддедова

**Синонимия в терминах ИКТ
Резюме**

В статье речь идет о терминах синонимов, наблюдаемых в терминологической системе ИКТ. Синонимия в терминологии ИКТ не так редка. Анализируя научную литературу по ИКТ, можно отметить, что большинство компьютерных синонимов являются синтаксическими синонимами, то есть терминами, которые имеют структурный характер. Синонимическое сопоставление «словосочетаний - словосочетания» более характерно для системы терминов ИКТ. Хотя синонимия встречается редко, она встречается в терминологии ОИС. Абсолютные синонимы можно найти среди компьютерных терминалов и терминологии, которые выражают различные процессы, происходящие там. Эти синонимы используются больше в разговорах, но их часто можно увидеть в текстах, связанных с компьютером. В терминологии ИКТ синонимия встречается в письменных текстах как в интервью, так и в специальной литературе. При использовании синонимов любая творческая группа, а также исследователь должны предоставить информацию о значении термина синонимов.

Rəyçi:

**Fikrət Cahangirov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ NİTQDƏ MƏTNLƏRİN MƏNTİQİ-SEMANTİK BÜTÖVLÜYÜ	3
MƏSUD MƏMMƏDOV, ELŞAD SƏFƏRLİ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “TƏK”İN ÇOXLUQ BİLDİRƏN ÜNSÜRLƏRİ	11
SİMA QULİYEVA XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TERMİNLƏRİN İŞLƏDİLMƏSİ (M.P. Vaqifin yaradıcılığı əsasında)	18
SAMİRƏ MƏRDANOVA “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN DİLİNDƏ AİLƏ-MƏİŞƏT ÜSLUBU XÜSUSİYYƏTLƏRİ	26
БЕГИМ-ХАНУМ АЛИЕВА ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО УЧЕБНИКА ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ	37
LALA MASIMOVA THE ENGLISH VOCABULARY AS AN ADAPTIVE SYSTEM. NEOLOGISMS	45
QƏRİBƏ MƏMMƏDOVA İNGİLİS DİLİNDƏ VURGU VƏ SƏSLƏRİN DƏYİŞMƏSİ YOLU İLƏ SÖZLƏRİN YARADILMASI	50
LEYLA MAHMUDOVA MÜASİR FARS DİLİNDƏ CÜTTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRDƏ SÖZ SIRASI	55
AYTƏN ALLAHVERDİYEVA AQUUMENTASIYA MAKRO-NİTQ AKTINDA KOHERENTLİK 61	
KÖNÜL İSGƏNDƏROVA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ DİSKURS ANLAYIŞI	69

СЕВИНДЖ КАРАЕВА ПОНЯТИЕ ПРОТИВОПОЛОЖНОСТИ В АНТОНИМАХ	77
GUNAY MUSTAFAYEVA STYLISTIC FUNCTION OF WORDS AND PHRASES RELATED TO MYTHOLOGY	82
AYTAC ƏLİZADƏ SAYIN FƏAL TƏLİM METODLARI İLƏ TƏDRİSİ	88
LALƏNZƏR MURADLI НЕКОТОРЫЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА	93
NİGAR VƏLİZADƏ SİFƏTİN TƏDRİSİNDƏ ÜSLUBİ MƏSƏLƏLƏR	100
SAIDA GAMARLI THE USE OF IDIOMS IN THE ENGLISH LANGUAGE	105
ZAMİRƏ ƏFƏNDİYEVƏ NİTQ NÖVLƏRİNİN TƏSNİFATI	110
NURANƏ ÖMƏROVA METODİKİ ƏDƏBİYYATDA VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNN KURİKULUMUNDA ORFOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ	115
ЛАЛА ИЛДРЫМЗАДЕ СИСТЕМА УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ АУДИРОВАНИЮ	121
RƏNA ŞAMİYEVƏ ОСОБЕННОСТИ АУДИРОВАНИЯ КАК ВИДА РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	126
XOŞQƏDƏM ƏHMƏDOVA FRAZEOLÖGİZMLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ ORTAYA ÇIXAN PROBLEMLƏR	131
GÜLCAN MÜSEYİBOVA ОПТИМАЛЬНЫЕ ПУТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ	136
AFƏT ISRAFILOVA ENGLISH PHONOLOGY	141
LALƏ HACİYEVƏ YAZIL İŞİ ÇƏTİN OLAN SÖZLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞ	146
SÜCAYƏT ƏHMƏDOVA MORFOLOGİYAYA AİD DİL QAYDALARININ MƏNİMSƏDİLMƏSİNDƏ FƏNLƏRARASI İNTEQRASIYA TƏLİM VASİTƏSİ KMİ	151

GÜLNAR TAĞIYEVA	
NİTQİN NÖVLƏRİ	156
RƏSMİYƏ HACIYEVA (QAİBOVA)	
HÜSEYN CAVİDİN DRAMATURGIYA DİLİNDƏ	
NİTQ – MÜRACİƏT ETİKETLƏRİ	162
VALİDƏ KƏRİMOVA	
N. XOMSKİNİN SİNTAKTİK TƏLİMİNDƏ DİL	
SƏRİŞTƏSİ VƏ DİLDƏN İSTİFADƏ	169
ŞƏHRİYAR BƏHMƏNOV	
ANA DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ DİL QAYDALARININ ROLU	174
XOŞQƏDƏM HÜSEYNZADƏ	
XARİCİ DİLDƏN ŞİFAHİ NİTQİN İNİŞAFINDA	
YAZININ ROLU	179
AFƏT SƏFIXANOVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ HAL-KATEQORİYASINDA	
İŞLƏNƏN SÖZLƏR	184
ELNURƏ VERDİYEVA	
“KONSEPT” ANLAYIŞININ FƏRQLİ TƏHLİLLƏRİ	192
ELNARƏ PUTAYEVA	
DİSKURS VƏ ONUN STRUKTURU	200
NIGAR ABDULLAYEVA	
COLLOQUIAL WORDS AND EXPRESSIONS	206
AĞAXANIM QARAYEVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN	
TƏSNİFİ	211
GÜLNAR KƏRİMLİ	
DİLÇİLİKDƏ ƏDATLARIN NOMINATIV SƏCİYYƏSİ	216
GÜLƏR ƏLİYEVA	
MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR VƏ TƏHSİLDƏ MODERNİZM.....	221
SEVDA ÇƏRKƏZOVA	
USING INFORMAL STYLE, COLLOQUIAL	
WORDS AND SLANGS	226
ЛЕЙЛА МАМЕДОВА	
ИРАДА АЛИЕВА	
К РАЗВИТИЮ РУССКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ–	
АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ МЕДИЦИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА	231
Н.ГАСАНОВА	
С.САДЫХОВА	
ОБ ЭФФЕКТИВНОСТИ КОММУНИКАТИВНОГО	
ПОДХОДА НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	236

ZEMFİRA ƏHMƏDOVA

QƏZET MƏTNLƏRİNDƏ EVFEMİZM

VƏ DİSFEMİZMLƏR İŞLƏNMƏSİ241

YAZI QAYDALARI HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR249

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

FƏRMAN XƏLİLOV

SEYİD SƏBRİ VƏ NAXÇIVAN TEATRI257

ŞAHBAZ ŞAMIOĞLU (MUSAYEV)

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN MÜHACİRƏT DÖVRÜ

BƏDİİ-FƏLSƏFİ NƏSRİNDƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ

PROBLEMLƏR.....264

AFSANEH SOLTANİRAD

ANADOLU'DA TÜRKCƏ ESER YAZAN

MÜTEFEKİR ŞAHSİYET ÜZERİNE

KISA BİR DEĞERLENDİRME274

AYBƏNİZ HÜSEYNOVA

CAVİD YARADICILIĞINDA LİRİK-FƏLSƏFİ

DÜŞÜNCƏLƏR289

RƏHİLƏ HÜMMƏTOVA

İ. NƏSİMİ POEZİYASINDA İŞLƏNMİŞ QOŞMALARIN

MƏNA NÖVLƏRİ294

SAMİRƏ ƏLİYEVƏ

AZYAŞLILARIN TƏRBİYƏSİNDƏ TƏSVİRİ SƏNƏTİN VƏ

FOLKLORUN ROLU302

ИЛГАР КАСУМОВ

“КЕРОГЪЛУ” ДЕСТАНЫНЫНЪ КЪЫРЫМТАТАР

ВАРИАНТЫНЫНЪ ШЕКИЛЛЕНМЕ ТАРИХЫ308

SEVDA İMANOVA

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA MAGİK GÖRÜŞLƏRLƏ

BAĞLI OBRAZLAR315

Г.С, САУДАБАЕВА

Б.,КИЯСОВА

А.М, КОЖАН

ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ

ЦЕННОСТИ В СОЦИОКУЛЬТУРНОМ РАЗВИТИИ

ЛИЧНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ321

NƏRGİZ ƏLİZADƏ	
ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARININ İNTERNET İMKANLARINDAN İSTİFADƏ YOLLARI	334
XANIM SULTANOVA	
M.Ə.SABİR SATIRALARINDA İNAMLAR SİSTEMİ VƏ SINAMALAR	339
TAMİLLA QAFAROVA	
METAFORANIN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA ROLU	347
TURAL ADIŞİRİNOV	
MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN REALİST-MAARİFÇİ GÖRÜŞLƏRİ.....	353
RAUF BAĞIROV	
S.Ə.ŞİRVANININ “RƏBİÜL-ƏTFAL” DƏRSLİYİNDƏ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ	360
LEYLA ALLAHVERDİYEVƏ	
MÜSTƏQİLİK DÖVRÜNDƏ KOMEDİYA	370
SƏYYARƏ ƏLİYEVƏ	
DORIS LESSİNG YARADICILIĞINDA ŞƏRQ MOTİVLƏRİ	375
SAMİRƏ ƏHMƏDOVA	
H.CAVİD YARADICILIĞINDA TÜRKCÜLÜK MƏFKURƏSİ	380
NİGAR MƏMMƏDOVA	
BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ İNGİLİS POEZİYASI	385
TÜRKAN ZEYNALOVA	
ABDULLA ŞAİQ ƏDƏBİ İRSİNİN İNGİLİS DİLİNƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏSİ	392
MƏLƏK MƏMMƏDOVA	
İKT TERMİNLƏRİNDƏ SİNONİMLİK SYNONYMY IN ICT TERMS	398

ELAN

"Elm və təhsil" nəşriyyatı "Filologiya məsələləri" jurnalında çap olunan məqalələrlə bağlı "İlin məqaləsi" adlı müsabiqə elan edir. Məqalələr münəvver heyəti tərəfindən qiymətləndiriləcək. Müsabiqənin nəticələri ildə iki dəfə – iyun və dekabr aylarında açıqlanacaq. Qaliblərə diplom və pul mükafatı veriləcək.

I yer 300 manat

II yer 200 manat

III yer 100 manat

***«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:*
*professor Nadir MƏMMƏDLİ***

Dizayn: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Bagirova

Çapa imzalanmış **28. 04. 2018.**
Şərti çap vərəqi **51** Sifariş **№ 5.**
Kağız formatı **70x100 1/16.** Tiraj **300.**

*jurnal "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

